

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

**Ijtimoiy-gumanitar
fanlarning dolzarb
muammolari**

9/s (3) 2023

2023

SCIENCEPROBLEMS.UZ

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

№ 5/9 (3)-2023

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

ТОШКЕНТ-2023

БОШ МУҲАРРИР:

Исанова Феруза Тулқиновна

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

07.00.00-ТАРИХ ФАНЛАРИ:

Юлдашев Анвар Эргашевич – тарих фанлари доктори, сиёсий фанлар номзоди, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Мавланов Уктам Махмасабирович – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Хазраткулов Аброр – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети.

08.00.00-ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ:

Карлибаева Рая Хожабаевна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Худойқулов Садирдин Каримович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Азизов Шерзод Ўктамович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Божхона институти;

Арабов Нурали Уралович – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Холов Актам Хатамович – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Шадиева Дилдора Хамидовна – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент в.б, Тошкент молия институти;

Шакаров Қулмат Аширович – иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент, Тошкент ахборот технологиялари университети

09.00.00-ФАЛСАФА ФАНЛАРИ:

Ҳакимов Назар Ҳакимович – фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Яхшиликков Жўрабой – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Ҳошимхонов Мўмин – фалсафа фанлари доктори, доцент, Жиззах педагогика институти;

Носирходжаева Гулнора Абдукаҳхаровна – фалсафа фанлари номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Турдиев Бехруз Собирович – фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Бухоро давлат университети.

10.00.00-ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ахмедов Ойбек Сапорбаевич – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Кўчимов Шухрат Норқизилович – филология фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Салахутдинова Мушарраф Исамутдиновна – филология фанлари номзоди, доцент, Самарқанд давлат университети;

Кучкаров Раҳман Урманович – филология фанлари номзоди, доцент в/б, Тошкент давлат юридик университети;

Юнусов Мансур Абдуллаевич – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Саидов Улугбек Арипович – филология фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

12.00.00-ЮРИДИК ФАНЛАРИ:

Ахмедшаева Мавлюда Ахатовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Эсанова Замира Нормуратовна – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳамроқулов Баҳодир Мамашарифович – юридик фанлар доктори, профессор в.б., Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети;

Зулфиқоров Шерзод Хуррамович – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети;

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси

Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Асадов Шавкат Ғайбуллаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Утемуратов Махмут Ажимуратович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Сайдуллаев Шахзод Алиханович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳакимов Комил Бахтиярович – юридик фанлар доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Юсупов Сардорбек Баходирович – юридик фанлар доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Амиров Зафар Актамович – юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби;

Жўраев Шерзод Юлдашевич – юридик фанлар номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Бабаджанов Атабек Давронбекович – юридик фанлар номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Раҳматов Элёр Жумабоевич - юридик фанлар номзоди, Тошкент давлат юридик университети;

13.00.00-ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ:

Хашимова Дильдархон Уринбоевна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ибрагимова Гулнора Хавазматовна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Закирова Феруза Махмудовна – педагогика фанлари доктори, Тошкент ахборот технологиялари университети ҳузуридаги педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази;

Тайланова Шоҳида Зайниевна – педагогика фанлари доктори, доцент.

19.00.00-ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Каримова Василя Маманосировна – психология фанлари доктори, профессор, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич – Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти, психология фанлари доктори, профессор

Умарова Навбаҳор Шокировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, Амалий психологияси кафедраси мудири;

Атабаева Наргис Батировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Қодиров Обид Сафарович – психология фанлари доктори (PhD), Самарканд вилоят ИИБ Тиббиёт бўлими психологик хизмат бошлиғи.

22.00.00-СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Латипова Нодира Мухтаржановна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири;

Сеитов Азамат Пўлатович – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети;

Содиқова Шоҳида Мархабоевна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон халқаро ислом академияси

23.00.00-СИЁСИЙ ФАНЛАР

Назаров Насриддин Атакулович – сиёсий фанлар доктори, фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент архитектура қурилиш институти;

Бўтаев Усмонжон Хайруллаевич – сиёсий фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири.

ОАК Рўйхати

Мазкур журнал Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2022 йил 30 ноябрдаги 327/5-сон қарори билан тарих, иқтисодиёт, фалсафа, филология, юридик ва педагогика фанлари бўйича илмий даражалар бўйича диссертациялар асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхати (Рўйхатга) киритилган.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари электрон журнали 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.
Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамият.

Тахририят манзили:

Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй. Электрон манзил: scienceproblems.uz@gmail.com
Телеграм канал: https://t.me/scienceproblems_uz

МУНДАРИЖА

07.00.00 – ТАРИХ ФАНЛАРИ

<i>Шарипов Шоҳруз Фахриддин ўғли</i> ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ХУСУСИЙЛАШТИРИШ СИЁСАТИ ТАРИХИ.....	9-14
<i>Хо'jamuratov Umarjon Rustamovich</i> O'ZBEKISTONDA QISHLOQ XO'JALIGINI RIVOJLANISH BOSQICHLARI.....	15-22
<i>Raxmanov Zafar Odilovich, Aloxunov Alisher Axmadjonovich</i> FARG'ONA VODIYSI YODGORLIKLARIDA ANIQLANGAN TAMG'ALI SOPOL IDISHLAR	23-26
<i>Mirhakimova Feruza Xoldorjon qizi</i> МАНМУДХО'JA ВЕНБУДИЙ УЙ МУЗЕYI ТАРИХИ	27-31
<i>Жабборова Ойдина Ихтиёржон қизи</i> XX АСРНИНГ 20-30 ЙИЛЛАРИДА МАҲАЛЛИЙ ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАР ТОМОНИДАН ИҚТИДОРЛИ ЁШЛАРНИ ГЕРМАНИЯГА ЎҚИШГА ЮБОРИЛИШНИНГ ТАШКИЛ ҚИЛИНИШИ	32-35

08.00.00 – ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

<i>Эшов Мансур Пулатович, Насырходжаева Дилафруз Сабитхановна</i> ЯШИЛ ИҚТИСОДИЁТ КОНЦЕПЦИЯСИ ВА УНИНГ ШАКЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	36-43
<i>Шадманов Эркин Шеркулович</i> МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ ВЛИЯНИЯ ДЕТЕРМИНАНТ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ	44-52
<i>Асатуллаев Хуршид Сунатуллаевич</i> ДАВЛАТ ФИСКАЛ (БЮДЖЕТ-СОЛИҚ) СИЁСАТИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ВА БАНДЛИККА ТАЪСИРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ	53-60
<i>Кулибоев Азамат Шоназарович</i> ДАВЛАТ ТИББИЁТ ТАШКИЛОТЛАРИНИ БЮДЖЕТДАН МОЛИЯЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИ ТАҲЛИЛИНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИ.....	61-68
<i>Razzaqova Durdon Adashboy qizi</i> IQTISODIYOTNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA BUXGALTERIYA DASTURINING AFZALLIKLARI VA KAMCHILIKLARI	69-76
<i>Muminova Elnorahon Abdulkarimovna, Uraimjonov Azizbek Raxmonjon o'g'li</i> YASHIL IQTISODIYOTGA O'TISHDA QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARINING O'RNI	77-86
<i>Эргашев Отамурод Тоштемурович</i> КИЧИК БИЗНЕСНИ МОЛИЯ-КРЕДИТ МЕХАНИЗМЛАРИ ОРҚАЛИ ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ Йўналишлари.....	87-93
<i>Matyoqubova Dilfuza Olimboyevna, Qobulov Ozodbek O'ktamboy og'li</i> MINTAQALARDA GLOBAL OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGI VA QISHLOQ XO'JALIGINI RIVOJLANTIRISHDA TADQIQOTNING O'RNI.....	94-97
<i>Isaqova Zebo Murodovna</i> DAVLAT BOSHQARUVI TIZIMINI RIVOJLANTIRISHDA LOYIHA BOSHQARUVI STANDARTLARI INTEGRATSIYASI.....	98-104
<i>Улашов Алибой Рашид ўғли</i> ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИҚТИСОДИЁТИНИ РИВОЖЛАНИШИДА МИНТАҚАВИЙ ТАФОВУТЛАРНИНГ ЎРНИ.....	105-113

<i>Матюсупов Бунёд</i> АҚЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ТУРИЗМ ДЕСТИНАЦИЯЛАРИ ВА ШАҲАРЛАРДА САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ.....	1114-123
<i>Мухитдинова Камола Алишеровна</i> ИҚТИСОДИЁТДА ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТИ ВА УНИ БЕЛГИЛОВЧИ ОМИЛЛАР	124-131
<i>Ҳакимов Ҳакимжон</i> ДАВЛАТ ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАРИ БЎЙИЧА ДАРОМАДЛИЛИК ЭГРИ ЧИЗИҒИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	132-141
<i>Achilova Ramziya A'zamovna</i> ISHCHI KUCHI VA UNING BANDLIGI	142-149
<i>Nasriddinova Dildora Shukrullayevna</i> OLIY TA'LIM XIZMATLARI BOZORIDA MARKETING TADQIQOTLARINI TAKOMILLASHTIRISH VA MODELLARINI YARATISH	150-157
09.00.00 - ФАЛСАФА ФАНЛАРИ	
<i>Хайридинов Аббосхон Анварович</i> YOSHLAR ORASIDA MAFKURAVIY TAHDIDLARNI OLDINI OLISHDA HUQUQ TARTIBOT ORGANLARINING VAZIFALARI	158-162
<i>Jurayev Alisher Tulqinboyevich</i> TA'LIMGA OID DAVLAT SIYOSATINI AMALGA OSHIRISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLARNING IJTIMOIIY AHAMIYATI.....	163-170
<i>Бекбаев Рауф Рустамович</i> ТРАДИЦИОНАЛИЗМ В ФИЛОСОФИИ КОНФУЦИАНСТВА.....	171-176
<i>Qayumova Aziza Toshmuradovna</i> IBN XALDUNNING SOSIOLOGIK QARASHLARINI O'RGANISHNING METODOLOGIK JIHATLARI	177-183
<i>Shokirov Mubin Rustamovich</i> MILLIY O'ZLIKNI ANGLASHDA TARIXIY TAFAKKUR MADANIYATINING O'RNI VA AHAMIYATI	184-188
<i>Нуруллаева Зулхумор Сидаматовна</i> МАҚОМ САНЪАТИ БАДИИЙ-ЭСТЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ.....	189-193
<i>Наврўзова Гулчеҳра Нигматовна</i> “ҲУШ ДАР ДАМ” МОҲИЯТИ: МЕТАФИЗИК ТАҲЛИЛ	194-199
<i>O'razov Bobir Baxtiyorovich</i> IJTIMOIIY DAVLATNING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI: VUJUDGA KELISH SHARTLARI, BELGILARI VA FUNKSIYALARI	200-204
10.00.00 - ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ	
<i>Xolmatova Malika Ibadullayevna</i> AD'JEKTIVLI IDIOMALAR: QO'LLANILISHI, KELIB CHIQISHI VA MADANIY AHAMIYATI TAHLILI.....	205-209

<i>Olga Filippova</i> CLUSTER IMPLEMENTATION OF FUNCTIONS OF REDUNDANCY MEANS	210-222
<i>Эргашева Асаль Эркиновна</i> СПЕЦИФИКА РИТМИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЗЫ МАРИНЫ ЦВЕТАЕВОЙ.....	223-226
<i>Xaitova Gulhayo Tovasharovna</i> TILSHUNOSLIKDA “YAQIN – UZOQ” OPPOZITSIYASINING CHOG‘ISHTIRMA TADQIQI MASALASI (ingliz va o‘zbek tillari misolida).....	227-231
<i>Rustamova Dilrabo</i> ATAMALAR LUG‘ATIDA LUG‘AT MAQOLASINING TUZILISHI	232-241
<i>Кдырбаева Бахытгуль Кеунимжаевна</i> ПАРНЫЕ СЛОВА В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ: ОБЗОР ОСНОВНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....	242-248
<i>Fayziyeva Aziza Anvarovna, Sadirova Sitora Sobirovna</i> TARJIMA MUAMMOLARINI YECHISH STRATEGIYALARI.....	249-253
<i>Alaudinova Dilnoza Rustam qizi</i> FRAZEOLOGIK (TURG‘UN) BIRIKMALAR VA ULARNI TARJIMA QILISH USULLARI	254-260
<i>Erdonova Muxlisa Hoshim qizi</i> ORNITONIM KOMPONENTLI MAQOLLARNING LINGVISTIK TADQIQI.....	261-265
12.00.00 – ЮРИДИК ФАНЛАР	
<i>Zaripov Mirzali Miraliyevich</i> KORRUPTSIYA MUAMMOLARINING SABABLARI VA YECHIMLARI	266-270
13.00.00 – ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ	
<i>Yuldashev Mengali Ziyaduloyevich</i> BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHILARIDA MUSTAQIL ISHLASH KOMPITENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH	271-276
<i>Yarkinay Nurumbekova Anarmatovna</i> INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA MURABBIYLIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK ZARURAT	277-284
<i>Sadullayev Dilmurod Baxtiyor o‘g‘li</i> INNOVATSIYA BOSHQARUV ASOSIDA BOSHQARUV XODRLARINI TAYYORLASH SIFATINI OSHIRISH OMILLARI	285-290
<i>Xudayqulova Zarifa Ummatqulovna</i> BO‘LAJAK PEDAGOGLARNI AKSIOLOGIK YONDASHUVLAR ASOSIDA MA‘NAVIY-MA‘RIFIY FAOLIYATGA TAYYORLASH IMKONIYATLARINI TAKOMILLASHTIRISH	291-301
<i>Бекчанова Солиха Давлатназаровна</i> ТИББИЁТ ОЛИЙ ТАЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИДА ДИВЕРГЕНТ ТАФАККУРНИ РИВИЖОЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ИМКОНИЯТЛАРИ	302-307
<i>Xasanova Gulsanam Xusanovna</i> MAGISTRATURA TALABALARING TASHKILIY-BOSHQARUV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELINI	308-314
<i>Allanazarov Qo‘ldosh Olimovich</i> TALABALARING TANLAGAN KASBIY FAOLIYATI VA IJODIY QOBILIYATLARINI INTERFAOL METODLAR ORQALI RIVOJLANTIRISH	315-319

<i>Umarov Nurbek Irkinovich</i> KVEST TEXNOLOGIYASINI TA'LIM JARAYONIDA QO'LLASH ASOSLARI	320-324
<i>Буранова Мадина Уктамовна</i> ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАДИЦИОННОГО И НЕТРАДИЦИОННОГО ВИДОВ ЧТЕНИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ	325-330
<i>Зияева Хушнудабону Илхомжон кизи</i> ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА	331-339
<i>Toshpulatova Dilraboixon Sobirjonovna</i> BIOLOGIYA FANINI O'QITISH JARAYONIDA O'QUVCHILARNING KREATIV QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH	340-346
<i>Madaminova Nargiza Zuxridinovna</i> YOSHLAR MA'NAVIY MADANIYATINI YUKSALTIRISHDA IJTIMOIY FANLARNING AHAMIYATI.....	347-351
<i>Shomurzayeva Nasiba Xoshimovna</i> PIYODA YURISH SAYOHATLARNI TALABALAR O'RTASIDA OMMALASHTIRISH	352-356
<i>Xoliyorov Murod Shavkatovich</i> O'QUVCHI YOSHLARDA IJTIMOIY MOTIVLARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHARTLARI	357-362
<i>Хамроқулова Дилнавоз</i> БОЛАЛАРДА ТАБИАТГА ДОИР ТАСАВВУР ВА ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНИШИ	363-366
<i>Tursunova Shaxzoda Baxromovna</i> TEXNOLOGIYA TA'LIMI O'QITUVCHILARINING IJODKORLIK QOBILIYATI VA BOSHQARUV MAHORATINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLAR.....	367-373
<i>Usmonov Abdurashid Norbo'tayevich</i> O'QUVCHILARDA DEVIANT XULQ SHAKLLARINING NAMOYON BO'LISHI VA TAHLILI	374-380
<i>Ўтанов Ўткир</i> ЎЗБЕКИСТОНДА ЎҚИТУВЧИ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ	381-387
<i>Kuchkarov Bahodir Tashmurodovich</i> BO'LAJAK HARBIY OFITSERLARDA UMUMMADANIY KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK OMILLARI	388-392

07.00.00-ТАРИХ ФАНЛАРИ

Шарипов Шохруз Фахриддин ўғли
Фанлар академияси Тарих институти
кичик илмий ходими, Тошкент, Ўзбекистон
Shohruz.sharipov.94@mail.ru

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ХУСУСИЙЛАШТИРИШ СИЁСАТИ ТАРИХИ

Аннотация. Ушбу мақолада жаҳон мамлакатларида бозор иқтисодиётига ўтиш йўлида хусусийлаштириш сиёсати назарияси ва унинг тарихи ёритилган, шунингдек хусусийлаштириш сиёсатининг вужудга келиш сабаблари, унинг бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида тутган ўрни тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: хусусийлаштириш, миллийлаштириш, бозор иқтисодиёти, шахсий мулк, Европа Иттифоқи, АҚШ, Германия Федератив Республикаси.

Sharipov Shahruf Fakhriddin ugli
junior researcher at the Institute of History of
the Academy of Sciences, Tashkent, Uzbekistan

HISTORY OF PRIVATIZATION POLICY IN FOREIGN COUNTRIES.

Abstract. This article highlights the theory of privatization policy and its history on the path to the transition to a market economy in countries around the world, and also examines the reasons for the emergence of privatization policy and its role in the transition to a market economy.

Key words: privatization, nationalization, market economy, private property, European Union, USA, Federal Republic of Germany.

Шарипов Шахруз Фахриддин угли
младшим научным сотрудником Института
истории Академии наук, Ташкент, Узбекистан

ИСТОРИЯ ПРИВАТИЗАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Аннотация. В данной статье освещается теория политики приватизации и ее история на пути перехода к рыночной экономике в странах мира, также исследованы причины возникновения политики приватизации и ее роль в переходе к рыночной экономике.

Ключевые слова: Приватизация, национализация, рыночная экономика, частная собственность, Евросоюз, США, ФРГ.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N01>

Кириш. Хусусийлаштириш иқтисодий тушунча бўлиб, мулкка эгаллик ҳуқуқини давлатдан фирмалар ва алоҳида шахсларга берилишини, хусусий секторга давлат хизматлари кўрсатилишини чеклашни ёки хусусий ташаббускорлик учун ғоят кенг имкониятлар бериш мақсадларида давлатнинг фаолияти соҳасини торайтиришни

билдирувчи тушунчадир[1;72]. Бу тушунча кўпинча давлат тасарруфидан чиқариш тушунчаси билан биргаликда ишлатилади. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш деганда эса - давлат мулки объектларини бўлакларга бўлиш ва улар асосида шахсий, хусусий, гуруҳ, худудий, хорижий ва бошқа мулк шакллари шакллантириш. Бошқача қилиб айтганда, давлат тасарруфидан чиқариш бу давлат мулкни жамоат ва хусусий мулкка айланиши, хусусийлаштириш деганда эса давлат мулкни хусусий мулкка ўтишидир.

Собиқ совет давлатида жамият (аслида давлат) мулки мавжуд бўлиб, хусусий мулк шакли батамом тугатилган эди[2;65]. Бу эса давлат мулки- ҳеч кимнинг мулки деган дунёқарашни шакллантиришга олиб келди. Аммо, СССР қулагач вазият тубдан ўзгарди[2;64]. Ҳар бир давлат хусусийлаштириш жараёни қандай бўлишини ўзи танлади[3;750].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистон Миллий архиви фондларида ҳам мавзу доирасида кўплаб ҳужжатлар сақланади. Айниқса, М-30 (Давлат мулк қўмитаси) жамғармасида хусусийлаштиришга оид бўлган ҳужжатлар жамланган. Ушбу жамғармада 1991 йилдан то 1994 йилгача бўлган давр оралиғидаги ишлар мавжуд бўлиб, уларнинг умумий сони 1705 тани ташкил этади. Ушбу жамғармада Ўзбекистон Республикасида хусусийлаштирилган давлат объектлари ва уларнинг рўйхати, корхона ва ташкилотлар ёки жамоа томонидан ўзлари фаолият олиб бораётган корхонани хусусийлаштиришга кўмаклашиш каби хатлар ва бошқа мазмундаги ҳужжатлар мавжуд.

Ўзбекистонда хусусийлаштириш жараёнига бағишланган энг йирик асарлардан бири иқтисодий фанлари доктори В.А.Чжен ўзининг "Хусусийлаштириш асослари" номли китобида Ўзбекистон Республикасида хусусийлаштириш жараёнини қандай ташкил этилишини ва унинг иқтисодий асосларини таҳлил этади.

Тадқиқот методологияси. Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар – тарихийлик, илмийлик, қиёсий-мантиқий таҳлил, кетмакетлик, холислик тамойиллари асосида ёритилган.

Таҳлил ва натижалар. XX асрнинг 90- йилларида Россия Федерациясида давлат мулкни хусусийлаштиришда ваучер орқали (Хусусийлаштириш чеки (Ваучер) - бу давлат ва коммунал мулкнинг хусусийлаштирилган объектларини тўлаш учун мўлжалланган махсус мақсадли давлат қимматли қоғози ҳисобланади) аҳолига бепул тарқатиш орқали хусусийлаштириш сиёсати қўлланилди[3;150]. Ваучер орқали хусусийлаштириш Россияда 1992-1994 йилларда амалга оширилади. Ундан олдин РСФСР Олий Кенгашининг 1991 йил ёзида қабул қилинган, давлат корхоналарини сотиб олиш ва уларни акциядорлик жамиятларига айлантиришни назарда тутган қонун ҳужжатлари қабул қилинган эди.. Россияда 1992 йил январ ойидан бошлаб давлат ва коммунал мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусий мулкка ўтказиш воситаси сифатида қўлланилган[4;140]. Кенг маънода "воучер" (инглиз тилидан таржимада - "квитанция, кафолат") - бу товар ва хизматларнинг қабул қилинишини тасдиқловчи ҳужжатдир (масалан, кредит бериш, қабул қилиш. пул (квитанция) ва бошқалар). Шу маънода, 1992 йилгача "ваучер" сўзи асосан профессионал муҳитда ишлатилган ва Россия аҳолисининг аксарияти учун бу тушунча деярли номаълум эди. 1992-1993 йилларда хусусийлаштириш даврида Россияда бу атама анча оммалашди. Бундан кўзланган асосий мақсад шу эдики, ваучер тарқатиш билан мулк эгаларининг кенг

қатламини шакллантириш эди. Аммо, ваучер тарқатиш тизими ўзини оқламади ва ҳаттоки ўта -йирик бойлар ва камбағаллар тизимини вужудга келтирди. Шунинг учун ҳам 2000 йиллардан бошлаб Россияда хусусийлаштиришга эмас, балки давлат улушининг иқтисодиётга кўпайтиришга ҳаракат қилинди. Бугунги кун Россия иқтисодиётида давлат сектори ҳам муҳим рол ўйнайди. Йирик корхоналарнинг умумий даромадларидаги давлат корхоналари даромадларининг улуши сўнгги йилларда барқарор ўсиб бормоқда. Россия Федерал Монополияга қарши Хизматининг (ФАС) яқинда эълон қилган ҳисоботида кўра, давлатнинг Россия иқтисодиётидаги иштироки тобора кўпайиб бормоқда. Шундай қилиб, Россия Федерал Антимонопол хизматининг маълумотларига кўра давлатнинг иқтисодиётдаги улуши 1998 йилда ЯИМнинг тахминан 25 фоизини, 2008 йилда 40-45 фоизини, 2013 йилга келиб у 50 фоиздан ортиғини, 2017-2018 йилларда 60-70 фоизини ташкил қилган ва бугунги кунда 66 фоиз атрофини ташкил этмоқда. Шу билан бирга, ФАС ҳисоботида қайд этилишича, 2012 йилда хусусийлаштириладиган йирик компаниялар рўйхати кенгайтирилган ва давлат улардаги улушини сезиларли даражада камайтирмоқчи ёки ҳатто бутунлай сотиб юбормоқчи эди. Бироқ, режалар ўзгарди ва энди давлат корпоратив назоратдан воз кечмоқчи эмас.

Аммо, биз Қозоғистонда бошқача ҳолатни кўришимиз мумкин. Қозоғистон иқтисодиёти, шунингдек, йирик давлат корхоналари, саноат ва молиявий конгломератларнинг, айниқса, газ, транспорт, электр энергияси, почта ва уяли алоқа хизматларининг устунлиги билан тавсифланади. 7000 га яқин давлат корхонаси рўйхатга олинган бўлиб, улардан мингдан ортиғи муҳим ҳисобланади, чунки уларда 250 дан ортиқ киши ишлайди. 2017 йил октябр ҳолатига кўра, Қозоғистонда фаолият юритаётган барча компанияларнинг қарийб 10,3 фоизи давлатга тегишли ёки давлат иштирокида. Сўнгги йилларда йирик компанияларда давлатнинг улуши камайтганидан кўра сезиларли даражада ошди. 2017 йил октябр ойида Қозоғистонда фаолият юритаётган йирик корхоналарнинг қарийб 46,9 фоизи тўлиқ давлатга тегишли ёки давлатнинг қисман иштирокида. Бу сўнгги ўн йил ичида давлат секторининг йирик бизнесдаги улушининг энг юқори кўрсаткичидир. Ўрта корхоналарда давлат корхоналарининг улуши йирик компанияларга нисбатан сезиларли даражада юқори (56,5%). Шунга қарамай, давлатнинг ўрта корхоналарга нисбатан улуши камайиб бормоқда. Қозоғистон 2020 йилга бориб иқтисодиётдаги давлат улушини 15 фоизга қисқартиришни мақсад қилиб қўйган эди, бу эса мустақилликка эришгандан кейинги энг катта мақсадли хусусийлаштириш дастуридир. Сўнгги йиллардаги хусусийлаштириш дастури ниҳоятда улуғвор кўринади, чунки у 800 га яқин компанияни, жумладан, "энг кучли 65" ва баъзи йирик корхоналарни хусусийлаштиришни таклиф қилди. Лекин бу режа хусусийлаштириш рентабеллик, компания фаолияти ва самарадорлигини сезиларли даражада оширишга олиб келиши мумкинлиги ҳақидаги ғояни сезиларли даражада қўллаб-қувватлаган бўлса-да, унга амалда эришиб бўлмади. 2020 йил якунлари бўйича давлатнинг иқтисодиётдаги иштироки кўрсаткичи 50 фоиздан ортади.

Жаҳон тажрибасидан аниқки, хусусийлаштиришнинг бир қанча услублари мавжуддир. Аммо, тажрибада доим ҳам бир услуб қўлланилавермайди, амалётда уларнинг кўпчилиги бир вақтнинг ўзида қўлланиш ҳоллатлари ҳам кузатилади. Бу эса

вазиятга ва аҳолининг молиявий аҳволига бўғлиқ бўлади. Хусусийлаштириш жараёнида аҳолининг тўлиқ ҳамма қатламини ҳам қамраб олиб бўлмайди. Буни албатта иложи йўқ, чунки, ҳамма ҳам ишлаб чиқаришда бошқарувчилик қобилитини кўрсатиб, компанияларни сотиб ола олмайди[7;134].

Хусусийлаштириш жараёни жуда мураккаб жараёнлардан бири бўлиб, бу жараёнда кичкина ҳатто ҳам катта иқтисодий талафотларни олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам халқаро тажрибани ўрганиш мақсад мувофиқдир. Халқаро тажрибани ўрганиш орқали олинган ижобий хулоасалар ва йўл қўйилган хатолардан олинган хулоасалар бу жараёни янада тўлиқроқ тасаввур қилишга ёрдам беради.

Кўпчилик тадқиқотчилар фикрича, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни ҳақиқий иқтисодий тушунча сифатида Буюк Британияда бошланган. Бу асосан ушбу давлатда иқтисодиётда давлатнинг улушининг камайиши, бозор иқтисодиёти томон ҳаракатланиш шароитида хусусий мулк шакллларини янада қўллаб-қувватлаш нисбатан бошқа давлатларга олдинроқ бошланганида эди. Негаки, бозор иқтисодиётига хусусий мулкчилик шакллари сиз ўтишининг иложи йўқ эди. Кўплаб мамлакатлар кейинчалик ўзларининг хусусийлаштириш жараёнига айнан Буюк Британия тажрибасини асос қилиб олишган. Буюк Британия тажрибаси жаҳонда "Мурасасиз хусусийлаштириш" деб ном чиқарган бўлиб, унда хусусий мулк устунлигини таъминлаш асосий мақсад ҳисобланади. Ушбу иқтисодий ғояга кўра, хусусийлаштирилган мулк эгаси ўз мулкидан тўлақонли фойдалана олиши ва ундан максимал даражада фойда олиши зарур. Давлат хусусий мулкни қўллаб-қувватлаш орқали эркин рақобат муҳитини яратади. Бу эса ўз навбатида аҳоли даромадларини ўсишига олиб келиб, ижтимоий ва иқтисодий муаммоларини камаяшига олиб келади. Ғоянинг асосий тамойили шундан иборатдир[14;82].

Ушбу тамойилларга ҳатто бугунги кунда ҳам амал қилиниб келинмоқда. Масалан, Халқаро валюта жамғармаси ва Жаҳон банки давлатларнинг ривожланишида хусусий мулкнинг устунлиги ва давлатнинг иқтисодиётдаги ролини пасайиши зарурлигини тавсия беришади. Аммо, Британия моделини ҳамма давлатларда бир хил қўлланишни иложи йўқ. Негаки, ҳар бир давлатнинг иқтисодиёти турлича ва унинг ривожланиш йўли ҳам ўзига ярашади. Шунинг учун ҳам хусусийлаштиришда ҳар бир давлатнинг ўз йўли мавжуддир.

"Британия парадигмаси" доирасида хусусийлаштириш асосан Ғарбий Европа мамлакатларида олиб борилди ва хусусийлаштириш натижаларига кўра натижасиз бўлиб чиқди. Чунки, ҳар бир давлатда хусусийлаштириш сиёсати, шароити ва иқтисоди ҳар хил эди. Натижада, хусусий мулкнинг устунлиги ва унинг самарадорлигига қатъий ишонган неолибералларнинг мафкураси ("Британия парадигмаси"нинг тарафдорлари) Европа мамлакатларида хусусийлаштириш натижаларига кўра рад этилди. Бу ғояга нисбатан қарама қарши бўлган "бозор фундаментализми" номини олган мафкура пайдо бўлдики, у асосан бозор иқтисодиёти имкониятларини қайта баҳолаш ва давлатнинг тартибга солиш ролини инкор этишни асосий ғоя қилиб олди.

Кейинчалик Ғарбий Европа ва АҚШда ҳам XX асрнинг иккинчи ярмида ҳам хусусийлаштириш жараёни бошланди. Бу ерда табиий савол туғилади, нега айнан Европа давлатларида ва АҚШда хусусийлаштириш жараёни XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланди? Бунинг асосий сабабларидан бири шу эдики, XIX асрда саноат

ривожланишининг дастлабки босқичида кўп капитал талаб қилувчи тармоқларда капитал оқимини ва инфратузилма ривожланишини таъминлашга фақат давлат қодир эди. Аммо, иқтисодий ривожланишнинг тегишли даражасига эришилганда, давлат "ўз аҳамиятини йўқотади" ва хусусийлаштириш орқали хусусий капиталга ўз ўрнини бўшатиб бера бошлади. Бу эса ўз навбатида иқтисодиётни янада ўсишига олиб келди. Масалан, аҳолининг жон бошига ўртача даромади хусусийлаштириш амалга оширилган ва иқтисодиёти янада ўсган давлатларда юқори даражага чиқди. Аммо, кам ривожланган давлатларда бу кўрсаткич пастлигича қолди. Ривожланган мамлакатларда (Германия, Япония, Австралия, Франция, Буюк Британия) аҳолининг жон бошига ўртача даромади кам ривожланган мамлакатларга (Покистон, Колумбия, Ҳиндистон, Уругвай, Иордания) нисбатан бир неча барабар юқорилигининг асосий сабаблардан бири ҳам айнан бу давлатларда хусусий мулкнинг давлат иқтисодиётидаги улуши кўплиги ва давлатнинг иқтисодиётга ўрни пастлигидир.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, мамлакатнинг мулкни тақсимлаш соҳасидаги имкониятлари кўпинча иқтисодий институтларнинг нисбати билангина эмас, балки жамиятдаги сиёсий кучларнинг уйғунлиги билан ҳам белгиланади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Сулайменов М.К. Становление и развитие гражданского законодательства Республики Казахстан. -Алматы. 2006.-С.72.
2. Black, Bernard, Reinier Kraakman, and Anna Tarassova. "Russian privatization and corporate governance: What went wrong." *Stan. L. Rev.* 52 (1999)
3. Приватизационный чек // Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 703 с.
4. Олег Мороз. Хроника либеральной революции: как удалось отстоять реформы. — М.: Радуга, 2005.
5. Госкапитализм в России вышел на новый уровень\\ <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2019/04/30/800603-goskapitalizm-v-rossii-vishel-na-novii-uroven>
6. Андрей Полунин, Россия заигралась в монополию: Доля госкомпаний в ВВП страны выросла до 70 процентов, 29 сентября 2016 (Andrei Polunin, "Russia Played a Monopoly: The Share of State-Owned Companies in the Country's GDP Grew to 70 percent", *Free Press*, September 29, 2016), <http://svpressa.ru/economy/article/157621/>.
7. Narziev O. Genesis and Development Of Capital Market In CIS Countries: Cases From Russia, Kazakhstan, And Uzbekistan. // *Psychology and Education* (2021) 58(1) (Scopus)
8. "In Kazakhstan, the state's share in Big Business Reached a Peak in 10 ears", *Informburo*, October 12, 2017, <https://informburo.kz/novosti/v-kazahstane-dolya-gosudarstva-v-krupnom-biznese-dostigla-maksimuma-aposlednie-10-let.html>

9. OECD, Comprehensive Country overview of Kazakhstan, Part II, Depth analysis and recommendations, 2017.
https://www.oecd.org/dev/MDCR_Kazakhstan_Vol_2_web.pdf
10. Реформы в Казахстане: успехи, задачи и перспективы, ОЭСР, 2020, С.81\\
<https://www.oecd.org/eurasia/countries/Eurasia-Reforming-Kazakhstan-Progress-Challenges-Opport.pdf>
11. Parker D. The UK's privatization experiment: the passage of time permits a sober assessment. CESifo Working Paper. 1126. Munich: CESifo.
12. Kikeri S., Phipps V. Privatization Trends. A Record Year in 2006. World Bank, Washington, DC. URL: <https://openknowledge.worldbank.org>
13. Bortolotti B., Pinotti P. The Political Economy of Privatization // Fondazione Eni Enrico Mattei Working Paper. № 45.
14. Константинова Е.П. Международный опыт приватизации: причины, цели, факторы|| Вестник Поволжского института управления 2015 № 6 (51).

Xo'jamuratov Umarjon Rustamovich
Urganch davlat pedagogika instituti
Tarix va geografiya kafedراسi mudiri

O'ZBEKISTONDA QISHLOQ XO'JALIGINI RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda mustaqillik davrida qishloq xo'jaligidagi islohotlarning bosqichma-bosqich amalga oshirilib borishi haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda dehqon xo'jaliklari, shirkat xo'jaliklari va fermer xo'jaliklarining tutgan o'zni tarixiy nuqtaiy nazardan ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Qishloq xo'jaligi, agrar soha, fermer xo'jaligi, dehqon xo'jaliklari, shirkat xo'jaliklari paxtachilik, g'allachilik, meva-sabzavotchilik, chorvachilik.

Khojamuratov Umarjon Rustamovich
Urganch State Pedagogical Institute
Head of History and Geography Department
Tel: +998 94 230 73 38

STAGES OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Abstract. The article talks about the development of farms and their activities in the agricultural sector during the period of independence of Uzbekistan. Also, from a historical point of view, the role of farms in the production of agricultural products is revealed.

Key words: Agriculture, husbandry, cotton growing, grain growing, fruit and vegetable growing, livestock farming.

Ходжамуратов Умарджон Рустамович
Ургенчский государственный педагогический
институт, заведующий кафедры истории и географии
Тел: +998 94 230 73 38

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. В статье говорится о поэтапной реализации аграрных реформ в период независимости Узбекистана. Также с исторической точки зрения, раскрывается роль крестьянских хозяйств, кооперативных хозяйств и ферм в производстве сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, аграрная отрасль, фермерское хозяйство, крестьянские хозяйства, кооперативные хозяйства по выращиванию хлопка, зерна, фруктов и овощей, животноводству.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N02>

Kirish. O'zbek xalqi azaldan o'troq holda yashaganligi uchun mintaqada qadimgi davrlardan boshlab dehqonchilik rivojlangan. Asrlar davomida o'zbek dehqonlari va mirishkor bog'bonlar mo'l hosil yetishtirib, nafaqat o'zlarini, balki qo'shni hududlarda yashagan chorvador qavmlarini ham turli xil oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlab turganlar.

O'zbekistonda XX asr mobaynida qishloq xo'jaligi sohasida bir necha marta tubdan qayta o'zgarishlar qilindi. Xususan, sovet hokimiyati yillarida asosan agrar respublika bo'lgan

O'zbekiston SSRda bu sohada ziddiyatli jarayonlar davom etdi. XX asr 20-yillari oxiri hamda 30-yillar boshlarida ommaviy ravishda kolxozlar (kollektiv xo'jaliklar) va sovxozlar (davlat xo'jaliklari) tashkil qilindi.

XX asr 80-yillari va 90-yillari boshiga kelib, O'zbekiston qishloq xo'jaligida chuqur inqiroz hukm surdi. Qishloq xo'jaligida asosiy rol o'ynagan kolxoz va sovxozlar tizimi inqiroz yoqasiga kelib qoldi. Sohada katta o'zgarishlar va tub islohotlarni amalga oshirish zarur bo'lib qoldi.

O'zbekiston Respublikasida mustaqillikka erishilgandan keyin agrar sohaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirishga e'tibor qaratildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda qishloq xo'jaligini rivojlanish bosqichlari tarixchilar, iqtisodchilar va huquqshunoslar tomonidan agrar sohaga oid ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Tarixchi olimlardan R.X. Aminova, I.A. Alimov, A.A. Golovanov, I.M. Saidov, M. Mahmudovlar bilan bir qatorda B.B. Utemuratov, M.K. Saribaev, G. Karamanova va S. Mamajonovlar ham agrar sohaga oid ilmiy tadqiqotlar olib borishgan va nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilishgan. S. Mamajonov agrar sohada fermer xo'jaligining tashkil topish jarayoni hamda uning O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'rnini o'rgangan.

Shuningdek, D. Bobojonova, N. Jo'raev, T. Fayzullaev va boshqalarning tadqiqotlarida qayta qurish yillarida kolxozlarning faoliyati atroflicha tahlil etilgan. O'zbekiston tarixiga oid fundamental tadqiqotlarda ham bu masalaning ayrim jihatlari ko'rsatilgan. Tarixchi olim Qaxramon Rajabov boshchiligida yaratilgan O'zbekiston tarixiga oid bir qator nashrlar (solnoma, ma'lumotnoma, o'quv qo'llanma, darslik va tarixiy esselar)da ham ko'rsatilgan xronologik davrda O'zbekiston qishloq xo'jaligining transformatsiyasi masalalari tadqiq qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani tayyorlashda ob'ektivlik, tarixiylik va qiyosiy tahlil metodlaridan foylanilib, arxiv hujjatlari hamda elektron manbalar asos qilib olindi.

Tahlil va natijalar. O'zbekistonda agrar sohada transformatsiya jarayonlari *uch bosqichni* bosib o'tdi. *Birinchi bosqich* 1991-1997 yillarni o'z ichiga oladi. Bu bosqichda qishloq xo'jaligida barqarorlikni ta'minlash uchun mulkchilikning turli shakllarini joriy etish, kolxoz va sovxozlar ichida agrar munosabatlarning yangi turlari (ijara, jamoa, brigada, oila pudrati)ni vujudga keltirish ishlari olib borildi.

Shu bilan birga, agrar soha mamlakat iqtisodiyotni ko'tarish va aholini ish bilan ta'minlash uchun katta imkoniyatlarga ega edi. Natijada, avvalo, agrar sohaning huquqiy asosi sifatida "Yer to'g'risida", "Mulk to'g'risida", "Kooperatsiya to'g'risida", "Ijara to'g'risida", "Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida", "Dehqon (fermer) xo'jaligi to'g'risida", "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonunlari qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi agrar siyosatining o'ziga xos tomoni davlat yer egaligini o'z qo'lida saqlagan holda turli mulkchilik shakllarini qo'llab-quvvatladi. Dastlab kolxoz va sovxozlar faoliyati tanqidiy o'rganilib chiqildi. Zarar ko'rib ishlayotgan kolxoz va sovxozlar jamoa va davlat tasarrufidan chiqarilib, mulkchilikning turli shakllariga aylantirildi. Chorvachilik fermalari xususiylashtirila boshlandi.

Ayniqsa, shaxsiy yordamchi xo'jaliklarning kengaytirilishi va odamlarga yer berilishi agrar sohada chinakam yangilik bo'ldi. O'zbekistonda umumiy haydaladigan yerlar 4,3 mln. gektarni tashkil qiladigan bo'lsa, aholining tomorqa yerlari 205 ming gektardan to 650 ming

gektargacha kengaydi. Haydaladigan yerlarning 15 foizi aholiga tomorqa sifatida berildi. Iqtisodiy ahvol tang bo'lgan yillarda mamlakat aholisining oziq-ovqatga bo'lgan talabining 60 foizidan ortig'ini shaxsiy yordamchi xo'jaliklari ta'minlagan.

Shaxsiy yordamchi xo'jaliklari 1990 yil boshida 205 ming gektar bo'lgan bo'lsa, 1992 yilda 550 ming gektarni tashkil etgan[1]. Kolxozlar va sovxozlarning aksariyati paxta yetishtirishga ixtisoslashtirilgan edi. Chigit ekiladigan dala maydonlari barcha ekinzorlarning 70 foizdan ortig'ini tashkil qilar edi. Ana shunday sharoitda aholini don va oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash uchun asosiy e'tibor shaxsiy yordamchi xo'jaliklarga qaratildi. Shaxsiy tomorqa yerlarining kengayib borishi qishloq xo'jalik mahsulotlari, ayniqsa, oziq-ovqat mahsulotlarini oshirishga imkon berdi.

1995 yilga kelib shaxsiy yordamchi xo'jaliklarida jami ishlab chiqarilayotgan go'shtning 80%, sutning 90% ga yaqini, kartoshka va sabzovotning 69% yetishtirilgan[2].

1997 yilga kelib shaxsiy yordamchi xo'jaliklari maydoni respublikada sug'oriladigan yerlarda 650 ming gektardan oshgan. Shaxsiy tomorqa xo'jaliklari yerlari nisbatan ko'p va katta bo'lgan hududlar Samarqand, Toshkent, Qashqadaryo va Farg'ona viloyatlari bo'lgan. Shaxsiy yordamchi xo'jaliklarida respublika miqyosidagi kartoshka va sabzavot hajmining 69 foizi, go'shtning 80 foizdan ko'prog'i, sutning 90 foizi yetishtirilgan.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan keyin fermerlik harakatiga e'tibor kuchaydi. Mustaqillikning dastlabki 4 oyi ichida dehqon (fermer) xo'jaliklarini yanada rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991 yil 29 noyabrda PF-295-sonli "Respublikada dehqon (fermer) xo'jaliklarini yanada mustahkamlash va tadbirkorlik faoliyatini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Respublikada dehqon (fermer) xo'jaliklarini yanada rivojlantirish va mustahkamlash choralari haqida"gi qarori chiqdi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida fermer xo'jaliklari faoliyati bilan bog'liq ko'plab muammolar bo'lgan. Bunga sabab ko'p hollarda tuman hokimiyati, kolxozlar va sovxozlar, rayondagi turli tashkilotlarning rahbarlari tabiiy, mehnat va moliyaviy resurslarni o'z nazorati ostida saqlab qolish uchun dehqon (fermer) xo'jaliklarini tashkil qilish jarayonlariga to'sqinlik qilishgan. 1990 yillarda qishloq xo'jaligida barcha ishlovchilarning 5-6 foizi atrofidagi kishilar boshqaruv mehnati bilan band bo'lganlar. Dehqon (fermer) xo'jaliklarning shakllanishi rahbarlar va mutaxassislar sonini kamayishiga olib kelardi[3]. Davlat va jamoa xo'jaligi rahbarlari o'zlaridagi boshqaruv hokimiyatini optimal holatda bo'lishini xohlashgan. Dehqon (fermer) xo'jaliklarini tashkil qilishdan maqsad Respublika aholisini chorvachilik va oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish ekanligiga qaramay, xo'jalik rahbarlari paxta yetishtirish uchun shartnomalar tuzishgan.

Fermerlarga ko'pgina sug'orish drenaj shaxobchalari yo'q, unumsiz yerlar ajratib berilgan. Aksariyat dehqon xo'jaliklari chorvani hech qanday sanitariya va yong'indan saqlanish talablariga javob bermaydigan, maxsus moslanmagan molxonalarda boqishgan[4]. Dehqon (fermer) xo'jaliklari bilan kolxoz va sovxozlar bir xil sharoitda bo'lmagan. Ko'p hollarda yomon ball baniteti past yerlar berilgan. Ekin maydonlarining fermer uyidan 40-50 km masofa uzoqlikda bo'lganlari ham bo'lgan. Fermerlarga eski texnikalar ajratilgan, turli xizmatlar uchun juda baland narxlar qo'yilgan. Fermerlarning texnika qo'yadigan joylari bo'lmagan. Texnikalar qishda muzlab qolgan.

1998 yildan boshlab O'zbekistonda agrar sohada islohotlarning *ikkinchi bosqichi* boshlangan (2008 yilgacha davom etgan). Chunki agrar soha bilan bog'liq bo'lgan bir qancha me'yoriy hujjatlar qaytadan ishlab chiqildi. Jumladan, 1998 yil 30 aprelda O'zbekiston Respublikasining "Yer kodeksi" hamda "Dehqon xo'jaligi to'g'risida", "Fermer xo'jaligi to'g'risida", "Qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida" gi Qonunlari qabul qilindi.

Mazkur qonunlarda yer egaligida mavjud bo'lgan mulkchilik munosabatlari uch xil shaklga keltirilib, bir-biridan ajratilib asoslandi. Shulardan eng yirik xo'jalik shakli qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat xo'jaligi) edi.

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligida 1998 yildan boshlab jamoa xo'jaliklari shirkat xo'jaliklariga aylantirila boshlandi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad ijara shartlari asosida kishilarda mulkdorlik tuyg'usini uyg'otish va shu orqali mazkur sohani rivojlantirish bo'lgan.

Shuningdek, 2001 yilgacha bo'lgan davrda faoliyat ko'rsatib turgan jamoa xo'jaliklarini paychilikka asoslangan shirkat xo'jaliklariga aylantirish belgilandi. Jamoa xo'jaliklari (kolxozlar)ni shirkat xo'jaliklarga aylantirishda xodimlarning cheklangan soni, ekin maydoni, mahsulot birligiga ketadigan mehnat sarfining belgilangan me'yorlari asosida aniqlash belgilab qo'yildi[5].

O'zbekiston Respublikasida 1999 yilning birinchi choragida 439 ta jamoa xo'jaliklari shirkat xo'jaliklariga aylantirilgan bo'lsa[6], shu yilning oxiriga kelib, yana 445 ta shirkat xo'jaliklari tashkil etildi.

2001 yilga kelib butun Respublika bo'yicha 1365167 nafar kishi shirkat xo'jaliklariga a'zo bo'lgan. Shirkat xo'jaligida mulk egaligining pay shakli asosiy o'rinda bo'lgan. Jami paychilar soni 1520990 nafar bo'lib, pay guvoohnomasini olganlar soni 1429283 nafar bo'lgan[7].

Jamoa xo'jaliklarining shirkat xo'jaliklariga aylantirilishi natijasida ishchi kuchi sarfi kamaygan. Jumladan, 1999 yilda 158 ming nafar, 2001 yilga kelib 394908 nafar kishi qishloq xo'jaligi ishlaridan ozod bo'lgan. Agrar sohada jamoa xo'jaliklarining shirkat xo'jaliklariga aylantirilishi ish o'rinlarini qisqartirgan. 2002 yilning 1 yanvarigacha jami 1900 ta xo'jalik shirkat xo'jaliklariga aylantirilgan. 2002 yilga kelib 1 million 400 mingdan ortiq kishi shirkat a'zosi bo'lgan[8].

Lekin bu tizim ham amalda o'zini oqlamadi. Shirkat xo'jaliklari rahbarlari va shu xo'jalik a'zolari ham bu mulk shaklining mohiyatini anglashmagan. Ko'plab imkoniyatlar va davlatning qo'llab-quvvatlashiga qaramasdan, shirkat xo'jaliklarining rivojlanishi bu sohada moddiy manfaatdorlik tamoyillarini ta'minlamadi.

1998-2002 yillarda moliyaviy zarar bilan faoliyat ko'rsatayotgan shirkat xo'jaliklarini sanatsiyalash jarayonlari bo'lib o'tdi. Shuni ta'kidlash kerakki, sanatsiyalash davridan so'ng ham aksariyat shirkat xo'jaliklarining moliyaviy holati tiklanmagan. Sanatsiyalash jarayoni amalga oshirilgandan keyin ham moliyaviy ahvoli o'nglanmagan shirkat xo'jaliklari tugatila boshlandi. Ular o'rnida fermer xo'jaliklarini tashkil etishga kirishildi.

1998 yil 30 aprelda O'zbekiston Respublikasining "Fermer xo'jaligi to'g'risida", "Dehqon xo'jaligi to'g'risida", "Qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida" gi Qonunlari qabul qilindi. Mana shu uchta Qonun O'zbekistonda agrar soha siyosatining asosiy strategiyasini belgiladi. Agrar sohadagi transformatsiya jarayonlarning yuqori nuqtasi bo'ldi. Aynan mana shu qonunlar yer egaligining sovetcha andozalarining tugatilishiga nuqta qo'ydi.

Qishloq xo'jaligida mulkchilik masalalari o'z yechimini topdi. Qishloq xo'jaligida mulkchilik munosabatlari 3 xil shaklga aylantirildi. Shu paytgacha dehqon xo'jaligi, dehqon (fermer) xo'jaligi deb nomlanib kelinayotgan harakat fermerlik harakati deb ataladi.

1999 yildan boshlab agrar sohada mulkiy munosabatlar o'zgarib boshladi. Chunki istiqbolsiz, iqtisodiy jihatdan nochor, zarar ko'rib ishlayotgan xo'jaliklar tugatilib, ularning negizida fermer xo'jaliklarini tashkil etishga kirishildi.

2001 yil davomida mulk shakli o'zgartirilgan xo'jaliklarning iqtisodiy ko'rsatkichlarida ijobiy o'zgarishlar kuzatiladi. Ko'pchilik xo'jaliklarda g'alla hosildorligi ortgan. Fermer xo'jaliklariga aylantirilgan xo'jaliklar 2000 yilda 1051 mln. so'm zarar ko'rgan bo'lsa, ularning hududida tashkil etilgan fermer xo'jaliklari 2001 yilni 267,3 mln. so'm foyda bilan yakunlagan. Aynan shu yillardagi suv taqchilligiga qaramay fermer xo'jaliklari har gektardan olayotgan paxta hosildorligini 18,9 sentnerdan 20,4 sentnerga, g'alla hosildorligini esa 21,3 sentnerdan 22,7 sentnerga oshirganlar[9].

Mulkchilikka bo'lgan yangicha munosabat, moddiy manfaatdorlikning yuqoriligi tufayli qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish ko'rsatkichlari keskin ko'tarildi. 2004 yilning boshida 326 ta shirkat xo'jaligi tugatilib, ularning o'rnida 15161 ta fermer xo'jaliklari tashkil etildi. Yangidan tashkil etilgan fermer xo'jaliklarida birinchi yilning o'zidayoq paxtaning hosildorligi 6,4 sentnerga, don hosildorligi 5,3 sentnerga oshdi. Rentabellik darajasi paxtada 12,8 foizdan 18,9 foizga, donchilikda 1,9 foizdan 19,8 foizga yetgan. Moddiy xarajatlar har gektariga mineral o'g'it bo'yicha 46 kilogramm, yonilg'i moylash materiallari bo'yicha 67 kilogrammga kam bo'lgan[10].

Mamlakat qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirish borasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 11 yanvardagi "Meva-sabzavotchilik va uzumchilik sohasini isloh qilish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-255-sonli Qaroriga asosan 210 ta shirkat xo'jaligi belgilandi. Amalda 219 ta shirkat xo'jaliklari tugatildi va ular negizida 40389 ta fermer xo'jaliklari tashkil etilib, ularga 320424 gektar yer maydoni birlashtirib berildi. Tashkil etilgan fermer xo'jaliklarining 30763 tasi (76%) bog'dorchilik va uzumchilik, 4713 tasi (11,6%) sabzavotchilikka ixtisoslashgan[11]. 2006 yilda shirkat xo'jaliklarining tugatilishi fermer xo'jaligini tashkil etishning cho'qqisi bo'lib, shu yilning o'zida 666 ta xo'jalikni tugatish hisobiga tanlov asosida 74030 ta fermer xo'jaligi tuzildi. Jami fermer xo'jaliklar soni 189235 taga yetdi[12]. Respublika bo'yicha o'rtacha bir fermer xo'jaligiga 26,2 gektar yer maydoni to'g'ri kelib, fermer xo'jaliklarida 1083000 nafardan ortiq kishi mehnat qilgan[13].

Qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan islohotlar natijasida 1998 yilda fermer xo'jaliklarining soni 23048 tani tashkil qilgan bo'lsa, 2007 yil oxiriga kelib ularning soni 217095 tani tashkil etgan[14].

Fermer xo'jaliklarining soni ko'payib borishi bilan birga mehnat bilan band bo'lgan ishchilar soni ham o'sib bordi. Jumladan, 2000 yilda fermer xo'jaliklarida 279 ming kishi mehnat bilan band bo'lgan bo'lsa, 2007 yilda 1343000 nafardan ortiq kishi mehnat bilan band bo'lgan[15].

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarorlariga asosan 1999 yildan 2007 yilning oxirigacha bo'lgan davrda 2102 ta jamoa va qishloq xo'jaligi kooperativlari tugatilib, ularning o'rnida fermer xo'jaliklari tashkil etildi. Shuni ta'kidlash kerakki, shirkat xo'jaliklari negizida tashkil etilgan fermer xo'jaliklarining iqtisodiy hamda ishlab chiqarish ko'rsatkichlari tahlil qilinganda, shirkat xo'jaligi davridagiga nisbatan fermer

xo'jaliklarida moddiy resurslar sarfi 15-20 foizga kamayganligi va hosildorlik paxtada 5-7 sentner, g'allada 10-12 sentner ko'payganligi kuzatildi[16]. O'tgan yillar tajribasi fermer xo'jaliklarining shirkat xo'jaliklariga nisbatan ancha yuqori rentabelli faoliyat yuritishini yaqqol isbotladi.

2008 yil 6 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fermer xo'jaliklari tasarrufidagi yer uchastkalari maydonlarini maqbullashtirish bo'yicha takliflarni ishlab chiquvchi maxsus komissiyani tashkil etish to'g'risida"gi Farmoyishi qabul qilinishi bilan agrar sohadagi islohotlarning *uchinchi bosqichi* boshlandi. Bunda fermer xo'jaliklari yer maydonlarining hosildorligi, agrotexnologiyasi, iqtisodiy ko'rsatkichlari va boshqa jihatlari hisobga olingan holda optimallashtirildi. Yer uchastkalari kichik bo'lgan va o'z moddiy texnika bazasiga ega bo'lmagan fermer xo'jaliklari tugatilib o'rnida moliyaviy jihatdan barqaror, kuchli moddiy-texnika bazasiga ega bo'lgan fermer xo'jaliklari shakllantirishga kirishildi.

Bunda fermer xo'jaliklari yer maydonlaridan samarali foydalanish, yer maydonlarining bitta sug'orish tarmog'ida ekanligi, fermerlarning moliyaviy iqtisodiy holatining barqarorligi, mavjud qishloq xo'jaligi texnikalari bilan ta'minlanganligi, belgilangan tartibda shartnoma majburiyatlarini muntazam bajarilishi hamda iqtisodiy ko'rsatkichlari va hududlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik darajalarini inobatga olgan holda maqbullashtirildi. Dastlab fermer xo'jaliklarining yer maydonlari hosildorligi, agrotexnologiyasi, iqtisodiy ko'rsatkichlari va boshqa jihatlari bo'yicha optimallashtirildi. Natijada kichik fermer xo'jaliklari o'rnida iqtisodiy barqaror va kuchli texnika bazasiga ega bo'lgan yirik fermer xo'jaliklari vujudga keldi.

2010 yilda o'tkazilgan maqbullashtirish natijalariga ko'ra, 26753 ta (24,9 foiz) fermer xo'jaligi faoliyati tugatilgan. Fermer xo'jaliklarining jami soni 80628 tani, shundan 41827 tasi (51,8 foiz) paxta va g'allachilik, 4036 tasi (5 foiz) sabzavot va polizchilik, 22159 tasi (27,4 foiz) bog' va uzumchilik, 6009 tasi (7,5 foiz) chorvachilik hamda 6 ming 597 (8,2 foiz) boshqa yo'nalishlardagi fermer xo'jaliklaridir[17]. O'rtacha bir fermer xo'jaligiga to'g'ri kelgan yer maydoni 62,4 gektarga yetgan. Fermer xo'jaliklarining o'rtacha yer maydonlari, tarmoqlar bo'yicha olib qaraydigan bo'lsak, paxtachilik va g'allachilikda 70,3 gektardan 84,5 gektargacha, sabzavotchilikda 14,8 gektardan 19,1 gektargacha, chorvachilikda 142,8 gektardan 162 gektargacha ko'paygan[18].

2014 yilning oxiriga kelib, Respublika bo'yicha jami 73588 ta fermer xo'jaliklari faoliyat olib borgan holda, ularga 5939118 gektar yer uchastkalari ijaraga berilgan. Fermer xo'jaliklarining o'rtacha yer maydoni 80,7 gektarni tashkil qilgan bo'lsa, 2015 yilning oxiriga kelib, Respublika bo'yicha jami 76804 ta fermer xo'jaligi faoliyat ko'rsatib, ularga 5847170 gektar yer maydonlari ijaraga berilgan. Fermer xo'jaliklarining o'rtacha yer maydoni 76,1 gektarni tashkil etgan[19].

2015 yildan keyin O'zbekiston agrar siyosatida fermer xo'jaliklari yer uchastkalarida texnik ekinlar, jumladan, paxta maydonlari o'rnida boshqa ekin turlarini joylashtirish, yetishtirishni ko'paytirishga kirishildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 15 dekabrda "Fermer xo'jaliklarini yuritish uchun berilgan yer uchastkalari maydonlarini maqbullashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 362-sonli Qarori asosan fermer xo'jaliklarining yer maydonlarini qaytadan maqbullashtirish jarayonlari boshlandi. Maqbullashtirish natijalariga ko'ra, 2016 yilning oxiriga kelib, fermer xo'jaliklarining soni jami 160372 tani, ularning o'rtacha yer maydoni 22,3 gektarni, shu jumladan, paxtachilik va g'allachilik yo'nalishidagi fermer

xo'jaliklariniki 55,2 gektarni tashkil etgan[20]. Qishloq xo'jaligida 250 mingdan ortiq ish o'rni tashkil etildi[21].

O'zbekiston qishloq xo'jaligi mahsulotlarining yetishtirilishini mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlab o'rganilganda, uning 2000 yildan 2016 yilgacha bo'lgan davrida 99,5 foizdan ortig'i nodavlat tashkilotlar hissasiga, 05 foizdan oz qismi davlat sektoriga to'g'ri kelgan. Agrar sohada bu vazifalar fermer, dehqon xo'jaliklari va qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar tomonidan olib boriladi.

2015 yilda 21564 ta fermer xo'jaligida qo'shimcha ishlab chiqarish ishlari amalga oshirilgan. Buning natijasida qishloq joylarida 96200 yangi ish o'rinlari yaratildi. 2016 yilga kelib 160 mingdan ziyod fermer xo'jaliklari faoliyat yuritayotgan bo'lsa, shulardan ko'ptarmoqli fermer xo'jaliklari soni 80257 tani tashkil qilgan[22]. Bundan shunday xulosaga kelinadiki, 50 foizdan ortiq fermerlar faqat dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib qolmasdan, qayta ishlash sohasini tashkil etib, qo'shimcha ishlab chiqarish faoliyatini yo'lga qo'yganlar.

Fermerlik harakati O'zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqarish bilan birga agrar soha taraqqiyotini belgilab beradigan soha ekanligini ko'rsatdi. Fermerlikka ustuvor jihat berilishi yerdan samarali foydalanishni yaxshiladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining xosildorligi oshishi bilan birga, sifati ham yaxshilandi. G'alla va chorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari tomonidan chorva mollari naslini yaxshilash va chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish rivojlandi. Qishloq xo'jaligi xomashyosini qayta ishlash va eksport qilish, qishloq joylarda servis xizmatlari ko'rsatish tizimi takomillashib bordi.

O'zbekistonda agrar sohada amalga oshirilgan islohotlar natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish ko'rsatkichlari barqaror o'sib keldi. Mazkur davrda agrar sohada fermer xo'jaliklari hissasi oshib borib, sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarildi.

Xulosa. Qishloq xo'jaligida olib borilayotgan islohotlar, tizimli tadbirlar natijasida qishloq xo'jaligida barqaror o'sish sur'ati 2010-2016 yillar mobaynida o'rtacha 106 foizdan kam bo'lmagan. Qolaversa, ko'ptarmoqli fermer xo'jaliklarining rivojlanishi natijasida fermer xo'jaliklarida paxta va g'alladan tashqari sabzavot, poliz, meva, uzum, kartoshka, chorvachilik, baliqchilik va asalarichilik sohalari ham rivojlana bordi. Ko'ptarmoqli fermer xo'jaliklarining faoliyatining ko'payib borishi qishloq joylarida tadbirkorlik harakatining rivojlanishiga turtki bo'lgan. Bu o'z navbatida, yangi ish o'rinlarini yaratilishiga zamin hozirladi.

Адабиётлар / Литература / References:

1. Набиев Д. Хизмат кўрсатиш соҳаси // "Иқтисод ва ҳисобот", 1995. – № 33. – Б. 35.
2. Саматов Ф., Ёдгоров Ж., Рустамова И. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2005. – Б. 63.
3. Бобоқулов Б. Фермер хўжалиги: муаммо ва ечимлар // "Иқтисод ва ҳисобот", 1993. – № 1. – Б. 51.
4. Ҳайдаров Ҳ. Фермерчилик истиқболлари ёки деҳқон (фермер) хўжаликларини ривожлантириш ва мустақалаш йўллари хусусида // "Иқтисод ва ҳисобот", 1993. – № 4. – Б. 28-29.

5. ЎзР ҚСХВ идоравий архиви // ЎзР ҚСХВ ҳайъатининг йиғилиш Қарорлари (1998 йил материаллари), 21-варақ.
6. Ўзбекистон Миллий архиви, М-37- фонд, 1-рўйхат, 3102-иш, 149-160-варақ.
7. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимидаги корхона ва ташкилотларнинг 1996-2000 йиллардаги ишлаб чиқариш кўрсаткичлари тўғрисида маълумот. – Б. 85-86
8. “Халқ сўзи”, 2002 й, 15 февраль.
9. Ўзбекистон Миллий архиви, М-98-фонд, 1-рўйхат, 15-иш, 16-варақ.
10. Фермерлик фаолиятининг ҳуқуқий ва молиявий асослари. – Тошкент: Университет, 2005. – Б. 8.
11. ЎзР ФХУ идоравий архиви, Ўзбекистон фермер хўжаликлари уюшмасининг 2006 йил 1 июль ҳолатига амалга оширилган ишлари бўйича ҳисоботи. – Б. 3.
12. ЎзР ҚСХВ идоравий архиви // Ўз ҚСХВ ҳайъатининг йиғилиш Қарорлари (2007 йил материаллари), 13-варақ.
13. Ўзбекистон Республикаси йиллик статистик тўплами. – Тошкент, 2013. – Б. 248.
14. ЎзР ФХУ идоравий архиви // Ўзбекистон фермер хўжаликлари уюшмасининг 2007 йил 1 июль ҳолатида амалга оширилган ишлари бўйича ҳисоботи, 5-варақ.
15. Ўзбекистон Республикаси йиллик статистик тўплами. – Тошкент, 2012 й. – Б. 60.
16. ЎзР ФХУ идоравий архиви Ўзбекистон Фермер хўжаликлари уюшмасининг 2007 йил 1 декабрь ҳолатига амалга оширилган ишлар бўйича ҳисоботи. – Б. 4.
17. ЎзР ҚСХВ идоравий архиви // ЎзР ҚСХВ ҳайъатининг йиғилиш Қарорлари (2010 йил материаллари), 10-варақ.
18. Фермерлар-истиклол қалдирғочлари // [www. agro.uz](http://www.agro.uz).
19. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан 2015 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш борасидаги амалга оширилган ишлар ҳақида // www. agro.uz.
20. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан 2016 йилнинг 9 ойида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш борасида амалга оширилган ишлар ҳақида // www. agro.uz.
21. “O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi”, 2016 у. – №2. – Б. 2.
22. ЎзР ФХК идоравий архиви // Ўзбекистон Республикаси фермер хўжаликлари Кенгашининг 2016 йилда Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда кўптармоқли фермер хўжаликлари йўналишлари бўйича маълумотномаси 5-варақ.

Rahmanov Zafar Odilovich,
O'zR FA Milliy arxeologiya markazi katta ilmiy xodimi, t.f.f.d (PhD)
rahmanov.84@mail.ru

Aloxunov Alisher Axmadjonovich,
Farg'ona davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasi dotsenti, t.f.f.d (PhD)
aloxunov@inbox.ru

FARG'ONA VODIYSI YODGORLIKLARIDA ANIQLANGAN TAMG'ALI SOPOL IDISHLAR

Annotatsiya. Farg'ona vodiysi ko'plab qiziqarli topilmalar aniqlangan hududlar qatoriga kiradi. Xususan, vodiyning turli nuqtalarida joylashgan arxeologik yodgorliklarda topilib, fan olamiga ma'lum bo'lgan o'ziga xos sopol idshlar mavjud. Maqolada faqatgina ularning ayrimlarini, asosan idishlar sirtiga usta yoki buyurtmachi tomonidan qo'yilgan maxsus belgilar va ularning davriy sanalari borasida ba'zi ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, Qo'shtepa II, tamg'ali sopol idishlar, Vorux, Simob, Kuyuktepa, Shirinsoy, Turk xoqonligi.

Rakhmanov Zafar Adilovich
Senior Researcher, National Center of Archeology, Academy of Sciences of
the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy in Historical Sciences, (PhD)

Alokhunov Alisher Ahmadzhonovich
Associate Professor of the Department of World History,
FarSU, Doctor of Philosophy in Historical Sciences, (PhD)

ORNAMENTED CERAMIC ITEMS FOUND AT THE SITES OF THE FERGANA VALLEY

Abstract. The Fergana Valley is one of the areas where many interesting finds have been discovered. In particular, unique ceramic vessels were found at archaeological sites located in different parts of the valley and known to science. The article presents only a few of them, mainly special marks applied to the surface of vessels by the master or customer, and some information about their periodization.

Key words: Fergana Valley, Koshtepa II, ornamented ceramics, Vorukh, Symap, Kuyuktepa, Shirinsay, Turkic Khaganate.

Рахманов Зафар Адилевич
Старший научный сотрудник Национального
центра археологии Академии наук Республики
Узбекистан, доктор философии по
историческим наукам (PhD)

Алохунов Алишер Ахмаджонович
Доцент кафедры мировой истории ФарГУ,
доктор философии по историческим наукам (PhD)

ОРНАМЕНТИРОВАННЫЕ КЕРАМИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ ОБНАРУЖЕННЫЕ НА ПАМЯТНИКАХ ФАРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Аннотация. Ферганская долина – одна из территорий, где было обнаружено множество интересных находок. В частности, на археологических памятниках, расположенных в разных частях долины и известных в науке, найдены уникальные керамические сосуды. В статье представлены лишь некоторые из них, главным образом специальные знаки, наносимые на поверхность сосудов мастером или заказчиком, и некоторые сведения об их периодизации.

Ключевые слова: Ферганская долина, Коштета II, орнаментированная керамика, Ворух, Сымап, Куюктепа, Ширинсай, Тюркский каганат.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N03>

Kirish. Fargʻona vodiysining urbanizatsiya jarayonlariga eʼtibor qaratadigan boʻlsak, bu hodisa vodiyning turli nuqtalarida turli davrlarda yuzaga kelganligini kuzatish mumkin. Bugungi kundagi arxeologik tadqiqotlar tahlili ushbu hududni dehqon jamoalari tomonidan oʻzlashtirilishi uning shimoliy, shimoliy-sharqiy va sharqiy hududlarida jadalroq amalga oshirilganligini koʻrsatmoqda. Qadimgi davrda Fargʻonaning bu hududlarida koʻplab katta-kichik manzilgohlar, koʻshk va qasrlar bunyod etilgan va rivojlangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Fargʻona vodiysi shimoli-sharqiy va sharqiy hududida arxeologiya sohasida “Eylaton” va “Shoʻrabashot” deb nom olgan madaniyatlar parallel faoliyat yuritgan [Иванов, 1991. С. 17-20] yoki qarishuvi davridan [Абдуллаев, 2016. Б. 27] boshlab Andijonsoy va Shahrixonsoyning oraliq vohasida mahalliy aholi orasida Qoʻshetea II deb nom olgan manzilgoh vujudga kelgan [Абдуллаев, 2016. Б. 27-30].

Qoʻshetea II arxeologik yodgorligi Andijon viloyati Qoʻrgʻontepa tumani Qorasuv qishlogʻida joylashgan boʻlib, u dastlabki oʻrganilgan davrda yuzaki tasnifi va koʻtarma materiallariga asoslanib ilk oʻrta asrlar bilan davrlashtirilgan [Абдулгазиева, 1988. С. 47].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot ishida tahlil va sintez, shuningdek qiyosiy va statistik hamda induksiya usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. 2015-yil dala tadqiqoti mavsumida Qoʻshetea II yodgorligining uchta qismida qazishma olib borilgan. 3-qazishma yodgorlikning shimoliy-sharqiy burchagida 8x5 m maydonda amalga oshirilgan boʻlib, unda B.M. Abdullayev, Z.O. Raxmanov, A.A. Aloxunovlar ishtirok etishgan [Абдуллаев и др., 2018. С. 11-12]. Natijada VII–VIII asrlarga oid kulolchilar dahasining bir qismi ochib oʻrganilgan edi [Абдуллаев и др., 2018. С. 12]. Afsuski bu qazishma turli sabablarga koʻra keyingi vaqtda davom ettirilmay qolib ketdi. Biz kichik tadqiqot mavzusi sifatida koʻtargan “tamgʻali sopol idishlar”dan biri aynan shu qazishma jarayonlarida aniqlangan.

3-qazishma maydonida yuqori qatlam tozalangach, ilk oʻrta asrlarda boʻlib oʻtgan hayot-mamot janglari oqibatida katta yongʻin boʻlganligi kuzatildi. Ustunlar asoslarigacha yonib, tom bosib barcha joyni vayron qilgan. Ochilgan maydonchada koʻplab ustunlar oʻrni saqlanganligi, vayronalar orasida esa yonib koʻmirga aylangan toʻsinlar pala-partish yotgani aniqlandi. Tozalash jarayonida 3-qazishma maydonining janubiy qismida xumdon ustki kameraning buzilgan qismi aniqlandi. Undan janubga tomon 1 m uzoqlikdagi masofada esa tayyorlanganiga koʻp vaqt boʻlmagan suv koʻzasining parchalari tom bosib qolishi natijasida bir joyda topildi. Qayta tiklash chogʻida uning boʻyin qismidan pastda qorin qismiga oʻtish joyida “ × ” koʻrinishidagi maxsus tamgʻa, belgi qoʻyilganligi (Rasm. 1. 1), shunga koʻra ushbu buyum maxsus “buyurtmaga koʻra yasalgan”ligi ehtimoldan holi emas, degan fikr ilgari surildi.

O'rta Osiyo hududida idishlarga, ya'ni kulolchilik buyumlariga bunday tamg'a qo'yish odati qadimgi davrlarga borib taqaladi. Misol uchun So'g'd hududida o'ziga xos tamg'a tushirilgan eng qadimgi idishlar Ko'ktepa va Afrosiyob yodgorliklarining mil. avv. X–VIII, VII–IV asrlarga oid sopollar majmui ichida uchraydi [Исамиддинов, 2002. С. 165. Рис. 156].

Bundan tashqari, “ x , + ” ko'rinishga ega bo'lgan tamg'ali idishlar Ko'ktepa va Afrosiyob yodgorliklarida mil. avv. III–II asrlar va milodiy II–III asrlar bilan davrlashtirilgan sopollar majmuida (Rasm. 1. 14-16) ҳам aniqlangan [Исамиддинов, 2002. С. 165. Рис. 156].

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, tamg'a qo'yilgan bunday ko'zalar Farg'ona vodiysining boshqa hududlarida ham aniqlangan bo'lib (Rasm. 1. 2-13) [Литвинский, 1973. С. 80-93. рис. 83. 13, рис. 98. 17; Кудратов, 1992. С. 201. рис. 19. 13; Матбобоев, 2009. Б. 549. 150-расм. 11, 12], ularning davri masalasida aniq fikr-mulohazalar to'laligicha o'z yakunini topganicha yo'q. Shu nuqtai nazardan bu masalada ba'zi bir fikr-mulohazalarni aytib o'tish joiz. Jumladan, Farg'ona vodiysida sopol idishlar, ko'zalar, xumchalar yoki shu kabi mahsulotlarni ishlab chiqarishda o'ziga xoslikni bildirib turish yoki mahsulotning tegishligi belgisini qo'yish an'anasi milodiy asr boshlariga borib taqalishini aytish mumkin. Bunga Farg'ona vodiysining turli hududlari, aniqrog'i janubi-g'arbiy hududidagi Vorux jarligidan (Shimoliy Tojikiston hududida) aniqlangan dastasi yo'q ko'za (Rasm. 1. 2) [Литвинский, 1973. С. 199. Табл. 22. 8], Qorabuloq qabristonidan topilgan dastasi yo'q ko'zalar (Rasm. 1. 3, 6) [Литвинский, 1973. С. 200. Табл. 36. 5-6] va Farg'onaning Simob (rus tilida “Сымап” deb yozilgan – Z.R) deb nomlangan qabristoni 3-sonli qabr-qo'rg'onidan aniqlangan kichik ko'zachalarni (Rasm. 1. 4, 7) [Литвинский, 1973. С. 200. Табл. 37. 1-2] misol qilib ko'rsatish mumkin.

Y.D. Baruzdin va G.A. Brikinalarning Laylak va Botkenning arxeologik yodgorliklariga bag'ishlangan kitoblarida miloddan avvalgi va milodiy asr boshlariga oid To'ratosh qabristonining 23-mozor qo'rg'onida bo'yin qismida “x” ko'rinishidagi xochsimon tamg'a tushirilgan qo'lda yasalgan ko'za (Rasm. 1. 10) aniqlanganligini ham aytish mumkin [Баруздин, Брыкина, 1962. С. 30-31. Табл. VI. 2]. Ko'zaning balandligi – 25.5 sm, diametri – 24 sm, og'iz qismi diametri – 9,5 sm, taglik qismi diametri – 12 sm ni tashkil etadi.

Shuningdek, o'z vaqtida V.F. Gaydukevichning Shirinsoy yaqinidagi mozor-qo'rg'onlarda olib borilgan tadqiqotlarida milodiy III–IV asrlarga oid bo'lgan bo'yin qismida “x” ko'rinishidagi xochsimon tamg'a tushirilgan xurmacha (Rasm. 1. 9) (gorshok) [Гайдукевич, 1952. С. 338, Рис. 7. 4; С. 340], Shimoliy Farg'onadagi Kuyuktepa yodgorligidan milodiy IV–V asrlarga oid yelka qismida “+” ko'rinishida tamg'asi bor bitta kosa (Rasm. 1. 8) ham aniqlangan [Кудратов, 1992. С. 201. рис. 19. 13]. Albatta bunday tamg'a tushirilgan turli idishlar Andijon viloyati Marhamat tumani markazida joylashgan Mingtepa yodgorligida ham ko'plab aniqlangan (B.Matboboyev va M.Isomiddinov boshchiligida olib borilgan R-1 qazishma materiallari). O'ylaymizki keyingi tadqiqotlarda bu topilmalar fan olamiga ma'lum bo'ladi.

Tamg'a qo'yish Turk xoqonligi davrida keng tarqalganligini hisobga olsak [Матбабаев, 2009. С. 89-93; Абдуллаев, 2016. Б. 30], Qo'shtepa II yodgorligining hunarmandlar dahasidagi kulolchilik ustaxonasi joylashgan hududda bo'lib o'tgan yong'in izlari aynan arab bosqini davrida yuz bergan bo'lishi mumkin, degan fikrni ilgari surish imkonini beradi.

Xumdon oldida pishirish uchun charxdan olingan xom ko'zalar va tayyor mahsulot uchun qurilgan enli sufalar saqlanib qolgan. Deyarli barcha qazishma maydonida turli o'lchamdagi bug'doy yanchish uchun yorg'uchoqlar topildi. Ehtimol bu tosh qurollari nafaqat bug'doy yanchishga, balki kulollar undan sopol idishlarni bezash uchun turli rang beruvchi

minerallarni ham yanchishda foydalanishgan bo'lsa ajab emas. Shundagina kulollar dahasining kichik bir qismida bu qadar ko'p tosh qurollarning topilshini izohlash mumkin bo'lardi. Biroq bu tahminlar faqatgina tosh qurol mutaxassislari – trassologlarning ilmiy xulosalaridan so'ng o'z tasdig'ini topishi mumkin.

O'sha davr iqtisodiyotida katta ahamiyatga ega bo'lgan hunarmandlar dahasining qo'rg'on markazi – qasr oldida ravnaq topishi tabiiy hol. Aminmizki keyingi tadqiqotlarda bu yerdan boshqa hunarmandchilik dahalari yoki ma'lum bir faoliyat bilan bog'liq joylar ham ochilib fan olamiga va keng jamoatchilikka taqdim etiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Qo'shtepa II yodgorligining biz tahmin qilayotgan hunarmandlar dahasida aniqlangan ilk o'rta asrlarga oid tamg'ali ko'za Farg'ona vodiysi boshqa yodgorliklarida ham uchraydi. Ularning ayniqsa davriy jihatdan Turk xoqonligi davriga oidligi tariximizda bu davrda hunarmandchilikda o'ziga xos alohida maktablarning, balki kulolchilik bilan shug'illanuvchi yirik ustalar oilalarining keng tarqalganligidan dalolat beradi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Абдулгазиева Б. Восточная Фергана в древности и раннем средневековье (система расселения, районирования и типология) // дисс. на соис. учен. степ. канд. истор. наук. – Самарканд. 1988. – 201 с. + прил. альбом илл.
2. Абдуллаев Б.М. Қўштепа тадқиқотларининг асосий натижалари // Водийнома. – Андижон, №1. 2016. – Б. 27-30.
3. Абдуллаев Б.М., Рахманов З.О., Камбаров Н., Сайфуллаев Б.К., Рахимов И.Д., Гордеева Е.А. Археологические исследования Кошттепа-2 в 2015-2016 гг. // Археологические исследования в Узбекистане 2015-2017 года. Вып. 11. – Самарканд, 2018. – С. 11-17.
4. Баруздин Ю.Д., Брыкина Г.А. Археологическое памятники Баткена и Ляйляка (Юго-западная Киргизия). – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1962. – 128 с.
5. Гайдукевич В.Ф. Могильник близ Ширин-Сая в Узбекистане // СА. №XVI. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 331-359.
6. Иванов Г.П. Археологические культуры Ферганы (периодизация и синхронизация) // Автореф. ... канд. истор. наук. Самарканд. 1999. – 25 с.
7. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннежелезного века и в период античности). – Ташкент: Из-во народные наследия имени А.Кадыри, 2002. – 256 с.
8. Кудратов С.С. Поселения левобережья р. Нарын в Фергане (III в. до н. э. – V в. н. э.). Дисс. ... канд. истор. наук. – Санкт-Петербург, 1992. – 180 л.
9. Литвинский Б.А. Керамика из могильников Западной Ферганы (первое тысячелетие н. э.). – Москва.: Наука, 1973. – 258 с.
10. Матбабаев Б.Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья. – Ташкент.: Tafakkur, 2009. – 176 с.
11. Матбабаев Б.Х. Қадимги Фарғонанинг илк ўрта асрлар даври маданияти (V-VIII асрлар археологик манбаларининг тарихий таҳлили асосида). Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд, 2009. – 407 бет.

Mirhakimova Feruza Xoldorjon qizi
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
Email: mirhakimovaferuza7@gmail.com

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY UY MUZEYI TARIXI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmudxo‘ja Behbudiy uy-muzeyining ekspozitsion zallari va undagi ekspozitsiyalarida namoyish etilayotgan ekspонатlar haqida va mintaqadagi ma‘rifatparvarlar haqida fikr yuritilgan. Xususan, muallif tomonidan Samarqandda jadidchilik harakati namoyandalarining ma‘rifiy, siyosiy va ijtimoiy faoliyati haqida batafsil ma‘lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Muzey, ekspонат, katalog, ekspozitsiya, taraqqiyparvarlik, yangi usul maktablari, milliy tafakkur, noshirlik, jadidchilik, ma‘rifatparvarlik, ziyolilar, Turkiston, Turkiston Muxtoriyati.

Mirkhakimova Feruza Kholdorjon kizi
Doctoral student of Namangan state university

HISTORY OF MAHMUDKHOJA BEHBUDI HOUSE MUSEUM

Abstract. This article discusses the exhibition halls of the Mahmudhoja Behbudi House-Museum and the exhibits displayed in it, as well as the enlighteners of the region. In particular, the author provides detailed information about the educational, political and social activities of the representatives of the Jadidist movement in Samarkand.

Keywords: Museum, exhibit, catalog, exposition, development, new method schools, national thinking, publishing, modernism, enlightenment, intellectuals, Turkestan, Turkestan Autonomy.

Мирхакимова Феруза Холдоржон кизи
Докторант Наманганского
государственного университета

ИСТОРИЯ ДОМА-МУЗЕЯ МАХМУДХОДЖИ БЕХБУДИ

Аннотация. В данной статье речь идет о выставочных залах Дома-музея Махмудходжи Бехбуди и представленных в нем экспонатах, а также о просветителях региона. В частности, автор дает подробную информацию о просветительской, политической и общественной деятельности представителей джадидистского движения в Самарканде.

Ключевые слова: Музей, экспонат, каталог, экспозиция, развитие, новометодные школы, национальное мышление, издательское дело, модернизм, просветительство, интеллигенция, Туркестан, Туркестанская автономия.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N04>

Vatanimiz ulamolari qadimgi davrdan ko‘p fan tarmog‘iga tamal toshini qo‘yishgan. XX asr Turkiston ma‘rifatining peshvosi, o‘zbek dramaturgiya asoschisi, jadidchilik harakati namoyondalaridan biri, alloma, yozuvchi, jamoat arbobi Mahmudxo‘ja Behbudiy xotirasini abadiylashtirish, uning hayoti va faoliyatini o‘rganish hamda keng jamoatchilikka targ‘ib etish imkoni tug‘ildi. Bu esa zamon talablariga g‘oyaviy, ilmiy va badiiy jihatdan yangi muzey ekspozitsiyasini yaratish zarurligini anglatdi. Uy-muzeyi mashhur ma‘rifatparvar, dramaturg,

jurnalist va noshir hisoblangan Mahmudxo‘ja Behbudiyning ijodiy faoliyatini ilmiy o‘rganish va keng targ‘ib etishda ilmiy-ma‘rifiy maskanlardan biri hisoblanadi.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning uy muzey O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 13 apreldagi 206 - sonli qaroriga [1]ga asosan Samarqand davlat muzey qo‘riqxonasining filiali sifatida Samarqand shaxrining Mir Said Baraka ko‘chasi 47 uyda tashkil etilgan. Uy muzey o‘z faoliyatini 2021yil 18 oktyabrdan boshladi. Uy muzey binosining umumiy maydoni qariyb 860 metr kvadrat kv.ga teng, shundan 128 metr kvadratni ekspozitsiya maydoni tashkil etadi. Binoning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda, doimiy ekspozitsiyalar va uy inteyarlari tashkil etiladigan joylarga belgilangan. Behbudi uy muzeyining ekspozitsion zallari beshtani tashkil etadi va ular quyidagicha nomlangan.

1-xona: Mahmudxo‘ja Behbudiyning hayoti va ijodi.

Ushbu xonada Mahmudxo‘ja Behbudiyning hayoti va ijodi haqida batafsil ma‘lumotlar, fotosuratlar, Sadriddin Ayniy, Xoji Mu‘in Shukurullo, Begali Qosimov, Fayzulla Xo‘jayev kabi arboblarning Behbudi va jadidchilik namoyondalar haqidagi fikrlari bilan bezatilgan. Ma‘lumki, Behbudi “Turkiston jadidlarining otasi” degan sharafl unvonga sazovor bo‘lgan, chunki u Samarqandda o‘ziga xos ilmiy-ma‘rifiy muhit yaratgan. Masalan, uning tashabbusi va g‘ayrati bilan 1903-yilda Said Ahmad Siddiqiy bilan birgalikda Samarqand atrofidagi Halvoyi mahallasida, Abdulqodir Shakuriy bilan birgalikda Rajabamin mahallasida yangi maktablar tashkil etiladi. “Mahmudxo‘ja Behbudiyning hayoti va ijodi” ekspozitsiyasida namoyish etilayotgan “Risolai jug‘rofiy umroniy”, “Risoloy jug‘rofiyai rusiy”, “Risolai asbobi savod Alifboi maktabi Islomiya”, “Modxali jug‘rofiya umroniy”, “Muxtasari jug‘rofiyai rusiy”, “Muntahabi ba xabari Ihyoi umumiy”, “Tafakkur ul-atrof”, “Kitobat ul-atfol”, “Amaliyoti Islom”, “Kitobi muntahabi jug‘rofiyai umumiy va namunai jug‘rofiya”, “Tarixi Islom”, “Tatbiqoti diniya va fanniya”, “Alifboi maktabi Islomiya” kitoblarning asl nusxalari vitrinalarga joylashtirilgan. [2; B.22.]

Ekspozitsiyada Behbudi bilan bir davrda ijod qilgan jadidlarning asarlari ham namoyish etilmoqda. Bular Said Vasliy qalamiga mansub “Madaniyat va zoifa shariyati islomiya”, Said Ahmad Siddiqiy qalamiga mansub va Abdulqodir Shakuriy tomonidan chop etilgan “Anjumani arvoh”, Munavvarqori qalamiga mansub “Islom aqidalari” , Abulqosim Oxunzoda Ganjiyning “Risolai ittihodiya” asari, Abduqodir Shakuriyning “Jomi-ul hikoyot” asarlaridir. [3; B.46.],

Olimning xizmatlari o‘z davrida munosib baholanmadi. Mustaqillik sharofati bilan o‘zlikni anglash, ma‘rifatparvar olimlarning mehnatlarini munosib baholash imkoniyati paydo bo‘ldi. Behbudi ham o‘z davrining buyuk ma‘rifatparvarlari Abdulla Avloniy va Munavvarqori Abdurashidxonovlar bilan birga 2020-yil 1- oktabr “O‘qituvchilar va murabbiylar kuni arafasida “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilan taqdirlandi. [4; B.7.],

2-xona Mahmudxo‘ja Behbudiyning ijodxonasi interyeri

M.Behbudi ijodxonasini ko‘rsatib berish uchun taqdim etilgan stol, stullar, shkaf, devor soati XIX asr oxiri - XX asr boshlariga taaluqlidir. Ushbu mebellar Turkiston o‘lkasiga XIX asr oxiri - XX asr boshlarida ko‘p miqdorda olib kelingan, bu yerda mazkur mebellardan nafaqat Chor ma‘muriyati, balki mahalliy aholi vakillar ham foydalangan. Mazkur mebellar to‘plami XIX asrning oxirgi o‘n yilligi XX asr boshlarida (asosan Birinchi jahon urushigacha) keng tarqalgan me‘morchilik, amaliy va tasviriy san‘atdagi badiiy yo‘nalish bo‘lgan “modern” uslubida tayyorlangan.

Ekspozitsiyada shuningdek, M.Behbudiy va uning zamondoshlari tomonidan keng foydalanilgan odatiy uy-ro'zg'or buyumlari: kitob o'qish uchun lavh, qalamlarni saqlash uchun qalamdon, kitob tashish uchun sumkalar ham namoyish etilmoqda. Bu paytda yozuv mashinalari ham Turkiston hududida keng tarqalgan bo'lib, undan asosan ma'muriyat vakillari, ziyoli qatlam, olimlar va noshirlar ko'proq foydalangan edi. Yozuv mashinasining M.Behbudiy yashab, ijod etgan davrda Turkistonda keng tarqalgan turi 1903-yildan ishlab chiqarila boshlangan "Kontinental" yozuv mashinasi mazkur ekspozitsiyada namoyish etilmoqda. Shuningdek, ayni davrda rasm bo'la boshlagan telefon apparati va stol soati ham ijodxonalar interyerini bezab turibdi. Turkiston o'lkasining yirik shaharlari Yangi Marg'ilon, Kattaqo'rg'on bilan birga Samarqandda ham 1876-yildayoq telegraf aloqasi tashkil etilgan edi. Stol chirog'i esa o'sha davrga xos "modern" uslubida yasalgan bo'lib, u yoritishdan tashqari xona bezagi sifatida ham xizmat qilgan va o'z davrining ziyolilari ish xonalariga o'rnatilgan. Behbudiyning zamondoshlari, safdoshlari va shogirdlari bo'limida alohida o'rinni archa qipig'i va tut daraxtidan qo'lda yasalgan globus egallaydi. Uning yuzasida lak bilan qoplangan materiklar, okeanlar va dengizlar, tog'lar va turli mamlakatlarning konturlari aks ettirilgan. Ekvatorning keng chizig'ida o'n ikkita burj belgisi tasvirlangan. Ishlab chiqarilgan yili (1313/1895) va muallif o'z davrining eng bilimdon peshqadamlaridan biri, Xo'ja Yusuf Mirfayazov (1842-1924) ning ismi to'rtta burchakda arab yozuvida ko'rsatilgan. Globus Mahmudxo'ja Behbudiy zamonida boshqa fanlar qatorida geografiya va kartografiya ham rivojlanganligining belgisidir.

3-xona: Maxmudxo'ja Behbudiyning zamondoshlari va jadidchilik siyosiy harakati

Samarqandda ham jadidchilik harakati keng yoyilib, taraqqiyparvarlarning bir qator yetuk namoyondalari yetishib chiqdi. Samarqand jadidlarining eng ko'zga ko'ringan vakili shubhasiz Mahmudxo'ja Behbudiy hisoblanadi. "Turkistondagi jadidchilik harakatining taniqli namoyandasi Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) nafaqat mashhur dramaturg va publitsist, jamoat arbobi va mashhur ulamo bo'lishidan tashqari u o'z davrining yirik olimi, noshir va matbuotchisi hamda sayohatchisi sifatida o'zidan chuqur iz qoldirdi" [5; B.37.],

Behbudiy murakkab siyosiy davrda faoliyat ko'rsatgan edi. Mahmudxo'ja Behbudiy Turkistondagi barcha jadidlar, ma'rifatparvarlarni birlashtirishga intilgan yirik shaxsdir. Xoji Muin ta'riflaganidek, "Bizdagi rahbarlarining biri va balki birinchisi, shubhasiz Mahmudxo'ja Behbudiydir. Behbudiy afandi yangilik rahbarlarining biri va o'zbek adabiyoti tarixida birinchi o'runni olurg'a loyiq bir zotdir. [6; B.45.], Vitrinalarning birida XIX asr oxiri XX asr boshlarida vatanimiz hududida foydalanilgan asosiy musiqa asboblari doira, qashqar va afg'on ruboblari, nay namoyish etilgan. Musiqa asboblarining xilma-xilligi shuni ko'rsatadiki, O'rta Osiyo xududida Eron, Qashqar, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston va boshqa mintaqalar musiqiy an'analari ta'sirida o'ziga xos musiqa madaniyati shakllangan. Shuningdek, XIX asr oxiri XX asr boshlarida aholining o'ziga to'q, ziyoli qatlami orasida urf bo'lgan kiyim-kechaklar namoyish qilinmoqda. Ular, yashil atlasdan qo'lda to'qilgan yaktak, tik yoqali paxtadan tikilgan ko'ylak, binafsharang baxmaldan tikilgan do'ppi, qizil, oq va moviy chiziqlarga ega salla, binafsharang, ko'k va yashil rangli chiziqlarga ega beqasamdan tikilgan ayollar choponi, gul naqshli qo'lda ishlangan ipak abra matodan tikilgan ayollar ko'yilagi, charmdan ishlangan erkaklar va ayollar oyoq kiyimlaridan iboratdir.

4- xona: M. Behbudiy va noshirlik

Mahmudxo'ja Behbudiy noshirlik yo'nalishda ham samarali ijod qilgan hamda bu yo'nalishda o'ziga xos maktab yaratgan. Navbatdagi ekspozitsiyada olim tomonidan XX asr boshlarida nashr qilingan "Samarqand" gazetasining 45-soni va "Oyna" jurnalining bir necha sonlari namoyish etilmoqda. Muzeyning noshirlik xonasi intererida asosiy e'tibor Behbudiyning noshirlik faoliyatini yoritishga qaratilgan. Turkistonda nashr ishlari bilan dastlab podsho Rossiyasi statistika qo'mitalari shug'ullangan. Shu sababdan 1868-yildan 1910-yilgacha nashrlarning asosiy qismini rus tilidagi gazetalar tashkil etgan.

XX asr boshida, aniqrog'i, 1913-yildan Behbudiy ham matbuot ishlari bilan shug'ullanadi. Shu yil aprel oyidan rus-o'zbek va forsiy tillarda, haftada ikki marta, dastlab ikki, so'ng to'rt sahifada "Samarqand" gazetasini chiqaradi. 45 sondan keyin moddiy tanqislik tufayli chiqishi to'xtagan. O'sha yilning 20-avgustidan u "Oyna" jurnalini chiqara boshlaydi. Bu suratli haftalik jurnal asosan o'zbek tilida bo'lib, unda ixcham forsiy she'rlar, maqolalar, ruscha e'lonlar ham berib borilardi. "Nashriyoti Behbudiya" nomi bilan o'z xususiy nashriyotini ochadi. Fitratning "Bayonoi sayyohi hindi" asarini 1913-yilda ruschaga tarjima qildirib, nashr etadi. Turkiston xaritasini tuzib, bosmadan chiqardi. Shuningdek, muzeyda noshirlik faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq ashyolar ham namoyish etilmoqda. Ular "Samarqand" gazetasi, "Oyna" jurnali, "Noviy Samarkand" ("Yangi Samarqand", "Samarqandi Nav") gazetalarini nashr etish uchun Samarqand viloyati harbiy gubernatori nomiga yozilgan ariza namunalari, Samarqand viloyati harbiy gubernatorining nashrlarga ruxsat beruvchi guvohnomalardan iborat hujjat namunalari va XIX asr oxiri XX asr boshlarida Germaniyaning "FORSTE & TROMM LEIPZIG" fermasida ishlab chiqarilgan Eron orqali Turkistonga olib kelingan qo'l yordamida ishlatiladigan litografiya dastgohi namoyish etilmoqda.

Muzey ekspozitsiyasida Behbudiy ning ijtimoiy-siyosiy va falsafiy qarashlarini aks ettirishga e'tibor berilgan. Behbudiy 1917-yilgi fevral va oktyabr oylaridagi Rossiya imperiyasi va jahon siyosiy sahnasida ro'y berayotgan o'zgarishlarni ziyraklik bilan kuzatadi va vatanparvar inson sifatida Turkistonning kelajagi haqida chin dildan qayg'uradi. U bor kuch-g'ayratini millatni o'yg'otishga bag'ishladi. Behbudiy publitsistik maqolalarida tarix faniga alohida urg'u berib, "Moziy istiqbolning tarozusidir", degan edi. "Kutubxonai Behbudiya"ning ham 70 foizdan ko'p kitoblari tarix faniga tegishli edi. O'zi ham tarix va geografiya fanlari bilan jiddiy qiziqib, bir qator maqolalar va kitoblar yozgan.

5- xona: Maxmudxo'ja Behbudiyning ijtimoiy- siyosiy va falsafiy qarashlari

Behbudiy jurnalist va siyosiy faollik faoliyati bilan bir qatorda musulmon huquqshunosi ham edi. [7; B.41.], Behbudiy siyosiy arbob sifatida Rossiya imperiyasi doirasidagi Rossiya musulmonlari ittifoqi partiyasi qurultoylarida faol ishtirok etdi. Rossiyadagi mavjud yirik siyosiy partiyalarni o'rganib, ulardan sotsial-demokratlarni, ayniqsa, bolsheviklarning qarashlarini tanqid ostiga oladi va ularni hatto, xavfli oqim sifatida qoralagan edi. U monarxiyachilar partiyasi qarashlaridagi mahdudlik sababli ularga ham qarshi chiqadi, bosiqlik bilan kurash olib borib, barcha musulmonlarni birlikka chaqiradi. U o'sha murakkab davrda Muvaqqat Hukumatni turkistonlik musulmonlar bilan teng huquqli munosabat olib borishga chaqirdi va ular uchun hukumatdan ajratiladigan o'rinlar soni uchdan biridan kam bo'l- masligini talab qiladi.

1918-yilda Behbudiy "Ittifoq" jamiyatining sa'y-harakati bilan Samarqand musulmon maorif sho'basiga mudir etib tayinlanadi. Biroq, tashkilotdagi yevropalik vakillar unga ishlash uchun hech qanday imkoniyat bermadilar. Ayniqsa, Osipov isyonidan so'ng avj olgan bosh-

boshdoqliklar natijasida zo‘ravonlik lar kundan-kunga kuchayadi. Behbudiy o‘zining Toshkentga so‘nggi safari davomida ham amalda hech qanday ijobiy natijaga erisha olmaydi. U hech bir ilojisiz qoladi va barcha ishlarini tashlab, sog‘lig‘ini bahona qilib, sho‘rolarga xizmat qilishdan voz kechadi.

Sanab o‘tilgan tarixiy jarayonlar va bevosita Turkistondagi jadidchilik siyosiy qarashlarini aks ettiruvchi ashyolar varaqalar, broshyuralar, Behbudiyning va boshqa ma‘rifatparvarlarning o‘z qarashlari bayon etilgan asarlari ham muzeyda keng namoyish etilmoqda

Адабиётлар/Литература/References:

1. <https://www.lex.uz/docs/-5370794?query=Behbudiy#sr-1%7CBERDAQ>.
2. Наим Каримов. Махмудхўжа Бехбудий – Т: 2010. –
3. Mahmudjon Yunosov. Mahmudxo‘ja Behbudiy uy muzeyi.// Moziy sado. 2. 94. 2022.
4. Erkinjon Turdimov. Ezgulik qadr topadi. Zarafshonning Behbudiyisi. (Buyuk ma‘rifatparvar Mahmudxo‘ja Behbudiy tavalludining 145 yilligiga bag‘ishlangan) Sahnof – 2020.
5. Rajabov Q. Mahmudxo‘ja Behbudiyning Bolqon urushlari va Anvar Posho haqidagi fikrlari // “Mahmudxo‘ja Behbudiy diniy-ma‘rifiy qarashlarining zamonaviy talqinlari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. –Toshkent, 2021.
6. Qarang: Абдирашидов З., Эгамқулова Н. Махмудхўжа Бехбудий ва унинг «Ойина» журнали. - Тошкент: 2019.
7. Thomas Welsford. “Becoming Behbudiy”. // London Journal of Central Asian History 1 (2022) 37–99. thomaswelsford@hotmail.com

Жабборова Ойдина Ихтиёржон қизи
ЎзМУ таянч докторанти

**XX АСРНИНГ 20-30 ЙИЛЛАРИДА МАҲАЛЛИЙ ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАР ТОМОНИДАН
ИҚТИДОРЛИ ЁШЛАРНИ ГЕРМАНИЯГА ЎҚИШГА ЮБОРИЛИШНИНГ ТАШКИЛ
ҚИЛИНИШИ**

Аннотация. Ушбу мақолада XX асрнинг бошларида Туркистон ўлкасида маҳаллий тараққийпарвар зиёлилар томонидан Германияда ўқиш учун билимли ёшларни жўнатишни ташкил этиш борасида амалга оширилган саъй-ҳаракатлар, ташкилий ишлар ёритилган. Шунингдек, иқтидорли ёшларни саралаш жараёнлари, уларни сафарга жўнатиш билан боғлиқ бўлган сарф-харажатларни қоплаш борасидаги қийинчиликлар ҳамда совет ҳокимиятининг муносабати билан боғлиқ масалалар ҳам акс эттирилган.

Калит сўзлар: Туркистон, тараққийпарварлар, Германия, “Кўмак” ташкилоти, жадидлар, «Ёш бухороликлар».

Jabborova Oydina Ikhtiyorjon qizi
Basic doctoral student of NUUz

**ORGANIZATION OF SENDING TALENTED YOUTH TO STUDY IN GERMANY BY LOCAL
PROGRESSIVES IN THE 20S AND 30S OF THE XX CENTURY**

Abstract. This article describes the efforts and organizational work carried out by the local progressive intelligentsia of Turkestan at the beginning of the 20th century to organize the sending of educated youth to study in Germany. The process of selecting talented young people, the difficulties of covering the costs associated with sending them on a business trip, and the attitude of the Soviet authorities are also reflected.

Key words: Turkestan, progressists, Germany, Komak organization, Jadids, Young Bukharians.

Жабборова Ойдина Ихтиёржон қизи
Базовый докторант НУУз

**ОРГАНИЗАЦИЯ ОТПРАВКИ ТАЛАНТЛИВЫХ МОЛОДЕЖИ НА УЧЕБУ В
ГЕРМАНИЮ МЕСТНЫМИ ПРОГРЕССИСТАМИ В 20-Е И 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА**

Аннотация. В данной статье описываются усилия и организационная работа, проведенная местной прогрессивной интеллигенцией Туркестана в начале XX века по организации направления образованной молодежи на учебу в Германию. Отражены также процесс отбора талантливой молодежи, трудности покрытия расходов, связанных с отправкой их в командировку, отношение советской власти.

Ключевые слова: Туркестан, прогрессисты, Германия, организация «Комак», джадиды, «младобухарцы».

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N05>

1920 йил сентябрда Бухоро амирлиги тугатилгач, ташкил қилинган Бухоро Халқ Республикаси раҳбарлари этиб жадидлар - илмли, маърифатли «Ёш бухороликлар» сайланди. Улар Файзулла Хўжаев, Фитрат, Усмонхўжа, Садриддин Айний, Абдулвоҳид Мунзим эдилар. Бу инсонлар амирлик давридаги қоқоқлик, истибдод ва жаҳолатнинг

авж олиш сабабини илмга, техникага эътибор қилинмаганликнинг оқибати билан изоҳлашарди. Шунинг учун ҳам улар дастлабки ишни иқтидорли ёшларни тараққий этган Германияга ўқишга юборишдан бошладилар. Бухоро Халқ Республикаси бюджетидан айнан илмга интиланлар учун Германия банкларидан бирига пул ажратилди.

“Бухоро ахбори” ва “Озод Бухоро” газеталарида 1921-1922 йилларда Германияга талаба-ўқувчилар юбориш, уларни танлаш, юборилажак ўқувчиларнинг ёши, ижтимоий аҳволи, сони ҳақидаги мақола ва хабарлар эълон қилинган. Уларда хорижга талабалар юбориш билан боғлиқ моддий ва маънавий имкониятларни излаш, саводхон болаларни танлаб олиш, уларни тиббий кўриқдан ўтказишга доир ташкилий ишлар жараёни изчил бериб борилган[1].

Хабарларда ёзилишича, Германияга ўқувчи ва талабаларни юбориш иши БХСРнинг Москвадаги ваколатхонаси бошлиғи Ато Хўжанинг фаол иштироки ҳамда Германиядаги Винсдорф шаҳарчаси мусулмонлар мачити имоми, татар миллати вакили Олимжон Идрисий, ҳукумат раҳбарларидан Файзулла Хўжаев, Қори Йўлдош Пўлатов, Абдулвоҳид Бурҳонов, Абдурауф Фитрат ташаббуслари билан амалга оширилган. “Бухоро ахбори”да 1922 йилда бухоролик 43 талаба татар халқи вакили Идрисий ҳамда Бурҳонов ва Каменскийлардан иборат махсус комиссия билан Германияга боради, деб қайд қилинган[2].

Газета маълумотларининг муҳим манбалиги шундаки, хорижга ўқиш учун талаба ва ўқувчиларни саралаб олиш ишлари енгил кечмаган, бу сабаблар билан боғлиқ аввалдан мавҳум бўлган айрим масалаларга аниқлик киритиш мумкин. Бир қатор мақола ва хабарларда бухоролик ўзига тўқ хонадонлар фарзандларини хорижга ўқишга юборишга қаршилиги туфайли сағирхоналар (етимхоналар)даги болаларни жалб қилишга тўғри келганлиги танқидий руҳда баён қилинган[3]. Айрим ҳолларда эса талаба-ўқувчилар сафини тўлдириш учун БХСР номидан Туркистон АССРдан ҳам болалар танлов йўли билан рўйхатга киритилган.

“Бухоро ахбори”даги маълумотлардан аён бўладигани, Туркияга ўқиш учун юборилган талабалар ушбу мамлакатда БХСР вакиллари фаолият олиб бораётганлари сабабли ҳеч қийинчиликларсиз жойлашиб, ўқув юртларида таҳсилни бошлаганлар. Германияга юборилган Бухоро талабалари эса уч даражага бўлинган: кичиклар, ўрталар, катталар. “Кичиклар Берлинга яқин бир шаҳарда немис болалариға аралаш пансионға қўйилғон. Ўрталар вилоятларға юборилуб, хусусий оилаларға қўйилғонлар. Катталар Берлин шаҳриға қўйилғонлар”, -деб ёзилади. Маълумотлар шуни кўрсатадики, бухоролик болалар Германияда дарҳол ўқишни бошламай, анча муддат давомида немис тилини ўрганганлар. Улар Германиянинг ўнлаб шаҳарларидаги турли олий, ўрта махсус ва хусусий ўқув юртлари бўйлаб тарқалиб кетганлар[4].

“Озод Бухоро”нинг 1923 йил чоп этилган 2 та сонидида таниқли давлат арбоби Турар Рисқуловнинг “Германияда Ўрта Осиё талабалари” номли йирик мақоласида танқидий фикрлар ҳам мавжуд бўлиб, унда: “Германияга кетган талабаларнинг ҳаммаси у ерда ўрнаша олмасдан кўписи Русияға қочиб кетибди, айрими ташқари элларда яшовчи шахслар таъсириға берилғон экан деган хусусий хабарлар эшитила бошланди... Германиядаги талабалар ўзларининг муҳтожликлари тўғрисида сўзлаб, ўзлариға ёрдам берилмаганини сўрайдурлар”[5], - тарзидаги сўзларни ўқиш мумкин. Т. Рисқулов

Германиядаги ўқув юртларида ўқиётган талабалар сони, уларнинг моддий аҳволи ва асл ватанлари билан алоқаларини воқеаларнинг жонли гувоҳи сифатида Германия сафари таассуротлари асосида ёзган.

Бухоро Халқ Республикаси барпо этилиши, дастлаб мустақил ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга бўлгани учун 1922-1923 йилларда 70 нафардан зиёд мусулмон ёшлари Германияга ўқишга юборилди[6]. Улар турли шаҳарларда юқори малакали доктор, инженер, зироатчи, иқтисодчи, кимёгар, юрист бўлиш учун ўқишади. Германияга БХСР ҳукумати ҳомийлигида борганларнинг 16 таси Туркистондан, 56 таси Бухородан, 2 нафари Хоразмдан эди. Шубҳасиз, бу ёшлар ватанга қайтгач ҳар қанча қийинчилик ва таъқибларга қарамай Туркистоннинг ҳар жиҳатдан ривожига ўз ҳиссаларини қўша олганлар[7].

Бухороликлардан ибрат олган бошқа ҳудудлардаги маърифатпарварлар ҳам Тошкент, Хоразм ва водий вилоятларидан иқтидорли ёшларни танлаб олиб, уларни Германияга ўқишга жўнатишга ҳаракат қилишди. Аммо керакли маблағ йиғиш жараёни катта қийинчиликлар билан кечади.

Ана шундай вазиятда, Саидносирбой, Чўлпон, Мунаввар қори ва Абдулла Қодирийлар бир ташаббус билан чиқдилар. Унга кўра, 1921 йилда «Ўзбек билим ҳайъати» қошида «Кўмак» уюшмаси тузилди[8].

Бу инсонларнинг ташаббуси ва хайр-саховатидан бошқалар ҳам ибрат олишди. «Туркистон» газетасининг 1922 йил 18 декабр сонидagi хабарга кўра, Тошкентдаги бир гуруҳ маориф ва маданият арбоблари ўқишга борувчилар учун пул топширишган. Улар орасида Саидносирбой Миржалолов (йигирма минг сўм), шоир Чўлпон (етти ярим минг сўм), Мунаввар қори, Шокиржон Раҳимийлар бор эди. Бундан ташқари, Тошкент зиёлилари 2 декабрда адабий кеча уюштириб, ундан тушган етмиш беш минг сўмни ҳам Германияга юбордилар[9].

Зиёлиларнинг бундай хайр-саховатини кўриб, оддий халқ «Кўмак»ка оз бўлса-да, пул топшира бошлади. Афсуски, ўзига тўқ, бойлигини маишатга сарфлаётган баъзи кишилар бундай тадбирдан ўзларини четга олишарди. Ташаббускорларга «Шундан бошқа ташвишим йўқми?», «Меним болам ўқирмиди?», дея жавоб бериб юборишарди. Бундай калтабинликка гувоҳ бўлган Абдулла Қодирий «Муштум» журналининг 1923 йил тўртинчи сонида «Кўмак» уюшмасига ионалар» номли ҳажвиясини эълон қилди. Қодирий-Жулқунбойнинг бу ҳажвияси ўлкада катта шов-шув бўлиб, баъзи дўкондор, савдогар, боғбонлар уялганларидан «Кўмак»ка хайрия қила бошлашди. Аммо айрим мутаассиб мулла, маишатпараст кишилар, барибир саховатдан, илмга хайрия қилишдан ўзларини тортдилар[10].

Шундай бўлса-да, маърифатпарварлар, халқнинг тушунган қисми саъй-ҳаракати, Қодирий ҳажвиясининг таъсири сабабли «Кўмак»ка анчагина пул тўпланди. Бу маблағга эса Хайринисо Мажидхон қизи, Абдулвоҳид Исҳоқ, Абдулвоҳид Муродий, Солиҳ Муҳаммад, Азимбек Байрамжон, Тўлаган Мўмин, Султон Маматқул, Иброҳим Аҳмаджон, Темирбек Қозибек сингари илмга интилган ёшлар Германияга жўнаб кетдилар.

Ўша долғали, қийин замонларда ҳам ёшларнинг Германияда ўқишига, «Кўмак»ка пул тўпланишига Чўлпон, Саидносирбой, Мунаввар қори ва Абдулла Қодирий каби маърифатпарвар аждодларимиз сабабчи бўлишган[11].

Большевиклар ҳукумати томонидан Германияда таҳсил олаётган Туркистонлик ўқувчиларга нисбатан ишончсизлик йилдан йилга ортиб борди. Талабаларни ҳали ўқишини тамомламасдан турли хил баҳоналар билан СССРга қайтариш бошланди. ОГПУ (Объединённое государственное политическое управление - Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси) ташкилоти бу йўналишда изчил қирғинни бошлаб юборди. 1929 йил Абдуваҳоб Муродий ва Бадри Сайфулмулклар алоҳида-алоҳида қамоққа олиниб маҳв этилди. 1932 йилда Ўрта Осиё давлат университетида дарс берувчи Германияда таҳсил олиб қайтган Азиз Алихўжаев устидан иш очилади. 1938 йилнинг 4-9 октябрь кунлари эса Ўзбекистонда фаолият олиб бораётган илгари Германияда таҳсил кўрган талабаларнинг барчаси "жосус" сифатида отувга ҳукм этилди[12].

Адабиётлар/Литература/References:

1. Раҳмонов К. Туркистонда матбуот тарихининг долзарб муаммолари (бакалавриятнинг тарих йўналиши талабалари учун ўқув-услубий қўлланма). – Бухоро, 2015. – Б.116.
2. Раҳмонов К. Туркистонда матбуот тарихининг долзарб муаммолари (бакалавриятнинг тарих йўналиши талабалари учун ўқув-услубий қўлланма). – Бухоро, 2015. – Б.116.
3. Қизларнинг сағирхонаси керак //Бухоро ахбори. 158-сон. 1923 йил 18 апрел.
4. Раҳмонов К. Туркистонда матбуот тарихининг долзарб муаммолари (бакалавриятнинг тарих йўналиши талабалари учун ўқув-услубий қўлланма). – Бухоро, 2015. – Б.117.
5. Раҳмонов К. Туркистонда матбуот тарихининг долзарб муаммолари (бакалавриятнинг тарих йўналиши талабалари учун ўқув-услубий қўлланма). – Бухоро, 2015. – Б.118.
6. Азизов М. Шаҳрисабзда илк "усули жаҳид" мактабини ким очган? / <https://qashqadaryogz.uz/read/sha-risabzda-ilk-usuli-zhadid-maktabini-kim-ochgan>
7. Ирзаев Б. Германия таълимини олиб қатағонга учраган жаҳидлар - Биринчи ўзбек агрономи Абдуваҳоб Муродий О'zbekiston // <https://www.bbc.com/uzbek/uzbekistan-53638773>
8. Умид Бекмуҳаммад. Жасоратли Қодирий // <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/768>
9. Умид Бекмуҳаммад. Жасоратли Қодирий // <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/768>
10. Умид Бекмуҳаммад. Жасоратли Қодирий // <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/768>
11. Умид Бекмуҳаммад. Жасоратли Қодирий // <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/768>
12. Ирзаев Б. Германия таълимини олиб қатағонга учраган жаҳидлар - Биринчи ўзбек агрономи Абдуваҳоб Муродий О'zbekiston // <https://www.bbc.com/uzbek/uzbekistan-53638773>

08.00.00- ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

Эшов Мансур Пулатович

Тошкент давлат иқтисодиёт университети, академик фаолият
бўйича проректори, иқтисод фанлари доктори, профессор

E-mail: m.eshov@tsue.uz

ORCID: 0000-0001-5861-8637

Насырходжаева Дилафруз Сабитхановна

Тошкент давлат иқтисодиёт университети, "Фундаментал иқтисодиёт"
Кафедраси профессори., иқтисод фанлари доктори.

E-mail: ndiliya@yandex.ru

ORCID: 0000-0002-3465-9204

ЯШИЛ ИҚТИСОДИЁТ КОНЦЕПЦИЯСИ ВА УНИНГ ШАКЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Мақолада яшил иқтисодиёт концепцияси ва унинг шаклланиш хусусиятлари билан боғлиқ жараёнлар тадқиқ этилган. Яшил иқтисодиётни шакллантириш жараёнига таъсир кўрсатувчи омилларнинг комплекс ривожланиш тизими асосланган бўлиб, мавжуд шарт-шароит ва имкониятлар таъсирида яшил иқтисодиётни амалга ошириш тизимини такомиллаштиришга доир илмий таклиф ва амалий тавсиялар шакллантирилган.

Калит сўзлар: яшил иқтисодиёт, иқтисодий фаровонлик, энергия самарадорлиги, узоқ муддатли иқтисодий ўсиш, экологик муаммолар, яшил иқтисодиётга ўтиш стратегияси, инсон капитали, иқтисодий ўсишнинг миллий стратегияси.

Eshov Mansur Pulatovich,

Vice-rector for Academic Affairs, Doctor of Economic Sciences, Professor

Nasyrkhojaeva Dilafruz Sabitkhanovna,

Tashkent State Economic University, Professor
of the Department of Fundamental Economics, Doctor of Economics.

GREEN ECONOMY CONCEPT AND ITS FORMATION CHARACTERISTICS

Abstract. The article examines the processes related to the concept of green economy and its formation features. The complex development system of the factors affecting the process of formation of the green economy is based on the scientific proposal and practical recommendations on the improvement of the implementation system of the green economy under the influence of the existing conditions and opportunities.

Key words: green economy, economic prosperity, energy efficiency, long-term economic growth, environmental issues, green economy transition strategy, human capital, national strategy for economic growth.

Эшов Мансур Пулатович,

Проректор по академической части,
доктор экономических наук, профессор

Насырходжаева Дилафруз Сабитхановна,

Ташкентский государственный экономический

университет, профессор кафедры «Фундаментальная экономика», доктор экономических наук

ПОНЯТИЕ «ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА» И ОСОБЕННОСТИ ЕЕ ФОРМИРОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются процессы, связанные с понятием зеленой экономики и особенности ее формирования. Комплексная система разработки факторов, влияющих на процесс формирования зеленой экономики, основана на научных предложениях и практических рекомендациях по совершенствованию системы реализации зеленой экономики под влиянием существующих условий и возможностей.

Ключевые слова: зеленая экономика, экономическое процветание, энергоэффективность, долгосрочный экономический рост, экологические проблемы, стратегия перехода к зеленой экономике, человеческий капитал, национальная стратегия экономического роста.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N06>

Кириш. Жаҳон иқтисодиётида замонавий воқеликнинг асосий хусусиятлари ишлаб чиқариш муносабатларини ташкил этиш ва тегишли самарадорликка эришишда экологик тоза ва ресурсларни тежовчи технологиялардан фойдаланиш жараёнларини ортиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Хусусан, бу борадаги устувор ёндашувлар табиий капитални янада самарали бошқариш ҳисобига табиий ресурслардан фойдаланиш борасидаги унумдорликни ошириш, дунё аҳолисини ўсиб бораётган ҳажмини ҳисобга олиб озиқ-овқат муаммосини самарали ҳал этишда экологик хавф даражасини қисартириш, экологик хавфларнинг турли даражаларида объектив ҳимояланиш механизминини шакллантириш заруриятини юзага келтирмоқда.

Жаҳон иқтисодиётида табиий ресурсларни бошқаришнинг энг долзарб муаммолари атроф-муҳитга катта зарар етказадиган ер қобиғи ва атмосфера ҳавосига катта зарар келтирадиган углеводород энергиясининг ортиб бораётганлиги, шунингдек энергия муаммосининг глобаллашуви таъсирида истеъмол маҳсулотлари таннархини ортиши, ички бозорларда валюта ва фонд бозорлари билан боғлиқ беқарорликларни юзага келтирмоқда[10].

БМТнинг Атроф-муҳит бўйича халқаро дастурига мувофиқ, иқтисодиётни “яшил”лаштиришга дунё ЯИМнинг 2 фоизини инвестиция қилиш 2050 йилгача узоқ муддатли барқарор иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлайди, иқлим ўзгариши, сув танқислиги ошиши ва экотизим хизматларининг йўқолиши билан боғлиқ жиддий хавфларнинг олдини олади[11].

Ўзбекистон иқтисодиётининг ҳудудий жойлашуви, аҳолининг сонининг ортиб бориши ва ресурсларнинг чекланганлиги даражаси, айниқса сув ресурсларини ҳисобга олган ҳолда “яшил рельслар”га ўтиш заруриятини юзага келтиради. Бу борадаги устувор вазифаларнинг комплекс аҳамияти хусусида Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёев 2022 йил 22 декабрдаги Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномасида қуйидагича тўхталиб ўтган эди: “Ҳозирги вақтда бутун дунёда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам жиддий экологик муаммолар пайдо бўлмоқда. Аксарият ҳудудларимизда тупроқ таркиби бузилиб, унумдор ерлар қисқариб бораётгани, чўлланиш, сув етишмаслиги, қурғоқчилик, аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш шулар жумласидандир. Табиатимизни асраб-авайлаш, сув, ҳаво ва атроф-муҳитни тоза тутиш келгуси йилда ҳар бир маҳалла аҳолисининг маданияти ва

амалий ҳаракатига айланиши керак. Бу борада мавжуд вазиятни ижобий томонга ўзгартириш учун экология ва атроф-муҳитни асраш бўйича саъй-ҳаракатларимизни, хусусан, **“Яшил макон” умуммиллий лойиҳаси** доирасидаги ишларимизни кучайтирамиз”[2].

Ўз навбатида республикамизнинг сув таъсиридан энг кўп жабрланган 25 мамлакат қаторига кириши, сув танқислиги ва иқлим ўзгариши билан янада ёмонлашиши мумкинлигини ҳисобга олиб, экологик хавф даражасини сезиларли даражада пасайтириш, экологик муаммоларнинг оқибатларини юмшатиш ва иқтисодийнинг энергия самарадорлигини ошириш борасидаги амалий ҳаракатларни мувофиқлаштириш жараёнини тизимли ташкил этишга йўналтирилган тадқиқотларни долзарб аҳамият касб этишидан далолат беради.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Экологик жараённинг долзарб амасалари XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб дунё олимлари томонидан турли фанлар доирасида кенг ўрганилиши лозим бўлган муаммолар қаторидан ўрин эгаллади. Хусусан, бу борадаги долзарб масалаларнинг айрим хусусиятлари хориж иқтисодчи олимларидан С.Кейбл, К.Кейбл томонидан атрофлича ўрганилган бўлиб, тадқиқот жараёнида маҳаллий экологик муаммоларга ўз вақтида ечим топилмаслиги минтақавий даражада сиёсий кескинликни келтириб чиқарувчи асосий омиллардан бири сифатида қайд этилади[3]. Е.Робинсон томонидан амалга оширилган тадқиқотларда, экологик муаммолар аҳолининг мобилизация даражаси ва турмуш сифатини ёмонлашувининг асосий сабаби сифатида талқин этилади[4]. О.Вонг, Р.В.Морган, М.Д.Уортон, Н.Гордон, Л.Хейфецларнинг илмий тадқиқот изланишларида Калифорния, Фресно округидаги ичимлик сувида экологик таҳликали ҳолатларни назорат қилинмаслиги минтақада ички касалликлар салмоғини ортиб боришининг асоси сифатида қайд этилади[5]. Э.М.Зомонова илмий тадқиқотларида атроф-муҳит муаммолари иқтисодий, ижтимоий ва сиёсат режалаштирилган интеграция ҳисобланиб, аҳоли фаровонлигини оширишга, шу билан бирга экологик хавфларни камайтиришга қаратилган иқтисодий трансформациянинг динамиклиги яшил иқтисодийнинг ривожланиш кўламини белгилаб бериши эътироф этилади[6].

Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан Ш.И.Раҳманов тадқиқотларида иқтисодий ўсишнинг яшил омилли хусусиятлари, яшил иқтисодийга ўтишнинг халқаро тажрибалари таҳлил қилиниб, Ўзбекистонда яшил иқтисодийни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари кўрсатиб ўтилган[7]. Ш.Д.Хамдамов тадқиқотларида, Ўзбекистонда яшил иқтисодийга ўтишнинг муаммолари ва истиқболлари йўналишлари доирасида фикр ва мулоҳазалар умумлаштирилган[8].

Юқоридаги тадқиқотларни яшил иқтисодий ва экологик муаммоларнинг айрим хусусиятлари ўрганилган бўлиб, яшил иқтисодийни шакллантириш зарурияти ва уни тизимли ривожлантириш стратегиясининг ўзига хос хусусиятлари асосланмаганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Муҳокама. «Яшил иқтисодий» концепциясида мамлакатда мавжуд иқтисодий тизим аҳоли турмуш даражасининг яхшиланишида муайян ижобий натижаларга олиб келадиган ва қайта тикланадиган ресурс манбасига эга бўлишни аниқлаб, атроф-муҳит ифлосланишини минимал даражага тушириш орқали мамлакатнинг табиий офатлар ҳамда иқлим ўзгаришига чидамлилигини оширишга хизмат қилиши эътироф этилади.

«Яшил иқтисодиёт»га ўтишнинг жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, иқтисодиётнинг турли тармоқларига “яшил” технологияларнинг жорий этилиши аҳоли турмуш сифатига ижобий таъсир кўрсатиб, яшаш шароити ва турмуш сифатини янада қулай бўлиши, фотоэлектрик қурилмалар, денгиз шамол турбиналари, континентлараро энергия ташиши мумкин бўлган супер энергетик тармоқлар ҳисобига энергияни ишлаб чиқарилиши ва истеъмол қилиниши билан боғлиқ тууб ўзгаришлар амалга ошириладиганлигини гувоҳи бўлиш мумкин.

«Яшил ўсиш» йўлини танлаган давлатлар халқаро ташкилотлар ва ишбилармон доираларнинг кенг эътиборини тортаётган бўлиб, хорижий инвесторлар ва кредиторлар борган сари уларга катта қизиқиш билдириб бормоқда. Ўзбекистоннинг ҳам “яшил” иқтисодиётга ўтиши жаҳон ҳамжамиятига “яшил ривожланиш” миллий мақсадларига эришишга қаратилган йирик инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш учун хизмат қилиши шубҳасиз.

Ўзбекистон Республикасининг 2019—2030 йиллар давомида “яшил” иқтисодиётга ўтиш стратегияси ҳам чиқиндиларни қайта ишлаш, табиий ресурсларни оқилона истеъмол қилиш ва сақлашнинг самарали тизимини, “яшил” иш ўринларини яратишни, иқлимга чидамликни таъминлашни, 1 млн гектаргача бўлган майдонда томчилатиб суғориш технологиясини жорий этишни ва уларда етиштириладиган экинларнинг 20-40 фоизгача ҳосилдорликни оширишни назарда тутди.

Иқтисодиётни ўстириш жараёнида мамлакат раҳбарияти иқлим ўзгаришига қарши курашиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишга содиқ қолади. Буни 2030 йилгача Барқарор ривожланиш соҳасида 16 та Миллий мақсадлари ва улар билан боғлиқ бўлган 127 та вазифалар белгилангани тасдиқлайди. Шу билан бирга, “яшил” ривожланишнинг асосий талабларига риоя қилиш мажбуриятлари олинди. Ўзбекистонда юқори барқарорликка, атроф-муҳитга янада эҳтиёткорона муносабатда бўлган ва инклюзивликка эга келажакни шакллантириш долзарблигини Жаҳон банкнинг яқинда эълон қилинган ҳисоботи ҳам тасдиқлайди. Унда одамларга сармоя киритиш, иқтисодиётни “яшиллаштириш” ва декарбонизация орқали инсон капиталини мустаҳкамлаш тавсия қилинади. Экспертларнинг фикрича, табиий ва энергия ресурсларидан барқарор ва самарали фойдаланишга асосланган “Яшил” иқтисодий ўсишнинг Миллий стратегияси кам углеродли турмуш тарзи ўсиб бормоқда: электрон соғлиқни сақлаш, онлайн таълим ва рақамли туризм – бу инсониятнинг углерод изини камайтиришга ёрдам берадиган турмуш тарзи ўзгаришларининг фақат бир қисмидир.

Бугунги кунда углерод чиқиндиларининг ортиши туфайли биосфера хавф остида ва инсоният фаолияти сабаб бўлган иқлим ўзгариши бутун дунё экотизимларига хатар туғдирмоқда. Huawei компанияси томонидан 2022 йил апрель ойида эълон қилинган “Яшил ўсиш 2030” ҳисоботи “яшил келажак”ни таъминлайдиган соҳалар тенденцияси ва технологиялари учун “Йўл харитаси” бўлиб хизмат қилади. Соҳалар нуқтаи назаридан, биз кўрадиган ўзгаришлар шубҳасиз, энергетика, ишлаб чиқариш, транспорт, қурилиш ва рақамли инфратузилма каби соҳаларда намоён бўлади. “Яшил келажак”ни қуришга ёрдам берадиган асосий истиқболлар, драйверлар ва инновация йўллари: Қайта тикланувчи энергия манбалари асосий йўналишга айланади: электр энергиясининг 50 фоиздан ортиғи қайта тикланувчи энергия манбаларидан олинади.

Саноат сектори “яшил” бўлади: биз ҳар 10 мингинчи ишчига 390 та робот тўғри келишини кўрамиз, улар кенг миқёсда заводларда мустақил ишлай олишади. Визуал ва шаффоф етказиб бериш занжирларига асосланган виртуал фабрикалар E2E маҳсулотларини режалаштириш ҳамда амалга ошириш учун муҳандислар, дизайнерлар ва мутахассисларни бирлаштиради. Уч ўлчовли (3D) босмалар оммавий кастомизация, яъни маҳсулотни миждознинг буюртмасига мослаб чиқариш имконини беради, бунда истеъмолчилар ўз маҳсулотларини мустақил лойиҳалаштириб, яратишлари мумкин.

Электрификация автомобилсозлик саноатида устунлик қилади: бутун дунё бўйлаб 145 миллионга янги энергетик транспорт воситалари йўлларда ҳаракатланади, 100 миллионгалаб хусусий қувватлантириш станциялари бўлади. Янги энергия билан таъминланган гибрид (аралаш) қанотли самолётлар, юк кемалари, жамоат велосипедлари ва транспорт Интернетти тирбандлик ва чиқиндиларни камайтириш орқали ҳаво, денгиз ва жамоат транспортда туб бурилиши ясайди.

Углерод чиқиндисиз келажак бинолари: 2030 йилга келиб қурилган барча янги, 2050 йилга келиб эса барча бинолар углерод чиқиндисини чиқармайдиган ҳолда фойдаланишга топширилади. Биноларнинг янги қурилиш лойиҳалари ва экологик тоза материаллар, табиий энергетик ресурслар ва органик чиқиндилардан олинадиган биомассалар – буларнинг бари углерод чиқиндиларини нолга тенглаштирадиган инновациялардир.

Рақамли инфратузилма “яшил” бўлади: 2030 йилга келиб дунёда 200 миллиард алоқа воситаларига уланишлар бўлади, умумий ҳисобкитоблар 10 бараварга ва сунъий интеллектнинг ҳисоблаш қуввати 500 бараварга ошади. Қайта тикланувчи энергия, маълумотларга асосланган хизматлар, тўлиқ автоматлаштирилган эксплуатация ва техник хизмат кўрсатиш, нейрон тармоқлар ва билим графалари интеллектуал, экологик инфратузилма ривожланишга ёрдам беради.

Натижалар. Ўзбекистоннинг 2030-йилгача бўлган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясини таъминлашда барқарор ривожланишга эришиш воситалари ҳисобланган иқтисодий, ижтимоий ва экологик компонентларни ўзаро мувофиқлаштириш мураккаб вазифа ҳисобланади. Иқтисодий ва ижтимоий компонентлар жамият олдида бир авлод мобайнида адолатга эришиш ва аҳолининг камбағал гуруҳларига мақсадли ёрдам кўрсатиш каби янги вазифаларни қўймоқда. Иқтисодий ва экологик компонентларнинг атроф-муҳитга ташқи таъсири қийматини баҳолашнинг зарурлиги билан боғлиқ янги ғоялар ва ёндошувларнинг шаклланишига олиб келди. Барқарор иқтисодий ривожланишнинг ижтимоий ва экологик компонентлари эса авлодлар ичида ва авлодлар ўртасида тенгликни таъминлаш каби масалаларнинг долзарблигини янада оширмоқда.

Мамлакатимизда “яшил иқтисодиёт” асосида барқарор ривожланишни таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2019-йил 4-октябрда тасдиқланган “2019–2030-йилларда Ўзбекистон Республикасини “яшил” иқтисодиётга ўтиш стратегияси” муҳим дастурий амал ҳисобланади. “Яшил иқтисодиёт”га ўтишнинг муҳим вазифалари қаторига иқтисодиётнинг энергия самарадорлигини ошириш ва табиий ресурсларни оқилона истеъмол қилиш киради. Ушбу белгиланган мақсадли индикаторларга технологияларни модернизатсия қилиш ва молиявий механизмларни ривожлантириш орқали эришилади. 2030-йилгача бўлган даврда стратегияни амалга

ошириш жараёнида ялпи ички маҳсулот бирлигига иссиқхона газларининг солиштирма чиқиндилари 2010-йил даражасидан 10 фоизга камаяди, аҳоли ва иқтисодиёт тармоқларининг юз фоизга қадар замонавий, арзон ва ишончли электр таъминотидан фойдаланиш таъминланади. Экологик жиҳатдан яхшиланган моторли ёқилғи ва автомобил ишлаб чиқариш ҳамда улардан фойдаланиш кенгайтирилади, электр транспорти ривожланади[1].

Жаҳон тажрибасига кўра “Яшил иқтисодиёт” концепцияси қуйидагиларга таянади:

а) чекланган муҳитда таъсир доирасини чексиз кенгайтиришнинг мумкин эмаслиги;

б) ресурслар чекланганлиги шароитида ўсиб бораётган эҳтиёжларни қондириш имкониятининг мавжуд эмаслиги;

в) ер шарида барча нарсаларнинг ўзаро боғлиқ эканлиги.

Мутахассислар “яшил иқтисодиёт” тармоқларини икки гуруҳга ажратишади:

а) хомашё қазиб чиқариш, қишлоқ хўжалиги, балиқчилик, ўрмон ва сув ресурсларини бошқариш, яъни “табiiй капитал” билан боғлиқ тармоқлар;

б) энергетика, қайта ишлаш саноати, машинасозлик, транспорт ва қурилиш, яъни “энергия ва ресурс самарадорлигини ошириш” билан боғлиқ тармоқлар[9].

Айрим мутахассислар “яшил иқтисодиёт”ни ривожлантириш йўналишларини аниқлашда Кларк-Фишер моделини қўллаш зарурлигини таъкидлашади. Кларк-Фишер модели иқтисодий ривожланиш босқичларида иш ўринларини яратишда иқтисодиётнинг қазиб чиқариш, қайта ишлаш ва хизмат кўрсатиш секторлари аҳамиятини назарий жиҳатдан асослашга хизмат қилади. Ушбу модел БМТ мутахассислари томонидан таклиф этилган “яшил иқтисодиёт” тармоқларини хизмат кўрсатиш соҳасига тегишли “яшил” хизматлар ва фан сиғимкорлиги юқори ишлаб чиқариш, туризм, шаҳарларни бошқариш ва чиқиндиларни йўқотиш, таълим, илмий тадқиқотлар, молиявий хизматлар каби инновацион иқтисодиётга хос йўналишлар билан тўлдиради.

Хулоса ва таклифлар. Ўзбекистонда яшил иқтисодиётга ўтиш учун барча имконият ва шартлар мавжуд. Кенг ҳудуд, табiiй ресурслар, қулай ва қулай географик жойлашув, муқобил энергияни муваффақиятли ишлаб чиқариш учун қулай иқлим ва бошқа кўплаб омиллар бу борада янги имкониятлар очмоқда.

Ҳозирги вақтда ўзини энергия билан таъминлашга қарамай, кўп жиҳатдан газ сектори туфайли Ўзбекистоннинг эскирган энергетика инфратузилмаси ички талабни қондириш учун курашмоқда, чунки мамлакат аҳолисининг о'сиши билан энергияга бо'лган эҳтиёж ортиб бормоқда.

Яшил энергиядан фойдаланиш мамлакатни янада ривожлантириш учун бир қатор афзалликларга эга.

Биринчидан, бу ишлаб чиқарилган энергия ҳажмини оширишга ёрдам беради, бунинг натижасида уни ишлаб чиқаришнинг анъанавий усулига юк камаяди. Анъанавий энергия манбалари чексиз эмас ва яшил энергияда ишлатиладиган шамол ва қуёш энергиясидан инсоният эҳтиёжларини қондириш учун ортиқча фойдаланиш мумкин эмас.

Иккинчидан, энг муҳим афзаллик шундаки, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланиш иссиқхона газлари ёки бошқа ифлослантирувчи моддаларни ишлаб чиқармайди.

Учинчидан, бошқа мамлакатлардан энергия ресурсларини сотиб олиш харажатлари камаяди. Бундан ташқари, энергия экспорт қилиш имконияти пайдо бўлади.

Тўртинчидан, мамлакат иқтисодиётини “яшиллаштириш”да катта рол ўйнайдиган янги турдаги иш ўринларини кўпайтириш имконияти мавжуд.

Бешинчидан, яшил энергия соҳасида хорижий давлатлар билан ҳамкорлик маҳаллий ишчи ва муҳандисларга тажриба орттириш имконини беради ва бу ўз навбатида янги технологик кашфиётлар ва бу борада миллий технологиялар яратилишига туртки беради.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, “яшил иқтисодиёт”ни ривожлантиришда куйидаги вазифаларни ҳал этиш мақсадга мувофиқ:

- “яшил иқтисодиёт” концепциясини мавафақиятли амалга оширишдаги бош муаммо “яшил иқтисодиёт” тушунчасини энергия ва ресурсларни тежайдиган самарали технологиялар, муқобил энергетикани ривожлантиришга қўшимча инвестициялар йўналтириш ёки “яшил ўсиш” сифатида соддалаштириш ҳисобланади;

- “яшил иқтисодиёт”га ўтиш зарурлигини илмий асослашнинг мураккаблиги, экологик муаммоларни прогнозлашнинг юқори даражада ноаниқлиги ушбу концепцияни тушунарли, содда тарзда тушунтиришда қийинчиликлар туғдиради. Жумладан, иссиқхона газларини атмосферага чиқариш муддати ва даражасини пасайтириш бўйича ягона келишув мавжуд эмас. Иссиқхона газларини атмосферага чиқариш ҳажми эса ортиб бормоқда;

- “яшил иқтисодиёт” барқарор ривожланиш ўрнини боса олмайди, “яшил иқтисодиёт” барқарор ривожланишга эришишга хизмат қилувчи мезон ҳисобланади;

- барқарор ривожланиш иқтисодий, ижтимоий ва экологик компонентларни яхлит, ўзаро боғлиқликда ривожлантиришни тақозо этади;

- “яшил иқтисодиёт”га ўтиш жараёни ҳар бир мамлакат учун алоҳида аҳамият касб этиб, табиий капитал, инсон капитали ва мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси каби хусусиятларга бевосита боғлиқ ҳолда содир бўлади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 4-октябрдаги “2019-2030 йиллар даврида Ўзбекистон Республикасининг “яшил” иқтисодиётга ўтиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-4477-сон Қарори
2. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёев 2022 йил 22 декабрдаги Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
3. Cable, S., & Cable, C. (1997). Environmental problems, grassroots solutions: The politics of grassroots environmental conflict. New York: St. Martin's Press.
4. Robinson, E. (2009). Competing frames of environmental contamination: Influences on grassroots mobilization. *Sociological Spectrum*, 29, 3–27.

5. Wong, O., Morgan, R. W., Whorton, M. D., Gordon, N., & Kheifets, L. (1989). Ecological analysis and case-control studies of gastric cancer and leukemia in relation to DBCP in drinking water in Fresno County, California. *British Journal of Independent Medicine*, 46, 521–528.
6. Зомонова Эржени Михайловна Понятие и принципы "зеленой" экономики // АНИ: экономика и управление. 2016. №1 (14). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-printsipy-zelenoy-ekonomiki> (дата обращения: 10.12.2023).
7. Рахманов Ш. И. Зеленый фактор экономического роста в Узбекистане (проблемы и перспективы). "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali. 1/2022, yanvarfevral (№ 00057), 295-300 б.
8. Хамдамов, Ш.Д. (2020). Проблемы и перспективы перехода к зеленой экономике в Узбекистане. Экономика И Образование, 1(1), 29–35. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economy_education/article/view/4210
9. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication // UNEP's Green Economy Initiative. Website. 2011. 2 December. URL: [http://www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/documents/ger/ger_final_dec_2011/Green% 20 EconomyReport_Final_Dec2011.pdf](http://www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/documents/ger/ger_final_dec_2011/Green%20EconomyReport_Final_Dec2011.pdf).
10. http://planetaryproject.com/global_problems/economic/
11. <https://agroturizm.uz/ru/novosti/784-ekoforum-2022>

Шадманов Эркин Шеркулович,
д.э.н., профессор, Университет общественной
безопасности Республики Узбекистан
E-mail: eshadmanov2602@gmail.com
ORCID: 0009-0002-1610-9361

МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ ВЛИЯНИЯ ДЕТЕРМИНАНТ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ

Аннотация. В статье рассматриваются научно-методологические основы процессов, связанных с оценкой влияния детерминант прямых иностранных инвестиций на экономический рост. В целях совершенствования методологии оценки влияния детерминант прямых иностранных инвестиций на экономический рост на основе авторского подхода сформированы научные и практические рекомендации о возможностях совершенствования отношений с прямыми иностранными инвестициями.

Ключевые слова: прямые иностранные инвестиции, экономический рост, нерыночные активы, договор франчайзинга, внешнеторговый оборот, интеллектуальная собственность, реальный эффективный курс национальной валюты, инвестиционная политика.

Шадманов Эркин Шеркулович,
Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги
университети профессори., и.ф.д

ТЎҒРИДАН-ТЎҒРИ ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯ ДИТЕРМИНАНТЛАРИНИ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШГА ТАЪСИРИНИ БАҲОЛАШ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Аннотация. Мақолада тўғридан-тўғри хорижий инвестиция дитерминантларини иқтисодий ўсишга таъсирини баҳолаш билан боғлиқ жараёнларнинг илмий-услубий асослари тадқиқ этилган. Тўғридан-тўғри хорижий инвестиция дитерминантларини иқтисодий ўсишга таъсирини баҳолаш методологиясини такомиллаштириш борасида муаллиф ёндашуви орқали тўғридан-тўғри хорижий инвестиция муносабатларини такомиллаштириш имкониятларига доир илмий такли ва амалий тавсиялар шакллантирилган.

Калит сўзлар: тўғридан-тўғри хорижий инвестиция, иқтисодий ўсиш, нобозор активлар, франчайзинг шартномаси, ташқи савдо айланмаси, интеллектуал мулк, миллий валютанинг реал эффектив курси, инвеститсия сиёсати.

Shadmanov Erkin Sherkulovich,
DsC of Economics, Professor, University of
Public Security of the Republic of Uzbekistan

METHODOLOGY FOR ASSESSING THE IMPACT OF THE DETERMINANTS OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON ECONOMIC GROWTH

Abstract. The article examines the scientific and methodological basis of the processes related to the assessment of the impact of foreign direct investment determinants on economic growth. In order to improve the methodology of assessing the impact of foreign direct investment determinants on economic growth, scientific and practical recommendations on the possibilities of improving foreign direct investment relations were formed through the author's approach.

Key words: foreign direct investment, economic growth, non-marketable assets, franchise agreement, foreign trade turnover, intellectual property, real effective exchange rate of the national currency, investment policy.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N07>

Введение. Сегодня должны быть реализованы меры по дальнейшему усилению положительного влияния иностранных инвестиций на национальную экономику нашей страны. Для этого требуется привлечь иностранных инвесторов в отрасли национальной экономики, выдерживающие конкуренцию в международной торговле, стимулировать реализацию проектов, служащих занятости населения, инвестиций, призванных обслуживать местный рынок, а также увеличение экспортно-ориентированных инвестиционных проектов в перспективных сферах производства и услуг, а также совершенствование рыночных механизмов.

Иностранные инвестиции – это сила, которая движет любой экономикой и обеспечивает ее прогресс. Поэтому необходимо время, чтобы увеличить объем инвестиций в экономику страны, сделав все возможное. В инвестиционной деятельности целесообразно ориентироваться на регионы с низким уровнем развития. Именно целенаправленная инвестиционная политика служит основным фактором обеспечения экономической стабильности страны.

Желательно, чтобы политика привлечения прямых иностранных инвестиций в экономику страны формировалась и возрождалась на основе более широкого использования международно признанных принципов в отношении иностранных инвестиций, возможного облегчения административных требований к инвестиционной деятельности и бизнес-операциям, а также определение приоритетных направлений инвестирования. Как известно, в условиях Узбекистана возможности стимулирования прямых иностранных инвестиций в крупных масштабах через государственный бюджет с помощью фискальных инструментов ограничены. Поэтому такие вопросы, как приоритеты привлечения прямых иностранных инвестиций и методы стимулирования инвестиций, условия предоставления льгот, должны быть четко и ясно решены. Меры стимулирования должны по возможности опираться на законодательные документы и быть прозрачными, то есть понятными для инвесторов. Политика стимулирования прямых иностранных инвестиций должна быть разработана и расширена для координации с широкой политикой экономического развития на среднесрочную перспективу. Благодаря этому создается возможность дальнейшего укрепления экономической и стимулирующей базы, необходимых условий для более широкого привлечения долгосрочных отечественных и иностранных инвестиций.

Предвидя такие проблемы, как то, что инвестиции в мировую экономику сейчас становятся нерентабельными, или не определяются риски и уровни риска, возникающие при эффективном использовании инвестиций, ограничивая полномасштабную работу производственного процесса и разрабатывая научно обоснованные меры, обеспечение стабильного роста деятельности предприятия, достижение глобальной конкурентоспособности – предполагает глубокий и всесторонний анализ факторов, влияющих на эффективность инвестиций, определение количественных связей между ними. Анализ ряда проблем национальной экономики

последних лет показывает, что невозможность добиться развития экономики страны без прямых инвестиций очевидна на практике. Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев пояснил, что «уделить особое внимание проблемам, связанным с внедрением значительных инвестиций в регионы нашей страны»[1] и «удовлетворить высокие темпы роста экономики». и растущий спрос на инвестиционные ресурсы...»[2] и благодаря этому достижение сбалансированного и устойчивого развития национальной экономики остается важным приоритетом. Поэтому в развитии экономики исследование экономического роста путем достижения положительных направлений, макроэкономического равновесия входит в число важных вопросов и свидетельствует об актуальности изучаемой темы.

Литературный анализ и методология. Исследования, направленные на обоснование влияния иностранных инвестиций на экономический рост Дж.Дж.Бакли[3], Ю.Чуи, С.П.Чан [4], Д.Кучта[5], Р.П.Моханти, Р.Агарвал[6], Л.Димова, П. .Севастьянова, Д.Севастьянов[7], С.Мохамед, МакКоуэн А.К[8], П.Самуэльсон[9], Е.В.Михайлова[10], Н.Д.Гуськова, И.Н.Кравовская, Ю.Ю.Слушкина, В.И.Маколев[11], О.С.Сухарев, С.В.Шманев, А.М.Курьянов[12] и В.В.Мищенко[13] теоретические аспекты управления инвестиционными потоками по отдельности. приобретенные сети, в том числе те, которые проделали работу по проблемам привлечения инвестиций в развитие промышленности. Б. Ю. Ходиев, Б.Б. Беркинов, А.Н. Кравченко[14], Йо. Абдуллаев[15], пути улучшения инвестиционной среды в нашей стране, методы эффективного использования инвестиций и их совершенствования, моделирование этих процессов.

Это можно увидеть в работах таких учёных, как Р.Х. Алимов [16]. Модели, предложенные этими учеными, не учитывают неопределенность, риск и пределы риска инвестиций, распределяемых по отраслям и предприятиям, а также условия модернизации. В исследованиях Б.О.Турсунова процессы, связанные с ролью инвестиций в повышении конкурентоспособности национальной экономики, обосновываются посредством соответствующего анализа [17].

Обсуждение. Привлекая в нашу страну иностранные инвестиции, произошли изменения в их распределении по отраслям экономики. Основная часть привлеченных иностранных инвестиций приходится на промышленность (45,9%), транспорт (28,4%) и связь (10,9%). Поэтому при определении приоритетов реформирования инвестиционной политики актуальным является анализ факторов, стимулирующих привлечение иностранных инвестиций в нашу экономику математическими и количественными методами, и сделать однозначные выводы, используя современные эконометрические методы оценки их влияния на экономику. рост. В модели OLI Дж. Даннинга факторов, стимулирующих и влияющих на ПИИ[18] и на основе исследований К. Франко, Ф. Рентоцини и Дж. Марцетти, их можно условно разделить на 4 группы. Они состоят из группы факторов, включающих «искателя ресурсов», «искателя рынка», «искателя нерыночных активов» и показателей качества государственных институтов, транспортно-коммуникационной инфраструктуры, макроэкономической среды. Эта группировка основана, прежде всего, на эклектической теории Дж. Даннинга (модель OLI). По его словам, движение ПИИ в основном зависит от 3 групп факторов. Это: сравнительные преимущества, возникающие в результате владения компанией, выходящей на международное производство (собственность - O), факторы

регионального местоположения (факторы местоположения - L), определяющие регион, в котором ТНК организуют производство, продажа лицензий ТНК другим компаниям или с ними. факторы интернализации (фактор интернализации – I), обосновывающие тот факт, что они предпочитают вводить ПИИ, а не заключать договор франчайзинга.

Позднее К. Франко, Ф. Рентоцини и Г. Марцетти обогатили и усовершенствовали мотивы, предложенные Дж. Дэном. Авторы выделили два этапа комплексного анализа и систематизации мотивов. Они говорят, что на первом этапе компании сравнивают свои выгоды с альтернативными вариантами при анализе возможностей реализации ПИИ. В этом случае факторы, обуславливающие выбор ПИИ, называются факторами интернализации. После того, как компании предпочтут осуществлять ПИИ, на следующем этапе им придется выбрать конкретную страну для осуществления этих инвестиций. К первой группе факторов можно отнести факторы «ресурсоориентированной» группы, оказывающие влияние на ПИИ. Модель с участием этих факторов формально можно выразить следующим образом:

$$\text{FDI/GDP} = \text{LowTech/Ex} + \text{OilGas/GDP} + \text{Tert/EAP} + \text{Trade/GDP} + \text{Cons/Pop} \quad (\text{a})$$

где: FDI/GDP – доля прямых иностранных инвестиций по отношению к валовому внутреннему продукту, в %;

LowTech/Ex – доля низко технологичной продукции в общем объеме экспорта, в %;

OilGas/GDP - доля стоимости объема поставок нефти и газа по отношению к валовому внутреннему продукту, в % (натуральные показатели умножаются на мировую цену этих ресурсов);

Третичный, Tert/EAP – уровень высшего образования населения или рабочей силы, в %;

Trade/GDP - доля внешнеторгового оборота (суммы экспорта и импорта) по отношению к валовому внутреннему продукту (в зависимости от направления воздействия также может рассматриваться как фактор группы «искателей рынка»);

Cons/Pop – реальные потребительские расходы на душу населения (может также рассматриваться как групповой фактор «искателей рынка», в зависимости от индикатора воздействия).

Первые два показателя выше отражают уровень обеспеченности страны меньшими затратами (топливом, металлом, сельскохозяйственными ресурсами). Третий показатель описывает качество трудовых ресурсов. Четвертый показатель показывает степень открытости экономики. Если этот индикатор входит в модель со знаком «+» — фактор группы «искателей ресурсов», а если вводится со знаком «-» — фактор «искателей рынка». Последний показатель (из-за отсутствия межстрановой статистики заработной платы этот показатель был заменен реальными потребительскими расходами) объясняет наличие дешевой рабочей силы в стране. Если этот показатель входит в модель со знаком «+», то это фактор группы «искателей рынка», а если он вводится со знаком «-», то это фактор «искателей ресурсов». Факторы группы «искателей рынка» составляют вторую группу факторов. Связь между прямыми иностранными инвестициями и этими факторами можно выразить в следующей условной форме:

$$\text{FDI/GDP} = \text{Tarif+GDPgrow} + \text{Unemp} + \text{Royaltypay/GDP} \quad (\text{b})$$

где:

Тариф – уровень тарифной защиты;

GDProw - реальный темп роста валового внутреннего продукта;

Unemp – уровень безработицы;

Royalty/GDP — это отношение роялти и лицензионных сборов, выплачиваемых за рубежом, к GDP.

Первый показатель исследует существование эффекта тарифной защиты ПИИ, ориентированных на рынок (ПИИ, направленных на скачок тарифов).

Второй и третий индикаторы отражают темпы роста и покупательную способность внутреннего рынка. А переменная роялти и лицензионных сборов описывает привлекательность продажи лицензий отечественным фирмам, а не привлечения прямых иностранных инвестиций. Это указывает на то, что если страна тратит значительную часть своего ВВП за рубежом в виде платы за использование интеллектуальной собственности, то эта страна, скорее всего, будет менее привлекательной для ПИИ. Факторы рассматриваются, и их можно выразить в следующем функционале: отношение:

$$\text{FDI/GDP} = \text{Articlper100ths} + \text{Patentper100ths} + \text{HighTech/Ex} + \text{Royalty-rec/GDP} \quad (\text{v})$$

где:

Articlper100 ths — количество научных статей на 100 000 человек;

Patentper100 ths – количество зарегистрированных патентов на 100 000 человек;

HighTech/Ex – доля высокотехнологичной продукции в общем объеме экспорта, в %;

Роялти-рек/ВВП — это доля иностранных роялти и лицензионных сборов в ВВП.

Четвертая группа факторов, влияющих на ПИИ, отражает качественные показатели государственных институтов, транспортно-коммуникационной инфраструктуры и макроэкономической среды. Связь между макроэкономическими показателями и ПИИ можно выразить в следующей условной форме:

$$\text{FDI/GDP} = \text{CPI} + \text{TaxBurden} + \text{REER} + \text{RealInterestRate} \quad (\text{g})$$

где:

CPI – уровень инфляции;

TaxBurden — налоговая нагрузка — отношение налоговых поступлений в бюджет к валовому внутреннему продукту, ставке налога на прибыль предприятий;

REER - индекс реального эффективного обменного курса национальной валюты;

RealInterestRate – реальная процентная ставка.

Уровень уровня отражает общую неопределенность и неопределенность в стране, что затрудняет принятие решений по долгосрочным вариантам проектов. Реальная процентная ставка отражает уровень кредитного риска национального сектора экономики и, в свою очередь, финансовое состояние компаний [19].

Ухудшение финансовой ситуации препятствует притоку ПИИ. Аналогичным образом, уровень налогового бремени бизнеса может оказывать незначительное влияние на приток ПИИ, поскольку снижает прибыль. Влияние реального обменного курса на ПИИ может носить разный характер. Например, укрепление реального обменного курса, с одной стороны, представляет собой экономическую стабильность,

которая помогает привлечь ПИИ (особенно на развивающихся рынках), с другой стороны, ослабление этого курса удешевляет внутренние активы и стимулирует их покупку иностранными инвесторами. Функциональная связь между показателями, отражающими качество транспортно-коммуникационной инфраструктуры и ПИИ, будет выглядеть следующим образом.

$$\text{FDI/GDP} = \text{Inet} + \text{Airfrgh} + \text{Railtransp} + \text{RD} \quad (\text{d})$$

где:

Inet - количество пользователей Интернета на 100 человек;

Air transp - грузоперевозки воздушным транспортом, млн.руб. т-км;

Rail transp - грузовые перевозки железнодорожным транспортом, млн.т. 1000 км;

RD - плотность дорог (сколько км на 100 кв. км территории). Данные инфраструктурные показатели показывают уровень развития транспортно-коммуникационных и логистических сетей внутри страны.

Показатели качества государственных институтов, влияющих на ПИИ, можно выразить в следующей условной форме:

$$\text{FDI/GDP} = \text{Startbus} + \text{RoL} + \text{Polstab} + \text{Corrup} \quad (\text{e})$$

где:

- Startbus business – время работы (дни);

- RoL – индекс верховенства права;

- Polstab - индекс политической стабильности;

- Corrup - это показатель коррупции.

Ухудшение качества государственных институтов отрицательно влияет на привлечение ПИИ. Потому что это повышает уровень неопределенности (показатель политической стабильности) и приводит к увеличению транзакционных издержек (легкость ведения бизнеса, показатели коррупции). Теперь мы представляем набор простых уравнений регрессии, которые анализируют влияние прямых иностранных инвестиций на экономический рост. Этот анализ может проводиться на макроэкономическом, отраслевом (отраслевом) уровне или уровне фирмы для одной или нескольких групп стран по показателям роста, доли или уровня, основанным на годовых, квартальных или ежемесячных данных.

Экономический рост является одним из наиболее широко используемых экономических показателей для оценки воздействия ТТК. Формулировка эконометрического уравнения осуществляется с использованием существующих теоретических моделей. Сформулируем цель исследования следующим вопросом: каково влияние ПИИ на экономический рост при наличии традиционных переменных (индикаторов), влияющих на рост? В данном случае, если подходить к влиянию ПИИ с точки зрения группы стран, мы имеем в виду модели экономического роста Солоу и Кобба-Дугласа, которые включают факторы природного и человеческого капитала. Производство в этих моделях выражается следующим образом:

$$Y = K^{\alpha} H^{\beta} [AL]^{1-\alpha-\beta},$$

$$\alpha > 0, \beta > 0, \alpha + \beta < 1,$$

где:

- Y – объем производства;

- K – природный капитал;

- H – человеческий капитал;
- A – производительность труда;
- L – труд.

If $k=K/AL$, $h=H/AL$ и $y=Y/AL$, из уравнения (1)

$$y = k^{\alpha} h^{\beta}$$

сформирован. В результате логарифмизации равенства (2) получим следующий результат:

$$\ln y = \alpha \ln k + \beta \ln h.$$

Учитывая необходимость эмпирического анализа исследуемых вопросов в условиях теории условной конвергенции в производственном процессе и внутри группы стран, Барро (1991)², Левин и Ренелт (1992)³, Барро и Салаи Мартин (1995)⁴ и Sachs and Warner (2001) На основе больших⁵ исследований выведено следующее равенство:

$$y_T/y_0 = F[y_0, k, h]$$

Здесь рост объема производства по отношению к одной единице труда представлен единицей объема производства труда в первом периоде, F-функцией показателей k и h . Основываясь на идеях Шумпетера (1912, 1939), Мун (2001) объясняет, что взаимосвязь в приведенном выше уравнении в долгосрочной перспективе представляет собой два основных эффекта на экономическое развитие. Первый — это компонент роста, который зависит от факторов капитала и труда (переменные K и AL), а второй — от факторов производительности (и показателей H), вызванных социальными и технологическими изменениями. является непосредственным компонентом разработки. Принимая во внимание, что целью нашего исследования является анализ взаимосвязи между ППИ и экономическим ростом, уравнение (4), представляющее основную функцию роста, может быть перевыражено следующим образом, добавив переменную f , которая представляет индекс входа ППИ в страну:

$$y_T/y_0 = F[y_0, k, h, f]$$

(5) мы выражаем его в логарифмической форме следующим образом, чтобы адаптировать равенство к экспериментальной проверке:

$$\ln(y_T/y_0) = \alpha \ln y_0 + \beta \ln k + \gamma \ln h + \delta \ln f$$

Что касается использования данных, то для экономического роста используется натуральный логарифм среднегодовых темпов роста реальных стоимостных показателей ВВП на душу населения по паритету потребительских покупок (ИПЦ). используется реальное значение ВВП на душу населения в первый год анализа по ПМС. а для показателя k за основу берется доля инвестиций в реальной стоимости среднего ВВП на душу населения за период анализа.

Результаты. Среднее значение коэффициента окончания средних или высших учебных заведений, показывающее интеллектуальный потенциал страны, за период анализа представлено показателем h . Наконец, показатель f рассчитывается по среднему значению доли ВВП на душу населения в реальном выражении за

соответствующий период. Здесь в качестве объема ПИИ могут использоваться их потоки или резервы, причем выбор того или иного показателя не оказывает одинакового влияния на результат анализа. Поэтому выбор следует делать с особым вниманием. Теперь проведем эконометрический анализ макроэкономических факторов, влияющих на ПИИ, которые привлекаются в экономику Узбекистана.

Как известно, модель эконометрического анализа притока ПИИ на основе классической формулы линейной многофакторной регрессии можно выразить следующим образом:

$$d(\log(fdi))=a1*d(\log(gdp))+a2*d(\log(lp))+a3*d(\log(gerd))+a4*d(\log(se))+a5*d(\log(w))$$

где:

- fdi - объем привлеченных прямых иностранных инвестиций;
- gdp - объем валового внутреннего продукта;
- lp - уровень производительности труда;
- gerd - доля части, входящей в инновации, в объеме общих инвестиций;
- se - доля занятости в государственном секторе;
- w - среднемесячная заработная плата.

Данная модель была рассчитана методом наименьших квадратов (Least Squares) и к ней были добавлены компоненты авторегрессии MA(2) и AR(1). После соответствующих расчетов уравнение регрессии выглядит следующим образом:

$$d(\log(fdi))=0,53d(\log(gdp(-3)))+1,76d(\log(gdp))+0,69d(\log(lp(-2)))+5,52d(\log(se))-1,30d(\log(gerd_{sa}(-4)))+0,50d(\log(w_{sa}(-2)))+[ar(1)=-0,59, ma(2)=-0,31]$$

Согласно этому уравнению регрессии, факторами, которые больше всего влияют на ПИИ ($d(\log(fdi))$), являются доля занятости в государственном секторе $d(\log(se))$ и объем валового внутреннего продукта $d(\log(gdp))$ являются индикаторами. Потому что у них самый высокий коэффициент (5,52 и 1,76 соответственно). А это оказывает наибольшее влияние на уровень государственного вмешательства в экономику, размер валового внутреннего продукта и его стабильный рост, на привлечение прямых иностранных инвестиций в нашу страну. Увеличение ВВП на 1% приводит к увеличению ВВП на 2,29% (за счет роста ВВП на 0,53% 3 квартала назад и текущего роста на 1,76%).

Увеличение производительности труда на 1% приводит к увеличению ПИИ на 0,69%. Важное научное значение имеют активное привлечение иностранных инвестиций в нашу национальную экономику, их эффективное использование, а также разработка и совершенствование методов эконометрического анализа влияющих на них факторов с учетом специфики нашей экономики при определении направлений конкретных реформ инвестиционной политики. и имеет практическое значение.

Использование предложенных выше моделей анализа факторов привлечения ПИИ в практических эмпирических исследованиях позволяет сделать выводы о том, какие виды ПИИ привлекаются в нашу страну и каким факторам следует уделять первоочередное внимание при их активном привлечении.

Приведенная выше модель, представляющая связь между ПИИ и экономическим ростом, позволяет проанализировать эту связь в целом не только для многих стран, но и на уровне отдельной страны. Данная модель позволяет оценить эффективность

использования ПИИ в обеспечении экономического роста. Поэтому дальнейшее совершенствование этих эконометрических моделей и использование их в экономическом анализе станет приоритетной задачей дальнейших экономических исследований.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ш.М.Мирзиёев. Критический анализ, строгая дисциплина и личная ответственность – в деятельности каждого руководителя должно быть ежедневное правило. Т.: Узбекистан, НМИУ, 2017. – 8 с.
2. Ш.М.Мирзиёев. Критический анализ, строгая дисциплина и личная ответственность – деятельность каждого руководителя должна иметь ежедневное правило. Т.: Узбекистан, НМИУ, 2017. – 8б.; 2-23 б.
3. Buckley, J.J. (1987) The fuzzy mathematics of finance, *fuzzy sets and systems*, 21, pp.257-273.
4. Chui, Y.C. and Chan, S.P. (1994) Fuzzy cash flow analysis using present worth criterion, *Engineering economist*, 39, pp. 113-138.
5. Kuchta, D. (2000) Fuzzy capital budgeting. *fuzzy sets and systems*, 111, pp. 367-385.
6. Mohanty, R. P., Agarwal, R. (1994) A fuzzy and-based approach to r&d project selection: a case study, *int. j. Production research*, 43, pp. 5199-5216.
7. Dimova I., Sevastianova P., Sevastianov D. (2006) Modern in a fuzzy setting: investment projects assessment application. *Int. j. production economics*, 100, pp. 10-29.
8. Mohamed S., McSowan, AK. (2001) Modelling project investment decisions under uncertainty using possibility theory. *Int. j. Project management*, 19, pp. 231-241.
9. Samuelson Paul A. Risk and Uncertainty:A Fallacy of Large Numbers. *Scientia*, 1997
10. Михайлова Е.В. Финансовые рынки и их формирование СПб: СПУЭиФ, 2001, с-357.
11. Гуськова Н.Д., Кравовская И.Н., Слушкина Ю.Ю., Маколев В.И. Управление инвестициями. М.: Дашко и К, 2006. – 351 с.
12. Сухарев О.С., Шманев С.В., Курьянов А.М. Экономическая оценка инвестиций М.: ИНФРА-М, 2006. – 243 с.
13. Мищенко В.В. Управление инвестициями. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 416с.
14. Ходиев Б.Ю., Беркинов Б.Б., Кравченко А.Н. Оценка бизнеса. Учебное пособие./ И.ф.д., под ред. проф. Б.Ю. Ходиев.-Ташкент: Фан, 2006.-228 с.
15. Абдуллаев Йо. «Проблемы статистики эффективности региональной экономики» цит. наука. док. дис. - М.: МЭСИ, 1987.
16. Алимов Р.Х. и другие. Эконометрическое моделирование процессов эффективного использования инвестиций на предприятиях. Учебное пособие-Т.: «Наука и технологии», 2014; 104 стр.
17. Tursunov, V. O. (2022). Foreign investment as a factor to ensure economic security and increase competitiveness.
18. Отчет по научно-исследовательскому проекту «Совершенствование механизмов и инструментов реализации инвестиционной политики, направленной на обеспечение устойчивого высокоскоростного экономического роста в среднесрочном и долгосрочном периодах». - Т.: ИПМИ, 2013. 322 с.
19. Franco C., Rentocchini F., Marzetti G. (2008) Why do firms invest abroad? An analysis of the motives underlying Foreign Direct Investments. *Universita Studi di Trento Discussion Paper №17*.

Асатуллаев Хуршид Сунатуллаевич,
Тошкент молия институти “Иқтисодиёт”
кафедраси мудири, и.ф.н., профессор
Тел.: (+99898)-2616969
E-mail: asatullayev75@mail.ru
ORCID:0000-0001-7725-4197

ДАВЛАТ ФИСКАЛ (БЮДЖЕТ-СОЛИҚ) СИЁСАТИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ВА БАНДЛИККА ТАЪСИРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация. Дунёдаги зиддиятли ҳолатлар ва жаҳон хўжалигидаги таркибий ўзгаришларга учраётган бир даврда мамлакатда иқтисодий ўсиш ва аҳоли бандлигини таъминлашда давлатнинг оқилона иқтисодий сиёсатини ишлаб чиқишни тақозо этади. Жамият иқтисодий тараққиётига ва иқтисодий ўсишга ва аҳолининг самарали бандлигига эришишда замон зайлига мос равишда давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсатининг устувор йўналишларини тадқиқ этиш долзарб мавзулардан бири саналади. Замонавий фискал (бюджет-солиқ) сиёсати давлат молиявий ресурсларидан оқилона фойдаланиш орқали иқтисодий фаолликни оширишга ва иқтисодиётдаги нохуш ҳолатларни баратараф этишга қаратилган бўлади. Унинг асосий мақсади барқарор иқтисодий ўсишни ва аҳоли бандлигини таъминлашга қаратилган иқтисодий цикл тебранишларини ва инфляцияни жиловлаш ҳамда юқори бандлик даражасига эришиш ҳисобланади. Мақолада давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсатининг иқтисодий дастакларидан оқилона фойдаланиш орқали иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилган илмий амалий таҳлиллар ва хулосалар берилган.

Таянч сўзлар: Иқтисодий ўсиш, давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсати, бандлик, молия, давлат бюджети, давлат бюджети харажатлари, давлат бюджети даромадлари, бюджет тақчиллиги, иқтисодий цикл, солиқлар, солиқ имтиёзлари.

Asatullaev Khurshid Sunatullaevich,
Head of the Department of "Economics" of the
Tashkent Financial Institute, Ph.D., professor

S ROVING THE IMPACT OF THE STATE FISCAL (BUDGET-TAX) POLICY ON ECONOMIC GROWTH AND EMPLOYMENT

Abstract. In a period of conflict situations in the world and structural changes in the world economy, ensuring the stability of economic growth in the country requires the development of a reasonable economic policy of the state. In order to achieve the economic development and economic growth of the society, the research of the priorities of the government fiscal (budget-tax) policy in accordance with the times is considered one of the urgent topics. Modern fiscal (budget-tax) policy is aimed at increasing economic activity and eliminating unpleasant situations in the economy through the rational use of state financial resources. Its main goal is to curb economic cycle fluctuations and inflation aimed at ensuring sustainable economic growth and achieving a high level of employment. The article provides scientific and practical analyzes and conclusions aimed at ensuring economic growth through the rational use of the economic levers of the government fiscal (budget-tax) policy.

Key words: Economic growth, government fiscal (budget-tax) policy, employment, finance, state budget, state budget expenditures, state budget revenues, budget deficit, economic cycle, taxes, tax benefits.

Асатуллаев Хуршид Сунатуллаевич,
Заведующий кафедрой «Экономика» Ташкентского
финансового института, профессор., к.э.н

ПОВЫШЕНИЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИСКАЛЬНОЙ (БЮДЖЕТНО-НАЛОГОВОЙ) ПОЛИТИКИ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И ЗАНЯТОСТЬ

Аннотация. В период конфликтных ситуаций в мире и структурных изменений в мировой экономике необходима разработка разумной экономической политики государства в целях обеспечения экономического роста и занятости населения в стране. В целях достижения экономического развития общества, экономического роста и эффективной занятости населения исследование приоритетов государственной фискальной (бюджетно-налоговой) политики в соответствии со временем считается одной из актуальных тем. Современная фискальная (бюджетно-налоговая) политика направлена на повышение экономической активности и устранение неприятных ситуаций в экономике за счет рационального использования государственных финансовых ресурсов. Его основная цель – сдерживание колебаний экономического цикла и инфляции, а также достижение высокого уровня занятости, направленного на обеспечение устойчивого экономического роста и занятости населения. В статье приведены научно-практический анализ и выводы, направленные на обеспечение экономического роста за счет рационального использования экономических рычагов государственной фискальной (бюджетно-налоговой) политики.

Ключевые слова: экономический рост, государственная фискальная (бюджетно-налоговая) политика, занятость, финансы, государственный бюджет, расходы государственного бюджета, доходы государственного бюджета, дефицит бюджета, экономический цикл, налоги, налоговые кредиты.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N08>

Кириш. Жаҳон ҳамжамиятида кузатилаётган глобал иқтисодий инқирознинг ҳануз давом этаётганлиги “Ер юзида иқлимнинг кескин ўзгариши, сув ва бошқа табиий ресурслар камайиши билан боғлиқ муаммолар”[1] шароитида Ўзбекистон Республикасида миллий иқтисодиётини янада мустаҳкамлашда ҳамда юзага чиқаётган иқтисодий муаммоларни баратараф этишда самарали давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсатини амалга ошириш бугунги кун талабларидан бири эканлигини яна бир бор реал амалий ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда. Маълумки, дунё иқтисодиётида глобал иқтисодий ўсиш 2023 йилда 1,7 фоизгача секинлашиши прогноз қилинмоқда, бу сўнгги 30 йилдаги энг секин кўрсаткичлардан бири бўлиб, фақат 2009 ва 2020 йиллардаги глобал инқироз даврида ортда қолмоқда. Ушбу пасайиш қисман юқори инфляцияга қарши курашиш учун монетар сиёсатнинг қаттиқлашиши билан боғлиқ бўлиб, бу инфляциянинг ўсиши, пул курсининг кескинлашуви ёки молиявий тартибсизликлар каби салбий зарбалар глобал иқтисодиётни таназулга олиб келиши мумкин. Бундай глобал инқироз ва қарз инқирози хавфини камайтириш учун шошилинч чоралар кўриш керак. Бундан ташқари, ҳукуматлар аҳолининг заиф қатламларига ёрдам кўрсатилишини, инфляция кутилмалари барқарор бўлишини ва молиявий тизимларнинг барқарорлигини таъминлаши керак[2].

Халқаро меҳнат ташкилоти экспертлари томонидан эътироф этилишича, дунёдаги вазият, иқлимнинг ўзгариши, табиий ресурслар тақчиллиги, давлатлар ўртасидаги зиддиятлар 2023 йилда глобал иқтисодий ўсишнинг секинлашишини ҳамда аҳолининг энг кам иш ҳақи ва ижтимоий ҳимояси кафолатланмаган меҳнат шароитларини қабул қилишга мажбур бўлишига олиб келиши мумкин. Мавжуд ҳолат эса халқаро меҳнат ташкилоти экспертлари янги ҳисоботида, бу пандемия туфайли аллақачон кучайган тенгсизликни янада ортишига сабаб бўлади. Шунингдек, Халқаро меҳнат ташкилотининг “Жаҳонда бандлик ва ижтимоий ҳимоя истиқболлари: 2023 йилга мўлжалланган тенденциялар” номли ҳисоботида, жорий йилда глобал бандлик ўсиш даражаси 1,0 фоизни ташкил этиши башорат қилинмоқда. Дунё бўйлаб ишсизлар

сони кўрсаткичи эса 2023 йилда 208 миллионга етиши ҳамда глобал ишсизлик даражаси 5,8 фоизга ортиши кутилмоқда. Бундай салбий тенденциянинг кутилиши кўп жиҳатдан юқори даромадли ривожланган мамлакатларда ишчи кучи таклифининг қисқариши билан бевосита боғлиқ[3].

Юқорида зикр этилган ҳолатлар мамлакатимизда чуқур таркибий ўзгаришларни олиб боришни ҳамда самарали иқтисодий сиёсатни юритишни тақозо этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъбири билан айтганда, мамлакатимизда давлат бюджет-солиқ сиёсатининг оқилона олиб борилиши натижасида “Кенг кўламли ва самарали ислохотларимиз натижасида ялпи ички маҳсулот ҳажми илк бор 80 миллиард доллардан ошди. Иқтисодиётимизга шу йилнинг ўзида 8 миллиард доллар тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар кириб келди, экспортимиз эса, 19 миллиард долларга етди. Шунингдек, бюджет харажатлари, аҳоли ва тадбиркорлар олдидаги мажбуриятларимизни қисқартирмаган ҳолда, бизнесга солиқ юқини камайтириш, жумладан, жорий йил 1 январдан бошлаб қўшилган қиймат солиғи ставкасини 15 фоиздан 12 фоизга пасайтириш ҳисобидан тадбиркорлар ихтиёрида йилига камида 14 триллион сўм маблағ қолади. Лекин бизнес муҳитини яхшилаш учун фақат солиқни камайтиришнинг ўзи етарли эмас[4].

Дунё иқтисодиётида кузатилаётган зиддиятли бир даврда давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсатини республикамизда иқтисодий цикл фаза тебранишларига мос равишда босқичма-босқич амалга оширишни тақозо этмоқда. Шу муносабатдан иқтисодиётдаги тебранишларга мос равишда иқтисодий ўсиш ва бандликка таъсир этувчи давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсати дастак ва воситаларини чуқур таҳлил қилиш ҳамда илмий жиҳатдан асослаш мавзунинг долзарблигидан далолат беради. Шунингдек, давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсатининг самарали юритилишига ва келгусида унинг самарадорлигига таъсир этувчи устувор йўналишларни аниқлаш ҳамда баҳолаш имконини берадиган янги жиҳатларини тадқиқ этиш анча муҳим масалалар сирасига киради.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Маълумки, жаҳонда ҳануз рўй бераётган таҳликали хавф сураётган иқтисодий инқироз ва замонавий бозор иқтисодиёти шароитида давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсатининг иқтисодий ўсиш ва аҳоли банллигини таъминлашга қаратилган жиҳатларини кенг тадқиқ этилган.

Маълумки, дунёдаги ҳали ҳануз рўй бераётган таҳликали хавф ва зиддиятли ҳолатлар шароитида давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсатининг аҳоли бандлиги ҳамда турмуш фаровонлигини таъминлашга қаратилган жиҳатларини кенг тадқиқ этилган. Маълумки, иқтисодиёт фан тарихида аксарият иқтисодий мактаб намоёндалари томонидан давлат ғазнаси ва солиқлар орқали аҳоли бандлигини таъминлашга қаратилган назарий ғоялар шаклланган. Лекин, классик иқтисодий мактабига муқобил равишда англиялик иқтисодчи олим Ж.М.Кейнс ўзининг дунёга машҳур бўлган “Иш билан бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси” асарида замонавий бозор иқтисодиёти иқтисодиётни барқарор ривожлантиришга қодир эмас, барқарор иқтисодий ўсишни ва аҳоли тўлиқ бандлигини таъминлаш учун иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш зарур, деб кўрсатади. Давлат томонидан тартибга солиш воситаларидан бири бу давлат даромадлари ва харажатларини ўзгартириш орқали иқтисодиётга таъсир кўрсатадиган фискал сиёсатдир[5]. Шунингдек, у бозор

иқтисодиётининг иккита муҳим муаммоларини яъни даромадларнинг адолатсиз тақсимланиши ва тўлиқ бандликни таъминлашнинг имконияти йўқлигини кўрсатади. Жамият ривожланишдан тўхтамайди, иқтисодиёт янги ўсиш даражасига ўтади, лекин меҳнат бозори билан боғлиқ муаммолар долзарблигини йўқотмайди. Шундай экан, бандлик соҳасидаги давлат сиёсатининг муҳим устувор йўналишларидан бири бу ишчи кучига бўлган талабни кенгайтириш, бандликка кўмаклашиш, меҳнат бозори талабларига мувофиқ меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни қўллаб-қувватлашдан иборат.

Гарвард иқтисодиёт мактаби вакили П. Самуэльсон фискал сиёсатни қуйидагича талқин қилади, унинг фикрича, фискал сиёсат давлат солиққа тортиш ва давлат харажатларини ўрнатиш жараёнида иқтисодиёт цикл тебранишларини юмшатишга ҳамда ҳаддан ташқари юқори инфляция ва дефляциядан суръатларидан холи бўлган юқори бандлик иқтисодиётини эришига ёрдам бериши керак. Шунингдек давлат харажатлари ва солиқларга боғлиқ бўлган фискал сиёсатнинг мақсади пул кредит сиёсати билан уйғун ҳолда иқтисодиётда юқори бандликни ҳамда нархларнинг инфляцияга боғлиқ бўлмаган ҳолат жараёнини таъминлаш асосий мақсадидир [6].

Муҳокама. С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензилар фискал сиёсатни давлат товар ва хизматларга бўлган хариди, жумладан харажатлари ёки сотишга бўлган солиқларни қисқартириш орқали таъсир этувчи миллий иқтисодиётни барқарорлаштирувчи дастак сифатида эътироф этади. Барча юқорида кўрсатилган сиёсат чора тадбирлари ялпи талабга таъсир кўрсатади ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошишига олиб келади. Таъкидлаш ўринлики, албатта бундай ўсиш суръатлари олиб борилаётган сиёсат таркибининг ўзгаришига боғлиқ бўлади. Шундай қилиб, фискал сиёсат ялпи давлат харажатлари ва солиққа тортиш даражасига ва ўз навбатида умумий давлат даромадлар даражасига, маҳсулот ишлаб чиқаришга ва албатта давлат миллий иқтисодиётини барақарорлаштиришга қаратилади [7].

Фискал сиёсатнинг мазмунига бўлган назарий қарашлар анаънавий Кейнсчилик қарашларини МДҲ иқтисодчи олимларидан Т.А.Агапов, С.Ф.Серегинлар қўллаб қувватлашади. Улар бюджет-солиқ сиёсати ва фискал сиёсат ҳукуматнинг давлат бюджети харажатлари ва солиқларни ўзгартириш орқали тўлиқ бандликни таъминлаш, тўлов балансини мувозанатлигига эришиш ҳамда инфляцион бўлмаган ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришида иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар” деб тушунадилар [8].

Маҳаллий иқтисодчи олимларимиздан Т.С.Маликов “бюджет-солиқ сиёсатининг “старт” оладиган “жойи” ёки “таянч нуқта”си молиявий сиёсатдир, бюджет-солиқ сиёсатининг макроиқтисодий сиёсатдаги ўрни умумий молиявий сиёсатнинг доираси билан белгиланади (амалга оширилади), деган мантиқий хулосанинг чиқиб келиши, табиий” деб кўрсатади [9].

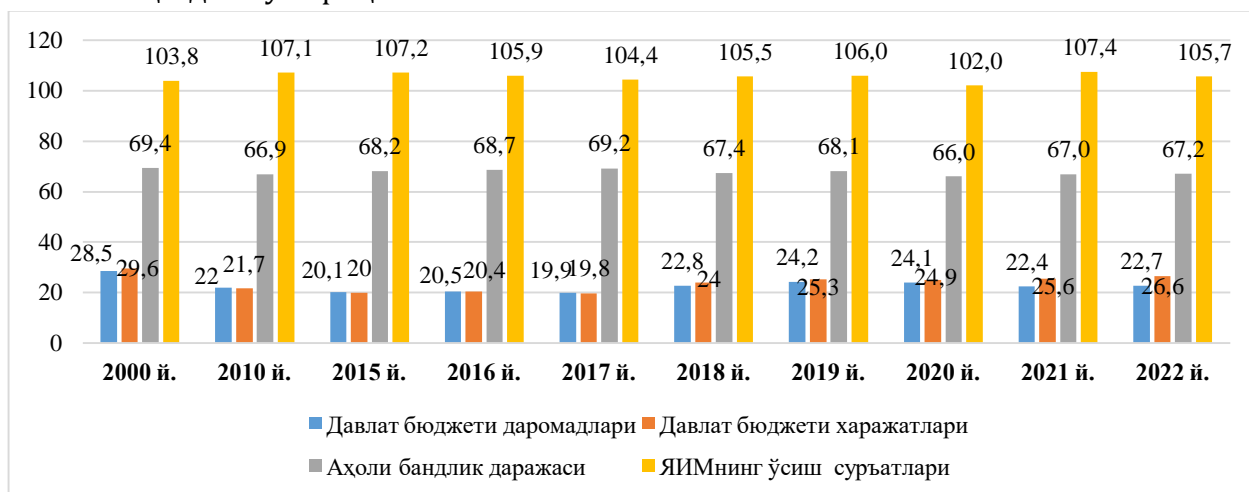
Иқтисодчи олимларимиздан А.Ўлмасов ва А.Ваҳобовлар фикрича “Бандлик меҳнат қобилиятига эга бўлган ва меҳнат қилишга иштиёқи бор кишиларни ишга жойлашиб, фойдали меҳнат билан машғул бўлишларидир” [10]. А.Г.Грязнов бандликни иш жой билан таъминлаш ва хўжалик фаолиятида иштироки билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатлар тўплами деб атайди. Унинг фикрича, бандлик моддий омиллар ишлаб чиқаришга тааллуқли иқтисодий фаол аҳолини тасвирлайди. Бандликда

жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи ҳамда истеъмол қилувчи кучлари ўзи намоён қилади. Чунки, ундаги ишлаб чиқаришнинг объектив шароитига муносабат, жами аҳолининг такрор ишлаб чиқариш шароити ҳисобланувчи меҳнаткашлар яшашлари учун маблағлар олиш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Фискал сиёсат олдида қўйилган мақсадидан келиб чиқиб, унинг иқтисодий ўсишни рағбатлантириш, барқарорлаштириш ва иқтисодий фаолиятни чегаралаш сиёсатлари ажратилади. Иқтисодий ўсиш мақсадларидан келиб чиқилган фискал сиёсат бандлик даражасини ва шу орқали ЯИМ реал ҳажмини оширишга қаратилади. Бунда рағбатлантирувчи фискал сиёсатнинг дастаклари давлат харажатларининг ўсиши ва солиқ ставкаларининг пасайиши ҳисобланади. Давлатнинг бюджет барқарорлигини таъминлашга қаратилган молиявий сиёсат иқтисодий инқироз ёки турғунлик даврида бюджет тақчиллигини бартараф этиш мақсадларига қаратилиши зарур.

Давлатнинг иқтисодий фаолликни чеклаш сиёсати реал ЯИМ ҳажмининг потенциал даражасидан кескин фарқ қилишини камайтиришга йўналтирилиб, бу айти вақтда иқтисодий ўсиш ва унинг таназзули давларида инфляция ва ишлаб чиқаришдаги инқирозли жараёнлардан қочишга қаратилади. Иқтисодиётнинг цикли ривожланишини тартибга солиш орқали макроиқтисодий маувозанатликни таъминлаб боришга қаратилган фискал сиёсат бир қатор молиявий восита ва иқтисодий дастаклар ёрдамида амалга оширилади. Қўлланиладиган бу барча молиявий восита ва дастаклар биргаликда тартибга солишнинг молиявий механизмини ташкил қилади.

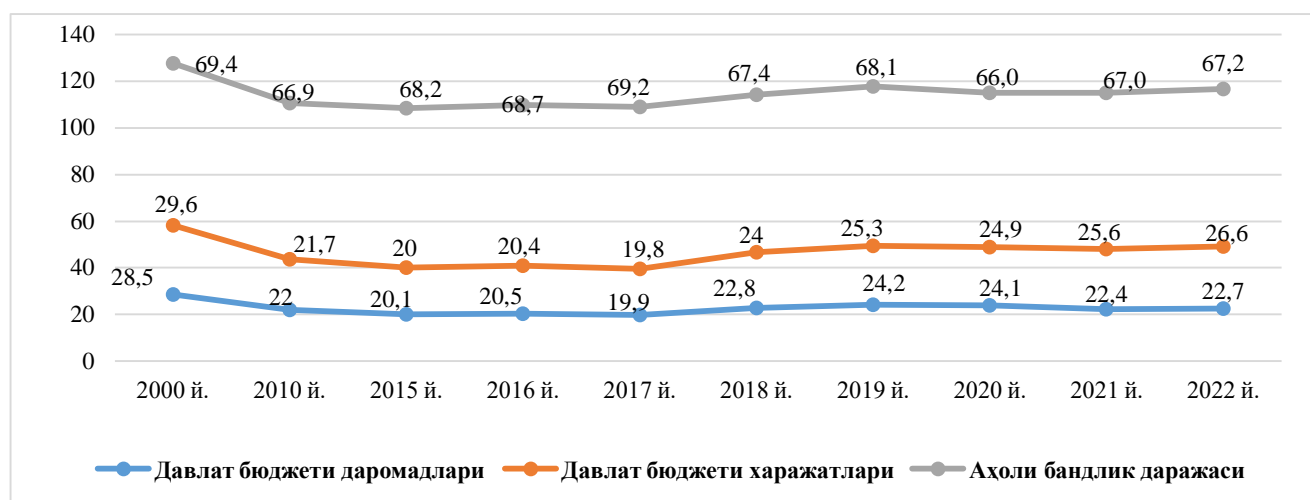
Натижалар. Давлатнинг фискал сиёсатига, миллий хўжаликда ташкил қилинган солиқ тизими жавоб бериши ва у иқтисодиётдаги ички ўзаро муносабатларни самарали тартибга солиши зарур. Республикада давлатнинг фискал сиёсати харажатларнинг ижтимоий йўналтирилганлигини сақлаган ҳолда Давлат, бюджетининг барча миқёсларида мувозанатни сақлаш, маҳаллий бюджетларнинг даромад қисмини мустаҳкамлашга йўналтирилган бюджетлараро муносабатларни такомиллаштиришга қаратилиши мақсадга мувофиқ.

1-расм. Давлат фискал сиёсатининг иқтисодий ўсиш ва бандликка таъсири [11]

1-расм маълумотларидан кўриниб турибдики, 2000-2022 йилларда давлат сарф харажатлари ва даромадларининг ўзгариш тенденциясини таҳлил қиладиган бўлсак, давлат бюджети харажатлари ва даромадларининг ўзгариши реал ЯИМнинг ўсиш суръатлари билан мутаносиб равишда ўзгариш тенденциясига эга бўлган. 2000 йилда

давлат бюджети даромадлари ЯИМга нисбатан 28,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2022 йилга келиб эса, 22,7 фоизга пасайган. Худди шу тарзда давлат бюджети харажатлари 2000 йилда ЯИМга нисбатан 29,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2022 йилда бу кўрсаткич 26,6 фоизга камайган. Мамлакатимизда реал ЯИМнинг ўсиш суръатларини тахлил қиладиган бўлсак, 2000-2022 йиллардаги энг паст тенденция 2000, 2020 йилларда кузатилган. 2020 йилда эса мазкур кўрсаткич иқтисодий пандемия ҳолатига қарамасдан 1,6 фоизга ўсиши таъминланган. Реал ЯИМнинг энг юқори ўсиш суръатлари 2010, 2015 ва 2016 йилларда кузатилган, бунда ўсиш суръати ўртача 8,0 фоизлик даражани ташкил этган. Шунга мос равишда давлат бюджети даромадлари ва давлат бюджети харажатлари эса ЯИМга нисбатан қарийиб 21,0 фоизлик даражаларни ташкил этган. Давлат бюджети харажатлари ва даромадларининг ўзгаришининг аҳоли бандлигига таъсири тахлили 2 расмда янада яққолроқ кўринган.

2-расм. Давлат бюджети харажатлари ва даромадларининг бандликка таъсири [11]

2000-2022 йилларда давлат бюджети харажатлари ва даромадлари ҳамда аҳоли бандлигига таъсири бир-бирига нисбатан мутаносиб равишда ўзгарган. Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари энг юқори салмоқга эга бўлган давр 2000 йилда кузатилган, яъни 28,5; 29,6 фоизни ташкил этган ва шунга мос равишда аҳоли бандлик даражаси эса 69,4 фоизга етган. Қизиқарлиси яна шундай юқори бандлик даражаси 2015-2017 йилда ҳам кузатилган. Аҳоли бандлик даражасининг энг паст салмоқ даражаси 2020 йилда кузатилган. Албатта, бу пандемия билан бевосита боғлиқ бўлсада 2019 йилга нисбатан 2,1 фоизга камайган. Аҳоли бандлик даражасининг 2019 йилдаги салмоқ кўрсаткичга нисбатан оладиган бўлсак, 2021-2022 йилларда ҳам мазкур кўрсаткич даражасига етмаган.

Таъкидлаш ўринлики, Ўзбекистон Республикасида миллий иқтисодиётини янада мустаҳкамлашда ҳамда юзага чиқаётган иқтисодий муаммоларни баратараф этишда самарали давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсатини амалга ошириш бугунги кун талабларидан бири эканлигини яна бир бор реал амалий ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда. Маълумки, дунё иқтисодиётида глобал иқтисодий ўсиш 2023 йилда 1,7 фоизгача секинлашиши прогноз қилинмоқда, бу сўнгги 30 йилдаги энг паст кўрсаткичлардан бири бўлиб, фақат 2009 ва 2020 йиллардаги глобал инқироз даврида ортда қолмоқда. Ушбу пасайиш қисман юқори инфляцияга қарши курашиш учун монетар сиёсатнинг

қаттиқлашиши билан боғлиқ бўлиб, бу инфляциянинг ўсиши, пул курсининг кескинлашуви ёки молиявий тартибсизликлар каби салбий зарбалар глобал иқтисодий таназулга олиб келиши мумкин. Бундай глобал инқироз ва қарз инқирози хавфини камайтириш учун шошинч чоралар кўриш керак бўлади. Бундан ташқари, ҳукуматлар аҳолининг заиф қатламларига ёрдам кўрсатилишини, инфляция кутилмалари барқарор бўлишини ва молиявий тизимларнинг барқарорлигини таъминлаши керак [12].

Хулоса. Фикримизча, мамлакатимизда иқтисодий ўсиш ва аҳоли бандлигини таъминлаш соҳасидаги давлат фискал сиёсати ишсизликни қисқартириш ва аҳолининг ижтимоий зарур меҳнат билан бандлигини кўпайтириш бўйича хорижий давлатлар сингари аниқ усуллар асосида такомиллаштирилиши керак. Бунинг учун қуйидаги тадбирларни эътиборга олиш зарур деб ўйлаймиз: давлат томонидан иқтисодийга киритилаётган инвестицияларни рағбатлантириш, бу эса янги иш жойларини яратишнинг асосий шarti ҳисобланади;

Юқоридагилардан келиб чиқиб, мамлакатимизда аҳолини иш билан бандлигини таъминлашда давлат фискал сиёсатини такомиллаштириш зарур қилиб қўяди. Шунга қуйидагиларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ:

1. Аҳолини иш билан бандлигини оширишда энг аввало ҳудудлардаги ишсизлик даражасидан келиб чиқиб давлат бюджети маблағларини самарали йўналтириш ҳамда амалда унинг бажарилишини қатъий назорат қилиш лозим.

2. Республикада мавжуд яширин иқтисодий даражасини камайтириш ва унга қарши курашишда турли бюрократик йўллар билан эмас, балки ҳудудлар ривожланиш салоҳиятига кўра солиқ имтиёзларини қўллаш зарур.

3. Ҳудудларда янги иш ўринларини яратган йирик ва кичик бизнес субъектларига солиқ имтиёзларини қўллаш борасида ривожланган мамлакатлар амалий тажрибаларидан фойдаланишни йўлга қўйиш керак.

4. Кичик бизнес ва оилавий тадбиркорликда инвестицион фаолликни рағбатлантириш асосида шарт-шароитлар яратиш, таркибий ўзгаришлар билан боғлиқ ишсиз қолган ёки ишдан ажралиб қолиш хавф солаётган шахсларнинг иш излашларини фаоллаштириш мақсадида касбга ўқитиш, қайта тайёрлаш ва уларга ахборот-консалтинг хизматларини кўрсатиш.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/577420.12.2022> йил.
2. Второй год резкого замедления темпов роста. <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/publication/global-economic-prospects>
3. https://www.ilo.org/moscow/news/WCMS_865541/lang--ru/index.htm.
Экономический спад может вынудить работников соглашаться на менее качественные рабочие места.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

20.12.2022 йил.

5. Кейнс, Д. М. Общая теория занятости / Д. М. Кейнс ; пер. Т. А. Колосова, В. В. Качалин, А. Ф. Кандель. – Москва : Директ-Медиа, 2007. – 13 с.
6. Самуэльсон, П. Экономика : пер. с англ. / П. Самуэльсон. М., 1997. С. 315–316.
7. Фишер С. Экономика / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. – М.: Дело, 1999. – 829с. : ил.
8. Агапова, Т. А. Макроэкономика : учебник / Т. А. Агапова, С. Ф. Серёгина ; под ред. А. В. Сидоровича ; МГУ им. М. В. Ломоносова. 6-е изд., стер. М., 2004. С. 115
9. Маликов Т.С., Жалилов П.Т. Бюджет-солиқ сиёсати. Ўқув қўлланма. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2011.
10. Olmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi.Darslik. – Т.:Iqtisod-moliya, 2014.- 424 b.
11. Турли йиллардаги статистик тўпламлар: Альманах Ўзбекистон 2011. Иқтисодий тадқиқотлар маркази, Тошкент 2011 йил.; Тенденции социально-экономического развития Узбекистана (2005-2014гг.)/под редакцией д.э.н. А.М.Садыкова/Ташкент: IFMR, 2015.-112.; Экономика Узбекистана информационно-аналитический бюллетень за январь-июнь 2015 года; Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси Ўзбекистон Республикаси йиллик статистик тўплами. Тошкент – 2015.; Ўзбекистон иқтисодиёти. Ахборот-таҳлилий бюллетень Япония халқаро ҳамкорлик агентлиги кўмагида тайёрланди. Center for Economic Research © JICA нашриёти, Тошкент 2018; Фуқаролар учун Бюджет 2020 ЛОЙИҲА Тошкент 2020 йил., https://admin.openbudget.uz/media/post_attachments/Budjet_22_uz_8_BS2G3hM.pdf Бюджет тақчиллиги ва уни қоплаш манбалари маълумотлари.
12. World Economic Outlook Update, International Monetary Fund, June 24, 2020. p. 16.

Кулибоев Азамат Шоназарович
Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Тошкент молия институти (ТМИ)
e-mail: kuliboyev_azamat@tfi.uz
ORCID: 0000-0002-3357-070X

ДАВЛАТ ТИББИЁТ ТАШКИЛОТЛАРИНИ БЮДЖЕТДАН МОЛИЯЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИ ТАҲЛИЛИНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада давлат тиббиёт ташкилотларини бюджетдан молиялаштиришни таҳлил қилишнинг назарий ва услубий жиҳатлари кўриб чиқилган. Давлат тиббиёт ташкилотларини бюджетдан молиялаштириш тамойиллари илмий асосланган. Шунингдек, мақолада давлат тиббиёт ташкилотларини бюджетдан молиялаштириш таҳлилининг мажбурий усуллари очиб берилган.

Калит сўзлар: бюджет, давлат бюджети, давлат тиббиёт ташкилоти, молия йили, молиялаштириш, харажатлар сметаси, таҳлил, таҳлил усуллари.

Kuliboyev Azamat Shonazarovich
Doctor of Philosophy in Economic Sciences (PhD)
Tashkent Institute of Finance (TIF)

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF ANALYZING THE PROCESS OF FINANCING STATE MEDICAL ORGANIZATIONS FROM THE BUDGET

Annotation. This article discusses the theoretical and methodological aspects of the analysis of budget financing of public medical organizations. The principles of financing state medical organizations from the budget are scientifically substantiated. Also, the article reveals mandatory methods for analyzing budget financing of state medical organizations.

Key words: budget, state budget, state medical organization, financial year, financing, cost estimates, analysis, analysis methods.

Кулибоев Азамат Шоназарович
доктор философии по экономическим наукам (PhD)
Ташкентский Финансовый Институт (ТФИ)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА ПРОЦЕССА ФИНАНСИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ ИЗ БЮДЖЕТА

Аннотация. В данной статье рассмотрены теоретические и методологические аспекты анализа бюджетного финансирования государственных медицинских организаций. Принципы финансирования государственных медицинских организаций из бюджета научно обоснованы. Также, в статье раскрыты обязательные методы анализа бюджетного финансирования государственных медицинских организаций.

Ключевые слова: бюджет, государственный бюджет, государственная медицинская организация, финансовый год, финансирование, смета расходов, анализ, методы анализа.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N09>

Кириш. Ҳар бир давлат тиббиёт ташкилоти режа кўрсаткичларини ва белгиланган функцияларни бажариш учун бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади. Шунингдек, тиббиёт ташкилотларида ортиқча маблағлар, товар-моддий захиралари, фойдаланилмаётган инвентарь ва хўжалик жиҳозларининг ҳолатига алоҳида эътибор қаратиши зарур.

Шу сабабли, давлат тиббиёт ташкилотларининг молия-хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда ташкилотнинг бюджет маблағлари билан таъминланиши масалаларига, улардан фойдаланиш самарадорлигига эътибор бериш жуда муҳимдир. Бу эса, тадқиқот мавзусининг долзарблигини белгилаб беради.

Давлат тиббиёт ташкилотларини бюджет маблағларидан молиялаштириш харажатлар сметаси асосида амалга оширилади.

Харажатлар сметаси – бюджет ташкилоти ёки бюджет маблағлари олувчи томонидан молия йили учун тузиладиган ва тасдиқланадиган, унинг учун назарда тутилган бюджетдан ажратиладиган маблағлар харажатлар моддалари бўйича акс эттириладиган ҳужжатдир[10].

Давлат тиббиёт ташкилотларини бюджетдан молиялаштиришда қуйидаги тамойилларга асосланилади (1-расм).

1 – расм. Давлат тиббиёт ташкилотларини бюджетдан молиялаштириш тамойиллари¹

Тармоқ, штатлар ва контингентга доир режанинг бажарилганлигини инобатга олган ҳолда молиялаштириш. Бу тамойил бюджетдан молиялаштирилган маблағлар миқдори давлат тиббиёт ташкилотлари фаолияти натижаларига боғлиқлигини ангалатади. Бу давлат тиббиёт ташкилотларининг манфаатлари ҳимоя қилиниши ва молиявий имкониятларга мос келишини ангалатади.

Белгиланган меъёрлар ва қоидаларга мувофиқ минимал талаб қилинадиган миқдорда бюджет маблағларини ажратиш. Бироқ, ҳозирда меъёрлар давлат тиббиёт ташкилотларини сақлаш харажатларини аниқлашда етарлича юқори аниқликни

¹Муаллиф ишланмаси

таъминламайди. Бунинг сабаби шундаки, инфляция шароитида улар ушбу ёки бошқа харажатларни қоплаш учун молиявий ресурсларга реал эҳтиёжни акс эттириш қобилиятини тезда йўқотадилар. Шунинг учун меъёрларнинг аксарияти ҳисобланган характерга эга бўлиб, илгари эришилган натижалар ва кўрсаткичлар асосида аниқланади. Шу билан бирга, бюджет харажатларининг илмий асосланган меъёрларидан фойдаланиш моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланишга эришиш воситаси сифатида нафақат молиявий, балки миллий иқтисодий аҳамиятга эга.

Харажатларни қатъий белгиланган мақсадда молиялаштириш, яъни бюджетдан маблағлар аниқ мақсадлар ва тадбирларга йўналтирилиши.

Худудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш режаси билан узвий боғлиқлик. Давлат тиббиёт ташкилотларининг харажатлари ушбу ташкилот жойлашган маъмурий – худудий бирликнинг иқтисодий режаси билан белгиланади.

Маблағларни сарфлашда тежамкорлик режимига риоя қилиш. Ушбу тамойил давлат тиббиёт ташкилотининг максимал самарадорлигига минимал пул харажатлари билан эришиладиган маблағлардан фойдаланишни назарда тутади.

Юқори ташкилотлар ва молия органлари томонидан давлат тиббиёт ташкилотларининг молиявий фаолиятини тизимли мониторинг қилиш. Молиялаштиришнинг юқорида кўриб чиқилган тамойилларига риоя этилишига давлат тиббиёт ташкилотлари фаолияти устидан тизимли молиявий назорат ёрдам беради, бу молиявий ва режалаштириш интизомини мустаҳкамлаш ва бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирлар тизимини ифодалайди.

Давлат тиббиёт ташкилотларининг бюджет маблағлари ҳисобидан амалга ошириладиган касса харажатлари бюджетдан ажратиладиган маблағлар доирасида ва уларнинг харажатлар сметаларида кўрсатилган мақсадларда амалга оширилади[9]. Давлат тиббиёт ташкилотлари бюджет маблағларини тасдиқланмаган харажатлар сметасисиз сарфлашга йўл қўйилмайди.

Давлат тиббиёт ташкилотлари фаолияти ҳам объектив характерга эга бўлиб, аниқ қонуниятлар асосида ривожланган ҳолда, давлат томонидан бошқаришга эҳтиёж сезади.

Бундай бошқарувнинг самарали бўлишини таъминлаш учун, биринчидан, иқтисодий ривожланиш қонуниятлари механизми фаолиятидан фойдаланиш ва уларни тушуниш, иккинчидан, таҳлилга алоқадор маълум функциялар йиғиндиси воситасида уларни реализация қилиш талаб этилади.

Таҳлил соғлиқни сақлаш тизимидаги давлат тиббиёт ташкилотларининг молиявий ҳолатини бошқаришда қарорлар қабул қилиш жараёнининг ажралмас қисми ҳисобланади. Шу сабабли давлат тиббиёт ташкилотларига бюджетдан маблағ ажратиш таҳлил маълумотларига асосланилади.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Тадқиқот мавзуси доирасида мамлакатимиз иқтисодчи олимлари М.Қ.Пардаев, Е.Е.Ергешев, Т.Ш.Шоғиёсов, М.Ю.Рахимов, А.А.Остоноқулов ва Б.Ж.Ҳакимовларнинг илмий ишлари ўрганилди. Хорижлик иқтисодчи олимлардан Д.А.Панков, С.В.Дыбал, В.И.Бариленко, Л.С.Васильева ва О.В.Ефимоваларнинг тадқиқотларидан фойдаланилди.

Юқоридаги иқтисодчи олимлардан Д.А.Панков, Б.Ж.Ҳакимов ва А.А.Остонокуловларнинг илмий тадқиқотлари бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ҳамда иқтисодий таҳлилга бағишланган бўлса-да, уларнинг асарларида айнан, давлат тиббиёт ташкилотлари молия – хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш масалалари ўрганилмаганлигини кўришимиз мумкин [1,5,6]. Шу боисдан, ушбу мавзу бўйича илмий тадқиқот олиб бориш бугунги кунда муҳим аҳамият касб этади.

Давлат тиббиёт ташкилотларининг бюджетдан молиялаштириш ҳолати иқтисодий таҳлилнинг методи ва усулларидан фойдаланган ҳолда таҳлил қилинади.

Муҳокама ва натижалар. Давлат тиббиёт ташкилотларининг Давлат бюджети ҳисобидан харажатлари бюджетдан ажратиладиган маблағлар доирасида ва уларнинг харажатлар сметаларида кўрсатилган мақсадларда амалга оширилади. Агарда, давлат тиббиёт ташкилотларининг бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ташқари бошқа даромад манбалари мавжуд бўлганда, мазкур кўрсатилган маблағлар бўйича ҳам даромадлар ва харажатлар сметаларини тузади.

Харажатлар сметаси давлат тиббиёт ташкилотлари томонидан уларга тегишли молия йили учун етказилган бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳажми доирасида тузилади.

Давлат тиббиёт ташкилотлари харажатлар сметаси бўйича харажатларни ҳисоблаб чиқариш мамлакат иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш дастурлари кўрсаткичларига ва тежамкорликнинг қатъий режимини ҳисобга олган ҳолда маблағларга бўлган эҳтиёжга мувофиқ амалга оширилиши керак [8].

Давлат тиббиёт ташкилотларининг келгуси молия йилидаги харажатларини ҳисоблаб чиқаришда қуйидагиларга амал қилиш зарур:

- белгиланган тартибда тасдиқланган ижтимоий ва иқтисодий ривожлантириш дастурларига;
- давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан уларга тақдим этилган бюджет соҳасидаги ваколатлари доирасида қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга;
- белгиланган тартибда тасдиқланган давлат тиббиёт ташкилотлари харажатларининг нормативларига;
- товар ва хизматларнинг давлат томонидан тартибга солинадиган нархлари ва тарифларига.

Харажатлар сметаси давлат тиббиёт ташкилотларининг ҳуқуқий мақомга эга бўлган ҳужжати ҳисобланиб, унда харажатлар гуруҳлари ва бюджет таснифи бўйича молий йилининг чораклари ва ойлари кесимида акс эттирилади [7]. Сметада кўрсатилган ҳар бир харажат турлари бўйича ҳисоб – китоблар қилиниб, улар сметадаги харажатлар суммасини асослаш имконини беради.

Бу эса, бухгалтерия ҳисобини асосий функцияларидан бири бўлган назорат ёрдамида давлат тиббиёт ташкилотларида бухгалтерия ҳисобини олдига мазкур харажатлар сметаси ижросини назорат қилиш ҳамда тиббиёт ташкилотлари томонидан тузилаётган ҳисоботларга ташкилотнинг келаси молия йили учун бюджетдан маблағларни режалаштириш учун зарур бўладиган молиявий ахборотлар олиш имконини берувчи маълумотларни бериш вазибаларини ҳам юклайди.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, давлат тиббиёт ташкилотларининг зиммаларига юклатилган вазифаларни бажаришлари билан боғлиқ фаолиятлари давлат томонидан қатъий тизимлаштирилган. Шунингдек, давлат тиббиёт ташкилотларининг “ҳар бир қадами” қатъий қонунчилик билан тартибга солинган.

Шунинг учун, давлат тиббиёт ташкилотларини бюджетдан молиялаштириш ҳолати доимо таҳлил қилиниб, улар томонидан харажатлар сметаси доирасида амалга оширилган касса харажатлари ҳамда ташкилотнинг ҳақиқий харажатлари ўртасидаги мувофиқлик ўрганиб борилади.

Давлат тиббиёт ташкилотларини молиялаштиришни таҳлил қилиш турли усуллар ва услубларидан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Жумладан, амалиётда таҳлилнинг солиштириш ва таққослаш усулларида кўпроқ фойдаланилади. Ушбу таҳлил усулларида фойдаланиб, давлат тиббиёт ташкилотларининг ҳақиқий кўрсаткичларини йиллар кесимида олдинги уч ёки беш йиллик ҳолатлари таққосланади ҳамда бюджетдан молиялаштириш қанчалик даражада амалга оширилганлиги аниқланади.

Маълумотларни таҳлил қилиш жараёнида харажатларнинг алоҳида турларини ҳисоблаш бирлигига молиялаштиришнинг ўртача миқдор кўрсаткичлари, ҳақиқий белгиланган харажатлар меъёрлари, ходимларнинг ўртача иш ҳақи ставкалари ва бошқалар ишлаб чиқилади [6]. Баҳолаш учун, одатда, бу кўрсаткичлар режа кўрсаткичлари, ўхшаш тиббиёт ташкилотлари кўрсаткичлари ва ўтган молия йили кўрсаткичлари билан таққосланади.

Баъзан, давлат тиббиёт ташкилотларининг бюджетдан молиялаштириш ҳолатини тўлиқ таҳлил қилиш учун, нисбий қийматликларни аниқламасдан, молиявий ҳисобот кўрсаткичларини солиштиришнинг ўзи етарли бўлмайди. Бундай ҳолатларда, нисбий қийматлар фоизларга кўрсатилади ва таққосланади. Амалиётда эса, давлат тиббиёт ташкилотларининг молиявий ҳисобот кўрсаткичлари нисбий қийматларини таққослаш йўли билан таҳлил қилинади.

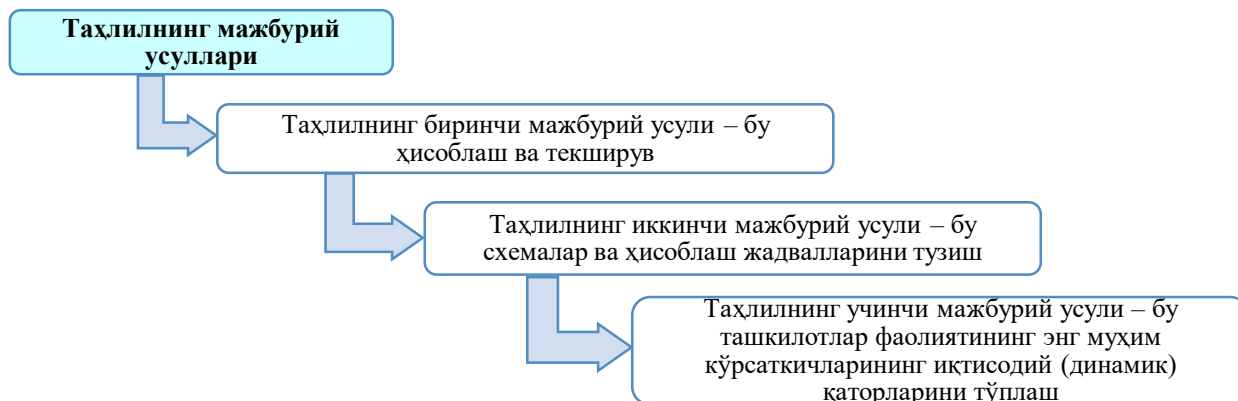
Ҳозирги вақтда давлат тиббиёт ташкилотларини бюджетдан молиялаштиришни таҳлил қилиш учун таҳлилнинг тематик сўров усулидан ҳам фойдаланилади. Ушбу усул бевосита тиббиёт ташкилотлари фаолиятининг айрим жиҳатларини, жумладан, статистик ҳисоботларини, текширув далолатномаларини, йиғилиш баённомаларини ва ташкилот фаолиятини тавсифловчи бошқа материалларини ўрганишдан иборат.

Тематик сўровлар тиббиёт ташкилотининг молия – хўжалик фаолиятини янада чуқурроқ таҳлил қилиш учун зарурдир. Гап шундаки, молиявий ҳисоботда мавжуд бўлган маълумотлар ҳар доим ҳам ихтисослашган тиббиёт ташкилотларининг фаолиятини тўлиқ очиқ бера олмайди.

Тадқиқот мавзусини танлаш тиббиёт ташкилотининг ўзига хос иш шароитларига ва таҳлилчининг ташкилотни молиялаштириш амалиётига асосланган ҳолда чуқурроқ ўрганиши учун зарур, деб ҳисоблаган масалаларига боғлиқ.

Сўров материаллари, статистик ҳисобот маълумотлари ва бошқа материаллардан фойдаланган ҳолда тузилган йиллик ҳисобот таҳлили ташкилотдаги ишларнинг ҳолатини холис ва кенгроқ акс эттиради, ташкилот фаолиятини такомиллаштириш бўйича аниқ таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Давлат тиббиёт ташкилотларининг молиялаштириш ҳолатини таҳлил қилиш бўйича ишларни ташкил этишда умумий таҳлил усуллари билан бир қаторда таҳлилнинг мажбурий усуллари ҳам муҳим ўрин тутди (2-расм). Бундай таҳлил усулларида баъзиларига тўхталиб ўтамиз.

2- расм. Давлат тиббиёт ташкилотларини бюджетдан молиялаштириш таҳлилининг мажбурий усуллари¹

Таҳлилнинг биринчи мажбурий усули – бу ҳисоблаш ва текширув. Бу усул ёрдамида тиббиёт ташкилотлари молиявий ҳисоботларининг тўғри тузилганлиги текширилади ва ҳисобот кўрсаткичларининг таҳлил сифатини яхшилайти. Шунингдек, молиявий ҳисоботларнинг тўлиқлигини, баланснинг реаллигини, ҳисоботнинг турли шаклларидаги кўрсаткичларнинг изчиллигини, ҳисоботларни тузиш ва расмийлаштиришнинг тўғрилигини аниқлаш имконини беради.

Таҳлилнинг иккинчи мажбурий усули – бу схемалар ва ҳисоблаш жадвалларини тузиш. Бунда, ташкилотнинг молия – ҳўжалик фаолияти бўйича схемалар ва ҳисоблаш жадваллари тузилади. Шакллар алоҳида тиббиёт ташкилотлар ҳисоботларидаги кўрсаткичларни қайд этиш ва маълум бир қатор тиббиёт ташкилотлар учун умумий натижаларни ҳисоблаш учун зарурдир. Ҳисоблаш жадваллари ҳисобот маълумотлари асосида баъзи кўрсаткичларни ҳисоблаш зарур бўлган ҳолларда тузилади.

Таҳлилнинг учинчи мажбурий усули – бу ташкилотлар фаолиятининг энг муҳим кўрсаткичларининг иқтисодий (динамик) қаторларини тўплаш.

Давлат тиббиёт ташкилотларининг харажатлар сметасини амалга оширишнинг иқтисодий таҳлили билан шуғулланадиган ходимлар алоҳида ташкилотлар, туманлар, вилоятлар ва бошқалар учун энг муҳим кўрсаткичларининг иқтисодий (динамик) қаторини сақлашлари керак. Бундай қаторларнинг мавжудлиги давлат тиббиёт ташкилотлари фаолиятидаги муайян қонуниятларни кузатиш ва ижобий тенденцияларни ривожлантириш ёки салбий тенденцияларни тўхтатиш чораларини кўриш имконини беради.

Ҳисоботни таҳлил қилиш усуллари ва техникасини яхши уни бажариш учун кетадиган вақтни сезиларли даражада қисқартиради. Шунингдек, давлат тиббиёт ташкилотлари томонидан келгуси молия йилида режалаштирган харажатлари учун

¹Муаллиф ишланмаси

бюджет маблағлари билан етарлича таъминланишига олиб келади. Бу ҳам давлат тиббиёт ташкилотларининг самарали фаолият юритиши ва сифатли тиббий хизмат кўрсатишига бевосита таъсир қилади.

Хулоса. Давлат тиббиёт ташкилотлари фаолиятини таҳлил қилиш муайян тиббиёт ташкилотини молиялаштириш ва уларни таъминлаш учун давлат бюджетидан ажратилган маблағлардан қанчалик самарали фойдаланилаёт-ганлигини, беморларга кўрсатилаётган тиббий хизматларнинг сифати ва ҳажми давлат томонидан қопланадиган харажатларга мос келишини аниқлаш мақсадида амалга оширилши зарурдир. Бунинг учун давлат тиббиёт ташкилотларининг бюджетдан молиялаштириш таҳлилида қуйидагиларга алоҳида эътибор беришни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз:

ташкилотларда харажатларни молиялаштиришнинг таркибий тузилиши ва ўзгаришига;

ташкилотлар фаолиятини молиялаштиришнинг таркибий тузилиши ва даврий ўзгаришига;

ташкилотларнинг ҳақиқий харажатлари таркиби ва уларнинг даврий ўзгаришига;

ташкилотларда бюджет маблағлари ҳисобидан кирим қилинган товар-моддий захиралари ҳаракатига;

товар-моддий захиралари билан боғлиқ лимитлар ва ундан оғишишларга.

Шунингдек, таҳлил тиббиёт ташкилотининг бюджет маблағлари билан таъминланишини, шунингдек, маблағлардан тўлиқ фойдаланишни ўрганишни назарда тутиши керак.

Давлат тиббиёт ташкилотларининг бюджет маблағларидан тўлиқ ва самарали фойдаланилганлигини ўрганиш ҳамда кам молиялаштирилганлик фактларини аниқлаш мақсадида харажатлар сметаси бўйича ҳақиқий харажатларнинг четланиши таҳлилинини ўтказиш ҳам келгуси молия йилида тиббиёт ташкилотларининг харажатлар сметасини тузишда услубий жиҳатдан яхши самара беради.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Анализ хозяйственной деятельности бюджетных организаций: Учеб. пособие / Д.А. Панков, Е. А. Головкова, Л. В. Пашковская и др.; под общ. ред. Д. А. Панкова, Е. А. Головковой. – 3-е изд., испр. – М.: Новое знание, 2008. – 409 с.
2. Финансовый анализ: теория и практика + eПриложение: тесты: учебное пособие /С.В. Дыбаль, М.А. Дыбаль. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: КНОРУС, 2022. – 328 с.
3. Анализ финансовой отчетности: учебное пособие / коллектив авторов; под общ.ред.В.И.Бариленко. –4-е изд., перераб. –Москва:КНОРУС, 2023. –234 с.
4. Финансовый анализ: инструментарий обоснования экономических решений: учебник /О.В. Ефимова. – Москва: КНОРУС, 2023. –322 с.
5. Ostonokulov, Azamat. "Improvement of methodology for accounting of extra-budgetary resources of public educational and medical institutions. E3S Web Conf. Volume 296,

- 2021." 1st International Conference on Environmental Sustainability Management and Green Technologies (ESMGT 2021). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202129606029>.
6. Hakimov B., Xo'jaxonov X. Budget tashkilotlarida iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. – T.: "IQTISOD-MOLIYA". 2010. -352 b.
 7. Kuliboyev A.Sh. «Management accounting system in state medical institutions and its organizational aspects»././International conference on Developments in Education. Toronto, Canada. August 29th 2022. -Pp. 56-60.
 8. Kuliboyev Azamat Shonazarovich, 2023. Improvement of accounting in state medical institutions. //Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities 2023. Conference Proceedings Volume 2, Issue 5, May 2023. www.econferenceseries.com
 9. Kuliboyev A.Sh. Methodological issues of formation of accounting policy in medical institutions // International scientific journal of finance and accounting. #4, August, 2017 <https://www.interfinance.uz/en/arxiv/231-ikki-4hh-2>.
 10. Shonazarovich K.A. Regulatory and legal regulation of accounting in budgetary institutions //EPRA International Journal of Economics, Business and Management Studies (EBMS). - 2023. - T. 10. – no. 6. - S. 82-86.

Razzaqova Durдона Adashboy qizi,
Farg'ona politexnika instituti, tayanch doktoranti,
e-mail: d.razzoqova@ferpi.uz

IQTISODIYOTNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA BUXGALTERIYA DASTURINING AFZALLIKLARI VA KAMCHILIKLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif tomonidan iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida buxgalteriya dasturining afzalliklari va kamchiliklari o'rganish amalga oshirilgan. Maqolaning asosiy maqsadi sifatida bugungi kunda asosiy foydalanishda bo'lgan buxgalteriya dasturining afzalliklari va kamchiliklari tahlil etish hamda shu orqali muallif xulosalarini shakllantirishdan iborat.

Kalit so'zlar: moliyaviy hisobning xalqaro standartlari, raqamli iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar, axborot tizimlari, iqtisodiy axborotlarni qayd etish, buxgalteriya dasturi, bulutli buxgalteriya dasturlar, o'rnatiladigan buxgalteriya dasturlari, ERP tizimiga asoslangan buxgalteriya dasturlari, buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish.

Razzaqova Durдона Adashboy qizi,
Fergana Polytechnic Institute, basic doctoral student

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ACCOUNTING SOFTWARE IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY

Abstract. In this article, the author conducted a study of the advantages and disadvantages of accounting software in the context of digitalization of the economy. The main purpose of the article is to analyze the advantages and disadvantages of accounting software, which is widely used today, as well as to formulate the author's conclusions based on it.

Key words: international financial accounting standards, digital economy, digital technologies, information systems, accounting of economic information, accounting software, cloud accounting programs, installable accounting programs, accounting programs based on ERP systems, accounting automation.

Раззакова Дурдона Адашбой кизи,
Ферганский политехнический
институт, базовый докторант

ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В данной статье автором проведено исследование преимуществ и недостатков бухгалтерского программного обеспечения в условиях цифровизации экономики. Основная цель статьи - проанализировать преимущества и недостатки бухгалтерского программного обеспечения, которое сегодня широко используется, а также сформулировать на его основе выводы автора.

Ключевые слова: международные стандарты финансового учета, цифровая экономика, цифровые технологии, информационные системы, учета экономической информации, бухгалтерское программное обеспечение, облачные бухгалтерские программы, устанавливаемые бухгалтерские программы, бухгалтерские программы на базе ERP-систем, автоматизация бухгалтерского учета.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N010>

Kirish. Inson faoliyatining barcha sohalari bilan bir qatorda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi buxgalteriya hisobi jarayonlariga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda, shu sababli buxgalteriya hisobi fan sifatida va inson faoliyati sohasi sifatida so'nggi o'n yilliklarda ma'lumotlarni avtomatik tarzda qayta ishlash va uzatish texnologiyalaridagi yangiliklar bilan bog'liq ravishda jiddiy o'zgarishlarga duch keldi. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi esa axborot yig'ish jarayonini sezilarli darajada tezlashtirishga, uni qayta ishlash va saqlash tezligini va hajmini oshirishga, shuningdek foydalanuvchilar uchun ma'lumotlarning mavjudligi va ish samaradorligini oshirish uchun qulay sharoit yaratishga imkon beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning Murojaatnomasida ta'kidlanganidek, "...zamonaviy texnologiyalar asosida vijdonan ishlayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik vakillarini qo'llab-quvvatlash va shu bilan birga yashirin iqtisodiyotni qisqartirish mexanizmlarini joriy etish" [1] shaffof biznes uchun sharoit yaratadi.

Bundan tashqari, moliyaviy hisobning xalqaro standartlariga o'tish davrida buxgalteriya hisobining mavjud avtomatlashtirilgan tizimlarini takomillashtirish, rivojlangan davlatlar amaliyotida qo'llanilayotgan buxgalteriya hisobining avtomatlashtirilgan tizimlarini O'zbekiston Respublikasi amaliyotiga qo'llashning zarurati paydo bo'lmoqda. Chunki, MHXSlari asosida tayyorlanadigan moliyaviy hisobotlar korxonalarining investitsion jozibadorligini oshirish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni faollashtirish hamda moliyaviy hisobotlarning ochiqligi va shaffofligini ta'minlash imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlar asosida tayyorlanishi uning tarkibiy qismlarini o'rganish, baholash bo'yicha aniqlik darajasini oshirib, investorda moliyaviy mablag'larni kiritish bo'yicha tezkor ravishda qaror qabul qilishni rag'batlantiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jahoning ko'plab olimlari iqtisodiyotning raqamlash va unga yangi axborot, kompyuter texnologiyalarini joriy etish, hamda uning samarasi va kamchiliklari haqida turli fikrlar bildirishgan, jumladan:

T.Z MAT — Yangi texnologiyalarni hisob ishlarida qo'llash oqibatida tashkilotlarda tarkibiy o'zgarishlar kelib chiqadi, kompaniyalarning xarajatlariga ta'sir qiladi va bozordagi raqobatbardoshlikni hisobga olgan holda ishlab chiqarish jarayonlarini o'zgartiradi [2].

W. Scott — Buxgalteriya hisobida texnologiyadan foydalanish misli ko'rilmagan o'zgarishdir, ya'ni uning ta'siri salbiy yoki ijobiy bo'lganligini aniqlash oson emas.

Shuningdek, texnologiyaning afzalligi hisoblagich tomonidan bajariladigan funksiyalarning bajarilishini tezlashtirish uchun bir nechta vositalardan foydalanishdadir. Bu jihatda texnologiya yutuqlari taqdim etayotgan tezlik va samaradorlikni hisobga olgan holda raqobat sharoitida buxgalteriya hisobining jadal rivojlanishiga yordam beradi.

Biroq, texnologiyaning kamchiliklaridan biri uning odamlarga qaramligidir. Texnologiya inson innovatsiyasidan paydo bo'ladi, shuning uchun u xuddi shu insoniy xatolarni takrorlaydigan mahsulotdir. Ammo buni yanada mustahkam jarayonlar va avtomatlashtirish bo'yicha ko'proq maqsadli mutaxassislik va ta'lim bilan chetlab o'tish mumkin. Bundan tashqari, yana bir kamchilik kasbning texnologiyaga bog'liqligini ko'rsatadi, ammo ma'lumki, tadqiqotlar hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun mavjud bo'lgan hisoblagich yo'qolishini ko'rsatmoqda, bu muallifning bu noto'g'ri fikriga zid keladi [3].

Allohyari va M. Ramazani — Texnologiya buxgalteriya firmalari va mutaxassislari tomonidan kompaniyalarda foydalaniladigan axborot tizimlarining moslashuvchanligiga ham, ishonchliligi va xavfsizligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tizimlar tomonidan yaratilgan

ma'lumotlarning vazifasi buxgalteriya hisobi biznes va strategik jarayonlarni shakllantirish, operatsiyalarni nazorat qilish va kompaniyalarni rivojlantirish uchun tegishli ma'lumotlarni ishlab chiqishi mumkinligini hisobga olib, foydalanuvchilarga qaror qabul qilishda yordam berishdir [4].

L. Acevedo — Agar buxgalteriya firmalarida aloqa tez bo'lsa, ular samaradorlikni oshirishga yordam beradi, shuningdek, qaror qabul qilishni yaxshilash va biznes o'sishiga yordam beradi [5].

Natija va muhokamalar. Buxgalteriya hisobi vazifalari har yili kengayib bormoqda bu esa oddiy hisob-kitoblardan ko'ra qiyinroq, shuning uchun ko'plab mutaxassislar buxgalterlarning ishini soddalashtirish va ma'lumotlarni saqlashni yanada ishonchli qilish bo'yicha bir qancha tadqiqotlar olib borishmoqda. Kompyuterlashtirilgan buxgalteriya hisobini yuritish tizimi (avtomatlashtirilgan buxgalteriya dasturlari) esa buxgalteriya hisobini raqamli texnologiyalarga transformatsiya qilishning samarali vositasi sifatida qaralayotganligi hech kimga sir emas. Buxgalteriya hisobining avtomatlashtirilgan dasturlari — bu biznesni boshqarishga yordam beradigan kompyuter dasturlarining maxsus sinfidir. Ushbu dasturlar korxonalarda sodir bo'ladigan iqtisodiy axborotlarni qayd etishdan boshlab, to buxgalteriya hisobotlarini tayyorlash va topshirishgacha bo'lgan jarayonlarni avtomatlashtirish vazifasini bajaradi.

Operatsiyalarning tezligi va aniqligi buxgalteriya dasturining asosiy belgilaridir. Shuningdek, xorij olimlari bunday kompyuter dasturlarining yana ikkita xususiyatini ta'kidlaydilar; ulardan biri buxgalteriya bo'limlarida resurslarni samaraliroq boshqarish va ikkinchisi buxgalteriya hisobidagi qimmat xatolarni kamaytirishdir. Chunki, hisoblash jarayonida matematik raqamlar va summalarni hisoblash yangi kompyuter texnologiyalari yordamida ancha osonlashdi. Ammo kompyuter dasturlari paydo bo'lgandan keyin buxgalteriya hisobi ishlarini bajarishda qancha vaqt qisqarganligi isbotlanmagan. Umumiy hisobda, barcha bo'limlarning ishi tezroq, chunki kompyuter bir vaqtning o'zida minglab ko'rsatkichlarni saqlashi va hisoblashi mumkin.

Butun dunyo bo'ylab foydalanuvchilari bo'lishiga qaramay, buxgalteriya hisobining avtomatlashtirilgan dasturlari ham bir qator afzalliklar va kamchiliklarga ega. Buxgalteriya dasturlari sotuvchilari o'z mahsulotlarining asosiy ijobiy tomonlarini reklama qilishga harakat qiladilar va buxgalteriya dasturidan foyda ma'nosini bo'rttirib ko'rsatish juda qiyin. Ammo ko'pgina korxonalar boshqaruvchilari nafaqat kompaniyalar ichida daromad olish, balki bozorda raqobatdosh ustunliklarni ta'minlaydigan dasturiy ta'minot turlarini tanlashga moyildirlar. Biroq avtomatlashtirilgan buxgalteriya dasturlarining afzalliklari kamchiliklaridan ancha ustunroq turadi.

1-jadval

Avtomatlashtirilgan buxgalteriya hisobi dasturlarining afzalliklari va kamchiliklari

Dastur turi	Afzalligi	Kamchiligi
Bulutli buxgalteriya dasturlari	Dasturga sarflanadigan operatsion xarajatlarning kamligi ya'ni, bu turdagi buxgalteriya dasturlari dasturiy ta'minotni sotib olishdan arzonroq.	Internetga ulanishni barqaror talab etilishi
	Yuqori darajadagi ishonchlilik	Maxsus vositalarning etishmasligi
	Yuqori darajada aniqlik (xatolar yuzaga kelishining kamligi). Boshqa dasturlarga qaraganda ancha oson vositalarda ishlash	Texnik muammolarning mavjudligi
	Dasturdan foydalanishda faqat obuna uchun to'lov	Nazorat yo'qligi
	24/7 vaqt mobaynida foydalanish va ma'lumotlarni qayta tiklash imkoniyatlari	Ba'zi hollarda erkin saqlanishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarga cheklovlar qo'yilishi
	Yuqori darajada aniqlik (xatolar yuzaga kelishining kamligi). Boshqa dasturlarga qaraganda ancha oson vositalarda ishlash	Texnik muammolarning mavjudligi
	O'rnatiladigan buxgalteriya dasturlari	Buxgalteriya hisobi vazifalarini avtomatlashtirish uchun eng keng tarqalgan dasturiy vositalar to'plamini taklif qilishi
Kompaniyalar egalari imkoniyatlari darajasidagi o'rtacha narx		Tizim yetarli darajada himoyalangan va kompyuterga viruslar zarar keltirgan taqdirda ma'lumotlar yo'qotilishining haqiqiy xavfi mavjud.
Dasturga tez moslashish imkoniyati mavjudligi		Hosildorlikni oshirish imkoniyatlarining yetishmasligi
Yuqori darajadagi xavfsizlik bilan ta'minlanishi		Ma'lumotlarni kiritishdagi xatolar butun ma'lumotlar to'plamini yo'q qilishi mumkinligi
Xavf-xatarlarning ma'lum darajada kamligi		Yuqori malakali xodimlarga bo'lgan ehtiyojning yuzaga keltirishi
ERP tizimiga asoslangan buxgalteriya dasturlari	Dasturning oson o'rnatilish va oxirgi foydalanuvchilarga tezda tarqatish imkoniyatining mavjudligi	Oldingi dasturlarga nisbatan yuqori narx
	Dasturga tez moslashish imkoniyati mavjudligi	Tizim yetarli darajada himoyalangan va kompyuterga viruslar zarar keltirgan taqdirda ma'lumotlar yo'qotilishining haqiqiy xavfi mavjud.
	Hosildorlikni oshirish imkoniyatlarining yetishmasligi	Deyarli barcha foydalanuvchi talablariga javob bera olishi
	Ma'lumotlarni kiritishdagi xatolar butun ma'lumotlar to'plamini yo'q qilishi mumkinligi	Ish samaradorligini oshirish imkoniyatining mavjudligi
	Yuqori malakali xodimlarga bo'lgan ehtiyojning yuzaga keltirishi	Boshqaruv apparati xodimlarini axborotlar bilan ta'minlashi
	Hosildorlikni oshirish imkoniyatlarining yetishmasligi	Deyarli barcha foydalanuvchi talablariga javob bera olishi

Bugungi kunga kelib, buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish dasturlari buxgalteriya hisobining barcha asosiy vazifalarini — ish haqi, joriy hisobdagi pul oqimi, kassa operatsiyalari,

sintetik buxgalteriya hisobi, asosiy vositalar va moddiy aktivlarni hisobga olish, qarzdorlar va kreditorlar bilan hisob-kitoblarni muvaffaqiyatli hal qila oladi. Shu bilan birga ularning ishlash prinsipi juda oddiy-buxgalter birlamchi hujjatlarni (to'lov topshiriqnomalari, kvitansiya/xarajat kassa buyruqlari, schyot-fakturalar va boshqalar) to'ldiradi.) va dastur barcha kerakli operatsiyalarni ishlab chiqaradi va hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Bugun dunyoda ko'plab buxgalteriya hisobi dasturlaridan foydalaniladi, asosiy urg'u ushbu dasturning ishonchligi va maqbul narxlari sanaladi.

2-jadval

Xalqaro miqyosda foydalanishda bo'lgan buxgalteriya hisobi dasturlarining narxlari va tafsilotlari

Dasturlar nomi	Dasturning turi	Ishlab chiqaruvchi firma nomi	Narxi/ oylik to'lov \$ da	Ma'lumot
QuickBooks	Online O'rnatiladigan	Intuit United states	20-150 299,95	Murakkab operatsiyalarni bajarishni talab qiladigan buxgalteriya hisobini yuritishda barcha ehtiyojlarni qondiruvchi dastur bo'lib, u ma'lumotlarni solishtirish, soliqlar hisobi, hisobotlarni tuzish hamda inventarlarni boshqarish funksiyalarni bajaradi. Dasturning dunyo bo'ylab 4,5 million foydalanuvchisi mavjud.
FreshBooks	Bulutli	Toronto, Ontario, Mayk Mak Derment tomonidan ishlab chiqilgan	6-20	Bu bulutga asoslangan buxgalteriya dasturi bo'lib, odatda freelanserlar, shaxsiy foydalanuvchilar hamda kichik tadbirkorlik subyektlari uchun o'zlarining daromadlari va xarajatlarini nazorat qilib borish va operatsiyalarni xalqaro standartlar asosida yuritish va saqlash imkoniyatlarini beradi. Ushbu dasturning 120 davlatdan 12 million foydalanuvchisi mavjud.
Wave buxgalteriya dasturi	online Mobil ilova	Wave	Bepul (faqat bir qancha ish haqi xizmatlari mavjud)	Kichik korxonalar boshqaruvchilari uchun qulay bo'lgan, boshqaruv tizimlari bilan osongina integratsiyalasha oladigan bepul buxgalteriya dasturi.
FreeAgent	Bulutli	FreeAgent Central	Bepul	Buyuk Britaniyadagi kichik biznes subyektlari uchun bepul buxgalteriya tizimi. 80 000 dan ortiq foydalanuvchilarga ega
Manager	Online O'rnatiladigan	NGSoftware	Bepul	Barcha tarmoqdagi kichik biznes subyektlari uchun interfeysi 70 tilga moslashtirilgan bepul buxgalteriya hisobi dasturi
QuickBooks Enterprise	Bulutli	Intuit United states	1419-3442	Barcha sohadagi rivojlanayotgan tadbirkorlik subyektlari uchun mukammal buxgalteriya dasturi. Ushbu dastur buxgalteriya hisobini operatsiyalarni yozishdan to hisobotlarni tayyorlab topshirishgacha

				bo'lgan jarayonlarni avtomatlashtiradi. Dasturning dunyo bo'ylab 135 000 million foydalanuvchisi mavjud.
Xero	online	Xero (Yangi Zelandiya)	20-40	Kichik, o'rta hamda yirik biznes subyektlari uchun buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish uchun eng qulay yechim.
Finsync	Bulutli	Finsync	40 dan boshlab	Barcha sohadagi tadbirkorlik subyektlari foydalana oladigan turli xil variantlarga ega bo'lgan kuchli buxgalteriya dasturi.
NetSuite	Bulutli	Oracle	Bepul	O'z dasturiy ta'minotiga ega bo'lgan va butunlay ERP dasturiy ta'minotiga o'tishga tayyor bo'lgan korxonalar uchun mos keladigan buxgalteriya dasturi
ZohoBooks	Online	Zoho	9-29	Integratsiyalashgan platformaga ega bo'lgan foydalanuvchilar uchun qulay interfeysni buxgalteriya dasturi

Bugungi kunda dunyo bo'ylab eng mashhur raqamli texnologiyalardan biri bulutli texnologiyalardir. Bulutli texnologiyalar Internet xizmati sifatida xotira yoki hisoblash kuchi kabi kompyuter resurslarini taqdim etishni nazarda tutadi. Ushbu texnologiyadan foydalanishning o'ziga xos xususiyati shundaki, tashkilotlar qimmatbaho texnikani sotib olishlari, uni ta'mirlash uchun mutaxassislarni yo'llashlari yoki maxsus dasturiy ta'minotni o'rnatishlari shart emas. Bulut xizmatlaridan foydalanish uchun Internetga kirish yetarli.

Bulut texnologiyalar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lgan raqamli makon yoki ijara uchun taqdim etilgan hisoblash kuchi hisoblanadi:

- foydalanuvchi uchun zarur bo'lgan funksiyalarni (ulanish tezligi, xotira miqdori, hisoblash kuchi, shuningdek, bulutni ijaraga olgan vaqtni) mustaqil tanlash qobiliyati.
- har qanday qurilma bilan bulut texnologiyasidan foydalanish imkoniyati.
- texnik mahsulot yetkazib beruvchi bilan muntazam aloqa talab etmasligi.
- foydalanuvchi faqat foydalanadigan xizmatlar to'plami uchun to'laydi.

Bulut texnologiyalari yordamida barcha an'anaviy buxgalteriya vazifalarini amalga oshirishingiz mumkin: moliyaviy, boshqaruv, soliq hisobini elektron shaklda saqlash va statistik hisobotlarni tuzish, dastlabki hisob-kitoblarni tuzish, soliqlar va sug'urta badallarini hisoblashni amalga oshirish.

3-jadval

Buxgalteriya hisobida "bulut" dan foydalanish

Afzalliklari	Kamchiliklari
xarajatlarni kamaytirishi	uchinchi shaxslarga ichki foydalanish ma'lumotlarini taqdim etish zarurati
masofaviy erkin foydalanish imkoniyati	ko'pgina elektron hisob-kitoblar foydalanuvchilarga birxil standart to'plam taklif qiladi
ishonchlilik (texnik nosozliklar xavfi minimallashtiriladi)	Kerakli vaqtda internetga ulanishning yo'qligi xavfi
har qanday vaqtda tizimda ishlash qobiliyati	kerakli darajadagi mutaxassislarning etishmasligi

Bulutdagi buxgalteriya hisobi barcha moliyaviy operatsiyalarni qayd etish, ularni toifalar bo'yicha taqsimlash imkonini beradi (hisoblarni shakllantirish, kassa, ombor, kontragentlar bilan operatsiyalar bo'yicha xarajatlar, ish haqini to'lash). Ba'zi xizmatlar, shuningdek, mavjud ma'lumotlar bazasidan ma'lumotlarni tezda ko'chirish yoki import va eksport qilish, elektron raqamli imzo yordamida buyurtmalarni avtomatik ravishda shakllantirish va imzolash hamda uning shablonlarni yaratish imkonini beradi.

Bulutdagi buxgalteriya hisobi ko'pgina hollarda moduli veb-dastur ishlatiladi. Ya'ni, mijoz interfeysni mustaqil ravishda sozlashi, fiskal hujjatlarni shakllantirish uchun plaginlarni qo'shishi, korxonaning aniq ish vazifalariga e'tibor qaratishi mumkin.

U barcha amaldagi qonuniy talablarga muvofiq amalga oshiriladi. Ya'ni belgilangan qonun va normalar asosida hujjatlar shakllar tuziladi va yuritiladi, shu bilan birga unda belgilangan standartlarga rioya etiladi. Hujjatlar imzo bilan tasdiqlangan, bu ularga qonuniy kuch beradi.

Xulosa. Buxgalteriya hisobini raqamli texnologiyalarga transformatsiya qilish, boshqacha qilib aytganda buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish bu korxonalarda moliya xo'jalik faoliyatini yuritish jarayonida yuzaga kelgan iqtisodiy operatsiyalarni axborot texnologiyalari yordamida muntazam ravishda qayd etib borish, saqlash va qayta ishlash jarayonidir.

Bizning fikrimizcha buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish korxonalar moliya xo'jalik faoliyati bilan bog'liq axborotlarga ehtiyoji bo'lgan barcha subyektlarga birdek ahamiyatlidir: Korxonalar boshqaruvchilariga – hisob ishlari bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirganligi va muntazam nazorat qilish imkoniyatini yaratib berganligi uchun, buxgalterlarga – bajariladigan ishlar hajmini kamaytirganligi va vaqt bo'yicha samaradorlikni oshirganligi uchun, korxonalar xodimlariga – o'zlariga tegishli bo'lgan axborotlarni tezlik bilan olish imkoniyatini berganligi uchun, mijozlarga – korxonalar bilan bog'liq operatsiyalarni masofadan turib bajarish imkoniyatini ta'minlaganligi uchun, davlat organlari xodimlariga – korxonalar moliya xo'jalik faoliyatini masofadan nazorat qila olishlari uchun.

Buxgalteriya hisobi avtomatlashtirilgan dasturiy paketlarining mavjud kamchiliklariga qaramasdan, bizning fikrimizcha, barcha korxonalar iqtisodiy axborotlarni raqamli texnologiyalarga transformatsiya qilish maqsadida dasturiy ta'minotlardan keng foydalanadilar va ularning talablari asosida dasturiy ta'minotlar yildan yilga takomillashtirilib borilmoqda. Sababi shundaki, nafaqat buxgalterlar, balkim menejerlar va korxonalar boshqaruvchi vakolatli shaxslar ham avtomatlashtirishdan yuqori darajada samaraga va foydali qiymatga erishadilar.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi <https://president.uz/ru/4049> .
2. MAT, T. Z. Management accounting and organizational change: impact of alignment of management accounting system, structure and strategy on performance. Philosophy School of Accounting, Finance and Economics Faculty of Business and Law Edith Cowan University. Perth Western Australia, 2010.
3. SCOTT, W. The impact technology is having on the accounting profession. World conference on higher education, 2009.

4. ALLAHYARI, A.; RAMAZANI, M. Firm technological change and its effects on management accounting change: case study of Iranian manufacturing firms. *Global Journal of Management and Business Research*, v. 11, n. 9, 2011.
5. ACEVEDO, L. Business benefits of information technology. *Chron*, 2019. Disponível em: <<http://smallbusiness.chron.com/business-benefits-information-technology-4021.html>>. Acesso em: 10/mai/2021
6. Razzaqova, D. A. Q. (2021). RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA BUXGALTERIYA HISOBINI AVTOMATLASHTIRISHNING ROLI VA AHAMIYATI. *Scientific progress*, 2(8), 243-249.
7. Qudbiyev, N. T., Ulug'bek Erkinjon, O. G. L., & Mominov, I. L. O. (2022). TADBIRKORLIK SUBYEKTLARIDA ICHKI NAZORATNING SAMARALI TIZIMI SIFATIDA ICHKI AUDITNING O'RNI VA AHAMIYATI. *Scientific progress*, 3(1), 449-457.
8. Кундузова, К. (2023). Onlayn moliyaviy xizmatlarning xususiyatlari. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, 3(S/7).
9. Раззакова, Д. (2022). Системы Автоматизации Бухгалтерского Учета-Основа Эффективного Управления Экономикой. *Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science*, 3(5), 62-67.
10. Султонова, М. (2023). RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA BUXGALTERIYA HISOBINI TASHKIL ETISH MASALALARI. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, 3(3), 120-130.
11. Нуралиев, Т. (2023). BIZNES JARAYONLARINI AVTOMATLASHTIRISHNING AHAMIYATI VA UNING TASHKILOT SAMARADORLIGIGA TA'SIRI. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, 3(5), 74-81.
12. Qudbiyev, N. T., No, D. M. O. G. L., Raximjonov, U. R. O. G. L., & Razzaqova, D. A. Q. (2022). SOLIQ ORGANLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING ROLINI OSHIRISH AHAMIYATI. *Scientific progress*, 3(1), 927-933.
13. Tohirovich, Q. N., & Ibroximovna, N. I. (2022). RAQAMLI IQTISODIYOTDA EKSPORT VA IMPORTNI SOLIQQA TORTISH XUSUSIYATLARI. *Архив научных исследований*, 5(5).
14. Nabievich, I. I. (2023). The Role and Specifics of the Valuation Method in Accounting. *Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance*, 4(5), 24-31.
15. Бутабоев, М. Т. (2023). БОЛЬШИЕ ДАННЫЕ (BIG DATA) КАК ГЛАВНЫЙ РЕСУРС ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ. *QO 'QON UNIVERSITETI XAVARNOMASI*, 7, 7-10.
16. Бутабоев, М., & Исманов, И. (2023). ЎЗБЕКИСТОННИНГ «ЯШИЛ» ИҚТИСОДИЁТГА ЎТИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УНИНГ МОЎЖИЯТИ. *Iqtisodiyot va ta'lim*, 24(1), 28-40.
17. Ismanov, I., & Davlyatova, G. (2023, June). Prospects for economic sustainable development of textile enterprises. In *AIP Conference Proceedings (Vol. 2789, No. 1)*. AIP Publishing.
18. Kudbiev, D., Tursunova, D., & Qudbiyev, N. (2022). Buxgalteriya Hisobini Avtomatlashtirish Masalalari. *Journal of Integrated Education and Research*, 1(2), 107-112.

Muminova Elnorahon Abdukarimovna
Farg'ona politexnika instituti "Iqtisodiyot" kafedrasi mudiri

Uraimjonov Azizbek Raxmonjon o'g'li
Farg'ona politexnika instituti tayanch doktoranti

YASHIL IQTISODIYOTGA O'TISHDA QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIGA MANBALARINING O'RNI

Annotasiya. Maqolada mamlakatimizning barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlashda QTEMLar va ularning o'ri, ulardan foydalanish, ijtimoiy va uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish sohalarida hamda iqtisodiyot tarmoqlarida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish, energiya samaradorligini oshirish orqali respublika hududlarida energiya taqchilligi qoplanishini ta'minlash masalalari yoritilgan. "Yashil" iqtisodiyotga o'tish "yashil" o'sishni ta'minlash maqsadida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish zarurati asoslangan. Shuningdek, 2000 - 2022 yillarda elektr energiya ishlab chiqarish dinamikasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: qayta tiklanuvchi energiya manbalari, ruzgar energiyasi, quyosh energiyasi, hidroenergetika, biomasali energiya, geotermal energiya, omadli energiya, yashil iqtisodiyot, energiya resurslari.

Elnorakhon Abdukarimovna Muminova
Head of the Economics Department of the Fergana Polytechnic Institute

Uraimjonov Azizbek Raxmonjon ugli
Basic doctoral student of the Fergana Polytechnic Institute

THE ROLE OF RENEWABLE ENERGY RESOURCES IN THE TRANSITION TO A GREEN ECONOMY

Abstract. The article discusses renewable energy sources and their role in ensuring sustainable economic growth of our country. The study also highlights the issues of ensuring that costs are covered using renewable energy sources. The transition to a green economy is based on the need to use renewable energy sources to achieve green growth. The study analyzed the dynamics of electricity production in 2000 – 2022.

Key words: renewable energy sources, wind energy, solar energy, hydropower, biomass energy, geothermal energy, happy energy, green economy, energy resources.

Муминова Элнорахон Абдукаримовна
Заведующий кафедрой "Экономика"
Ферганского политехнического института

Ураимджонов Азизбек Рахмонжон угли
Базовый докторант Ферганского политехнического института

РОЛЬ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В ПЕРЕХОДЕ К ЗЕЛеноЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются ВИЭ и их роль в обеспечении устойчивого экономического роста нашей страны. Так же в исследовании освещены вопросы обеспечения покрытия расходов за счёт ВИЭ. Переход к «зеленой» экономике основан на необходимости использования возобновляемых

источников энергии для обеспечения «зеленого» роста. В исследовании была проанализирована динамика производства электроэнергии в 2000 – 2022 годах.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, энергия ветра, солнечная энергия, гидроэнергетика, энергия биомассы, геотермальная энергия, энергия счастья, зеленая экономика, энергетические ресурсы.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N11>

Kirish. Dunyo yalpi ichki mahsuloti va aholi sonining o'sib borishi natijasida birlamchi va ikkilamchi energiya resurslariga bo'lgan talab ortib boradi. Bu esa jahon energetika konyunkturasida rivojlanishning yangi bosqichi sifatida muqobil energiya manbalarining ahamiyatini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Xalqaro qayta tiklanuvchi energetika agentligi (IRENA) tadqiqotlariga ko'ra, bugungi kunda qayta tiklanadigan energiya manbalari (QTEM) barcha mamlakatlarda mavjud va ularning salohiyatidan hali to'liq foydalanilmagan. Biroq 2050 yilga borib dunyoda ishlab chiqariladigan elektr energiyasining 90%i qayta tiklanuvchi energiyadan olinishi mumkinligi prognoz qilinmoqda. Energiya manbalarining ishlatilishiga doir muammolar va ularning hal qilinishi global tajribalardan kelib chiqqan holda o'zgaradi. Keyingi muammolar keng doirada hisoblanib, ularning hal qilinishi davlatlar va hududlar o'rtasida o'zaro aloqalar, siyosiy va iqtisodiy qarashlar va mamlakatlararo hamkorliklar orqali hal etiladi [1].

Respublikada iqtisodiyot barqaror o'sishini ta'minlashga va aholining farovonlik darajasini oshirishga, yoqilg'i-energetika resurslariga bo'lgan talab-ehtiyojni uzluksiz qanoatlantirishga qaratilgan neft-gaz, elektr energetika, ko'mir, kimyo, qurilish industriyasini rivojlantirishning uzoq muddatli strategiyasi amalga oshirilmoqda. 22.08.2019 yildagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning energiya samaradorligini oshirish, energiya tejavchi texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishning tezkor chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-4422-sonli Qarorida yuqoridagi masalalarni amalga oshirish maqsadida "Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning energiya samaradorligini yanada oshirish hamda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish" bo'yicha yo'l xaritasi belgilangan [2].

Mamlakatimizda ijtimoiy va uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish sohalarida hamda iqtisodiyot tarmoqlarida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish, energiya samaradorligini oshirish orqali respublika hududlarida energiya taqchilligi qoplanishini ta'minlash, bu boradagi ishlarni kompleks tashkil etish hamda investorlar uchun qulay sharoitlar va rag'batlantirish mexanizmlarini joriy qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2023-yilda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini va energiya tejavchi texnologiyalarni joriy etishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-57-sonli Qarori qabul qilingan. Mazkur qarorga asosan davlat-xususiy sheriklik asosida "Shamol elektr stansiyalari" ni qurish bo'yicha qiymati 2 453 trl.so'mlik va "Quyosh fotoelektr stansiyalari" ni qurish bo'yicha qiymati 6 911 trl.so'mlik loyihalarni amalga oshirish rejalashtirilgan [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. B.U. Urishev va boshqalar o'z tadqiqotlarida qayta tiklanadigan energiya manbalariga asoslangan lokal energiya tizimlarining samaradorligini aniqlash usullarini o'rganganlar. Tadqiqotlarida jahon energetikasida tez rivojlanayotgan lokal energetik tizimlar to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan, ushbu tizimlar tarkibidagi qayta tiklanuvchi energiya manbalariga asoslangan energetik qurilmalarning samaradorligini aniqlash bo'yicha hisoblar natijalari keltirilgan [4].

A.I.Qarshibaev, O.Zoxidov, va A.Xamzaevlarning tadqiqotlarida konchilik va ishlab chiqarish korxonalarida ish unumdorligi hamda ishlab chiqarish hajmining ortishi o'z-o'zidan elektr energiyasi sarfini ortishiga olib keladi [5]. Bugungi kunda konchilik hamda sanoat korxonalarining elektr energiya iste'moli samaradorligini orttirish uchun muqobil va qayta tiklanuvchi energiya manbalarining yangi turlarini ishlab chiqarish ob'ektlari xududida qo'llash - muammoning oqilona yechimi bo'lib hisoblanadi.

Mamlakatimiz olimlari tomonidan ham mazkur masala atroflicha o'rganilgan bo'lib, "Yashil iqtisodiyot"ning energetika sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalarining jahondagi hozirgi holati tahlil qilingan va rivojlanish tendensiyalari Z.Nurov tadqiqotlarida o'z aksini topgan [6].

T.K.Iminov, A.V.Vahobov, T.Z.Teshaboev, M.T.Bo'taboevlarning tadqiqotlarida "Yashil" iqtisodiyotga o'tishning xorijiy tajribalari, sanoatni rivojlantirishda iqtisodiy-ekologik muammolar kabi masalalari atroflicha o'rganilgan [7].

Shuning bilan qayta tiklanadigan energiya manbalarini ishlab chiqarish, uglerod chiqindilarini kamaytirish, enegriya tejamkorligini ta'minlash, bu borada xalqaro miqyosda erishilgan natijalarga tayanish masalalarini o'rganish xanuz muxim ilmiy ahamiyatga ega, tadqiqotlarni amalga ishirish borasidagi ilmiy yondashuvlar esa ma'lum metodologik ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimiz iqtisodiyotining tarmoq va sohalari rivojlanib borishi bilan bir qatorda energiya quvvatlariga bo'lgan talab ham ortib bormoqda. Mamlakatimiz aholisi va iqtisodiyotini energiya bilan ta'minlash maqsadida hukumat tomonidan bir qator ishlar amalga oshirilmoqada. Jumladan, mintaqalararo energiya resurslarini uzatish tarmoqlarini rivojlantirish, "yashil" energetika texnologiyalarini keng joriy etishning ahamiyati oshmoqda [8].

"Yashil" iqtisodiyotni shakllantirish va uning barqaror rivojlanishiga o'tish global darajada ham, O'zbekiston uchun ham ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi insoniyat kelajagi uchun muhim manba bo'lib, u BMTning qaror va hujjatlarida o'z ifodasini topgan. Barqaror rivojlanishning iqtisodiy-ekologik asosi, bu "yashil" iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 2 dekabr, PQ-436-son "2030 yilgacha O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" Qarori bilan "O'zbekiston yashil iqtisodiyotga o'tish maqsadlari belgilandi. Mazkur Qarorga ko'ra 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning [taraqqiyot strategiyasida](#) belgilangan vazifalarni amalga oshirish, O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasi doirasida «yashil» va inklyuziv iqtisodiy o'sishni ta'minlash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish hamda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida resurslarni tejashni yanada kengaytirish borasida aniq maqsadlar belgilangan bo'lib, "2030 yilgacha O'zbekiston Respublikasida «yashil» iqtisodiyotga o'tish va «yashil» o'sishni ta'minlash" dasturi qabul qilindi. Shuningdek, issiqxona gazlarini YaIMga nisbatan avvalgi yillardagi darajaga nisbatan 35 foizga qisqartirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ishlab chiqarish quvvatini 15 GVtga oshirish, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida suvdan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish maqsad etib belgilandi [9].

Qayta tiklanuvchi energiya manbalalari, yoki o'zgaruvchan energiya manbalalari, energiya olish uchun ishlatilayotgan manbalalardir va har doim to'plangan va tiklanuvchi sifatida mavjud bo'ladi. Ularning afzalligi, ularning ishlatilish jarayonlarida atmosferaga zarar bermaydigan manbalalar bo'lishidir. Qayta tiklanuvchi energiya manbalalari eng keng tarqalganlarini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

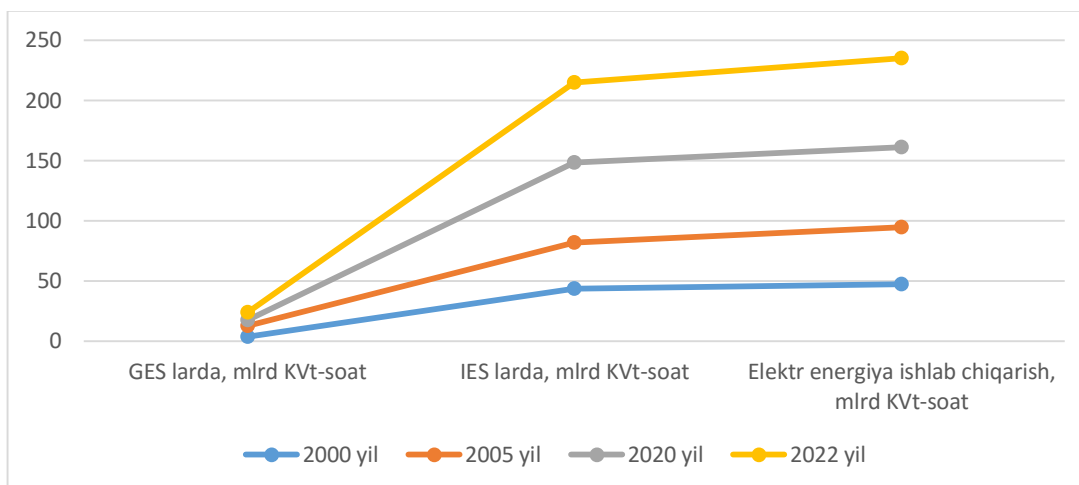
1-jadval

Qayta tiklanuvchi energiya manbalalari

№	Energiya manbalalari	Tavsifi
1.	Ruzgar Energiyasi	Shamol kuchlaridan olingan energiya. Ruzgar turbinlari orqali shamol kuchlarini elektr energiyasiga aylantirish uchun ishlatiladi.
2.	Quyosh Energiyasi:	Quyosh nuridan olingan energiya. Quyosh paneli tizimlari orqali quyosh nuridan olingan energiyani elektr energiyasiga aylantirish uchun ishlatiladi.
3.	Hydroenergetika	Suvari turbinlar orqali suv kuchlarini energiyaqa aylantirish uchun ishlatiladi. Barajlar va bendlar suvning urnishini kontrol qilish orqali energiya ishlab chiqarishni ta'minlaydi.
4.	Biomasal energiya	Hayvonlar, o'simliklar, o'tkir moddalar va organik materiallardan olingan energiya. Biogaz, biomassali qurilmalar orqali ishlatiladi.
5.	Geotermal Energiya	Yerin ichki qismlaridan olingan isitma energiyasi. Geotermal elektr stansiyalari orqali yerenergiyasini olish mumkin.
6.	Omadli Energiya	Sun'iy havo, quyosh va shamol, o'zlarining energiyasini olib keladigan manbalalardir. Sun'iy havo o'sish, yurak, shamol va ne'matli nergiyaga aylanadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda ishlab chiqariladigan elektr energiyaning asosiy qismi issiqlik elektr stansiyalarida (*IES*) ishlab chiqarilmoqda. Xususan, 2022 yilda jami 74,2 mlrd kVt-soat elektr energiya ishlab chiqarilgan bo'lib, ushbu ko'rsatkichning 89,7%i IESlarga to'g'ri kelgan. Issiqlik elektr stansiyalarida yoqilg'i iste'moli tarkibida tabiiy gazning ulushi 90-95%ni tashkil qiladi.

Elektr energiya ishlab chiqarishda qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ulushi o'rtacha 9-11%ni tashkil qilmoqda. Bu, asosan, gidroelektrostansiyalar (*GES*) hisobiga to'g'ri kelmoqda. Tabiiy omillar sababli GESlarda ishlab chiqariladigan elektr energiya hajmi o'zgarib turadi. Mamlakatimiz GESlarida ishlab chiqarilgan elektr energiyasining eng katta hajmi 2005 yilga to'g'ri kelgan. Xususan, 2005 yilda ishlab chiqarilgan jami elektr energiyasining qariyb 19%i (8,9 mlrd kVt-soat) GESlarga to'g'ri kelgan. Hidroenergetika orqali hosil qilingan elektr energiyasi 2022 yilda umumiy elektr energiyasining 8,7%ni tashkil qilgan.

1-diagramma**O'zbekistonda 2000 - 2022 yillarda elektr energiya ishlab chiqarish dinamikasi¹**

Mamlakatimizda muqobil energiya manbalaridan foydalanish va sohani rivojlantirish mamlakatimizda qayta tiklanuvchi energiya manbalarining yirik salohiyati mavjud bo'lib, umumiy salohiyat neft ekvivalentida 117,9 mlrd tonnaga, uning texnik salohiyati esa 179,3 mln t.n.e.ga teng. Ushbu salohiyatning asosiy ulushini quyosh energiyasi tashkil qilib, uning texnik salohiyati 177 mln t.n.e.ga teng. Bu esa mamlakatimizning yillik energiya balansidan bir necha barobar ortiq ekanligini ko'rsatadi.

2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasiga ko'ra, mamlakatimizda 2026 yilga qadar qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushini 25%ga yetkazish evaziga yiliga qariyb 3 mlrd kub metr tabiiy gazni tejash, uy-joy-kommunal xo'jaligi, ijtimoiy soha ob'yektlari va boshqa sohalarda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish va energiya samaradorligini oshirish hamda iqtisodiyot tarmoqlarining havoga chiqaradigan zararli gazlar hajmini bir birlik YaIMF hisobida 10% ga qisqartirish vazifalari belgilangan.

Mamlakatimizda elektr energiyasi ishlab chiqarish yildan-yilga ortib bormoqda. Hisob-kitoblarga ko'ra, O'zbekistonda yiliga 10 milliard dollarlik elektr energiyasi va gaz iste'mol qilinadi. Shuningdek, bugungi kunda 2-3 milliard kilovatt soat elektr energiyasiga qo'shimcha talab mavjud. Kelgusi 5 yil ichida bu talab ikki baravar yoki qo'shimcha 10 milliard kilovatt/soatga oshishi kutilmoqda.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston MDH davlatlari orasida elektr energiyasi ishlab chiqarish bo'yicha Rossiya, Ukraina va Qozog'istondan keyin 4-o'rinda turadi. Shu bilan birga, O'zbekiston Markaziy Osiyo yagona energetika tizimining o'rnatilgan quvvatlarining qariyb 50 foiziga egalik qiladi.

Qayta tiklanadigan quvvatlarning global qo'shimchalari 107 gigavattga (GVt) ko'tariladi, bu esa 2023 yilda 440 GVt dan oshiqroq bo'lgan eng muhim o'sishdir. Dunyoning asosiy bozorlarida dinamik kengayish kuzatilmoqda. Qayta tiklanadigan energiya Evropaning energiya inqiroziga javob berishda birinchi o'rinda turadi va u erda ularning o'sishini tezlashtiradi. Yangi siyosat choralari kelgusi ikki yil ichida Qo'shma Shtatlar va Hindistonda

¹ Statistik ma'lumotlarga asosan muallif tomonida tuzilgan.

sezilarli o'sishga yordam beradi. Shu bilan birga, Xitoy o'zining etakchi mavqeini mustahkamlamoqda va 2023 va 2024 yillarda qayta tiklanadigan energiya quvvatlarining global qo'shimchalarining deyarli 55 foizini tashkil qiladi.

So'nggi 5 yilda elektr energiyasi, jumladan, aholi iste'moli 20 foizga oshgani ta'kidlandi. 31 foizga, bu ko'rsatkich esa yiliga 6 foizga oshib borayotgani aholi daromadlari va maishiy texnika bilan ta'minlanishi ortib borayotganidan dalolat beradi va bu elektr energiyasi iste'molida ham o'z ifodasini topmoqda.

Mamlakatimizda muqobil energiya manbalaridan foydalanish va sohani rivojlantirish zaruriyatini quyidagi omillar bilan izohlash mumkin:

- iqlim o'zgarishlari natijasida yuzaga kelayotgan energiyaga bo'lgan talabning keskin ortishi hamda bunday favqulodda holatlarning ko'payishi mamlakat energiya ta'minotini diversifikatsiyalash zaruratini tug'dirad;

- qazib olinuvchi yoqilg'i-energetika resurslarining cheklanganligi qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishga bo'lgan qiziqishning ortishiga sabab bo'lmoqda;

- qazib olinuvchi yoqilg'i hamda turli xil biomassalarni yoqish natijasida atmosferaga katta miqdordagi uglerod IV oksidi (SO_2) ajralib chiqadi. QTEM esa ekologik toza hisoblanib, atmosferaga zararli moddalar chiqarmaydi;

- qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish uzoq va olis hududlarni elektr va issiqlik energiyasi bilan ta'minlashda iqtisodiy samaradorlikka erishish imkonini beradi;

- muqobil energiya manbalaridan foydalanishni jadallashtirish an'anaviy energiya resurslarini tejash hamda ularni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari va aholi iste'moli uchun yo'naltirish imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 9 sentyabrdagi PF-220-sonli farmoniga ko'ra, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish ko'lamini oshirish maqsadida mamlakatimizda aholi va tadbirkorlik sub'yektlarining qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalari xarid qilishini moliyaviy rag'batlantirish choralari belgilandi. Xususan, 2022 yil 1 oktyabrdan boshlab, jismoniy shaxslarga respublikada ishlab chiqarilgan quyosh va shamol elektr stansiyasi hamda quyosh suv isitish qurilmalarini 3 yil mobaynida foizsiz bo'lib-bo'lib to'lagan holda sotib olish imkoniyati yaratilib, QTEM qurilmalari qiymatini to'liq to'lagan holda ularni xarid qilgan va o'rnatgan iste'molchilarga xarid xarajatlarining bir qismini kompensatsiya qilish tartibi belgilandi.

1-jadval

2025-2026 yilgacha bo'lgan davrda qayta tiklanuvchi energiya manbalarining yangi quvvatlarini barpo etish maqsadlari

No	QTEM yo'nalishlari	Barpo etiladigan yangi quvvatlar
1.	Kamida 8 ta shamol elektr stansiyalarini (ShES) qurish hisobiga 4 GVt qo'shimcha quvvatlarni barpo etish	2023 yilda Qoraqalpog'iston Respublikasi Beruniy va Qorauzak tumanlari hamda Buxoro viloyati G'ijduvon va Peshku tumanlarida 3 ta (1,1 GVt);
		2024 yilda Navoiy viloyati Tomdi tumanida 1 ta (0,5 GVt);
		2025-2026 yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasi va boshqa viloyatlarda kamida 4 ta (2,4 GVt) ShES ni ishga tushirish.
2.	Quyosh fotoelektr stansiyalari (FES) quvvatini 4 GVt ga etkazish maqsadida kamida 10 ta FESni ishga tushirish	2023 yilda Navoiy, Jizzax, Samarqand va Surxandaryo viloyatlarida 1,1 GVtli 4 ta;
		2025-2026 yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasi va boshqa viloyatlarda jami 1,8 GVt quvvatli FESlarni ishga tushirish.

3.	15 ta yangi gidroelektr stansiyalarini (GES) qurish va 5 ta mavjud GESlarni modernizatsiya qilish hisobiga qiliga qo'shimcha 868 MVt elektr energiyasini ishlab chiqarish quvatlarini barpo etish	2023 yil Toshkent viloyatida 1 ta GES modernizatsiyasini yakunlash hamda Qashqadaryo va Andijon viloyatlarida jami quvvati 29 MVt bo'lgan 2 ta;
		2024 yilda Andijon, Namangan, Surhandaryo va Toshkent viloyatlarida 1 ta GES modernizatsiyasini yakunlash hamda jami quvvati 122 MVt bo'lgan 4 ta;
		2025-2026 yillarda Qashqadaryo va Toshkent viloyatlarida jami quvvati 544 MVt bo'lgan 4 ta GESlarni ishga tushirish.

2019-2030-yillarda O'zbekiston umumiy elektr energiyasidagi QTEM ulushini oshirishni maqsad qilgan. Shuningdek, energiya samaradorligi ko'rsatkichini ikki baravar oshirish, yalpi ichki mahsulotning uglerod intensivligini pasaytirish, butun aholi va iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini zamonaviy, arzon va ishonchli energiyadan foydalanishni ta'minlashni rejalashtirmoqda. O'zbekistonning katta QTEM salohiyati yashil, ekologik toza iqtisodiyotning sezilarli rivojlanishiga turtki berishi mumkin. Mamlakatning umumiy QTEM salohiyati 117 984 million tonnani tashkil etadi, uning texnik salohiyati esa 179,3 Mtoe. Ushbu potentsialning asosiy qismi quyosh energiyasiga to'g'ri keladi (umumiy salohiyat 51 Gtoe va texnik salohiyat 177 Mtoe). Darhaqiqat, quyosh energiyasining texnik salohiyati mamlakatning asosiy energiya iste'moli deyarli to'rt baravar ko'p. Uning qulay iqlimi va geografik joylashuvi O'zbekistonga quyosh energiyasidan turli sanoat maqsadlarida foydalanish imkonini beraradi. Shamol energetikasi salohiyati 2,2 Mtoe ni tashkil etadi, bunda 19% texnik rivojlanish mumkin. Umumiy geotermal energiya salohiyati (67 Gtoe) quyosh energiyasidan ko'p bo'lsa-da, energiyaning bu turidan foydalanish uchun oddiy va tejamkor texnologiyalarning yetarli darajada rivojlanmaganligi, texnik rivojlanishni faqat 0,3 Mtoe bilan cheklaydi.

2-jadval

O'zbekistonning QTEM salohiyati (Million tonna neft ekvivalenti = Mtne) [11]

Qayta tiklanadigan energiya manbai	Yalpi potentsial	Texnik salohiyat
Gidroenergetika	9,2 Mtne	2 Mtne
Shamol energetika	2,2 Mtne	0,4 Mtne
Quyosh fotoelektroni	50973 Mtne	177 Mtne
Geotermal energiya	67000 Mtne	0,3 Mtne
Jami muqobil energiya manbalar	117984 Mtne	179,3 Mtne

2019-2030-yillarda O'zbekiston 2030-yilga borib elektr energiyasining umumiy ishlab chiqarishdagi QTEM ulushini 25 foizdan ko'proqqa oshirishni maqsad qilgan. Shuningdek, energiya samaradorligi ko'rsatkichini ikki barobarga oshirish, yalpi ichki mahsulotning uglerod intensivligini pasaytirish, butun aholini va barchani ta'minlashni rejalashtirmoqda [12, 13]. Zamonaviy, arzon va ishonchli energiyaga ega bo'lgan iqtisodiy tarmoqlar hosil qilishni maqsad qo'ygan.

Xulosa va takliflar

O'zbekistonda QTEM lari rivojlantirish "Yashil iqtisodiyot" tamoyillari amalga oshirishda quyidagi natijalarga erishi mumkin:

✓ Iqtisodiy chora-tadbirlar va dastaklarni ishlab chiqish, shu jumladan, issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish uchun to'lovlarni joriy etish, energiyani tejashni, shu

jumladan moliyaviy imtiyozlarni qo'llash orqali rag'batlantirish tizimini, energiyani boshqarish va energiyani ko'p talab qiluvchi korxonalar faoliyatini tekshirish .

✓ bug'-gaz va gaz turbinali agregatlari negizida yuqori samarali texnologiyalarni joriy etgan holda mavjud elektr stansiyalarining ishlab chiqarish quvvatlarini rekonstruksiya qilish va modernizatsiya qilish.

✓ Energiya iste'moli tizimlarini avtomatik boshqarish va o'lchash asboblari bilan to'liq jihozlash.

✓ Issiqlik energiyasini ishlab chiqarishning yangi texnologiyalarini joriy etish, jumladan, markaziy qozonxonalarda va o'ta kritik bug' parametrlarida ishlaydigan ko'mirda ishlaydigan bug'-turbinali energetika bloklarida kogeneratsiya qilish, qozonxonaning eskirgan uskunalarni modernizatsiya va rekonstruksiya qilish.

✓ "Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to'g'risida"gi va "Energiyadan oqilona foydalanish to'g'risida"gi qonunlarni amalga oshirish.

✓ SCADA tizimini joriy etish orqali kompressor stansiyalarini, past va o'rta bosimli gaz taqsimlash tarmoqlarini, gaz tashish tizimini modernizatsiya qilish orqali tabiiy gazni qazib olish, qayta ishlash, tashish va taqsimlashda tabiiy gaz yo'qotishlarini kamaytirish [14].

✓ SCADA (nazorat qiluvchi nazorat va ma'lumotlarni yig'ish) - bu sanoat jarayonlarini boshqarish uchun dasturiy ta'minot ilovalari toifasi bo'lib, asbob-uskunalar va sharoitlarni boshqarish uchun uzoq joylardan real vaqt rejimida ma'lumotlarni yig'ishdir. SCADA tashkilotlarga sanoat jarayonlari bo'yicha ma'lumotlarga asoslangan qarorlarni qabul qilish va qo'llash uchun zarur bo'lgan vositalarni taqdim etadi)

energiya samaradorligini oshirishni hisobga olgan holda binolarni qurish va rekonstruksiya qilishda arxitektura va rejalashtirish yechimlariga yondashuvlarni takomillashtirish; binolarning energiya sertifikatlash tizimini yaratish; va issiqlik izolatsiyasi uchun mavjud normalar va standartlarni qayta ko'rib chiqish (va yangilarini qabul qilish).

Адабиётлар/Литература/References:

1. <https://www.irena.org/>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning energiya samaradorligini oshirish, energiya tejavchi texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishning tezkor chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-4422-sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/-4486125>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 16.02.2023 yildagi "2023-yilda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini va energiya tejavchi texnologiyalarni joriy etishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-57-son Qarori. <https://lex.uz/uz/docs/-6385716#-6386419>
4. Уришев, Б. У., Умиров, А. П., Қуватов, У. Ж., & Жомуродова, М. К. (2022). Қайта тикланадиган энергия манбаларига асосланган локал энергия тизимларининг самарадорлигини аниқлаш. *Муқобил энергетика*, 1(04), 97-102.
5. Қаршибаев, А., Зоҳидов, О., & Ҳамзаев, А. (2022). Муқобил энергия манбалари асосида электр энергия истеъмоли самарадорлигини оширишнинг экспериментал тадқиқотлари. *Innovatsion texnologiyalar*, 1(04), 72-76.

6. Нуров, З., Ражабова, М. Х. (2022). «Яшил иқтисодиёт» да энергетика соҳасининг иқтисодий. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2(5), 781-787.
7. Иминов Т.К., Ваҳобов А.В., Тешабоев Т.З., Бўтабоев М.Т. (2019). «Зелёная экономика» ка основа устойчивого развития. Монография. -Т: «Алоқачи», 480.
8. Muminova, E. A. (2023). Green economy as a mechanism of sustainable development. *Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali*, 3(4), 19-28.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 2 dekabr, PQ-436-son “2030 yilgacha O‘zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida” Qarori. <https://lex.uz/uz/docs/6303230#6305281>
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 16.02.2023 yildagi “2023-yilda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini va energiya tejoychi texnologiyalarni joriy etishni jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-57-son Qarori. <https://lex.uz/uz/docs/-6385716#-6386419>
11. Uzbekistan Energy Profile. <https://iea.blob.core.windows.net/assets/8c1cefe6-4c29-46b0-82fa-c524714e54a5/UzbekistanEnergyProfile.pdf>
12. Kurpayanidi, K. I. (2023). Scenarios of economic development of Uzbekistan in conditions of instability. *Journal Of Central Asia Economy*, 7(1), 63-80. Doi: [10.18334/asia.7.1.117188](https://doi.org/10.18334/asia.7.1.117188)
13. Курпаяниди, К. И. (2022). Вопросы разработки стратегии инвестиционной политики в условиях институциональной трансформации. *Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali*, 2(3), 7-23.
14. <https://habr.com/ru/hubs/scada/articles/>

Эргашев Отамурод Тоштемирович,
Ўзбекистон Республикаси Марказий банки,
Бошқарма бошлиғи ўринбосари, PhD
E-mail: invest_777@list.ru
ORCID:0009-0001-5844-3790

КИЧИК БИЗНЕСНИ МОЛИЯ-КРЕДИТ МЕХАНИЗМЛАРИ ОРҚАЛИ ҚЎЛЛАБ- ҚУВВАТЛАШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация. Бугунги кунда иқтисодийнинг локал тармоқларидан саналган кичик бизнес субъектларини қўллаб-қувватлаш ва шу орқали миллий иқтисодийдаги қатор муаммоларни ечимига барҳам бериш анча долзарб масалалардан бирига айланиб бормоқда. Шунингдек, уларнинг фаолиятига тўсиқ бўлувчи молиявий ресурсларнинг етишмаслиги, кредит фоиз ставкаларининг юқорилиги ва бошқа сабаблар олдини олиш бўйича хулоса ва таклифлар ишлаб чиқиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Мақола ана шу долзарб масалалар назарий ва амалий таҳлиliga бағишланган.

Калит сўзлар: кичик бизнрес, тадбиркорлик фаолияти, ишбилармонлик, кредит, фоиз ставкаси, молия-кредит механизми, пул муносабатлари, молиявий ресурс.

Ergashev Otamurod Toshtemirovich,
Central Bank of the Republic of Uzbekistan,
Deputy Head of Department, PhD

DIRECTIONS FOR SUPPORTING SMALL BUSINESS THROUGH FINANCIAL-CREDIT MECHANISMS

Abstract. Today, the support of small business entities counted from local sectors of the economy and, through it, the elimination of a number of problems in the national economy is becoming one of the much more pressing issues. It is also advisable to develop conclusions and proposals to avoid the lack of financial resources, high credit interest rates and other reasons that are an obstacle to their activities. The article is devoted to the theoretical and practical analysis of these current issues.

Keywords: small Business, Business Activity, business, credit, interest rate, financial and credit mechanism, monetary relations, financial resource.

Эргашев Отамурод Тоштемирович,
Центральный банк Республики Узбекистан,
заместитель начальника управления, PhD

НАПРАВЛЕНИЯ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО БИЗНЕСА ЧЕРЕЗ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫЕ МЕХАНИЗМЫ

Аннотация. Сегодня поддержка субъектов малого предпринимательства из местных отраслей экономики и решение тем самым ряда проблем в национальной экономике становится одним из наиболее актуальных вопросов. Также целесообразно сделать выводы и предложения по предотвращению нехватки финансовых ресурсов, высоких процентных ставок по кредитам и других причин, препятствующих их деятельности. Статья посвящена теоретическому и практическому анализу этих актуальных вопросов.

Ключевые слова: малый бизнес, предпринимательская деятельность, предпринимательство, кредит, процентная ставка, финансово-кредитный механизм, денежные отношения, финансовый ресурс.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N12>

Кириш. Кичик бизнес мамлакатимиз иқтисодиётини ҳаракатлантирувчи асосий кучига айланиб бормоқда. Унинг кейинги йилларда ЯИМдаги улушининг барқарор ошиб бориши ушбу фикрни тасдиқлайди. Дунё иқтисодиётига назар ташлайдиган бўлсак, кичик бизнесни молия-кредит механизмлари орқали қўллаб-қувватлаш ва улар фаолиятини самарали ривожлантириш бўйича турли молия-кредит воситалардан фойдаланиш халқаро молия муассасалари томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, ушбу воситалар асосида давлат кичик бизнесни ривожлантириш бўйича қулай муҳит шароитини яратишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда бизнес юритиш муҳитини янада яхшилаш, тадбиркорликка кенг эркинлик бериш орқали кичик бизнес субъектларини қўллаб-қувватлаш, жумладан уларнинг экспорт салоҳиятини янада юксалтириш, божхона божи ва солиқ тўловлари бўйича имтиёзли тизим жорий этиш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларининг рақобатбардошлигини таъминлаш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, шунингдек, кичик бизнес корхоналарининг инвестициявий жозибдорлигини оширишга қаратилган ислохотлар изчиллик билан амалга оширилмоқда. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев раислигида 2023 йил 25 январь куни камбағалликни қисқартириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш масалалари бўйича видеоселектор йиғилиши ўтказилди. Йиғилишда 2022 йилда камбағаллик даражаси 17 фоиздан 14 фоизга тушгани, 1 миллион аҳоли касб-хунарга ўқитилиб, иш бошлашига кўмаклашилиб, камбағалликдан олиб чиқилгани таъкидланди. Шу даврда 200 мингга яқин тадбиркорлик субъекти ташкил қилинди, 10 мингта корхонанинг фаолияти кенгайтирилди, 11 мингта корхона қуввати тикланди [1].

Таъкидлаш жоизки, бугунги кунда иқтисодиётимизнинг етакчи локомативи деб эътироф этилаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг роли ва ўрни тобора мустаҳкамланиб бораётганининг ўзи иқтисодиётимизнинг таркибида бўлаётган ижобий ўзгаришлардан далолат беради.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Иқтисодий адабиётларда “молия-кредит механизми” тушунчаси жуда кенг қўлланилади. Аммо, иқтисодий моҳияти, мазмуни ва унинг таркибий қисмлари тўғрисида умумий фикр мавжуд эмас. Таҳлиллар кўрсатишича, кўплаб иқтисодчилар “молия-кредит механизми” ва “молия механизми” тушунчаларини айнан бир хил деб ҳисоблайдилар. Олимлар ва амалиётчиларнинг ушбу атамага турли хил таърифлари ва ёндашувлари орасида иккитаси энг кўп эътиборга лойиқдир.

Биринчи ёндашув шундан иборатки, унга кўра молия механизми деганда корхоналар молиясининг фаолияти тушунилади. Ушбу ёндашув корхоналар молиясининг ички тузилмасини акс эттиради. Аммо, мазкур тушунчани молия механизми билан бир хилда қараш мақсадга мувофиқ эмас. Иккинчи ёндашув шундан иборатки, молия механизми деганда корхонанинг ҳолати ва ривожланишига таъсир кўрсатадиган усул ва дастаклар, шакл ва воситалар тўплами тушунилади.

Жумладан, хорижий иқтисодчи олимлардан О.Р.Романенконинг фикрича, “молиявий механизм - бу иқтисодий механизмнинг таркибий қисми бўлиб, молиявий рағбатлантирувчи омиллар, воситалар, дастаклар, иқтисодий жараёнлар ва муносабатларни тартибга солишнинг шакл ва усуллари мажмуасидан иборатдир”.

Бундан келиб чиққан ҳолда тижорат корхоналарининг молиявий механизми, нотижорат корхона ва муассасаларнинг молиявий механизми, суғурта механизми ҳамда давлат молиявий механизмларини ажратиб кўрсатиш мумкин[2]. Молия механизми ички тузилмасининг таркибий элементлари бўлиб, молиявий режалаштириш, молиявий дастак ва воситалар, молиявий кўрсаткичлар, норматив меъёрий ҳужжатлар ва имтиёзлар, молиявий назорат, молия ҳуқуқи кабилар ҳисобланади.

Хорижлик иқтисодчи олимлардан А.И.Балабанов ва И.Т.Балабановларнинг фикрларига кўра, молиявий механизм корхоналар, ташкилотларнинг молиявий ресурсларини рағбатлантириш мақсадида фойдаланиш ва режалаштириш жараёнида молия дастаклари ҳаракатини ифодаловчи тизимни ташкил этади, деб кўрсатилади[3]. Бошқа томондан, “молиявий механизм давлат тузилмалари, хўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолининг турли эҳтиёжларини қондириш мақсадида молиявий ресурс маблағларини яратиш ва улардан фойдаланиш жараёнидаги давлатнинг молиявий фаолиятини бошқаришнинг иқтисодий-ташкилий ва ҳуқуқий шакллари ва усуллари тўпламидир” [4]. Юқорида кўрсатиб ўтилган таъриф мазмунидан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, мазкур иқтисодчи олимлар молия-кредит механизмга умумдавлат миқёсига алоҳида тўхталиб ўтиб, корхоналарда молия-кредит механизмларининг мавжудлигини бутунлай инкор қилади.

Е.И.Шохиннинг фикрича, “молиявий механизм - режалаштирилган стратегик мақсадларга эришиш учун молиявий бошқарув субъектлари ва объектларига таъсир кўрсатишнинг шакл ва усуллари тўпламидан иборатдир”. У молиянинг функцияларини тўлиқ ва самарали бажарилишини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга[5]

В.К.Сенчагов молия-кредит механизмини “молия ва кредит бошқарувини ташкил этишнинг шакллари, молия-кредит дастак ва усуллариининг ўзаро боғлиқ тизими” сифатида таърифлайди [6]. А.Бергер ва Г.Уделларнинг фикрича, молия-кредит механизми пул муносабатларининг соҳа ёки бўғинлари мажмуи сифатида таърифланиб, у ёрдамида молия-кредит инструментлари орқали кичик бизнеснинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсир кўрсатилади. Пул муносабатлари бу ерда “негиз”, молия-кредит воситалари эса “устқуртма” ролида намоён бўлади[7].

Академик Д.А.Аллахвердяннинг фикрича, молия-кредит механизми такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги ўзаро боғлиқликдаги иқтисодий муносабатлар ва уларнинг молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш жараёни натижасини ифодаловчи восита-дастакларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари комплекс мажмуасидан иборат.

Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан А.Ваҳобов ва Т.Маликовларнинг таъкидлашича, “молиянинг функциялари молия механизми орқали амалга оширилади. Бу механизм миллий хўжаликдаги молиявий муносабатлар ташкилий шакллариининг мажмуини, марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул маблағлари фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартибини, молиявий режалаштириш методларини, молия ва молия тизимини бошқариш шакллариини, молиявий қонунчилиқни ўз ичига олади”[8]. Б.О.Турсунов, Ҳ.А.Тўхташева тадқиқотларида кичик бизнесни молия-кредит механизмлари миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишнинг асосий омили сифатида қайд этилади[9].

Муҳокама. Маълумки, молиялаштиришнинг моддий асослари молиявий ресурслар ва кредитлардир. Уларнинг ҳажми ва даражаси хўжалик юритувчи

субъектларнинг молия-кредит салоҳиятига хизмат қилади ҳамда уларнинг ривожланиши учун тегишли шарт-шароитлар яратади. Корхона ва ташкилотларнинг хўжалик юритиш фаолиятидаги ҳамда мамлакат ижтимоий иқтисодий тараққиётининг асосий молиявий манбалари бўлиб молия ва кредит ресурслари ҳисобланади. ЯИМни яратиш, тақсимлаш нуқтаи-назаридан молия-кредит механизми макроиқтисодий ва микроиқтисодий даражада қараб чиқиш имконини беради.

Агар молия пул билан боғлиқ бўлган алоқа муносабатларини ифодаловчи объектив иқтисодий категория сифатида гавдаланса, молиявий механизм эса молияни бошқариш ёки молия турли молиявий методлар асосида молиявий дастак ва воситалар орқали молиявий муносабатларга таъсир этишдир[10].

Макроиқтисодий даражадаги молия-кредит механизми учун давлат томонидан қўлланиладиган режалар, кўрсаткичлар, усуллар ва ҳуқуқий ҳужжатлар характерлидир. Микроиқтисодий даражада молия-кредит механизми хўжалик юритиш субъектлари молия-кредит механизмини бошқариш жараёнини тавсифлайди.

Молия-кредит механизми корхона миқёси билангина чегараланиб қолмайди, балки бюджет ва бюджетдан ташқари фондлар, банклар ва бошқа кредиторлар, институционал инвесторлар билан бевосита узвий муносабатлар тизимига асосланади. Кичик бизнес субъектлари учун молиявий стратегияни ишлаб чиқишда жорий молиявий мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш, вақтинча бўш бўлган молиявий ресурсларни жойлаштириш ҳамда уларни самарадорлигини таҳлил этиш муҳим ўрин тутаяди. Капиталнинг доиравий айланиши бўйича фаолият функциялари такрор ишлаб чиқариш, тақсимот ва назоратни ташкил этишга қаратилса, молиявий ресурслар таъминоти бўйича функцияларда пул айланмасини ташкил этиш, молиявий воситалар ва сармоялар билан таъминлаш, шунингдек, асосий ва айланма фондлар мутаносиблигига эришиш талаб этилади. Кредит ресурсларининг айланиши бўйича функцияларга кредит улушини аниқлаш, кредит рискининг олдини олиш, уларнинг қайтарилиш тартибини ишлаб чиқиш ва назорат қилиш киритилади.

Ўзбекистонда олиб борилган кичик ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш сиёсати ушбу соҳада ишлаб чиқаришнинг юқори ўсиш суръатларини таъминлади. Бугунги кунда бизнес-муҳитни янада яхшилаш бўйича тизимли чора-тадбирларни амалга ошириш кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг барқарор иқтисодий ўсишини таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш имконини бермоқда.

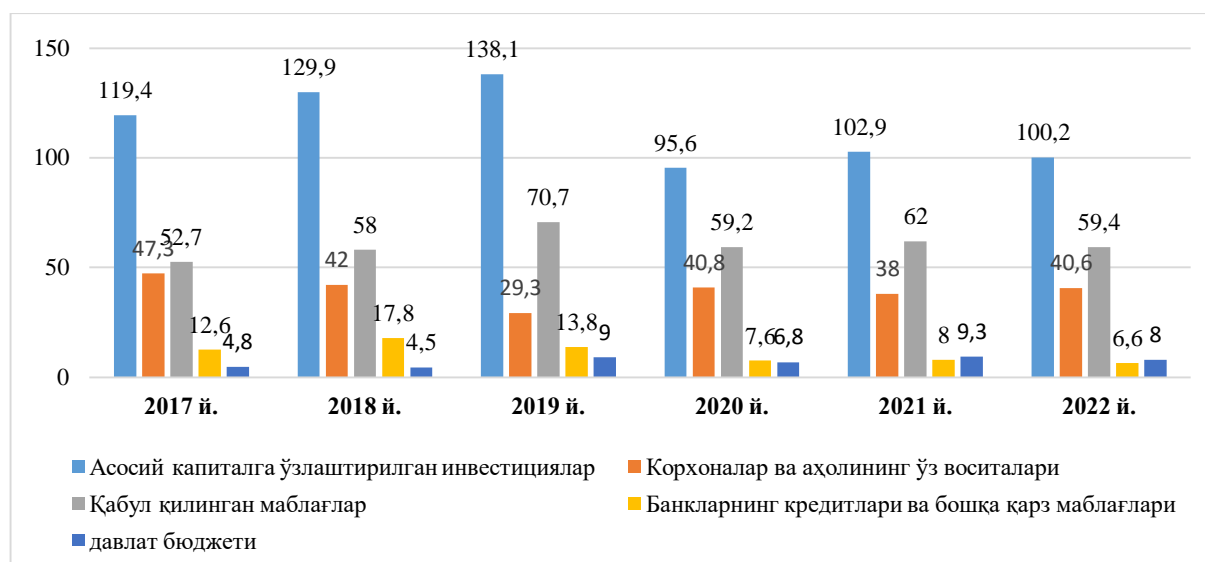
Ўзбекистон Республикасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг улуши ЯИМга нисбатан 31 фоизни ташкил этган бўлса, 2022 йилга келиб мазкур улуш салмоғи 51,8 фоизга ўсган. Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ЯИМдаги улуши бўйича қайд этилган кўрсаткичлар аксарият бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар кўрсаткичларидан юқори ҳисобланади. Жумладан, ушбу кўрсаткич Италияда 60,0 фоизни, Японияда 55,0 фоизни, Германияда 54,0 фоизни, Буюк Британияда 53,0 фоизни ташкил этади. МДҲ мамлакатлари гуруҳидан Қозоғистонда 25,6 фоиз, Россия Федерациясида эса 20,0 фоизга тенг[13].

Бунда турли мамлакатларда кичик бизнес соҳасига тегишли ўрнатилган меъёрлар турлича эканлигини ҳам инобатга олиш лозим. Масалан, АҚШда савдо соҳасида ҳодимлар сони 100 кишигача бўлган иқтисодий субъектлар кичик бизнес вакиллари ҳисобланади, жумладан, ишлаб чиқариш ва нефтни қайта ишлаб саноатида

бўлса ҳодимларининг сони 1 500 тагача, электроника маҳсулотларини ишлаб чиқариш соҳасида эса ҳодимлар сони 1 000 тагача бўлган иқтисодий субъектлар кичик бизнес вакиллари ҳисобланади.

Европа Иттифоқи мамлакатларида эса ҳолат бироз ўзгача кўринишга эга. Минтақада ишчилари сони 1-9 тагача бўлган, корхонанинг йиллик айланмаси ва баланси 2 млн. еврогача бўлган иқтисодий субъектлар микро бизнес вакиллари ҳисобланса, иш ўрни 10-49 тагача бўлган йиллик капитал айланмаси ва баланси ҳажми 10 млн. еврогача бўлган иш берувчилар кичик бизнес субъекти ҳисобланади [11].

Қуймда келтирилган 1-жадвал маълумотларидан кўринадики, таҳлил қилинаётган даврда асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар салмоғи 2017 йилда 119,4 фоизни ташкил этган бўлса, 2022 йилга келиб бундай ўсиш тенденцияси 100,2 фоизга пасайган. 2017-2019 йилларда асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар салмоғи ўртача 129 фоизни ташкил этган. Кичик бизнес корхоналари асосий капиталга киритилган инвестицияларини молиялаштириш манбалари бўйича солиштира салмоғининг таҳлили шуни кўрсатадики, бу борада энг катта салмоқ чет эл инвесторлари маблағларига тегишли бўлиб, у 2016 йилдаги 52,7 фоиздан 2022 йилда 59,4 фоизга қадар ўсган.

1-расм. Ўзбекистонда кичик бизнес корхоналарнинг инвестиция ресурсларидан фойдаланиш ҳолати, фоизда [13]

Ўз салмоғининг аҳамиятлилиги бўйича навбатдаги манба корхонанинг ўз маблағлари бўлиб, у 2017 йилдаги 47,3 фоиздан 2022 йилда 40,6 фоизга қадар пасайган. Банкларнинг кредитлари ва бошқа қарз маблағларининг салмоғи тегишли равишда қарийб 12,6 фоизлик кўрсаткичдан 6,6 фоизга камайган. Бундан кўринадики, тадқиқ этилаётган даврда кичик бизнес корхоналарининг асосий капиталга киритилган инвестицияларини молиялаштириш манбалари орасида чет эл инвесторлари маблағлари ва чет эл кредитларининг салмоғида ўсиш тенденциялари кузатилмоқда. Кичик бизнес корхоналарида асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг мамлакат ҳудудлари бўйича солиштира салмоғида сезиларли тафовутлар мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш давлат

жамғармасининг 2024 йилги даромадлари 96,9 млрд сўмни ташкил этиши прогноз қилинмоқда. Шу билан бирга жамғармага Давлат бюджетидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг тегишли қарорларига мувофиқ кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг тадбиркорлик ташаббусларини молиявий қўллаб-қувватлаш учун тижорат банкларининг кредитлари бўйича фоиз харажатларини қоплаш мақсадида компенсациялар ва кафилликлар беришга 947,0 млрд сўм ажратилиши режалаштирилган. Жамғарма харажатлари 1 008,0 млрд сўмни ташкил этиб, шундан тижорат банкларига қарз олувчиларнинг кредитлари бўйича тақдим этилган кафолатлар билан боғлиқ тўловларни тўлашга 29,5 млрд сўм, тижорат банкларининг 95 кредитлари бўйича фоиз харажатларининг бир қисмини қоплаш учун компенсациялар беришга 940,3 млрд сўм ва жамғармани сақлаш харажатларига 28,7 млрд сўм йўналтириш режалаштирилган.

Миллий иқтисодиёт тармоқларида юқори сифатли ва рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган истиқболли лойиҳаларни амалга оширишда кичик бизнес субъектлари иштирокини фаоллаштириш муайян миқдордаги молиявий маблағларни талаб этади. Мазкур жараёнда кичик бизнес субъектлари фаолиятини молиявий қўллаб-қувватлашнинг самарали тизимини яратиш орқали молиявий ресурсларни жамлаш ва уларни истиқболли лойиҳаларга йўналтириш ҳамда иқтисодиёт тармоқларига жорий этиш барқарор иқтисодий ўсишнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Натижалар. Молия-кредит механизмини шакллантириш аҳамияти шундаки, мазкур механизм жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиёти билан узвий боғлиқдир. Чунки, реал секторнинг самарали фаолияти бевосита молия секторига боғлиқ, айнан молия секторига молия муассасалари томонидан молиявий ресурсларни яратиш, тақсимлаш функцияларининг ўз вақтида бажарилмаслиги реал сектордаги иқтисодиёт тармоқ ва соҳаларининг инқирозга юз тутишига сабаб бўлади. Шунингдек, молия-кредит механизмининг асосий блок воситалари бўлиб бизнинг фикримизча, молия-кредит режалаштириш, молия-кредит восита ва дастаклари, ташкилий-хуқуқий механизмлар ҳисобланади.

Айрим замонавий иқтисодчилар эса, субъектлар ўртасидаги пул муносабатларини бошқариш шакл ва усуллари тизимини ўзида ифодаловчи корхоналарнинг молия-кредит механизмини ажратиб кўрсатганлар. Хусусан, Л.В.Попованинг фикрига кўра, корхонанинг молия-кредит механизми бу шакл ва усулларнинг тартибга солинган тўплами бўлиб, у орқали корхона ўзини зарур пул маблағлари билан таъминлайди ҳамда молиялаштириш ёки кредитлаш шартлари асосида бўлинмалар ўртасида қайта тақсимлаган ҳолда барқарорлик ва ликвидликнинг маълум даражасига эришади, фойда олиш ва капитал қийматини оширишни таъминлайди[12].

Фикримизча, молия-кредит механизми бу кичик бизнеснинг ривожланишига бевосита эмас, балки билвосита, молия-кредит воситалари орқали таъсир кўрсатадиган пул муносабатларининг мажмуидир. Молия-кредит воситаларига солиқлар, давлат буюртмалари билан таъминлаш, бино ва ускуналарни ижарага бериш шартлари, фоиз ставкаларини субсидиялаш, банк тўловлари, бож тўловлари, микромолиялаштириш, франчайзинг, суғурта, тезлаштирилган амортизация, банк кредити, микрокредитлаш,

солиқ имтиёзлари, бюджет ссудаси, тижорат кредити, факторинг ва лизинг кабиларни киритиш мумкин. Молия-кредит воситаларининг асосий мақсади кичик бизнесни ривожлантириш учун молиявий ресурсларни излашдан иборатдир.

Хулоса. Ўзбекистонда кичик бизнес субъектларини ривожлантиришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш бўйича қуйидаги ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

– кичик бизнес субъектлари учун молиявий стратегияни ишлаб чиқишда жорий молиявий мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш, вақтинча бўш бўлган молиявий ресурсларни жойлаштириш ҳамда уларни самарадорлигини таҳлил этиш лозим;

– замонавий хориж амалий тажрибасида кичик бизнес субъектларини кредитлашда, кичик бизнес субъектлари ўртасида махсус сўрономалар ўтказилиши ва унинг натижасида аниқланган камчиликлар асосида келгуси кредитлаш жараёнини ташкил этишни Ўзбекистон амалиётида қўллаш керак;

– республикада кичик бизнес субъектларига ажратилаётган кредит фоиз ставкаларининг юқорилиги ва кўплаб кредитлар қисқа муддатга, тадбиркор учун ноқулай шартларда берилмоқда. Бу ўз навбатида хорижий валютадаги кредитлар валюта курсининг мунтазам ўсиши ҳисобига тадбиркор учун қўшимча харажатларни юзага келтирмоқда. Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси томонидан кўрсатилган молиявий ёрдам асосида ажратилган кредитларнинг кафиллик, компенсация ва ресурс маблағлари асосида шартномалар тузиш;

кичик бизнес субъектларига молиявий ёрдам сифатида ажратилаётган кредитларни республика минтақалари ички салоҳиятини ҳисобга олган ҳолда ҳамда фаолият кўрсатаётган бизнес субъектларининг ривожланиш даражасига кўра ажратиш керак;

Адабиётлар/Литература/References:

1. <https://president.uz/uz/lists/view/5839>. Аҳоли бандлигини таъминлаш борасидаги имкониятлар кўрсатиб ўтилди. 2023 йил 25 январь.
2. Романенко О.Р. Финанси: Пидручник. – К.: ЦНЛ, 2003. – 312 с.
3. Балабанов А.И., Балабанов И.Т. Финансы. – СПб.: Питер, 2000. – 192с.
4. Базилевич В.Д., Бонастрик Л.О. Государственные финансы. / За ред. Базилевича В.Д. – К.: Атика, 2004. 380 с.
5. Финансовый менеджмент: учебник / коллектив авторов; под ред. проф. Е.И. Шохина. - 4е изд., стер. – Москва: КНОРУС, 2017. – 476 с.
6. Сенчагов В.К. Финансовый механизм в повышение эффективности производства. М., 1979. С. 5.
7. Berger, Allen N. and Udell, Gregory F. The Economics of Small Business Finance: The Roles of Private Equity and Debt Markets in the Financial Growth Cycle. Journal of banking and finance. Vol. 22, 1998. p. 69.
8. Ваҳобов А.В., Маликов Т.С. Молия. Дарслик /Тошкент Молия институти. – Тошкент: “Шарқ”, 2010. – 804 бет.

9. Tursunov, B. O., & Tokhtasheva, H. A. Q. (2021). Improving The Credit Mechanism To Increase The Competitiveness Of The National Economy. *The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research*, 3(04), 73-78.
10. Булгакова Л.Н. Формирование финансового механизма и систем управления инвестиционной деятельностью предприятия // Финансы и кредит. – 2004. - №16. С. 41-49.; Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. – М.: Финансы и статистика, 2006. -560.
11. Kersten R, Harms S, Liket K and Maas K. 2011 Small Firms Large Impact? A Systematic Review of the SME Finance Literature. *World Development* 97 p. 330-348
12. Попова Л.В. Финансово-кредитный механизм воспроизводства капитала в агроформированиях. Дисс. на соискание ученой степени доктора экономических наук. Волгоград – 2008. 43 с.
13. www.stat.uz. - Ўзбекистон Республикаси статистика агентлиги сайти.

Matyoqubova Dilfuza Olimboyevna,
Urganch davlat universiteti, dotsenti

Qobulov Ozodbek O`ktambov og`li,
Urganch davlat universiteti o`qituvchisi

**MINTAQALARDA GLOBAL OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGI VA QISHLOQ XO`JALIGINI
RIVOJLANTIRISHDA TADQIQOTNING O`RNI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada, oziq-ovqat xavfsizligini kamaytirishga qaratilgan tadqiqotlar, asosan rivojlanayotgan mamlakatlarni tashvishga solayotgan sohalarga qaratilgan asosiy yo`nalishlar tadqiq qilingan.

Kalit so`zlari: Oziq-ovqat xavfsizligi, oziq-ovqat tizimlari, oziq-ovqat ta`minoti, ehtiyoj, samaradorlik, investitsiya, strategiya, mahsuldorlik.

Dilfuza Olimboyevna Matyokubova,
PhD of Urgench State University

Qabulov Ozodbek Oktambov ogli,
Teacher of Urgench State University

**THE ROLE OF RESEARCH IN GLOBAL FOOD SECURITY AND AGRICULTURAL
DEVELOPMENT IN THE REGIONS**

Abstract. This article reviews the main areas of research aimed at reducing food insecurity, focusing mainly on areas of concern to developing countries.

Key words: Food security, food systems, food supply, need, efficiency, investment, strategy, performance.

Дилфуза Олимбоевна Матёкубова,
PhD Ургенчского государственного университета

Кабулов Озодбек Октамбой угли,
Преподаватель Ургенчского
государственного университета

**РОЛЬ ИССЛЕДОВАНИЙ В ГЛОБАЛЬНОЙ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И
РАЗВИТИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В РЕГИОНАХ**

Аннотация. В этой статье рассматриваются ключевые области исследований, направленных на снижение продовольственной безопасности, с особым акцентом на области, вызывающие обеспокоенность развивающихся стран.

Ключевые слова: Продовольственная безопасность, продовольственные системы, снабжение продовольствием, потребность, эффективность, инвестиции, стратегия, производительность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N13>

Kirish. Qishloq xo`jaligi va oziq-ovqat tizimlari hozirda global issiqxona gazlari chiqindilarining deyarli uchdan bir qismi uchun javobgardir. Energetika va transport sohalarini

karbonsizlantirish bo'yicha erishilgan yutuqlar bilan birga e'tibor qishloq xo'jaligi oziq-ovqat sektoriga qaratiladi va bu iqlim o'zgarishi uchun yangi chegaraga aylanadi [1].

Qishloq xo'jaligidagi tadqiqotlar tez o'sib borayotgan aholining oziq-ovqat ehtiyojlarini qondirish uchun qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni ko'paytirish orqali oziq-ovqat xavfsizligi va qishloq xo'jaligini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Don va boshqa ekinlar, chorvachilik, baliqchilik samaradorligidagi katta o'sish 1960-yillarning o'rtalaridan beri jahon oziq-ovqat mahsulotlarining 80 foizga o'sishiga asosiy hissa bo'ldi.

Dunyoda oziq-ovqat ta'minoti aholi sonidan tezroq o'sganiga qaramay, davom etayotgan qashshoqlik va to'yib ovqatlanmaslik muammolari rivojlanayotgan mamlakatlar aholisining qariyb 20 foizini to'yib ovqatlanmaslikka olib keladi. Bozorda oziq-ovqat mavjud bo'lsa ham, oziq-ovqat mahsulotlariga kirishning yetishmasligi saqlanib qoladi. 2025-yilga borib 8,3 milliardga yetishi kutilayotgan dunyo aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlash va qashshoqlikni kamaytirish uchun va resurslar bazasiga tobora kuchayib borayotgan bosim tufayli dunyo qishloq xo'jaligi mahsuldorligini sezilarli darajada oshirishga muhtoj bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili .Qishloq xo'jaligidagi tadqiqotlar natijasida ishlab chiqilgan ilmiy asoslangan qishloq xo'jaligi texnologiyalari tabiiy resurslar va atrof-muhitning barqarorligini saqlab qolish yoki yaxshilash bilan birga unumdorlikni oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy fanlar tenglikni va oziq-ovqatdan foydalanishni ta'minlaydigan siyosiy ishlanmalarini kuchliroq qo'llab-quvvatlashi zarur.

Ushbu qiyinchiliklarga qaramasdan, qishloq xo'jaligi va qishloqlarni rivojlantirish uchun tabiiy va ijtimoiy yo'nalishlarga investitsiyalar so'nggi o'n yillikda sanoatlashgan va rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida, ularning jamiyatga bevosita va qishloqda o'sish orqali katta daromad keltirishining aniq belgilariga qaramasdan kamaydi. Qishloq xo'jaligida o'tgan yutuqlarni saqlab bo'lmaydi va rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq xo'jaligi oziq-ovqat bilan ta'minlanmagan odamlarning ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lmagan yangi ilmiy yo'nalishlarni chetlab o'tadi, degan xavotir bor [2].

Oziq-ovqat ta'minoti va oziq-ovqat xavfsizligini oshirish uchun turli xil agroekologik sharoitlarga tayanish tizimli yondashuvlarni, texnologiyani ishlab chiqarish va uzatishda fermerlarning o'zlarini ko'proq ishtirok etishni hamda fermerlar ehtiyojlarini qondirish uchun tadqiqotchilar va kengaytma ishchilarining fikrlash tarzini o'zgartirishni talab qiladi. Sug'orish, erlarni yaxshilash, yangi qishloq xo'jaligi asboblari va mashinalari, chorva zotlari va o'simlik navlarini yaratish uchun turli xil xo'jaliklarda investitsiyalar talab qilinadi. Sarmoyaning katta qismi fermerlarning shaxsiy mehnati shaklida bo'ladi. Yuqori va quyi oqim investitsiyalari barqaror intensivlashtirishning yangi shakllarini jismoniy jihatdan mumkin va xususiy foyda keltirishi uchun yangi turdagi xom ashyo, o'simlik yoki hayvon zotlari va mashinalari, qayta ishlash, sotish va saqlash ob'ektlari bilan ta'minlaydi. Qishloq infratuzilmasiga investitsiyalarni osonlashtirish ishlab chiqaruvchilarni iste'molchilarning ortib borayotgan qismi yashaydigan mega-shaharlar bilan bog'laydi va ijtimoiy xizmatlar qishloq aholisiga yangi imkoniyatlarga jismoniy va ruhiy jihatdan javob berishga imkon beradi. Muhim transchegaraviy va global muammolarga e'tibor kerak bo'ladi, birlashtirilgan investitsiyalar texnologiya va resurslarni boshqarishning umumiy muammolariga yondashishda alohida mamlakat harakatlariga qaraganda tejamkorroqdir. Global ittifoqlar dunyo oziq-ovqat ta'minotining paydo bo'layotgan tendentsiyalarini va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tahdidlarni kuzatishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tadqiqotning tahlil, sintez, iqtisodiy usul, mantiqiy tahlil, induktiv, deduktiv va abstrakt fikrlash kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Qishloq xo'jaligi tadqiqotlari kun tartibi oziq-ovqat xavfsizligi, qashshoqlik, resurslar va atrof-muhit degradatsiyasi muammolariga javob berishi kerak. U rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning hukumatlari va institutlari tomonidan xususiy va davlat sektorlari o'rtasidagi tadqiqot manfaatlarining taqsimlanishini to'liq hisobga olgan holda tadqiqot sarmoyalari va strategiyalarini tanlash asosida shakllantiriladi. Ushbu maqola oziq-ovqat xavfsizligini kamaytirishga qaratilgan tadqiqotlar uchun uchta asosiy yo'nalish e'tiborga olingan. U asosan rivojlanayotgan mamlakatlarni tashvishga soladigan sohalarga qaratilgan:

➤ Asosiy ekinlar, chorvachilik va baliqchilik, ayniqsa kambag'al odamlar tayanadigan mahsulotlar va ularning oziq-ovqat ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lgan qishloq xo'jaligi tizimlarida mahsuldorlikni oshirish bo'yicha aniq qiyinchiliklarni hal qilish uchun maqsadli davlat tadqiqotlari va xususiy tadqiqotlarni rag'batlantirish zarur.

➤ Intizomga yo'naltirilgan tadqiqotlar bilan bir qatorda, ekinlar, chorvachilik, baliq va o'rmonlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadigan, inson salomatligi, gender tenglik va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, shu jumladan yer, suv va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni o'rganadigan yanada yaxlit tadqiqot mavzulariga e'tibor qaratish lozim.

➤ Noto'g'ri yoki oddiygina samarasiz siyosat natijasida qishloq xo'jaligi taraqqiyotidagi kengroq cheklovlarni aniqlash uchun siyosat tadqiqotlari milliy va xalqaro darajada olib borilishi kerak. Ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tadqiqotlar tadqiqot kun tartibiga ustuvor ahamiyat berish va siyosatchilarni noto'g'ri siyosatning oqibatlarini va oziq-ovqat xavfsizligi va qashshoqlik milliy muammolarini hal qilishda qishloq xo'jaligi tadqiqotlarining ahamiyati haqida ma'lumot berishga hissa qo'shishi mumkin. Bozor kon'yunkturasi, siyosiy muhit, xususiy sektor ishtiroki, fermerlarning xabardorligi va jamoaviy tashkilot darajasi, shuningdek, donorlarning ustuvorliklaridagi asosiy o'zgarishlar so'nggi yillarda qishloq xo'jaligi tadqiqotlariga chuqur ta'sir ko'rsatdi. Ularni tushunish va hal qilish lozim. Qishloq xo'jaligi qashshoqlik muammosini yolg'iz hal qila olmasa-da, ishlab chiqarishni ko'paytirish va oziq-ovqatdan foydalanishga qaratilgan milliy siyosat oziq-ovqat xavfsizligini yaxshilash uchun bir xil darajada muhim kalit hisoblanadi.

Milliy qishloq xo'jaligi tadqiqot tizimlari (NARS) [3] - hukumatga asoslangan institutlar, universitetlar, nodavlat tashkilotlar (NNT) [4] va tobora ko'proq xususiy sanoat - global qishloq xo'jaligi tadqiqot tizimining asosi hisoblanadi va shunday bo'lib qoladi. Faqat ular o'z mamlakatlarida unumdorlik va barqarorlik masalalarini hal qilish uchun mas'ul bo'lishi mumkin. Agroekologik sharoitlarning xilma-xilligini va kichik fermer xo'jaliklari ishlab chiqarishining joylashuvi va tabiiy resurslarni boshqarish muammolarini hisobga olgan holda, NARS ular tarkibiy qismi bo'lgan global qishloq xo'jaligi tadqiqotlari tizimi o'rtasidagi interfeys sifatida fermerlar va boshqa tabiiy resurslardan foydalanuvchilar uchun yanada katta rol o'ynashi kerak. Global qishloq xo'jaligi tadqiqot tizimining muvaffaqiyati samarali texnologiyalarni uzatish mexanizmi bilan to'ldiriladigan kuchli milliy tadqiqot salohiyatiga bog'liq. NARS ular bilan mintaqaviy va xalqaro ilmiy-tadqiqot institutlari, shu jumladan Xalqaro qishloq xo'jaligi tadqiqotlari bo'yicha maslahat guruhi (CGIAR) [5] o'rtasidagi mustahkam hamkorlik global tadqiqot tizimi samaradorligini oshirishning yana bir asosiy shartidir.

Xususiy sanoat qishloq xo'jaligi tadqiqotlari bilan, masalan, qishloq xo'jaligiga biotexnologiyani qo'llash orqali tobora ko'proq jalb qilinmoqda. Agrokimyo sanoati va qishloq xo'jaligi asbob-uskunalari bilan bog'liq bo'lgan tadqiqot ishlari ham asosan sanoati rivojlangan mamlakatlarning xususiy sektoriga asoslangan. Rivojlanayotgan mamlakatlarda texnologiyalarni ishlab chiqarish uchun xususiy sektor tadqiqotlari uchun yetarli iqtisodiy rag'batlarning yo'qligi so'nggi yillarda rivojlangan mamlakatlardagi NARS xalqaro ishtirokining umumiy pasayishi bilan birlashtirildi. Bu tendentsiyalarni orqaga qaytarish kerak. Rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq xo'jaligi tadqiqotlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlashni sezilarli darajada oshirish muhim, ammo ko'paytirish moliyalashtirish yetarli bo'lmaydi: chuqur institutsional islohotlar ham talab qilinadi. Shu bilan birga, CGIAR xalqaro markazlarini barqaror va sezilarli darajada moliyalashtirishni ta'minlash kerak. Shuningdek, bu vazifani bajarish uchun sanoati rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo'lgan katta inson resurslari rezervuarini safarbar etish zarur. Oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha global muammoga duch kelganda, bu resurslarning yemirilishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

Oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha puxta ishlab chiqilgan va taqdim etilgan qishloq xo'jaligi tadqiqot dasturi, keng ma'noda, barcha rivojlanayotgan va sanoati rivojlangan mamlakatlar, hukumat va xususiy sektorlarning qat'iy qo'llab-quvvatlashi bilan global hamjamiyat oziq-ovqat xavfsizligiga hissa qo'shish uchun ishlab chiqishi keyingi ikki-uch o'n yillikda mumkin bo'lgan eng yaxshi vositalardan biridir.

Xulosa. Garchi ko'pchilik odamlar oziq-ovqat bilan ta'minlanmagan bo'lsa-da, butun dunyo so'nggi o'n yilliklarda umumiy oziq-ovqat talabini qondirishda muvaffaqiyat qozondi. FAO tomonidan o'z tadqiqotida Jahon qishloq xo'jaligi hisob-kitoblarga ko'ra, oziq-ovqat ta'minoti va samarali talab o'rtasidagi umumiy muvozanatni saqlab qolish uchun oqilona istiqbollari mavjud, ammo surunkali yetishmovchilikni bartaraf etish jiddiy qo'shimcha muammo bo'lib qolmoqda. Bunga erishish uchun zarur bo'lgan investitsiyalar va oziq-ovqatning adolatli taqsimlanishi hozirgacha hisoblab chiqilmagan. Yo'naltirilayotgan investitsiyalar to'g'risida bir nechta tizimli yondashuvlar mavjud, shuningdek, qishloq xo'jaligiga investitsiyalar va oziq-ovqat ta'minoti o'rtasidagi sababiy bog'liqlikning yaxshi modellari mavjud emas.

Oziq-ovqat ta'minoti va oziq-ovqat xavfsizligini oshirish uchun turli xil agroekologik sharoitlarga tayanish tizimli yondashuvlarni, texnologiyani ishlab chiqarish va uzatishda fermerlarning o'zlari ko'proq ishtirok etishni, shuningdek, tadqiqotchilar va ekspeditorlar fikrini fermerlarning ehtiyojlarini qondirish uchun o'zgartirishni talab qiladi. Sug'orish, yerlarni yaxshilash, innovatsion qishloq xo'jaligi texnika va texnologiyalari chorva zotlari va o'simlik navlarini yaratish uchun turli xil xo'jaliklarda investitsiyalar talab qilinadi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. <https://www.cgiar.org>
2. <https://www.fao.org>
3. <https://www.fao.org/research-extension-systems/agricultural-research/national-agricultural-research-systems/en>
4. <https://hls.harvard.edu>
5. <https://www.cgiar.org>

Isaqova Zebo Murodovna

Davlat boshqaruvi akademiyasi tadqiqotchisi
zeboisakova@gmail.com

DAVLAT BOSHQARUVI TIZIMINI RIVOJLANTIRISHDA LOYIHA BOSHQARUVI STANDARTLARI INTEGRATSIYASI

Annotatsiya. Hozirda O'zbekistonda davlat xizmatining bir turi bo'lgan fuqarolik xizmati sohasidagi munosabatlarni, ya'ni davlat organlari va tashkilotlari o'rta bo'g'inlari xodimlarining ishini tartibga solishga oid islohotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, unda davlat fuqarolik xizmatining davlat xizmatining boshqa turlaridan qanday farq qilishi, fikrimizcha, juda aniq emas. Davlat fuqarolik asosiy prinsiplari tushuntirilmagan, davlat xizmatining uzviy qismi bo'lgan xalqqa xizmat qilish tushunchasi yetarlicha ta'riflanmagan. Maqolada aynan mana shu masalalar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: davlat xizmati, loyiha, loyiha boshqaruvi standartlari, samaradorlik, jarayonli boshqaruv, loyihaviy boshqaruv, qadriyatlar, davlat boshqaruvi, taraqqiyot strategiyasi.

Isakova Zebo Murodovna

Researcher of the Academy of Public Administration

INTEGRATION OF PROJECT MANAGEMENT STANDARDS IN THE DEVELOPMENT OF THE PUBLIC MANAGEMENT SYSTEM

Abstract. Although Uzbekistan is currently implementing reforms in the field of the state civil service, which is a type of public service, nevertheless, in our opinion, it remains unclear, its differences from other types of public service, the basic principles of the civil service are not explained, it is not sufficiently defined the concept of serving the people, which is an integral part of public service. This article analyzes precisely these issues.

Key words: public service, project, project management standards, efficiency, process management, project management, values, public administration, development strategy.

Исакова Зебо Муродовна

научный сотрудник Академии
государственного управления

ИНТЕГРАЦИЯ СТАНДАРТОВ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЕКТАМИ В РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. Хотя в настоящее время в Узбекистане реализуются реформы в сфере государственной гражданской службы, которая является видом государственной службы, тем не менее, по нашему мнению, она остается непонятным, ее отличия от других видов государственной службы, не разъяснены основные принципы гражданской государственной службы, недостаточно определено понятие служения народу, которое является неотъемлемой частью государственной службы. В статье анализируются именно эти вопросы.

Ключевые слова: государственная служба, проект, стандарты проектного управления, эффективность, процессное управление, проектное управление, ценности, государственное управление, стратегия развития.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N14>

Ilmiy adabiyotlarda tadqiqotchilar ko'pincha davlat xizmatini alohida yuridik institut sifatida ko'rib chiqadilar. Bu yondashuv butunlay ob'ektiv ko'rinmaydi. G.V. Atamanchuk o'zi asoslab bergan davlat boshqaruvi kontseptsiyasining mohiyati va ma'nosini ochib berar ekan, davlat boshqaruvini o'rganish "davlat tomonidan shakllantirilgan hodisalar majmuasi doirasida: **"davlat – davlat hokimiyati – davlat apparati – davlat boshqaruvi – davlat xizmati"** ni o'rganish zarurligini haqli ravishda ta'kidlaydi. Xuddi shu kompleks yondashuv davlat xizmatini o'rganishda qo'llanilishi kerak, bu esa taniqli "umumiydan xususiyga" usulini amalga oshirishga imkon beradi. Davlat boshqaruvi va davlat xizmati umumiy va xususiy sifatida bir-biriga bog'liqdir, shuning uchun davlat xizmatining mohiyati va mazmunini tushunish uchun uning davlat boshqaruvidagi roli va o'rnini aniqlash kerak.

Davlat xizmati har qanday mansabdor shaxsga, hatto eng yuqori lavozimli shaxsga ham emas, balki davlatga xizmatdir. Darhaqiqat, davlat xizmatchilari, jumladan, davlatning eng yuqori rahbarlari davlat xizmatini amalga oshiradilar, davlatga ustki tuzilma sifatida emas, balki birinchi navbatda ushbu davlat aholisiga xizmat qiladilar. Lekin shu kungacha davlatga xizmat qilish tamoyilini amalga oshirishning samarali mexanizmi yaratilmagan; davlat xizmatining turli turlari o'rtasidagi munosabatlar ta'minlanmagan.

2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo'nalishlarini amalga oshirishga qaratilgan davlat dasturida iqtisodiyot sohani yanada rivojlantirish masalalari taraqqiyotimizning asosiy yo'nalishlari sifatida belgilab olindi. Xususan, davlat boshqaruvi tizimida ish jarayonlarini maqbullashtirish, hududlarni rivojlantirish bo'yicha vazifalarni hal qilishda barcha darajadagi davlat boshqaruvi organlari hududiy boshqarmalarining samarali ishini tashkil etish, davlat fuqarolik xizmati tizimini zamonaviy standartlar asosida tashkil etishda davlat xizmatchilari va davlat organlari faoliyatini eng muhim samaradorlik ko'rsatkichlari (KPI) asosida baholash tizimini joriy etish asosiy vazifalardan etib belgilandi. Shuningdek, so'nggi yillarda O'zbekistonda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsadi kambag'allikni qisqartirish va aholi farovonligini oshirishdan iboratligi ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Chunki tashqi muhitga oid bunday muammolar har qanday davlatni ma'muriy tizimni isloh qilish, uni global o'zgarishlar va jamiyat talablariga moslashtirishga undaydi. Bu esa o'z navbatida davlat boshqaruviga oid islohotlarini amalga oshirishda biznesga yo'naltirilgan texnologiyalarning keng tarqalishini ta'minlaydi. Davlat siyosatini amalga oshirish uchun ilmiy menejmentning eng yorqin yutuqlariga aylangan dasturiy-maqsadli yondashuv, strategik rejalashtirish, strategik menejment va nihoyat, loyihalarni boshqarishni joriy etishga yetaklaydi. Tahlillarga ko'ra, ushbu yo'nalishdagi faoliyatni samarali olib borishda loyiha boshqaruvi standartlarini davlat xizmatiga joriy etish yaxshi natija beradi.

Umuman olganda, loyiha boshqaruvi standartlarini joriy etish orqali faoliyat samaradorligi ko'tarilgan, moliyaviy muvaffaqiyat va manfaatdor tomonlarning qoniqishiga olib kelgan. Jumladan, PM Solution xalqaro tashkiloti tomonidan 2022 yil yakunida dunyo bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra eng katta 64% yaxshilanish loyihalarni biznes maqsadlariga moslashtirishda kuzatildi. Sog'liqni saqlash/ijtimoiy xizmatlar tashkilotlarida manfaatdor tomonlarning qoniqish darajasi 72% ortdi. Byudjet hisobidan amalga oshirilgan loyihalar samaradorligi tashkilotlarda 74 % yaxshilandi». Shuningdek, loyiha boshqaruvida nufuzli hisoblangan PMI hisobotiga ko'ra mehnat samaradorligining biznes maqsadlariga mosligi 72% ga ortgan, byudjet yo'qotishlari 17% ni ko'rsatgan.

Natijalarga erishishga yo'naltirilganlik, samaradorlikning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari monitoringi, byudjetni tejash, ijodiy tashkiliy madaniyat kabi yangi davlat boshqaruvining elementlarini ishlab chiqish loyihalarni boshqarishni tavsiflovchi iqtisodiy va strategik vositalar majmuasi tufayli amalga oshdi. Davlat xizmatiga loyiha boshqaruvi standartlarini joriy etish davlat hokimiyati ijroiya organlarining quyidagi xususiyatlarga ega davlat dasturlari va strategiyasini samarali malga oshirishda:

- ulkan maqsadlar va ochiq mazmunga egalik;
- maqsadli ko'rsatkichlarning murakkab tabiati va ko'p bosqichli tuzilishi;
- faoliyatni amalga oshirish uchun qat'iy qonunchilik bazasining mavjudligi;
- katta miqdordagi davlat investitsiyalari;
- ko'p sonli ishtirokchilar va tashqi manfaatdor tomonlar;
- asosiy e'tiborni jamoat tovarlari va aholi turmush sifatini yaxshilashga qaratish.

Davlat organlarida loyiha boshqaruvi standartlarini joriy etish quyidagi 2 ta asosiy yo'nalishda amalga oshirishni nazarda tutadi:

- Davlat darajasida loyihalashtirish - strategik maqsadlar va ustuvorliklarni tanlash, milliy miqyosdagi loyihalar portfelini shakllantirish, ularni amalga oshirish uchun resurslarni aniqlash va ularni respublika byudjetida ta'minlash;

- Loyiha boshqaruvining davlat mexanizmini yaratish - milliy va hududiy darajadagi davlat hokimiyati organlari tizimida loyihalarni boshqarishning institutsional negizini yaratish, loyiha standartlari asosida loyiha hayotiy sikli faoliyatini (yaratish, rejalashtirish, amalga oshirish, nazorat qilish, yakunlash va baholash) institutsional jihatdan mustahkamlash va huquqiy-me'yoriy tartibga solish tayyorlash, amalga oshirish, yakunlash, baholash).

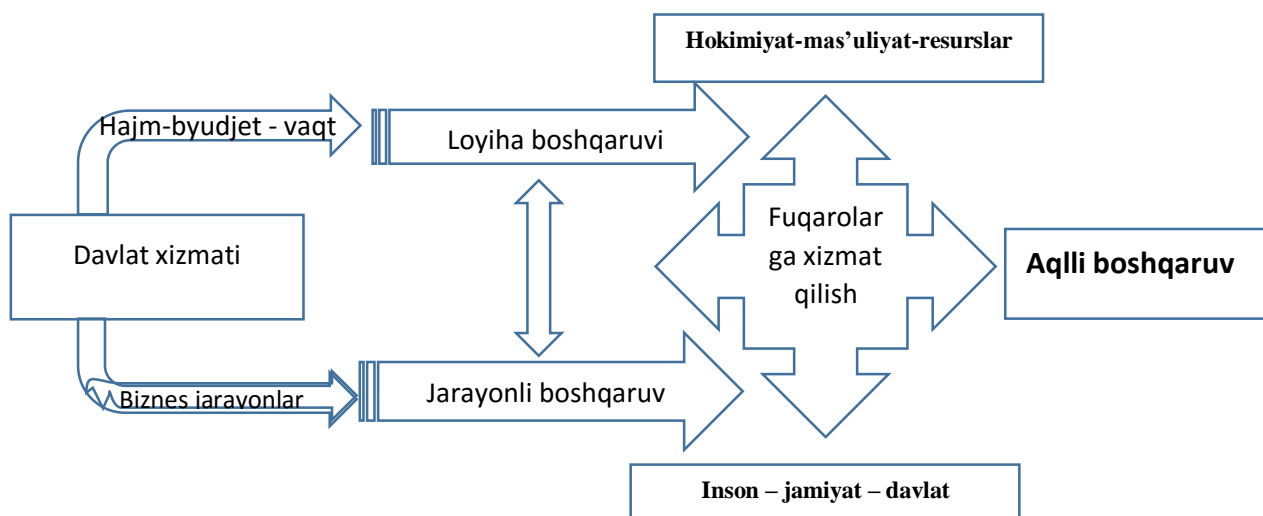
Shuni ta'kidlash kerakki, loyihani boshqarish bo'yicha qo'llanma (PMBOK Guide) mavjud bo'lib, u aslida loyihalarni ishlash va boshqarish uchun uslubiy tavsiyadir. Mazkur qo'llanma standart sifatida qabul qilinib, undagi loyihani boshqarish tamoyillari loyiha amaliyotchilarining global hamjamiyatini jalb qilish orqali aniqlanadi va ishlab chiqiladi. Amaliyotchilar turli rollarda va har xil turdagi loyihalarda tajribaga ega bo'lgan turli sohalar, madaniy kelib chiqishlar va tashkilotlarni namoyon qiladi.

Mazkur standart yordamida hamda ko'p yillik tajriba asosida loyiha samaradorligini ta'minlovchi loyihaning samaradorligi sohasi aniqlandi. Loyiha samaradorlik sohasi - bu loyiha natijalarini samarali yetkazib berish uchun muhim bo'lgan o'zaro bog'liq faoliyatlar guruhi hisoblanadi. Shunisi e'tiborliki, loyiha samaradorligi loyihani amalga oshirish bilan uzviy bog'liq sanaladi. Loyihani amalga oshirish sohalari - bu interaktiv, uzviy va o'zaro bog'liq bo'lgan yo'nalishlar bo'lib, ular istalgan loyiha natijalariga erishish uchun birgalikda qo'llaniladi. Quyidagi 8 ta omil loyiha boshqaruvida muhim hisoblanadi va ular har doim e'tibor markazida bo'lishi talab etiladi:

- Manfaatdor tomonlar
- Jamoa
- Rivojlanish yondashuvi va hayotiy sikl
- Rejalashtirish
- Loyiha ishi
- Yetkazib berish,
- O'lchov
- Noaniqlik.

Davlat boshqaruvi tizimida jarayon va loyiha yondashuvini amalga oshirish ularni qo'llab-quvvatlovchi faoliyat tarkibiy qismlarida bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Davlat xizmatida loyiha va jarayonli boshqaruvining integratsiyasi davlat boshqaruvi tizimining yangi institutsional dizaynini shakllantirish uchun sharoit yaratadi, davlat qarorlarini qabul qilishda loyiha va jarayon vositalarini birlashtiradi.

Yuqoridagilarni hisobga olib aytish mumkinki, davlat xizmati tizimida loyiha boshqaruvi standartlarini joriy etish mazmuni quyidagilardan iborat: maqsadlarning yangi tamoyillari-byudjet mablag'larini o'zlashtirish uchun emas, balki milliy mintaqaviy va hududiy darajadagi aniq muammolarni hal qilish bilan yakuniy natijalarga yo'naltirilgan belgilash; ko'p bosqichli davlat boshqaruvi kommunikatsiya tizimini shakllantirish; innovatsion rivojlanish ehtiyojlarini qondiradigan inson resurslari ni rivojlantirish (1-rasm).

1-rasm. Loyiha va jarayonli boshqaruv integratsiyasi (muallif ishlanmasi)

Davlat xizmatida jarayonli boshqaruvni qo'llash bir qator qiyinchilik hosil qilishi mumkin. Jarayonga yondashishning qiyinligi shundaki, jarayonlar juda batafsil bayon etilishi taqazo qilinadi va shuning uchun o'ziga xos bo'lishi mumkin. Mazkur holat ularni hamma sohalariga tatbiq etishda chegaralaydi. Shu bilan bir qatorda jarayonlar yuqori darajada bo'lishi ham mumkin, bu ularga mavhum tus beradi va amaliyotda qo'llashni qiyinlashtiradi.

Shunday qilib, jarayonli yondashuv va loyiha boshqaruvining uyg'unlashuvi boshqaruv tizimiga yangi ko'rinishga o'zgarishiga ikkita asosiy o'zgarish ta'sir ko'rsatdi:

- Mijozga e'tibor qaratish va unga foyda keltirishni asosiy maqsad qilib olish;
- Mahsulotlarni yaratish va loyihalarni amalga oshirish uchun turli xil yondashuvlar va ramkalaridan foydalanish.

Davlat xizmatiga loyihalarni boshqarish standartlarini joriy etish metodologiyasi haqida gapirganda, quyidagi asosiy bosqichlarni ko'rsatish mumkin:

1. Davlat organlarida qiymat zanjirlarini hosil qilish, tahlil qilish, optimallashtirish
2. Loyiha boshqaruvi standartlariga asosan biznes jarayon tizimini ishlab chiqish
3. Tashkiliy tuzilmani optimallashtirish
4. Loyiha boshqaruvi jarayonlarini tartibga solish
5. Jarayonlarni boshqarish uchun ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish va joriy etish.

6. Strategik rejalashtirish tizimining biznes jarayonlarini boshqarish tizimi bilan integratsiyalashuvi

Yuqorida keltirilgan bosqichlarni joriy etishdan avval davlat xizmatiga xos bo'lgan byurokratik tuzilmaning o'ziga xosligini ham nazardan chetda qoldirmaslik zarur. Xususan:

- Davlat organlarida qiymat zanjirlarini hosil qilish, tahlil qilish, optimallashtirishda qiymat zanjiri yuqori darajadagi biznes jarayonlari darajasidagi biznes modeli sanaladi. Shu sababli ham davlat idorasida biznes jarayonlar qanday tuzilganligini, uning boshqaruv tizimi qanday tashkil etilganligini, qanday biznes-jarayonlar ichkarida amalga oshirilayotganligini, ular uchun kim mas'ul ekanligini, qayerda to'siqlar paydo bo'lishini, mavjud tizimdan istiqbolli biznes tizimiga qanday o'tishni aniqlasj va tahlil qilish muhim. Aytish mumkinki, mazkur bosqich davlat xizmatini optimallashtirish, uni qayta tashkil etish, strategik tahlil qilish, strategik rejalashtirish va eng yuqori darajadagi boshqa mas'uliyatli boshqaruv qarorlarini qabul qilishning birinchi bosqichidir.

- Loyiha boshqaruvi standartlariga asosan biznes jarayon tizimini ishlab chiqish kasbiy faoliyat va biznes jarayonlarini modellashtirish, jarayonlarini tahlil qilish, mazkur jarayonlarini optimallashtirish bilan bog'liq. Davlat idorasi miqyosida modellashtirish muhitini joriy etish va biznes jarayonlarining elektron omborini shakllantirishning foydali jihati shundaki, u idoralararo darajada ham, davlat organi ichida ham qiymat zanjirlarini tahlil qilish davlat xizmatidan bahramand bo'luvchu mijozlari ehtiyojlarini qondirish uchun muhim bo'lgan natijalarni olish uchun biznes jarayonlar tizimini yo'naltirish imkonini beradi.

Loyihaviy jarayonlar ombori (ixtisoslashtirilgan dasturiy mahsulot) davlat idorasida biznes jarayonlari haqidagi ma'lumotlarni yaratish, yangilash va samarali foydalanish imkonini beradi, xususan, normativ-huquqiy hujjatlar va boshqa normativ-uslubiy hujjatlarni dasturiy jihatdan yaratishga asos bo'lib xizmat qiladi.

- Tashkiliy tuzilmani optimallashtirish uchun quyidagi bosqichlarni bajarish kerak: 1) qiymat zanjirini tahlil qilish va optimallashtirish; 2) uning loyiha boshqaruvi standartlari asosida qurilgan biznes-jarayon tizimlarini tahlil qilish va optimallashtirish; 3) tashkiliy tuzilmani davlat idoralarining biznes jarayonlari tizimiga moslashtirish mavjud tashkiliy tuzilmani tahlil qilish va optimallashtirish. Faqatgina bunday tizimli yondashuv bilan davlat idoralaridagi biznes jarayonlarni rivojlantirish va strategik ahamiyatga ega loyihalarni amalga oshirish uchun resurslardan iloji boricha samarali foydalana olasiz (kompaniya strategiyasini amalga oshirish nuqtai nazaridan). Va sizning tashkiliy tuzilmangiz buning uchun ishlaydi.

- Loyiha boshqaruvi jarayonlarini tartibga solish. Agar bir qator shartlar bajarilsa, mavjud boshqaruv jarayonlarini loyiha boshqaruvi standartlari asosida tartibga solish kasbiy faoliyatni tartibga solish va takomillashtirish uchun chinakam kuchli mexanizmdir. Bunda mijozga yo'naltirilganlik ortadi, chunki to'g'ri tartibga solish davlat xizmatini ko'rsatish jarayonni amalga oshirish texnologiyasini ham, uning operativ boshqaruvini ham, o'zgartirishlar kiritish bilan doimiy takomillashtirish imkoniyatlarini ham hisobga oladi.

5. Jarayonlarni boshqarish uchun ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish va joriy etish davlat idoralari maqsadlariga yo'naltirilgan motivatsiya tizimini ishlab chiqish va joriy etish bilan uzviy bog'liqdir. Davlat xizmati samaradorligi indikatorlari tizimi boshqaruvning barcha darajalari uchun ishlab chiqilgan ko'rsatkichlar to'plamidir. Davlat idorasi aniq ishlab

chiqilgan strategiyasiga ega bo'lishidan qat'i nazar, jarayonlarning operatsion samaradorligini o'lchash ularni boshqarish uchun zarurdir.

6. Strategik rejalashtirish tizimining davlat xizmati jarayonlarini boshqarish tizimi bilan integratsiyalashuvi. Mazkur jarayonda loyiha boshqaruvi stabdartlarining davlat idorasi strategik maqsadlarining "vertikal" ko'rsatkichlarini barcha darajadagi biznes jarayonlarining "gorizontal" ko'rsatkichlariga ajratish amalga oshirilada. Ushbu mexanizm orqali strategik maqsadlariga erishish osoblashadi.

Xulosa sifatida shuni aytish muhimki, loyihaga yo'naltirilgan boshqaruv jarayon faoliyatini istisno qilmasligi muhimdir. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni boshqarish va davlat faoliyatini moliyalashtirish jarayon va loyiha tarkibiy qismlarini birlashtiradi va bu davlatning turli vazifalariga bog'liq.

Davlat xizmati ajralmas ijtimoiy-huquqiy institutdir, ya'ni. davlat apparatining turli darajadagi va turli quyi tizimlaridagi xizmatlar yig'indisi emas, balki uni yaratgan, tegishli infratuzilma hajmiga ega bo'lgan yagona bir davlatga xizmatdir¹. Davlat xizmatini aynan mana shunday anglash undan davlat funksiyalarini amalga oshirish, qonun ustuvorligini ta'minlash, pirovardida inson huquq va erkinliklarini hurmat qilish, aholi turmush darajasini oshirishda foydalanish imkonini beradi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: учебник. М.: Омега-Л, 2010. С. 12.
2. Кардашевский В.В. Соотношение понятий «государственная служба» и «государственное управление» - Вестник Московского университета МВД России – с. 230 -234 – 233-с.
3. Управление проектами. Полный курс MBA / А.В. Полковников, М.Ф. Дубовик. М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2015. 552 с. – 46 -с.
4. Мирошниченко И.В. Подготовка кадров для национальных проектов: экспертное заключение по итогам Российского инвестиционного форума – 2019.
5. Сущность государственной службы: история, теория, закон, практика. М., 2002. С. 122—125.
6. Хамидулин М.Б., Турсунов И.Б. Управление инвестиционными проектами/Учебное пособие/Под общей ред. академика Абдурахманова К.Х. – Тошкент: «Фан ва технологиялар нашриёт-матбаа уйи», 2021. – 304 стр.
7. Управление проектами: учебное пособие/Ш.И. Мустафакулов, Э.В. Ахаев, Б.Б. Сондибоев, М.Ш. Эгамбердиева – Тошкент: Издательский дом Инновационного развития, 2019. – 205 с.
8. Mahkamova M.A., Taraxtiyeva G.K. Loyiha faoliyatini tashkil qilish va ilgari surish. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Universitet", 2022 – 224 b.
9. Usmanov S.M. O'zbekiston Respublikasi kompaniyalarida loyihaviy boshqaruvni joriy qilish. – 08.00.13. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2023 – 148 b.
10. Crawford, L. & Helm, J. (2009). Government and governance: the value of project management in the public sector. *Project Management Journal*, 40(1), 73–87.

11. Мирошниченко И.В., Шпиро Л.А. Проектное управление в государственном секторе: зарубежный опыт и Российская практика / Вестник Удмуртского университета – Москва, 2019. Т. 3, вып. 3 – 360-368 стр.
12. Синявский Д.А., Моргунова Н.В., Омаров Т.Д. Исследование практики управления проектами в органах государственной власти и местного самоуправления// Экономика и управление.2012. №8 (93). С. 96-100
13. Филимошкин И.С. Внедрение проектного управления в органах исполнительной власти. Пенза, 2014.
14. Трофимова О.М., Маковкина С.А. Внедрение стандартов управления проектами в государственном и муниципальном управлении/Вопросы управления. – 2016. – стр. 52-58
15. Davlat xizmati personalini boshqarish/ Adburahmonov Q.A., Rahimova D.N. va boshqalar. – Toshkent: Akademiya. 2002.
16. Байбобоева Ф.Н., Саиднугманов У.Р. Методы привлечения негосударственных инвестиций для развития высшего профессионального образования. //Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар, 2015. – №14, ноябрь-декабрь;
17. Бекмуродов А.Ш. ва б. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2010. – 166 б.
18. Matmurodov F.M. Ma'muriy menejment/O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. – 144 b.
19. Мазур И.И., Шапиро В.Д. Управление проектами: Справочник для профессионалов. М.: Высшая школа, 2001.-875с.;
20. Королев Д. Эффективное управление проектами. М.: Олма-Пресс, 2003 – 128с;
21. Коссов В., Лившиц В., Шахназаров А. Методические рекомендации по расчету эффективности инвестиционных проектов: вторая редакция//Инвестиции в России.-2000.-№21.-С.4-7;
22. Кочетков А.И., Пикешин С.Н., Рудаков Ю.П., Шапиро В.Д., Шейнберг М.В. Управление проектами (зарубежный опыт).- СПб.: ДваТриИ, 1993.- 443с.;
23. Липсиц И.В., Коссов В.В. Инвестиционный проект. – М.: БЕК, 1996. – 304с.; Бурков В.Н., Новиков Д.А. Как управлять проектами.- М.: Синте-Гео,
24. Yuldasheva Nilufar Abduvakhidovna. (2022). Classification of innovative strategies of industrial enterprises. International journal of social science & interdisciplinary research ISSN: 2277-3630 Impact Factor: 7.429, 11(06), 239–242. Retrieved from <http://www.gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/view/699>
25. Yuldasheva, N. (2022). Scientific and Theoretical Aspects of the Development of Innovative Strategies in the Management of Industrial Enterprises. Bulletin of Science and Practice, 8(5), 457-461. (in Russian). <https://doi.org/10.33619/2414-2948/78/53>
26. Yuldasheva, N.A. Issues of active development of the digital economy. ISJ Theoretical & Applied Science. 05 (97). 375-379. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS>

Улашов Алибой Рашид ўғли
Тошкент молия институти ассистенти
E-mail: aliboyulashov623@gmail.com
ORCID:0009-0001-5844-3790

**ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИҚТИСОДИЁТИНИ РИВОЖЛАНИШИДА
МИНТАҚАВИЙ ТАФОВУТЛАРНИНГ ЎРНИ**

Аннотация. Мақолада Қозоғистон Республикасининг геосийёсий тузилмаси, бутлиги унинг ички мамурий-худудий қисмлари, минтақавий бошқарув субъектлари асосида шаклланиши ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти худудий ташкил этиш ва бошқариш тизими орқали амалга оширили тадқиқ этилган, шунингдек, уларни шакллантириш имкониятлари аниқланган ҳамда зарурий шароитларни яратишга қаратилган тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Минтақавий тафовутлар, мамурий-худудий қисмлар, минтақавий бошқарув, меҳнат ва энергетик ресурслар, иқтисодиётнинг кўп укладлилиги, инфратузилманинг шаклланганлиги, иерархик босқич, иқтисодий режалаштириш, саноат тармоқлари ривожланганлиги.

Ulashova Aliboy Rashid ugli
Assistant of Tashkent Financial Institute

**THE ROLE OF REGIONAL DIFFERENCES IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF
THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Abstract. The article examines the geopolitical structure of the Republic of Kazakhstan, its integrity on the basis of its internal administrative-territorial parts, regional management and socio-economic life through the system of territorial organization and management, as well as identifies opportunities for their formation and management. recommendations.

Keywords: Regional differences, administrative-territorial units, regional administration, labor and energy resources, diversification of the economy, infrastructure formation, hierarchical stage, economic planning, development of the industrial field.

Улашова Алибой Рашид угли
Ассистент Ташкентского финансового института

**РОЛЬ РЕГИОНАЛЬНЫХ РАЗЛИЧИЙ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН**

Аннотация. В статье исследуется геополитическая структура Республики Казахстан, ее целостность на основе ее внутренних административно-территориальных частей, региональное управление и социально-экономическая жизнь через систему территориальной организации и управления, а также выявляются возможности для их формирования и управления. рекомендации.

Ключевые слова: Региональные различия, административно-территориальные единицы, региональное управление, трудовые и энергетические ресурсы, диверсификация экономики, формирование инфраструктуры, иерархический этап, экономическое планирование, развитие отраслей промышленности.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N15>

Кириш. XXI аср бўсағасида халқаро ҳаётнинг мустақил субъекти сифатида Марказий Осиёнинг қайта тикланиши, шубҳасиз оламшумул ўзида муҳим жарайонларни ҳам ифодалувчи, ҳам акс эттирувчи ходиса бўлди.

Худудий ёки минтақавий тафовутлар йўқолмайди, аммо, уларни камайтириш, қисқартириш, айрим кўрсаткичлар бўйича бартараф этиш мумкин. Айниқса, ривожланаётган мамлакатлар худудлари ўртасида кескин тафовутлар намоён бўлиб туради. Марказий Осиё мамлакатлари ҳам бундан истисно эмас. Марказий Осиё мамлакатлари саноати ривожланган худудлар бошқа худудлардан ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлари билан ажралиб туради. Бундай тафовутларнинг юзага келиши узоқ тарихга бориб тақалади. Бу мамлакатда саноат тараққиёти асосан узоқ йиллар аввал жадаллашган. Бу даврда йирик уларнинг атрофидаги районларда саноат корхоналари қурилган, замонавийлаштирилган ва хорижий капитал иштирокида кўпайиб борган. Яна шуни айтиш жоизки уларнинг географик жойлашганлиги, қазилма бойликларининг қай даражада мамлакатларда тақсимланганлигига ҳам боғлиқ. Бу борада Қозоғистон ва Ўзбекистон мамлакатлари ажралиб туради. Шунинг учун ҳам бу мамлакатларда саноатнинг оғир саноат, тўқимачилик, озиқ-овқат, қурилиш материаллари саноати каби соҳалари ривож топган. Шу билан бирга, саноат корхоналари ишлаб чиқариш соҳаларида кичик ва хусусий тадбиркорлик ривожига ҳам этарли даражада таъсир кўрсатган.

Бутун минтақанинг собитқадам ва барқарор ривожланишини таъминлаш ҳамда можороли вазиятларнинг олдини олиш учун ҳозирги кунда ички ва ташқи муозанатни сақлаш ва қўллаб қувватлашгина бирдан бир мақбул тамоилдир. Минтақада географик сиёсий мувозанатни ва барқарорликни сақлаган тақдирдагина мазкур муаммаоларни ҳал этиш имкони туғулади. Шунинг учун Халқаро ва минтақавий хавфсизликка таҳдидлар тобора кучайиб бораётганини ҳисобга олиб, биз янги Мудофаа доктринасини қабул қилдик[1]. Бу, Евросиёдаги геосиёсий вазиятни тубдан ўзгаришига олиб келган, жаҳон миқёсида авж олаётган чуқур, тектоник силжишлар хосиласи бўлди. Марказий Осиёнинг иқтисодиёти мустақил субъект сифатида тикланиши, ўз навбатида, дунё миқёсида рўй бераётган жарайонларга кучли таъсир кўрсатувчи муҳим омилга айланди. Юзлаб йиллар давомида унутилган, эътибордан четда қолган ўлка бўлиб келган Марказий Осиё жаҳон ҳамжамияти томонидан қайта кашф этилди. Дунё бу минтақанинг халқаро иқтисодий, сиёсий муносабатларга, цивилизациялараро алоқаларга қўшилишига катта умид боғлади.

Марказий Осиё мамлакатлари бой меҳнат ва энергетик ресурсларга эга, бу улкан ва ҳали-ҳамон тўлиқ ўзлаштирилмаган бозор бўлиб, табиий ресурслари ўзлаштирилиши ва аҳоли фаровонлиги ошиши билан унинг истеъмол салоҳияти ҳам ортиб боради. Жаҳон мамлакатлари ривожланишидаги яна бошқа қонуниятлардан бири шуки, уларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида мамлакат худудларининг ўрни ва роли бир хил бўлмасдан, турли шарт-шароитлардан келиб чиқиб ҳар хил аҳамият касб этади. Бундай вазият ёки ҳолатни фақатгина кичик давлатларда, орол давлатларида кузатмаслигимиз мумкин. Йирик ва ўрта катталиқдаги давлатларда доимо худудлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий тафовутлар мавжуд бўлган, бу жарайонлар ҳозирги замонда ҳам давом этмоқда.

Марказий Осиё мамлакатлари минтақалари ўртасида тафовут сезиларли

даражада намаён бўлади. Бу жарайонлар ҳозирда ҳам давом этмоқда. Бу Марказий Осиё мамлакатларида ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг хусусиятларидан бирига айланди. Шу сабабли ушбу давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятларини саноати ривожланган ҳудудлар мисолида аниқлаш имконияти юзага чиқди.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Минтақавий тафовут ва уларнинг вужудга келиш омиллари, сабабларини объектив асослари, минтақавий тафовутларни аниқлашнинг макроиқтисодий кўрсаткичлар тизимида тутган ўрни ва минтақавий тафовутларнинг миллий хўжалик ривожига таъсири бир нечта хорижлик иқтисодчи-олимлар томонидан кенг ўрганилган. А.Г. Гранберг “минтақа - бу бошқа ҳудудлардан бир қанча жиҳатлари билан ажралиб турадиган ва унинг таркибий элементларининг бир бутунлиги, ўзаро боғлиқлиги бўлган маълум бир ҳудуд”[2] деб таъриф берган. А.Л.Гапоненко “Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегияси: мамлакат, вилоят, шаҳар” асарида “минтақа - бу умумий ишлаб чиқариш, функционал, маъмурий, маданий хусусиятларга эга бўлган одамларнинг ҳудудий бирлашмаси”[3] эканлигини таъкидлайди.

И.О.Калиникованинг ўқув қўлланмасида минтақа дегани ҳудудий ижтимоий-иқтисодий шаклланиш, унинг асосини ва ишлаб чиқариш кучларини фазовий ташкил этиш, репродуктив жараённинг яхлитлиги ва яхлитлиги билан тавсифланади[4]. Шундай қилиб, биз норматив ҳужжатлар ва илмий адабиётларда “минтақа” тушунчасини таърифлашга этарлича хилма-хил ёндашувларни баён этишимиз мумкин. Хорижлик олимлар орасида “минтақа” тушунчасини таърифлашда ҳам умумий ёндашув мавжуд эмас. Хусусан, америкалик тадқиқотчилар П.Жеймс ва Ж.Мартинлар “Оламнинг барча имкониятлари” асарида “минтақа” сўзи моҳиятига кўра бир ҳил ва аниқ чегараларга эга бўлган ҳудуднинг ажралмас қисми сифатида таърифланади[5]. Шунингдек, минтақа иқтисодиёти муҳитини шакллантиришнинг илмий-назарий асослари хорижий мамлакатлар иқтисодчи олимларининг издошларида ўз ифодасини топган бўлиб, жумладан Л.Дж.Гитман, П.Ф.Друкер, Дж.Р.Хикс, У.Шарп тадқиқотларини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин[6].

Юқорида айтиб ўтилган олимларнинг минтақавий тафовутларни ўрганиш, уларни асосий йўналишларини илмий-назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этишга қўшган ҳиссаларини эътироф этган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, Марказий Осиё мамлакатлари иқтисодиётига минтақавий тафовутларни аниқлашнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш ва ҳудудий хусусиятлари иқтисодий адабиётларда етарли даражада ўрганилмаган. Бизнинг тадқиқотларимиз амалий аҳамиятга эга бўлиб, қиёсий таҳлил, мантиқийлик, умумлаштириш методлари асосида Қозоғистон республикасида минтақавий тафовутларнинг амалдаги ҳолати таҳлил қилиниб, таҳлиллар асосида мамлакат иқтисодиётида минтақавий тафовутларни аниқлашнинг иқтисодий механизмларини ривожлантириш йўналишлари белгилаб берилган.

Муҳокама. Ҳар қандай мамлакат ёки минтақанинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишида турли хил омиллар таъсир кўрсатади. Булар қаторига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- Табiiй-географик жойлашув;
- Иқтисодиётнинг кўп тармоқчилиги;

- Иқтисодиётнинг кўп укладлилиги;
- Инфратузилманинг шаклланганлиги;
- Меҳнат ва хомашё ресурсларига бойлиги ва ҳоказолар.

Бундай тизим иерархик(босқичли) кўринишда бўлиб, у вилоят, туман, вилоят ва республикаларга бўйсунувчи шаҳарлар, қишлоқ туманлари, қишлоқ фуқаролар йиғини ва маҳаллалардан иборат.

Юқоридагилар орасида энг муҳим бўғин вилоятлар ҳисобланади ва бундай даражада минтақаларда халқ хўжалиги комплекс ривожлантиришнинг ҳуқуқий ва ташкилий имкониятлари мавжуд. Шу билан бирга, вилоят даражасидаги ҳуқуқий бўғинларга ижтимоий-иқтисодий, сиёсий муаммолар ҳал этилса қўйи бўғинларга борган сари ижтимоий экологик масалалар маҳаллий бошқарув органлари фаолиятида устивор ҳисобланади. Демак энг юқорида сиёсат, энг пастда эса кишиларнинг кундалик ҳаёти, яни соф ҳолдаги социал масалалар этакчилик қилади.

Марказий Осиё мамлакатларида минтақавий тафовутларни вужудга келиш сабабларига биз буни мамлакатимиз мисолида кўрадиган бўлсак мустақиллик йилларида иқтисодиётни ҳудудий жиҳатдан тартибга солиш вазифаларини такомиллаштириш, маҳаллий бошқарув органларининг ҳуқуқлари ва ваколатларини кенгайтириш, минтақаларда мавжуд минерал-хомашё, табиий-иқлим ресурслари ва иқтисодий салоҳиятдан самарали фойдаланиш мақсадида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва иқтисодиётнинг ҳудудий таркибини такомиллаштириш, экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришни ривожлантириш соҳасида сезиларли ютуқларга эришилди.

Марказий Осиё давлатлари орасида энг юқори мавқейга эга бўлган Қозоғистон Республикасида ҳам минтақавий тафовутлар мавжуд. Қозоғистон беш асосий иқтисодий минтақалардан ташкил топган. Улар қуйдагилар: Жанубий Қозоғистон, Шимолий Қозоғистон, Ғарбий Қозоғистон, Марказий Қозоғистон, Шарқий Қозоғистон.

Иқтисодий районларда саноат тармоқлари яхши ривожланган. Фақат саноат тармоқлари иқтисодий районларда унинг табиий бойликлари, аҳолининг зичлиги, географик жолашуви, ҳудуди, қазилма бойликлари ва бошқа турли омиллар тасирида районларда саноат тармоқлари ривожланганлиги бир биридан фарқ қилади(2- жадвал).

Минтақавий тафовутларнинг мавжуд бўлиши қандайдир маънода зарур, чунки улар капитал, меҳнат ва моддий ресурслар миграциясига ёрдам беради, ижтимоий-иқтисодий ривожланишга муайян даражада динамизм бахш этади. Аммо бошқа томондан ҳудудий тафовутларнинг вужудга келишига табиий-иқлим ёки ижтимоий-тарихий омилларга бевосита боқлиқ бўлмаган, балки бевосита иқтисодий омиллар билан боғлиқ бўлган сабаблар устивор ўринга эга бўлиши мумкин.

Иқтисодий районлаштириш - мамлакат ҳудудининг халқ хўжалиги ривожини нуқтаи назаридан иқтисодий қисмларига - районларга ажратиш деб тушунилиши мумкин. Иқтисодий районлаштириш мамлакатнинг ҳудудий - иқтисодий таркибини акс эттиради. Ундаги асосий омил ҳудудий ижтимоий меҳнат тақсимотидир. Бу тақсимот туфайли айрим районлар ишлаб чиқаришнинг маълум тармоқлар бўйича ихтисослашган район доирасидаги ва районлараро иқтисодий алоқалар амалга ошади[7].

Дунёдаги барча давлатларда миллий, сиёсий ва маъмурий-ҳудудий бўлиниш

районлаштиришни амалга оширишда асосий омиллардан ҳисобланади. Иқтисодий жаёнлаштириш мамлакат ҳудудий меҳнат тақсимоли, айрим жойларнинг ўзлаштириш даражаси, аҳоли зичлиги транспорт воситаларининг қай даражада ривожланганлиги, йирик шаҳарлар ёки иқтисодий марказларнинг бор ёқилғини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Қозоғистоннинг вилоятларга бўлинишида улар эгаллаган майдони ва аҳолиси ўртасидаги тафовутни 1-жадвалда кўриб турибмиз. Бу тафовутларни йўқотиб ҳам камайтириб ҳам бўлмади, нигаки бу тафовутлар мамлакатнинг географик жойлашуви билан боғлиқ ҳисобланади. Бу вилоятларда ривожланиш турлича ҳар бир вилоят ўзининг салоҳиятидан келиб чиққан ҳолда ривожланган. Бунда вилоятлар салоҳияти бир хилда эмас, шу боис ҳам тафовутлар мавжуд.

Қозоғистоннинг иқтисодий районларида саноат тармоқлари бўйича ўзаро тафовут яни фарқни кўришимиз мумкин. Бунга сабаб районларнинг жойлашуви, аҳолининг қай даражада жойлашганлиги, қазилма бойликлари ва бошқалар. Мисол тариқасида Жанубий Қозоғистон иқтисодий районини оладиган бўлсак у ерда район республикадаги суғорма деҳқончиликка асослашган техника экинлари (пахта, қанд лавлаги, тамаки) ва дон экинларидан шоли, маккажўхори, боғдорчилик ва узумчиликка эътибор қаратилган бўлиб, бу соҳаларга бу районда етарлича шароитнинг борлигидир. Бунинг бошқа районлардан асосий фарқи шунда ҳисобланади. Яна мисол тариқасида ғарбий Қозоғистон иқтисодий районини оламиз.

1-жадвал

Қозоғистоннинг мамурий-ҳудудий бўлиниши[9]

Худудлар	Маркази	Майдони (кв.км)	Аҳолиси
Республика аҳамиятига эга шаҳар	<u>Алмати</u>	332	1 450 327
Республика аҳамиятига эга шаҳар	<u>Астана</u>	710	742 918
<u>Алмати вилояти</u>	<u>Талдикўрған</u>	223 911	1 909 362
<u>Ақмола вилояти</u>	<u>Кўкшөтов</u>	146 219	731 328
<u>Ақтўбе вилояти</u>	<u>Ақтўбе</u>	300 629	786 349
<u>Атирау вилояти</u>	<u>Атирау</u>	118 631	542 987
<u>Шарқий Қозоғистон вилояти</u>	<u>Ўсткемен</u>	283 226	1 395 059
<u>Жамбул вилояти</u>	<u>Тараз</u>	144 264	1 055 976
<u>Ғарбий Қозоғистон вилояти</u>	<u>Ўрал</u>	151 339	612 551
<u>Қарағанди вилояти</u>	<u>Қарағанди</u>	427 982	1 358 064
<u>Кўстаной вилояти</u>	<u>Кўстаной</u>	196 001	879 579
<u>Қизилўрда вилояти</u>	<u>Қизилўрда</u>	226 019	712 992
<u>Манғистов вилояти</u>	<u>Ақтов</u>	165 642	545 724
<u>Павлодар вилояти</u>	<u>Павлодар</u>	124 755	747 055
<u>Шимолий Қозоғистон вилояти</u>	<u>Петропавловск</u>	97 993	583 598
<u>Жанубий Қозоғистон вилояти</u>	<u>Чимкент</u>	117 249	2 621 523
Умумий		2 724 902	16 675 392

Бу иқтисодий район географик ўрнининг хусусияти шундан иборатки бу ерда Эмба ва Манғистов нефт захираларига бой конлар жойлашган. Бундай фойдали қазилмаларнинг жойланиши иқтисодий район ихтисослашувини белгилайди. Иқтисодий район жанубда қадимдан нефт саноати яхши ривожланган. Ғарбий

Қозоғистон 50% дан ортиқ турли хилдаги рудали ва рудали бўлмаган қазилма бойликларининг мингдан ортиқ конлари топилган. Бу эса бошқа районларда учрамайдиган хусусиятдир. Бунинг бошқа районлардан фарқи ҳам шунда.

Натижалар. Шимолий Қозоғистон иқтисодий районини оладиган бўлсак, бу районда аҳоли деярли бир текисда тақсимланган. Шимолий, шарқий ва ғарбий Қозоғистон иқтисодий районлари каби шаҳар аҳолиси кўпчиликти ташкил қилади. Бу шуни кўрсатадики, иқтисодий районда қишлоқ хўжалиги билан биргаликда саноат яхши ривожланган. Ушбу зона узоқ йиллар давомида қозоқлар томонидан яйлов сифатида фойдаланиб келинган. Иқтисодий районда деҳқончилик XVIII аср охирларида буларга Сибир қозоқлари, XIX аср охири XX аср бошларида рус-украин деҳқонларининг кўчириб келиш натижасида ривожлана бошлади. 1997 йилга келиб Шимолий Қозоғистон қишлоқ хўжалиги ривожланган районлардан бирига айланган эди. Ҳозирга қадар ҳам худди шу натижани эгаллаб турибди. Бу иқтисодий районлардаги тафовутларнинг келиб чиқиш омиллари ҳам шунда.

2-жадвал

Иқтисодий районларнинг саноат тармоқларининг ривожланганлиги [10]

№	Иқтисодий районлар	Саноат тармоқлари
1	Жанубий Қозоғистон	Озиқ-овқат ва енгил саноат маҳсулотлари
2	Шимолий Қозоғистон	Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати, енгил саноат ва озиқ-овқат саноати
3	Ғарбий Қозоғистон	Нефт ва газни қайта ишлаш, нефт саноати учун керакли асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш, минерал ўғитлар ва агросаноат
4	Марказий Қозоғистон	Ёқилғи, металлургия, кимё, қурулиш
5	Шарқий Қозоғистон	Ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш саноати

Шимолий, қишлоқ хўжалиги, темир рудаси ва кўмир, машинасозлик, нефт маҳсулотлари ва Ферро, энергия қазиб олиш ривожлантиришда. Шарқий Қозоғистонда рангли металлургия, энергетика, машинасозлик ва ўрмон хўжалиги ҳукмрон бўлади. Ғарбий Қозоғистон – нафақат Қозоғистондаги, балки МДҲ мамлакатларидаги йирик нефт ва газ ишлаб чиқарувчи вилоят ҳисобланади. Марказий Қозоғистон асосий хусусиятлари – қора ва рангли металлургия, машинасозлик, чорвачилиқдан иборат. Жанубий Қозоғистонда пахта, гуруч, дон, мева, сабзавот, узум ишлаб чиқариш; рангли металлургия, муҳандислик воситалари, енгил ва озиқ-овқат саноати, балиқчилик ва ўрмон хўжалиги ривожланган. Саноатни жойлаштириш минерал конлар, йирик шаҳар ва сув билан боғлиқ. Қозоғистоннинг иқтисодий районлари бир биридан фарқли жиҳатларини кўриб чиқамиз.

Ғарбий Қозоғистон – мамлакатнинг энг йирик нефт ва газ ишлаб чиқарадиган иқтисодий район ҳисобланади. Дунёдаги энг катта ривожланган нефт ва газ конларини – Тенгиз, Қорачағанқ, Қашаған жойлашган.

Марказий Қозоғистон иқтисодий районида оғир саноати тараққий этган ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуасидан иборат. Иқтисодий районда ишлаб чиқаришнинг кўмир, металлургия-кимё, машинасозлик мажмуалари давлатлараро аҳамиётга эга. Раёнда агросаноат мажмуи етакчи тармоқ эмас.

Жанубий Қозоғистон иқтисодий байналминал мамлакатнинг энг кўп вилояти

жойлашган район ҳисобланади. Қозоғистон асосий шаҳарлари шу районда жойлашган. Бу районнинг бошқа районлардан фарқли томони шундаки бу районда саноатнинг кўпгина тармоқлари жойлашган. Жанубий Қозоғистон 2 та шаҳар ва 3 та вилоятни ичига олади.

3-жадвал

Қозоғистон аҳолисининг гуруҳланиши[11]

Юқори	Ўрта	Паст	Енг паст
Жанубий Қозоғистон вилояти Алмати вилояти Шарқий Қозоғистон вилояти	Қарағанди вилояти Жамбул вилояти Қўстаной вилояти	Ақтўбе вилояти Павлодар вилояти Ақмола вилояти Қизилўрда вилояти	Ғарбий Қозоғистон вилояти Шимолий Қозоғистон вилояти Манғистов вилояти Қўстаной вилояти Атирау вилояти

Учинчи жадвалдан кўриниб турибдики, Қозоғистоннинг энг юқори натижаларини Жанубий Қозоғистон вилояти, Алмати вилояти, Шарқий Қозоғистон вилояти эгаллайди. Бу вилоятлар аҳолиси кўп ва шу сабаб ҳам бу вилоятларда саноат, ишлаб чиқариш бошқа вилоятларга нисбатан яхшироқ. Ҳар қандай мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий салоҳияти унинг минтақалари ва ҳудудларида мужассамлашган бўлади. Шимолий Қозоғистон иқтисодий районда аҳоли деярли бир текисда тақсимланган. Шунга қарамасдан аҳоли темир йўлга яқин ҳудудларда ва Иртиш, Тобол дарёлари водийларида жойлашган. Шимолий, шарқий ва ғарбий Қозоғистон иқтисодий районлари каби шаҳар аҳолиси кўпчиликни ташкил қилади. Бу шуни кўрсатадики, иқтисодий районда қишлоқ хўжалиги билан биргаликда саноат яхши ривожланган.

Минтақавий тафовутларни камайтириш борасида Қозоғистонда ҳам кенг кўламли ишлар олиб борилмоқда. Бунга давлат томонидан минтақаларни ривожлантириш, улардаги мавжуд ресурслардан фойдланиш ва фақатгина битта минтақа эмас балки барча минтақалар ўртасидаги тафовутларни сезиларли даражада камайтириш кераклиги ҳақида дастурлар ишлаб чиқариладиган.

Ҳудудлар мамлакат салоҳиятини оширишда турлича рол ўйнайди ва аҳамиятга эга бўлади. Чунки бирор бир давлатнинг ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнида турли хил мавқени эгаллайди. Хусусан, XX асрнинг иккинчи ярмида Хитой иқтисодиётида давлатнинг технологик инфратузилмасини ривожлантиришни рағбатлантиришга йўналтирилган махсус зоналар ташкил этилиши ушбу ҳолатнинг ёрқин ифодаси ҳисобланади[8]. Ўз ўрнида ҳар бир ҳудуднинг ижтимоий хусусиятлари, иқтисодий, техник, саноат, қишлоқ хўжалиги, хизматлар секторлари ривожланишининг даражасига эътибор қаратилади. Фикримизча, жаҳон хўжалигида ҳудудлари ёки минтақалари бирдай тараққий топган давлатлар мавжуд эмас. Ҳар қандай давлатнинг ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий тараққиёт кўрсаткичларига кўра бир биридан фарқ қилади, улар ўртасида муайян тафовутлар мавжуд бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Миллий иқтисодиётининг ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳа мажмуалари тавсифланганда, бир вақтнинг ўзида минтақаларнинг ўзи ижтимоий-иқтисодий мажмуалар сифатида тавсифланади. Бу мажмуаларнинг шаклланиши

алоҳида ҳудудлар ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши учун табиий ва ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар ва омилларнинг турличалиги билан белгиланади.

Минтақалар ёки ҳудудлар мамлакатнинг ички минтақаларининг шаклланиши учун объектив асос яратувчи, барқарор иқтисодий муносабатлар ўрнатилган кўплаб объектлардан иборат мураккаб, динамик ривожланувчи тизимдир.

Қозоғистон иқтисодиёти миқёсида минтақалар ва ҳудудлар ривожланишини турлича шаклланганлиги, ривожланганлиги ва бу тафовутлар вилоятлар орасида ҳам, вилоят ичидаги ҳудудларда ҳам фарқланишни кўрсатади. Қозоғистон мамлакатада ҳудудий ёки минтақавий тафовутлар йўқолмайди, аммо, уларни камайтириш, айрим кўрсаткичлар бўйича бартараф этиш мумкин. Мамлакат вилоятлари ҳудудлари ўртасида кескин тафовутлар намоён бўлиб туради.

Ушбу мақолада Қозоғистонда иқтисодчи олимларнинг ҳудудий, минтақавий тадқиқотлари ва шу билан бирга бу мамлакатларнинг саноати, иқтисодиёти ва улар ҳақидаги изланишлари ўрганиб чиқилди.

Қозоғистоннинг тараққиёт даражасини кўпинча саноатнинг ривожланиши белгилаб беради. Чунки саноат тармоғида меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятлари, миқёс самарасидан юқори даражада фойдаланиш салоҳияти, табиий таваккалчиликлардан ҳимояланиш йўллари бошқа тармоқларга нисбатан кўпроқ ҳисобланади. Шу сабабли мамлакатлар ўзларининг саноат салоҳиятини оширишга, унинг халқаро рақобатбардошлигини таъминлашга ҳаракат қиладилар. Шу сабабли ҳам ҳудуд ва минтақаларда саноатни ривожлантириш иқтисодиётни тараққий этишида муҳим омил ҳисобланади.

Ҳар қандай мамлакат бошқа давлатлар орасида ўз суверенлигини сақлаб қолиш мақсадида доим ўз хавфсизлигини мустаҳкамлаш ҳақида қайғуради. Бунда давлат мазкур мақсадга қандай воситалар ёрдамида эришиши муҳимдир. Ҳозирги замон қуролининг хусусияти бирон-бир давлатга ўз хавфсизлигини фақат ҳарбий- техника воситалари, қурол-аслаҳа ва қуролли кучларни кўпайтириш билан таъминлаш имконини бермайди, чунки ҳозир нафақат ядро урушида, балки қуролланиш пойгасида ҳам ютиб чиқиш мумкин эмас. Бугунги кунда давлатнинг хавфсизлигини таъминлашда иқтисодий, сиёсий, шу жумладан юридик воситалардан фойдаланишни устун қўйиш зарурлиги аён бўлиб қолди.

Литература/Адабиётлар/References:

1. Мамлакатимиз Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2020-йилнинг асосий яқунлари ва 2021-йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Олий Мажлисга мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2020-йил 29-январ.
2. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. Учебник для вузов. –М.: ГУ ВШЭ, 2000. –495 с.
3. Гапоненко А.А., Панкрухин А.П. Стратегическое управление. Учебник, 2-е изд. –М.: Омега-Л, 2006. –464 с.
4. Калининкова И. О. Управление социально-экономическим потенциалом региона:

- Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2009. — 240 с.: ил.
5. П.Джеймс., Дж.Мартин. Все возможные миры / Пер. с англ. М., 1988.
 6. Katarzyna Czerewacz-Filipowicz, Agnieszka Konopelko. Regional Integration Processes in the Commonwealth of Independent States. Springer 2016.
 7. СолиевА.С. ва бошқалар. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Масъул муҳаррир З.Аҳмаджонова. -Т.: Университет, 2020.
 8. Omonovich, T. B. (2022). The Chinese Experience of Increasing the Competitiveness of the National Economy and the Possibilities of Effective use it in the Economy of Uzbekistan. *American Journal of Economics and Business Management*, 5(11), 325-331.
 9. <http://worldgeo.ru/lists/?id=18&code=102>.
 10. www.uzembassy.kz
 11. www.stat.gov.kz.

Матюсупов Бунёд
Урганч Давлат университети
Иқтисодиёт кафедраси ўқитувчиси
E-mail: bunyodbest@gmail.com

АҚЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ТУРИЗМ ДЕСТИНАЦИЯЛАРИ ВА ШАҲАРЛАРДА САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация. Ушбу мақолада ақли туризм технологиялари, шунингдек ақли шаҳар ва туризм дестинацияси тушунчалари таҳлил қилинган, уларнинг ўзаро боғлиқлиги ўрганилган ҳамда рақамли технологиялардан самарали фойдаланиш бўйича тегишли хулоса ва таклифлар берилган.

Калит сўзлар: смарт туризм, ақли шаҳар, туризм дестинацияси, ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ), туризм дестинациясида 6А, ақли туризм технологиялари (АТТ).

Matyusupov Bunyod
A teacher at the Economics Department
of Urgench State University

EFFECTIVE USE OF SMART TECHNOLOGIES IN TOURISM DESTINATIONS AND CITIES

Abstract. In this article, the concepts of smart tourism technologies, smart cities and smart tourism destinations are analysed, their interrelationship is studied, and relevant conclusions and suggestions are given on the effective use of digital technologies.

Keywords: smart tourism, smart city, tourism destination, information-communication technologies, six "A" in tourism destinations, smart tourism technologies.

Матюсупов Бунёд
Преподаватель кафедры "Экономика"
Ургенчского государственного университета

А ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СМАРТ-ТЕХНОЛОГИЙ В ТУРИСТИЧЕСКИХ ДЕСТИНАЦИЯХ И ГОРОДАХ

Аннотация. В данной статье анализируются технологии смарт-туризма, а также понятия «умный город» и туристическая дестинация, изучается их взаимосвязь, а также даются соответствующие выводы и предложения по эффективному использованию цифровых технологий.

Ключевые слова: смарт-туризм, умный город, туристическая дестинация, информационно-коммуникационные технологии, шесть «А» в туристических дестинациях, технологии смарт-туризма.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N16>

Кириш. Глобаллашув шароитида туризм соҳаси янги иш ўринлари яратилишига, аҳоли турмуш даражасини ошишига, инфратузилма шароитларининг яхшиланишига ҳамда жамият ривожига сезиларли ҳисса қўшиб келаётганлиги сабабли кўплаб мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий фаолиятининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. UNWTO [1] маълумотларига асосан,

2023 йилнинг III чораги якунлари бўйича олдинги йилнинг мос даврига нисбатан 38 фоиз кўп (975 миллион киши атрофида) туристлар халқаро саёҳатларини амалга оширган бўлсада, бу 2019 йил натижаларидан 13 фоизга кам ҳисобланади. Пандемия сабабли мамлакатларга киришда қўйилган чекловлар кейинги йилларда юмшатирилганлиги сабабли халқаро туризм йўллари очилди ва кун сайин унга талаб ортиб бормоқда. Шунингдек, UNWTO экспертлари 2024 йилда халқаро туризм пандемиядан олдинги кўрсаткичларига тўлиқ эришади деб прогноз қилишган. Ушбу кўрсаткичларга эришиш учун дунё мамлакатларида туристик дестинациялар фаолиятида АТТдан самарали фойдаланиш механизmlарини кенг жорий қилиш асосий вазифа бўлиб ҳисобланади.

Бугунги кунда иқтисодиётнинг бошқа соҳаларида бўлгани каби туризм соҳаси ривожига ҳам АКТдан самарали фойдаланиш муҳим йўналишлардан бири ҳисобланади. XXI асрга келиб, “smart” (ақлли) атамаси билан бевосита боғлиқ деб ҳисоблаган АКТнинг жадал ривожланиши кўплаб соҳалар қатори туризм индустриясида ҳам сезиларли ўзгаришларга сабаб бўлди ва “смарт туризм дестинацияси” атамаси қўлланила бошланди [2]. Ақлли технологиялар ҳозирда саёҳатчилар фаолиятининг барча босқичларида кенг қўлланилганлиги сабабли АТТ тушунчаси туризм соҳасида энг муҳим омилга айланди. Юқорида келтирилган фикрлардан келиб чиқиб, илмий тадқиқотларда олимлар томонидан смарт туризмга туристик дестинацияда технологик йўналтирилган сайёҳлик тажрибаси сифатида таъриф беришган [3].

Смарт туризм дестинациясини шакллантириш манфаатдор томонлар ўртасида маълумот алмашишни осонлаштиришни талаб қилади, бу уларнинг қарор қабул қилиш жараёнини яхшилайдди ҳамда туристларга янги такомиллаштирилган хизматларни тақдим этилишига ёрдам беради [2]. Шу сабабдан, ақлли туризм айнан туристик ресурслар ва смарт технологияларнинг интеграциясига олиб келиши ҳамда туризм манфаатдор томонларига муҳим маълумотларни тезкор алмашиш имконини бериши билан манфаатдор томонларнинг эътиборини тортмоқда [3,4]. Масалан, буюмлар интернет, мобил иловалар, виртуал реаллик (VR), тўлдирилган реаллик (AR), ижтимоий медиа ва сунъий интеллектга асосланган ақлли қурилмаларнинг кенг тарқалиши туристик хизматлар кўрсатувчи субъектларга катта ҳажмда маълумотларни яратиш, сақлаш ва қайта ишлаш учун улкан имкониятларни тақдим этади.

Методология ва материаллар. Ушбу мақолада туризм соҳаси ривожига АКТнинг аҳамияти, шунингдек смарт (ақлли) шаҳар ва туризм дестинациясининг хусусиятлари ҳамда улар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш мақсад қилинган. Кўзланган мақсадларга эришишда туризм дестинацияси рақобатбардошлигини оширишда ақлли технологияларнинг ролини, шунингдек ақлли шаҳарларнинг моҳиятини ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳамда ақлли туризм дестинациялари табиатини ёритиш учун сифат таҳлил ўтказилиб, кенг қамровли адабиётлар ўрганилди. Мақолада АТТнинг, ақлли шаҳар ва туризм дестинацияларига берилган таърифлар кўриб чиқилиб, уларнинг хусусиятлари, аҳамияти ва ўзаро алоқалари таҳлил қилинган. Ақлли туризм бўйича тадқиқотлар меҳмондўстлик ва туризм соҳасидаги журналлар билан чекланиб қолмаслиги, бунда ақлли шаҳарларни тадқиқ қилувчи журналлар ҳамда тегишли бошқа материалларни ҳисобга олиб, адабиёт таҳлилида турли хил фан соҳалари бўйича материаллар кўриб чиқилди. Фойдаланиш қулайлиги ва

тадқиқотчилар учун очиқлиги туфайли Web of Science, Scopus ва Google Scholar ушбу тадқиқот учун онлайн маълумотлар базаси сифатида танланди.

Тадқиқот натижалари, таҳлиллар ва муҳокамалар. Бугунги кунда туристлар томонидан саёҳатни режалаштириш ва амалга оширишда кенг қўлланилаётган АТТ барча манфаатдор томонларга кўпроқ асосли қарорлар қабул қилиш имконини берувчи, реал вақтда маълумотларни тақдим этиш учун технологик ускуналар, дастурий таъминот ва тармоқ технологияларини бирлаштирган инфратузилмадир [3]. АТТ таркибига буюмлар интернет (Internet of things), булутли технология, Wi-Fi, сунъий интеллект, AR, VR, мобил иловалар, ижтимоий тармоқлар ва бошқа туризм билан боғлиқ платформаларни киритиш мумкин [5]. Ўз навбатида, кўпчилик сайёҳлик компаниялари АТТдан фойдаланиб рақобатбардош фаолиятни амалга ошириш ва дестинация имиджини яхшилашга ҳаракат қилмоқдалар [6, 7, 8]. Бундан ташқари, сайёҳлик фаолиятини режалаштиришда ва бошқаришда сайёҳлик агентликларининг таклифларига таянмасдан, мобил иловалар, веб-сайтлар ҳамда АТТнинг кенг қамровли имкониятларидан фойдаланмоқдалар. Чунки, смартфонларда ақлли туризм иловаларидан фойдаланиш сайёҳларга келажакдаги саёҳат режаларини тузиш ҳамда туризм дестинациясини танлашда ушбу дестинациялар тўғрисидаги тажрибалар, шарҳ ва фикр-мулоҳазаларни ўрганиш учун қулай ҳисобланади.

АТТ туристларни қулай ва бой маълумотлар билан таъминлаш орқали уларнинг саёҳат тажрибаларини оширадиган саёҳат мобил иловалари ва онлайн маълумот манбаларининг барча турларини ўз ичига олади [5, 9]. Ушбу йўналишда амалга оширилган тадқиқотларда ахборотлилик (informativeness), интерактивлик (interactivity), қулайлилик (accessibility), шахсга йўналтириш (personalization) ва хавфсизлик (security) каби бешта атрибутлари орқали АТТни ўрганиб чиққан [3, 10, 11].

Ахборотлилик - бу туристик дестинацияларда АТТ томонидан тақдим этиладиган маълумотларнинг ҳажми, сифати, ишончлилиги ва аниқлиги нуқтаи назаридан комбинацияси сифатида аниқланади [10]. Ушбу атрибут АТТга сайёҳлик веб-сайти фойдаланувчиларига фойдали, зарурий ва инновацион маълумотларни тақдим этиш имконини беради. Шунингдек, ахборотлилик - бу туристик дестинацияларда АТТ томонидан тақдим этилаётган ахборот сифати ва ишончлигининг комбинациясидир [5, 12]. Маълумот сифати ва ишончлилиги туризмнинг номоддий табиати туфайли сайёҳларнинг дестинациядаги умумий тажрибасига таъсир қилишда ҳал қилувчи рол ўйнайди [9]. Хулоса қилиб айтганда, ушбу атрибут дестинациянинг рақобатбардошлигига ҳисса қўшишда АТТнинг қимматли ўлчовидир.

Иккинчи атрибут ҳисобланган интерактивлик АТТни туристларга онлайн жонли мулоқот қилиш ва ўз саволларига тезкор жавобларни олишда қанчалик ёрдам беришини ифодалайди [12]. Jeong ва Shin [9] фикрига асосан АТТнинг интерактивлиги туристик хизмат кўрсатувчиларга ўзаро алоқани ривожлантиришга, янгиланган туристик маълумотларни олишга, шунингдек янада жозибадор хизматларни таклиф қилишга имкон беради. Маълумот излаш вазифасини сезиларли даражада осонлаштирилганлиги сабабли, юқори интерактивлик саёҳатчиларни технологиялардан фаол фойдаланишга, изоҳлар ёзишга ва фикр билдиришга ундайди. Бундан ташқари, интерактивлик мақсадли маркетинг бўйича мутахассисларга бозорнинг турли сегментларининг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга имконият яратиб, кўпроқ

индивидуал мослаштирилган хизматларни лойиҳалаш ва амалга оширишда ёрдам беради. АТТнинг интерактивлиги юқорида келтирилган хусусиятлари орқали туристик маҳсулотларни излаб топиш ва сотиб олишда муҳим аҳамият касб этади.

Учинчиси қулайлилик атрибути бўлиб, у АТТдан фойдаланишнинг қанчалик осон ва қулай эканлигини, яъни туристик дестинациянинг мавжуд хизматлари тўғрисидаги маълумотларни сайёҳлар томонидан онлайн тарзда осонгина топиш ва улардан фойдаланиш даражасини билдиради [6, 12]. Туристлар саёҳатга чиқишдан олдин ҳамда саёҳат давомида маълумот олиш учун турли хил АТТнинг мавжудлиги ва улардан фойдаланишнинг қулайлиги муҳимлигини таъкидлайдилар. Шунингдек, АТТнинг юқори қулайлик даражаси сайёҳларнинг туристик дестинация ҳақида кўпроқ билиш истагини оширади [7]. Бу эса, ўз навбатида, туристларнинг саёҳат тажрибасини ва ўз саёҳатидан ҳамда туристик дестинациядан зарурий даражада қониқишини таъминлайди [6]. Бундан ташқари, ушбу атрибут рақамли дунёда дестинацияни тарғиб қилиш ва потенциал ташриф буюрувчиларни жалб қилишда ҳам муҳим рол ўйнайди.

АТТнинг тўртинчи атрибути, шахсга йўналтириш (персоналлаштириш ёки маълумотларни фойдаланувчиларга мослаш, уларнинг ўзларига бевосита тегишли маълумотлар билан таъминлаш деб ҳам аташ мумкин) мижозларнинг эҳтиёжлари, мақсадлари ва афзалликлари ҳақида маълумотларни аниқлаб, улар бўйича тегишли маълумотларни тақдим этиш жараёнидир [8]. Шахсга йўналтириш - бу маълум маҳсулот, хизмат ва маълумотларга индивидуал эътибор бериш ёки уларни туристларнинг индивидуал истаклари ва афзалликларига мослаштиришдир [12]. Бу атрибут сайёҳларга саёҳат талабларига жавоб берадиган аниқ маълумотларни тақдим этиши [9], шунингдек, катта маълумотлар ёки булутли ҳисоблаш саёҳатчиларга уларнинг афзалликлари, шахсияти ва сотиб олиш тарихига мослаштирилган тавсиялар бериши мумкин [7]. Буларнинг барчаси маълумот қидиришга сарфланган вақтни қисқартириш орқали ушбу атрибутнинг туристлар қониқишига ижобий таъсир қилишига кўмаклашади. Масалан, дестинациянинг диққатга сазовор жойлари ҳамда уларга қандай бориш мумкинлиги ҳақида туристлар учун мўлжалланган маълумотларни тақдим қилувчи мобил илова ёрдамида туристлар ўз саёҳатларини янада эса қоларли ва мазмунли ўтказишлари мумкин. Шунингдек, автомобил йўлларидаги тирбандликни кўрсатувчи иловалар туристлар учун йўл вақтини қисқартириш ҳамда тирбандлик сабабли юзага келиши мумкин бўлган стрессни камайтириш орқали туризм тажрибасини оширишда муҳим восита ҳисобланади [9]. Бундай иловалар сайёҳларга кўплаб имкониятларни тақдим этиши мумкин бўлган самарали йўл ҳисобланади.

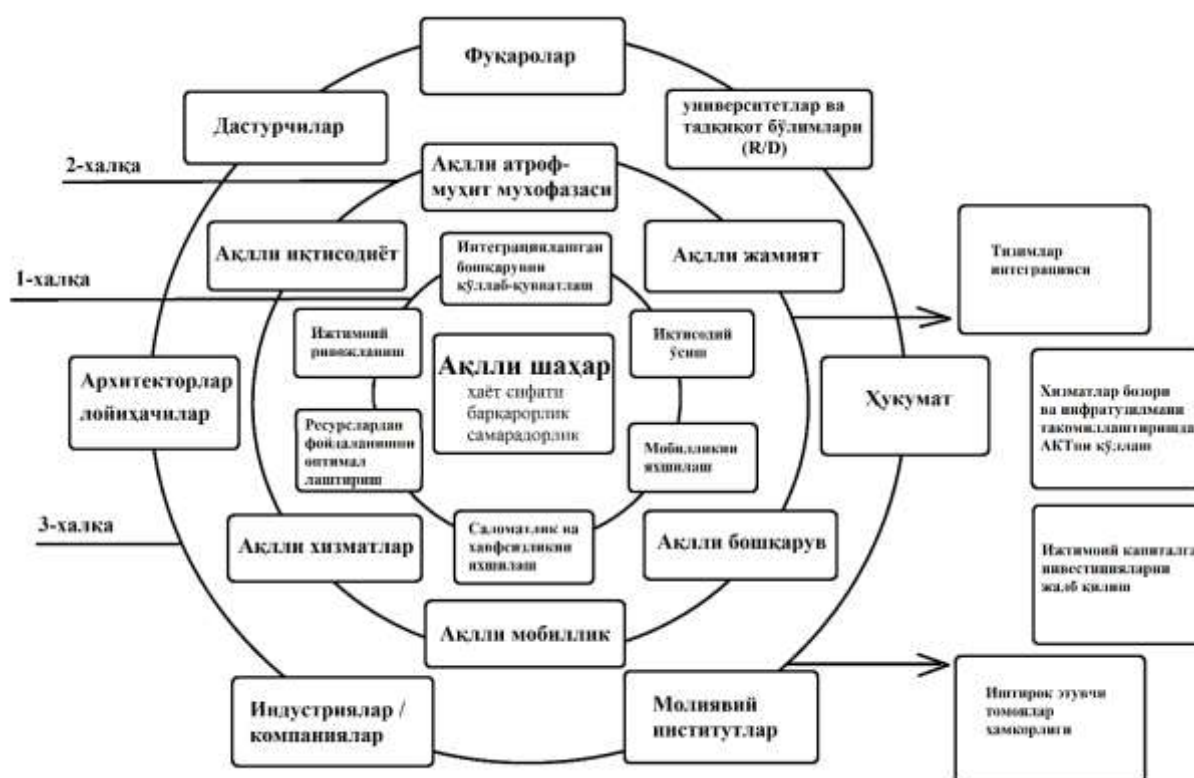
Хавфсизлик, АТТнинг охириги атрибути, фойдаланувчиларнинг шахсий маълумотларининг хавфсизлиги ҳисобланади [6]. Хусусан, хавфсизлик деганда, бевосита манфаатдор томонларнинг шахсий маълумотлари онлайн харид ёки брон қилиш бўйича транзакциялар пайтида хавфсиз ва махфий сақланиши тушунилади. Шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш рақамли дунёда ҳал қилувчи аҳамият касб этиб, турли хил онлайн транзакциялар пайтида мижозларнинг, жумладан туристларнинг шахсий маълумотларининг хавфсизлигига бўлган ишонч даражасини оширади. Бу масаланинг қониқарли даражада таъминланмаслиги туристларнинг қайта ташриф буюриш истагига салбий таъсир қилади, чунки туристлар шахсий маълумотлар

хавфсизлигига хавф ёки таҳдидни ҳис қилганда, уларнинг бу борадаги хавотирлари ошади ва натижада режалаштирилаётган онлайн транзакцияни яқунламайдилар [9].

Ўз навбатида, ақлли туризм дестинациялари билан бевосита боғлиқлиги сабабли ақлли шаҳар тушунчасига алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Ақлли шаҳар аҳолининг умумий ҳаёт сифатини яхшилаш ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш учун замонавий хизматларни тақдим эта оладиган АКТ билан таъминланган шаҳар ҳисобланади [2]. Ривожланган АКТ инфратузилмаси орқали ақлли шаҳарлар ҳудуднинг иқтисодий даражасини, бошқарув жараёнларида фуқаролар иштирокини ва давлат фаолияти самарадорлигини оширади ҳамда ижтимоий ривожланишга сезиларли ҳисса қўшади. Шу билан бир қаторда, ақлли шаҳарлар (1) интеграциялашган, яшаш учун қулай, экологик тоза шаҳар марказларини ривожлантириш учун мавжуд технология ва ресурслардан оқилона фойдаланишни ҳамда (2) электр, транспорт ва бошқа логистика операцияларини оптималлаштириш ёрдамида шаҳарлар инфратузилмаларини ривожлантириш, бу орқали эса аҳоли учун ҳаёт сифатини яхшилашни англатади [4]. Ушбу таърифларда қўлланилган ақлли шаҳарнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат: АКТ орқали алоқа имкониятларини яхшилаш, интеграциялашни амалга ошириш, мавжуд ресурслардан фойдаланишда самарадорликка эришиш, барқарор ривожланишни таъминлаш, атроф-муҳитга зарар етказмаслик ва ҳаёт сифатини яхшилаш. Шу нуқтаи назардан, смарт технологиялар билан интеграциялашган туризм дестинациялари барқарор ривожланишни таъминловчи инновацион туристик ҳудудлар бўлиб, ташриф буюрувчиларнинг тажрибаларини янада яхшилайти, туристлар оқимини оширади, иқтисодий самарадорликка эришишга кўмаклашади ва натижада аҳолининг ҳаёт сифатини оширишга хизмат қилади.

Бундан ташқари, Mosannenzadeh ва Vettorato [13] томонидан ақлли шаҳарни тасвирловчи структура ишлаб чиқилган бўлиб (1-расм), бунда **биринчи ҳалқа** нима учун ақлли шаҳарларни яратиш зарурлигини; **иккинчи ҳалқа** ақлли шаҳарларни яратишдаги асосий компонентларни; **учинчи ҳалқа** эса ақлли шаҳарларни яратишдаги иштирокчи томонларни кўрсатади; бундан ташқари ҳалқалар ёнида алоҳида кўрсатилган 4 та тўртбурчакда ақлли шаҳарларни яратиш жараёнининг қандай амалга оширилиши ҳақида маълумотлар берилган. Ушбу олимларнинг тадқиқот хулосаларига кўра, “Ақлли шаҳар” барқарор ва ҳаёт сифати юқори бўлган шаҳар бўлиб, унинг мақсади хизматлар бозори ва инфратузилмани такомиллаштиришда АКТни қўллаш ҳамда унинг асосий манфаатдор томонлари, яъни фуқаролар, университетлар, ҳукумат, индустриялар, молиявий институтлар, лойиҳачилар ва дастурчилар ўртасидаги ҳамкорликни йўлга қўйишидир. Бундан ташқари, ижтимоий капиталга инвестицияларни жалб қилиш, шунингдек, 1-расмда иккинчи ҳалқада кўрсатилган ақлли шаҳарнинг асосий устунлари интеграциясини амалга ошириш ҳам долзарб ҳисобланади. Юқорида келтирилган йўналишлар орқали шаҳарнинг муҳим масалаларини, яъни аҳоли саломатлигини, хавфсизлигини ҳамда ижтимоий ривожланишни таъминлаш, мобилликни кучайтириш, ресурслардан фойдаланишни оптималлаштириш, иқтисодий ўсишга эришиш ва бошқарув жараёнларида фуқаролар иштирокини қўллаб-қувватлаш масалаларини ҳал қилиш кўзда тутилган.

Шунингдек, ақлли шаҳар нафақат юқорида санаб ўтилган йўналишларни ёки ўз фуқаролари учун ҳаёт сифатини оширишни, балки кўплаб шаҳарлар учун даромад манбаи ҳисобланган туризмни ривожлантиришни ҳам мақсад қилиши зарур. Buhalis [14] ақлли туризм дестинациялари ақлли шаҳарлар ва туристик маҳсулотларнинг комбинациясидан бошланганлигини таъкидлайди. Шунингдек, ақлли туризм дестинацияларининг яна бир устун тарафи АТТ имкониятларидан самарали фойдаланган ҳолда, туристларнинг шахсий эҳтиёжларига эътибор бериши, уларга дестинацияда ўзлари излаган маълумотларни топишда ёрдам бериши ва уларга ғамхўрлик қилишидир. Бу пировардида дестинацияда хизмат сифатини яхшилайти ҳамда унинг рақобатбардошлигини оширади [6,7,15].

1-расм. Ақлли шаҳарни тасвирловчи структура¹

Buhalis [14] tadqiqotlariga asosan, muvaffaqiyatli turizm dastinatsiyalarini yaratishda quyidagi muhim bta "A" inobatga olinishi lozim: (1) diqqatga sazovor joylar (attractions), ya'ni tabiiy, inson q'uli bilan yaratilgan madaniy dam olish maskanlari (to'g'lar, k'ungilochar istiroxat bo'glari va musika festivalari); (2) ochiklik, foydalaniш imkoniyati (accessibility), ya'ni dastinatsiyaga olib boradigan y'nalishlar, mavjud terminallar va teгишли jamoat transportlaridan iborat b'ulgan barча transport tizimi tushuniladi; (3) qulayliklar (amenities), ya'ni yashash qulayliklarini, yashashni osonlashtiradigan barча xizmatlarni, ya'ni turar joy, gastronomiya va dam olish imkoniyatlarini tavsiflaydi; (4) mavjud paketlar (available packages), ya'ni turistlar e'tiborini teгишли dastinatsiyaning o'ziga xos xususiyatlariga y'unalтириш uchun turistik xizmat k'ursatuvchilar va turizmni q'llab-

¹ Manba: Mosannenzadeh va Vettorato, 2014

қувватловчилар томонидан ишлаб чиқилган хизмат пакетларининг мавжудлигини англатади; (5) мавжуд машғулотлар ва тадбирлар (activities), яъни асосан сайёҳларни белгиланган жойга ташриф буюришга ундайдиган борар жойидаги барча мавжуд машғулот ва фаолият турларини ифодалайди; (6) ёрдамчи хизматлар (ancillary services)-бу банк, почта алоқаси ва шифохона каби асосан туристлар учун мўлжалланмаган кундалик фойдаланиш хизматлари. Туристик дестинацияларнинг юқори рақобатбардош бўлиши учун ҳар бир бта “А”ни оптимал ҳолда ва тўғри амалга ошириш муҳим ҳисобланади [2].

Ақлли шаҳарлар ва туризм дестинацияларида мавжуд муаммоларни бартараф этиш учун барқарор ечимларни амалга оширишда турли мураккаб ва инновацион технологиялардан фойдаланиш назарда тутилади. Лекин, технологиялар борасида етарли саводхонликка эга бўлмаган кўпчилик фуқаролар ва туристлар АКТдан фойдаланишда қийинчиликларга дуч келиши мумкин. Шу сабабли, ҳар бир шаҳар ёки туристик дестинация ўзида мавжуд имкониятларидан ва хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, уларга мос фойдаланиш осон АТТни тадбиқ қилиши, жумладан туристик мобил иловалардан фойдаланишни йўлга қўйиши муҳим [2]. 1-жадвалда ақлли туризм иловалари ва туризм дестинацияларининг ўзаро боғлиқлигини, шунингдек бир қатор ақлли хизматларни кўриш мумкин. Бундан ташқари, ушбу жадвалда юқорида санаб ўтилган 6А ва туристик дестинациялар хусусиятлари ақлли туристик иловаларнинг бажарадиган фойдали функциялари билан қандай бирлаштирилиши ҳамда сайёҳлик дастурларини амалга оширилиши кўрсатиб берилган.

1-жадвал.

Ақлли туризм дестинациялари ва туризм иловаларининг ўзаро боғлиқлиги¹

Туризм иловалари	Бажарадиган Функциялари	Дестинация компонентлари (6А)	Ақлли туризм дестинациялари хусусиятлари, ўлчовлари
AR иловаси дестинациянинг рақамли муҳитидан баҳраманд бўлиши	Талқин қилиш (interpretation)	Диққатга сазовор жойлар (attractions)	Ақлли инсонлар, ақлли мобиллик
Автоуловларнинг жорий ҳолати ва жойлашуви ҳақида маълумотларнинг олиш учун автоуловни кузатиш ва мониторинг қилиш тизими	Режалаштириш	Фойдаланиш имконияти (accessibility)	Ақлли яшаш шароитлари, ақлли мобиллик
Меҳмонхоналар атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида энергия аудитини шакллантириш ва амалга ошириш учун энергияга бўлган талабни башорат қилишга қодир бўлиши	Барқарорлик	Қулайликлар (amenities)	Ақлли муҳит
Сайёҳлар учун бир қатор мавжуд пакетларни таклиф қилувчи электрон саёҳат йўриқномалари каби кўплаб хизматларни тақдим этадиган кўп тилли иловалар	Йўналтириш, такликлар бериш (ингл. guiding)	Мавжуд пакетлар (available packages)	Ақлли одамлар, ақлли мобиллик

¹ Манба: Buhalis ва Amarangana, 2014

Мобил қурилмалар ёрдамида яқин атрофдаги диққатга сазовор жойлар ҳақида маълумотлар олиш учун НФС NFC (Near-Field communication - Яқин атрофдаги алоқа) теглари ва QR кодлари	Маркетинг	Мавжуд машғулотлар ва тадбирлар (activities)	Ақлли мобиллик
Сайёҳлар ўзлари учун қизиқарли хизматлар сифати ҳақида АТТ ёрдамида туристлардан тоғридан-тўғри ва тезкор фикр-мулоҳозалар олишга ёки ўз шикоятларини шаҳарда мавжуд шикоятларни бошқариш тизими	Тескари алоқанинг мавжудлиги, фикр-мулоҳозалар олиш имкони (feedback)	Ёрдамчи хизматлар (ancillary services)	Ақлли яшаш шароитлари

Юқоридаги жадвалда ақлли туристик дестинациялар хусусиятлари сифатида ақлли мобиллик, аҳолига яратилган ақлли яшаш шароитлари, атроф-муҳитни ақлли муҳофазаси, аҳоли ва туристларнинг технологиялардан фойдаланиш борасида етарли билимга эга бўлиши назарда тутилган. Хусусан, смарт мобиллик транспорт соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, барқарор ва хавфсиз транспорт инфратузилмасини яратиш, қулай пиёдалар ва велосипед йўлакларини шакллантириш, инновацион транспорт воситаларинидан фойдаланишни янада такомиллаштириш ҳамда йўл ҳаракатини (тирбандликни) самарали бошқариш тизимларини йўлга қўйишни ифодалайди. Шунингдек, аҳоли яшаш шароитларини ақлли технологиялар интеграцияси орқали яхшилаш муҳим ҳисобланади. Бунда, нафақат туристлар, балки шу ҳудудда яшовчи аҳоли учун ҳам сихатгоҳ ва дам олиш зоналари, жамоат кутубхоналари, кўнгилочар марказлар, таълим ва соғлиқни сақлаш муассасалари, яшил ҳудудларнинг мавжуд бўлиши, уларнинг АКТ билан оптимал интеграцияси амалга оширилганлиги ҳамда ҳудуддаги мавжуд ресурсларнинг самарали бошқарилиши назарда тутилган. Кейинги ўринда, ақлли муҳитни таъминлаш чораларининг амалга оширилиши муҳим босқичлардан бири ҳисобланади. Бунда ҳудуднинг экологик барқарорлигига, CO₂ эмиссиясини камайтириш ҳамда чиқиндиларни қайта ишлаш стратегияларининг амалга оширилишига, сув ва электр энергиясидан самарали фойдаланишга, шунингдек яшил майдон ҳудудларининг кенгайтирилишига эришиш асосий мақсад қилиб белгиналади. Яна бир муҳим масала, ақлли шаҳарларда яшовчи фуқароларнинг саводхонлик даражаси АКТ дан фойдаланишга етарли бўлишидир. Акс ҳолда, ақлли шаҳарларни барпо қилишдан кўзланган мақсадларга эришилмаслиги мумкин. Ўз навбатида, ақлли туризм дестинациялари муваффақияти учун унга ташриф буюраётган туристларнинг рақамли технологиялардан фойдаланиш борасида етарли саводхонликка эга бўлиши муҳим ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида келтирилган фикрлардан айтиш мумкинки, экологик жиҳатдан тоза, барқарор, яшашга қулай, АКТ билан интеграциялашган ва ривожланган шаҳар ақлли шаҳар ҳисобланади. Ақлли шаҳарларда асосий эътибор ўз фуқароларига қаратилса, ақлли туризм дестинациясида АКТ интеграцияси орқали туристлар тажрибасини яхшилаш ҳамда уларнинг эҳтиёжлари ва истакларига мос инфратузилма шароитларини яратишга эътибор қаратилиши лозим. Бу борада ривожланган мамлакатларнинг ақлли туризм дестинацияларида ахборот алмашинувини яхшилашга кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Хусусан, одамлар саёҳат

қилишга етарли вақт топмаганида, жисмоний имконияти чекланган ҳолатда (масалан, ногиронлиги сабабли) ёки молиявий етишмовчиликлар сабабли саёҳатга бориш режаларини бекор қилганда ёки пандемия пайтида уйда қолса, уларга ўзлари орзу қилган дестинацияга виртуал саёҳат қилиш ва сайёҳлик тажрибасини яхшилаш учун реал вақтда VR ёки AR контентини таклиф қилиш муқобил ечим бўлиши мумкин. Тараққий этган давлатлар тажрибасидан маълумки, мамлакатлар узоқ муддатли стратегик мақсадларига эришишда, хусусан туризмни ривожлантиришда тегишли инфратузилма ва бир қатор муҳим шарт-шароитлар яратилиши керак. Шу сабабли, ақлли туризм дестинациясининг асосий мақсади жадал ривожланишга эришиш ҳамда маҳаллий ва халқаро миқёсда ўз рақобатбардошлигини оширишдир. Шунингдек, ақлли шаҳарлар ва туризм дестинацияларини ривожлантиришда инфратузилмани самарали шакллантириш ҳамда барқарор рақобатбардошликка эришиш борасидаги муҳим вазифалар ва амалга оширилаётган жараёнлардан ҳар бир манфаатдор томоннинг ҳабардорлиги талаб қилинади. Бунга эришишда ҳудуд инфратузилмасини яхшилаш орқали тегишли корхона ва ташкилотлар ўртасида кучли технологик алоқани таъминлаш лозим.

Шаҳарларни ва туризм дестинацияларини барқарор ривожлантириш учун оптимал ёндашув сифатида нафақат технологияга, балки ҳудудда истиқомат қилувчи аҳолига, айниқса уларнинг саводхонлик даражасини оширишга ҳам эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир. Бу орқали ҳудудда яратилган АКТ имкониятларидан самарали фойдаланишга ва барқарор ривожланишга, хусусан ахборот алмашувининг яхшиланишига, тадбиркорлик субъектлари томонидан таклиф қилинаётган хизматларнинг рақамлашиш кўрсаткичларининг ошишига, мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланишга, аҳоли ўртасида атроф-муҳитга дўстона муносабатнинг шаклланишига ҳамда аҳолига қулай шарт-шароитларнинг яратилишига эришиш мумкин. Бунда туристик дестинацияларда яшайдиган ёки фаолият кўрсатадиган технологик саводсиз одамларни янги технологиялардан самарали фойдаланиш бўйича ўқитишга эътибор қаратиш муҳим аҳамиятга эга.

Яна бир муҳим масала ақлли шаҳар инфратузилмасини шакллантиришда барқарорликни таъминлашдир. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик тоза шароит яратиш учун стратегик режалар тузишда саноат, хизмат кўрсатиш ва қишлоқ хўжалиги соҳаларида табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, аҳолининг ичимлик суви таъминоти, канализация ҳамда маиший ва саноат чиқиндиларини бошқариш тизимларига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу туристик хизматларни макро даражада мамлакатнинг барқарор ривожланиш чора-тадбирлари билан боғлайди.

Юқорида кўрсатилган чора-тадбирларни амалга ошириш санаб ўтилган масалаларни ҳал қилишда, жумладан ақлли туризм дестинацияларида пайдо бўлаётган инновацион технологиялардан самарали фойдаланиш билан боғлиқ муаммоларга ечим топишда ҳамда туризм шароитларини янада ривожлантиришда муҳим ҳисобланади. Бу нафақат туристларнинг тажрибасини ва дестинациядан қониқиш даражасини оширади, балки рақамли даврда туризм дестинацияларининг барқарор ривожланишига ҳам ҳисса қўшади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. UNWTO. (2023). World Tourism Barometer, Vol.21, Issue 4, EXCERPT https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2023-11/UNWTO_Barom23_04_November_EXCERPT_v2.pdf?VersionId=Q3i27HkRVsyU9gSP6yV4NCgxZiPdHlrE
2. Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2014). Smart tourism destinations. *Information and Communication Technologies in Tourism 2014* (pp. 553-564). Berlin-Heidelberg: Springer, DOI:10.1007/978-3-319-03973-2_40.
3. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: foundations and developments. *Electronic Markets*, 25(3), 179-188.
4. Buhalis, D. (2019), "Technology in tourism-from information communication technologies to eTourism and smart tourism towards ambient intelligence tourism: a perspective article", *Tourism Review*, Vol. 75 No. 1, pp. 267-272. DOI:10.1108/tr-06-2019-0258
5. Huang, C.D.; Goo, J.; Nam, K.; Yoo, C.W. (2017). Smart tourism technologies in travel planning: The role of exploration and exploitation. *Inf. Manag.* 2017, 54, pp. 757–770
6. Azis N., Amin M., Chan S., Aprila C. (2020), "How smart tourism technologies affect tourist destination loyalty", *Journal of Hospitality and Tourism Technology Emerald Publishing Limited*, 1757-9880, DOI: 10.1108/JHTT-01-2020-0005
7. Pai Ch., Liu Y., Kang S., Dai A. (2020). "The Role of Perceived Smart Tourism Technology Experience for Tourist Satisfaction, Happiness and Revisit Intention", *MDPI, Sustainability*, 2020, 12, 6592; doi:10.3390/su12166592
8. Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2015). Smart Tourism Destinations Enhancing Tourism Experience Through Personalisation of Services. In: Tussyadiah, I., Inversini, A. (eds) *Information and Communication Technologies in Tourism 2015*. Springer, (2015). https://doi.org/10.1007/978-3-319-14343-9_28
9. Jeong, M. and Shin, H.H. (2019). "Tourists' experiences with smart tourism technology at smart destinations and their behavior intentions", *Journal of Travel Research*.
10. Pai, Ch.; Kang, S.; Liu, Y.; Zheng, Y. (2021). An Examination of Revisit Intention Based on Perceived Smart Tourism Technology Experience. *Sustainability* 2021, 13, 1007. <https://doi.org/10.3390/su13021007>
11. Zhang, Y., Sotiriadis, M. and Shen, S. (2022). "Investigating the Impact of Smart Tourism Technologies on Tourists' Experiences", *Sustainability*, Vol. 14 No. 5, p.3048. <https://doi.org/10.3390/su14053048>
12. No, E. and Kim, J.K. (2015). "Comparing the attributes of online tourism information sources", *Computers in Human Behavior*, Vol. 50, pp. 564-575.
13. Mosannenzadeh, F., and Vettorato, D. (2014). Defining smart city. A conceptual framework based on keyword analysis. *TeMA-Journal of Land Use, Mobility and Environment*.
14. Buhalis, D. (2000). Marketing the competitive destination of the future. *Journal of Tourism Management*, volume 21, pp. 97-116, [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(99\)00095-3](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(99)00095-3)
15. Bekjanov, D., and Matyusupov, B. (2021). Influence of innovative processes in the competitiveness of tourist destination. In *Innovation and entrepreneurial opportunities in community tourism* (pp. 243-263). IGI Global. chapter 14, doi: 10.4018/978-1-7998-4855-4.ch014.

Мухитдинова Камола Алишеровна
Ислом Каримов номидаги Тошкент
Давлат Техника Университети доценти

ИҚТИСОДИЁТДА ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТИ ВА УНИ БЕЛГИЛОВЧИ ОМИЛЛАР

Аннотация. Мақолада инвестицион фаоллик инвестицион фаолиятга объектив ва субъектив маълумотлар орқали таъсир кўрсатиши билан намоён этилиши, инвестицион фаолият даражалари ва уни белгиловчи омиллар кенг таҳлил қилинган. Шунингдек, инвестицион фаолиятни молиялаштириш манбалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: инвестицион фаоллик, инвестицион жозибadorлик, инвестицион салоҳият, инвестицион ресурслар, инвестицион муҳит, инвестицион жараёнлар, инвестиция лойиҳалари.

Mukhitdinova Kamola Alisherovna,
PhD Student of Tashkent State Technical
University named after Isлом Karimov

INVESTMENT ACTIVITY IN THE ECONOMY AND ITS DETERMINING FACTORS

Abstract. The article shows the impact of investment activity on investment activity through objective and subjective data and analyzes in detail the levels of investment activity and the factors that determine it. An analysis of the sources of financing of investment activities was also carried out.

Key words: investment activity, investment attractiveness, investment potential, investment resources, investment environment, investment processes, investment projects.

Мухитдинова Камола Алишеровна,
Базовый докторант Ташкентского
государственного технического
университета имени Ислама Каримова

ИНВЕСТИЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ЭКОНОМИКЕ И ЕЕ ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ФАКТОРЫ

Аннотация. В статье проявлено влияние инвестиционной активности на инвестиционную деятельность через объективные и субъективные данные и подробно проанализированы уровни инвестиционной деятельности и определяющие ее факторы. Также проведен анализ источников финансирования инвестиционной деятельности.

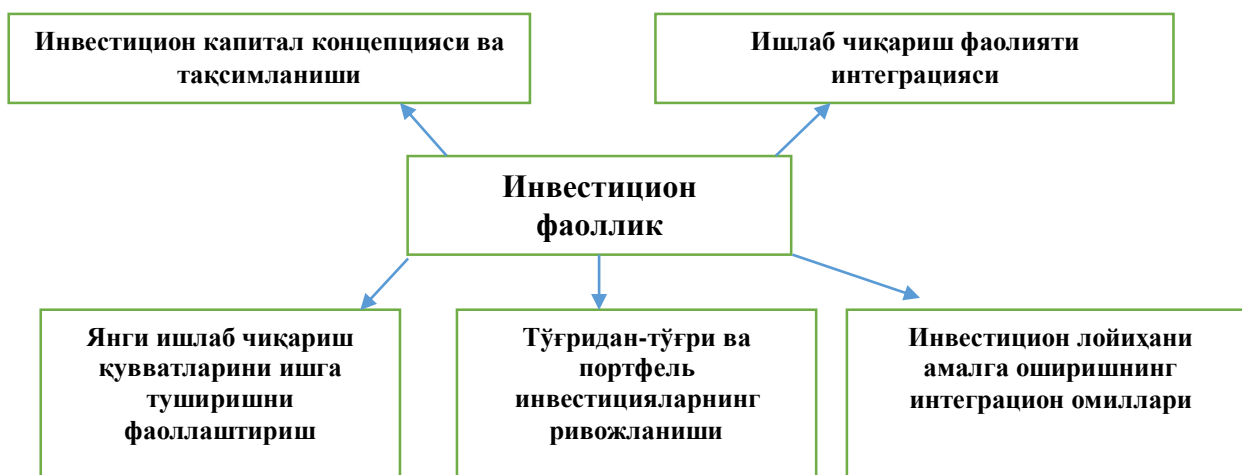
Ключевые слова: инвестиционная активность, инвестиционная привлекательность, инвестиционный потенциал, инвестиционные ресурсы, инвестиционная среда, инвестиционные процессы, инвестиционные проекты.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N17>

Кириш. Бугунги кунда олиб борилаётган иқтисодий тадқиқотларда “инвестициялар”, “инвестицион фаоллик”, “инвестицион механизм”, “инвестицион фаолият” ва шу каби иқтисодий тушунчаларга ягона бир таъриф келтирилмаган. Кўпгина илмий адабиётларда “инвестицион фаоллик”ка яқин бўлган тушунчалар: “инвестицион

жозибаторлик”, “инвестицион муҳит” “инвестицион имиж” синоним сифатида қўлланиб келинмоқда. Бизнинг фикримизча, “инвестицион фаоллик” мустақил категория бўлиб, хўжалик субъектларининг барқарор молиявий ҳолатини тавсифлайди ва аниқ давр учун реал ресурсларининг сафарбар этилишини англатади. Буни инвестицион талабни қондирадиган жараён сифатида ҳам талқин этиш мумкин.

Адабиётлар таҳлили ва методологияси. Юқорида зикр этилган турли хил омилларнинг ижобий тарздаги амалга оширилиши хорижий инвестицияларнинг фаол кириб келишига имкон беради. Бу эса табиийки, қўшимча иш жойлари, қўшимча

даромад, иқтисодиётнинг ўсишига қўшимча имкониятдир. Яна, энг муҳими, хорижий инвесторлар ўзлари билан нафақат капитал олиб кирадилар, балки ўз мамлакатларида бўлган илғор билим ва тажрибани ҳам олиб келадилар. Бу ҳам мамлакатнинг келгуси иқтисодий ўсишига имкон туғдиради.

2-расм. Инвестицион фаоллик омиллари¹

Инвестициялар инвесторлар томонидан ўз мақсадларига эришиш учун тегишли фаолият турига киритиладиган ва пулда ифодаланган ҳар қандай фуқаролик ҳуқуқлари объектидир.

Инвестицион иқлим ички ва ташқи инвестицияларнинг кириб келишига таъсир кўрсатадиган ялпи иқтисодий, сиёсий ва молиявий шароитдир.

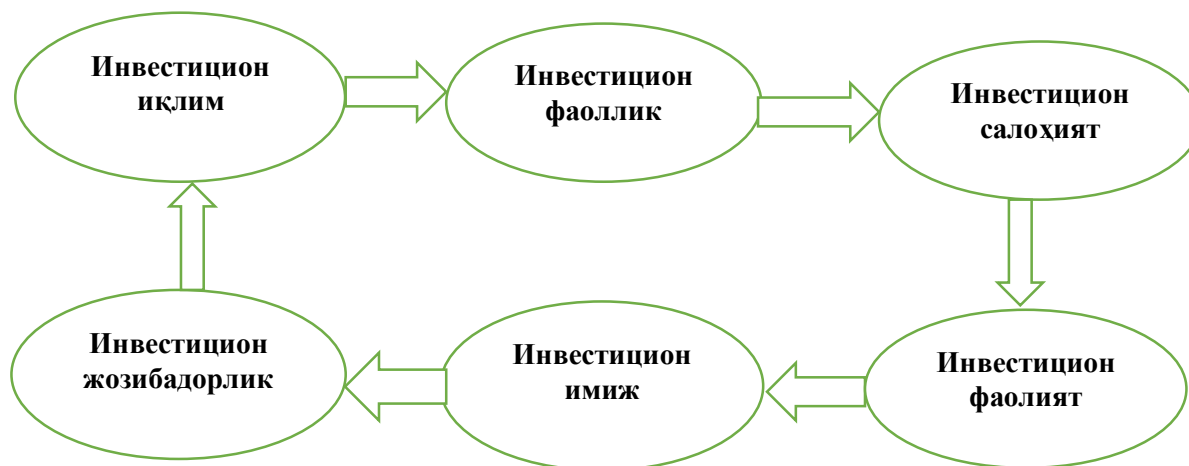
Инвестицион жозибаторликни баҳолаш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, бундай тадқиқотлар 1970 йиллардан бошланганлигини кўришимиз мумкин. Гарвард бизнес мактабида дунё мамлакатларининг инвестицион жозибаторлиги бўйича ўтказилган тадқиқотлар ушбу соҳада амалга оширилган дастлабки изланишлардан бири ҳисобланади. Шунингдек, бугунги кунда “Euromoney”, “Fortune”, “The Economist” каби халқаро иқтисодий журналларда ҳам доимий равишда инвестицион муҳит бўйича рейтинг баҳолари эълон қилиб борилмоқда. Ушбу айтиб ўтилган рейтинглар, асосан, мамлакатларнинг инвестицион жозибаторлигини баҳолашга қаратилган, яъни макроиқтисодий даражадаги таҳлиллардир. Ваҳоланки, инвесторлар аниқ бир инвестицион лойиҳа бўйича инвестиция қарорларини қабул қилишлари учун инвестицион жозибаторликнинг макроиқтисодий даражалари каби микроиқтисодий – тармоқлар, минтақалар, ташкилотлар даражаларини ҳам ҳисобга олишлари керак.

¹ Тадқиқот натижаларига кўра муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Инвестицион жозибадорликни баҳолаш учун иккита муҳим жиҳатга эътибор қаратиш лозим бўлади. Биринчиси - маълум бир объектни инвестициялашнинг инвестицион жозибадорлиги. Бунда аниқ бир ҳудудий тизимда мавжуд бўлган тармоқлар, соҳалар иқтисодий ҳолати таҳлил этилади. Иқтисодий таҳлилни амалга оширишда инвестицион лойиҳа ва дастурлар самарадорлигини аниқлашнинг таянч кўрсаткичлари баҳоланади.

Иккинчиси - ҳудудий хўжалик тизимининг инвестицион жозибадорлиги. Бунда қуйидаги ҳолатлар таҳлил этилиши назарда тутилади:

2-расм. Инвестицион фаолиятга оид тушунчаларнинг ўзаро боғлиқлик механизми¹

- мавжуд ҳуқуқий-норматив база;
- сиёсий вазият;
- инвестицион инфратузилма;
- ижтимоий-иқтисодий шароитлар;
- инвесторлар манфаатини ҳимоя қилиш даражаси;
- солиққа тортиш даражаси;
- стратегик ва маъмурий ресурслар.

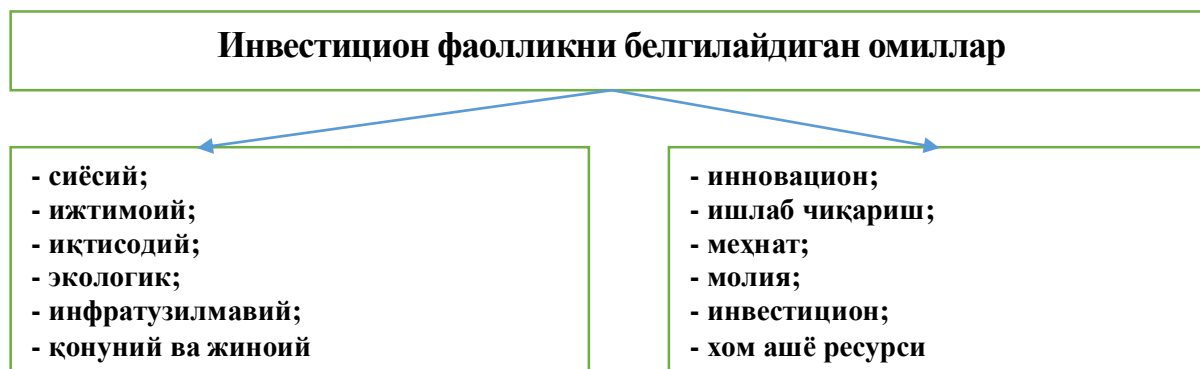
Юқорида қайд этганимиздек, инвестицион фаоллик иқтисодий категория бўлиб, инвестицион фаолиятга объектив ва субъектив маълумотлар орқали таъсир кўрсатиши билан намоён бўлади.

Иқтисодчи олима Т.М. Смаглюкова инвестицион фаолликни белгиловчи барча кўрсаткичлардан комплекс баҳолаш талабларига кўпроқ мувофиқ келадиган кўрсаткичларни ажратиб олади. Унинг фикрича, мазкур кўрсаткичлар инвестицион жараённинг барча томонларини акс эттирувчи инвестицион фаоллик омиллари таркибига киритилади. [6]

¹ Муаллиф ишланмаси.

Шаклланган кўрсаткичларнинг йиғиндиси иқтисодий тизим ва инвестициялаш объектлари сифатида ҳудудлар фаолиятининг ташқи ва ички омилларини қамраб олади (3-расм).

3-расм. Ҳудудларнинг инвестицион фаоллигини белгилайдиган омиллар [6]

Олиманинг фикрича, барча келтирилган омиллар ёрдамида қўйилмаларнинг хатарликка тортилган даражаси таҳлил қилиниши мумкин. Тармоқлар даражасида қўйилмаларнинг хатарлик даражасини баҳолаш учун ушбу рўйхатдан сиёсий, ижтимоий, инфратузилма, қонуний ва жиноий, инновацион ва ресурс-хом ашё омиллари чиқариб ташланган. Бу уларнинг таҳлил қилинаётган кўрсаткичларни шакллантиришга етарли даражада таъсир кўрсатмаётгани билан изоҳланади.

Инвестицион салоҳият категорияси узоқ вақт давомида фойдаланиладиган активларга, шу жумладан, даромад ёки бошқа иқтисодий натижаларни кўпайтириш мақсадида қимматли қоғозларга маблағларни йўналтириш имконияти сифатида талқин этиб келинган.

Мамлакатнинг инвестицион салоҳиятини шакллантириш ва амалга ошириш таҳлиliga бағишланган, Ф.С.Тумусов томонидан таклиф этилган ёндашув ҳам диққатга сазовор. У “инвестицион салоҳият”ни сармояни такрор ишлаб чиқаришнинг моддий, молиявий ва интеллектуал эҳтиёжларини қондиришни таъминловчи реал инвестицион талабга айланиш имконига эга бўлган инвестициялар бозорида инвестицион талаб шаклида намоён бўладиган, тўпланган сармоянинг бир қисмидан иборат инвестицион ресурсларнинг жамланмаси сифатида талқин қилинади. [1]

Бизнинг фикримизча, инвестицион салоҳият мамлакатнинг инвестицияларнинг кириб келиши учун очиклиги ва иқтисодий ресурслар захираларининг мавжудлиги, уларнинг ҳажми билан белгиланади.

Инвестицион салоҳият жорий ва келгусидаги инвестицион ресурслар, улардан муайян бир инвестицион майдон сатҳида фойдаланишнинг реал ва эҳтимолий натижалари орасидаги ўзаро муносабатларнинг йиғиндисидир. Инвестицион салоҳиятга берилган бу таъриф мазкур тушунчанинг асл моҳияти, ўзагига кўра, фақатгина ресурс базаси ва унинг таркибий қисмларинигина тан оладиган бошқа ёндашувлардан тубдан фарқ қилади. Инвестицион салоҳиятнинг ресурслар ва улардан фойдаланиш натижалари йиғиндисини ифодаловчи икки хил тавсифи шуни ифодалайдики, инвестицион ресурслар жалб этилмайди, балки улардан фойдаланиш жараёни натижасида яратилади.

Маҳаллий иқтисодчи олимларимиздан бири Ш.И.Мустафақулов инвестицион муҳит ва унинг шаклланиши хусусида тўхталиб: “Инвестицион муҳит инвестицион жараёнлар амалга ошадиган шароит бўлиб, у ҳудуднинг инвестицион фаолияти ҳамда

инвестицияларнинг риск даражасини аниқлайдиган сиёсий, иқтисодий ҳуқуқий, ижтимоий ва бошқа омиллар таъсирида шаклланади” [2], - дея фикр билдирган.

Инвестицион муҳитни яхшилашга қаратилган давлат сиёсатининг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

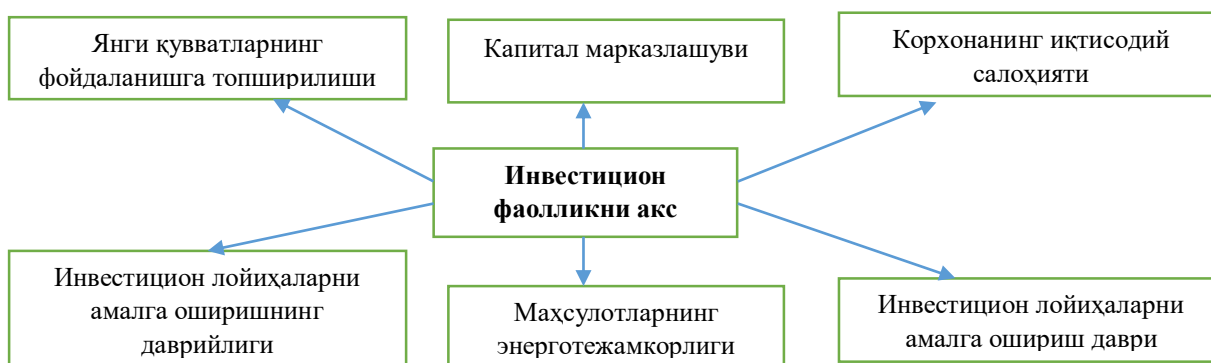
- инновацион ва тадқиқот фаоллиги, ахборот технологиялари соҳасида биринчи тоифадаги тадқиқот марказларини қўллаб-қувватлаш;
- технопарк ва инновацион кластерни ташкил этиш;
- хорижий инвесторлар учун қулай бўлган инфратузилма ва молиявий шароитларни шакллантириш. Улар қаторига: саноат корхоналарини қуриш учун ер участкалари, илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлари ва касбий тайёрлаш соҳасида лойиҳаларни амалга ошириш учун грантларни, ер участкалари, бино ва технологик усқунларни харид қилишга кетган харажатларни қоплаш учун капитал субсидияларини, солиқ имтиёзларини бериш;
- инвестицион жараёнлар инфратузилмаларини ривожлантириш учун давлат-хусусий шерикчилик институтини шакллантириш.

Ўзбекистон ҳудудлари ўзига хос хусусиятларига кўра ажралиб туради. Шу боис салоҳиятли инвесторга инвестициялаш тўғрисидаги қарорни қабул қилиш учун ҳар бир ҳудуднинг инвестицион салоҳияти тўғрисидаги объектив ахборот мавжуд бўлиши лозим. Ҳудудларнинг инвестицион жозибadorлигини баҳолаш тизимини яратиш эса давлат ва ҳудудларнинг ривожланиши учун зарур шарт ҳисобланади.

Бугунги кунда мамлакат инвестицион фаолиятининг қуйидаги даражаларини фарқлаш мумкин: мамлакат, минтақа, тармоқ, корхона. (4-расм)

Мамлакат инвестицион фаоллигини акс эттирувчи омилларни 5-расм маълумотлари орқали кўришимиз мумкин:

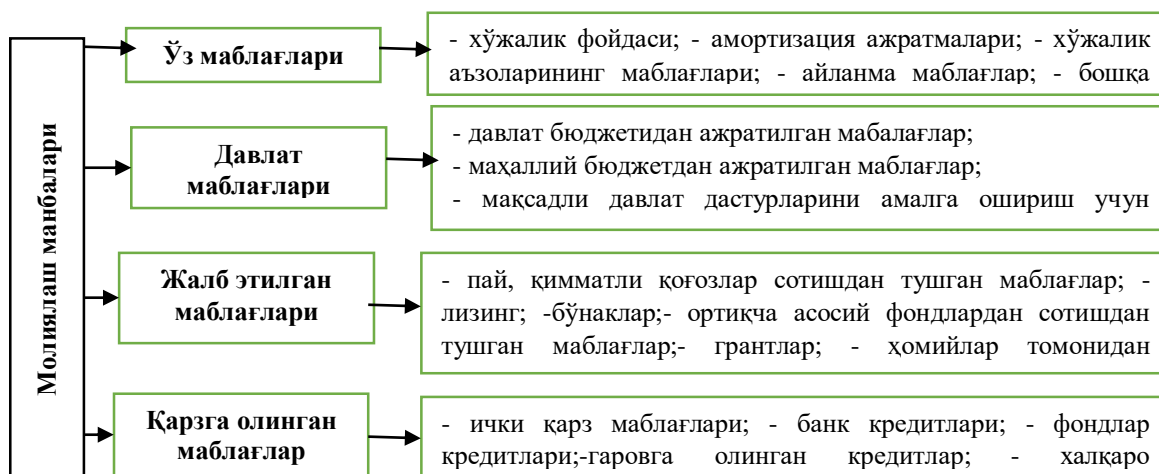
5-расм. Инвестицион фаолликни акс эттирувчи омиллар¹

Мамлакатимизга инвестицияларни жалб этишда макроиқтисодий сиёсат ҳолати, амалга ошириладиган чора-тадбирлар ва ҳуқуқий-ташкилий-иқтисодий механизмлар қанчалик такомиллашган бўлмасин, ҳудудлар даражасида ишлаб чиқаришнинг ихтисослашув даражаси, ҳолати тўлиқ инобатга олинмаса, микродаражада бевосита хўжаликларнинг инвестиция фаоллигида самарадорликка эришиш имконияти бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳудудларнинг ўзига хос, табиий-иқтисодий, жойлашув, ихтисослашув ва ижтимоий шарт-шароитлари турлича бўлганлиги учун ҳам уларнинг инвестиция маблағлари билан молиялаш манбаларини таҳлил этиш зарурдир (6-расм).

¹ Тадқиқот натижаларига кўра муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

6-расм Инвестицион фаолиятни молиялаштириш манбалари.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида молиялаштириш манбалари бўйича асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар ҳажмини таҳлилини 1-жадвал маълумотлари орқали кўришимиз мумкин.

Келтирилган маълумотларни таҳлил қилиш натижаларига кўра, молиялаштириш манбалари бўйича асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар ҳажми 2018 йилда 42 фоизи корхоналар ва аҳолининг ўз воситаларига ва 58 фоизи қабул қилинган маблағларга тўғри келган. Қабул қилинган маблағлар таркибида 4,5 фоизи давлат бюджетига, 17,8 фоизи банк кредитлари ва бошқа қарз маблағларига ва 24,3 фоизи чет эл инвестициялари ва кредитларига тўғри келган.

2020 йилда молиялаштириш манбалари бўйича асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар ҳажмининг 40,8 фоизи корхоналар ва аҳолининг ўз воситаларига ва 59,2 фоизи қабул қилинган маблағларга тўғри келмоқда. Қабул қилинган маблағлар таркибида 6,8 фоизи давлат бюджетига, 7,6 фоизи банк кредитлари ва бошқа қарз маблағларига ва 38,9 фоизи чет эл инвестициялари ва кредитларига тўғри келган.

Улар фаолиятининг асоси ҳисобланган асосий ишлаб чиқариш фондларнинг сифат ва миқдор жиҳатдан юқори даражада кўпайишига олиб келади.

Мамлакатнинг инвестиция фаоллигини оширишда асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш, инвестиция механизмнинг тўлиқ шаклланмаганлиги ва ривожланмаганлиги, товар-моддий маблағларни, инвесторларнинг товар ва пул маблағларини, инвесторлар – иқтисодиёт субъектлари учун моддий-техника, ускуналар билан таъминловчилар, ишлаб чиқарувчилар ва уларнинг маҳсулотлари истеъмолчилари, охириги ишлаб чиқариш, сотиш натижалари ҳаракатини тўлиқ назорат қилиш имконини берувчи комплекс инвестициялашнинг мажмуавий механизми тақозо этилади.

Муҳокама ва натижалар. Бундай ёндашувлар барча иштирокчиларнинг молиявий хатарларини пасайтириб, кундалик фаолиятидаги харажатларини қисқартиради, такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксизлиги ва барқарорлигини таъминлашда бевосита инвестор ва инвестициялардан фойдаланувчи ўртасида ўзаро муносабатларни амалда мустаҳкамлайди.

Бугунги кунда ҳудудий иқтисодиётни ривожлантириш стратегиясини таъминлаш тизимининг асосий бўғини инвестицияларни жалб этиш ҳисобланади. Хориж тажрибаси кўрсатишича, ҳудудий иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг асосини инвестицион жараёнларни такомиллаштириш ва жозибадорлигини ошириш ташкил этади. Республикамизда ҳудудий иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятлари, тутган ўрни ва мавжуд табиий-ташкилий-иқтисодий ҳолатидан келиб чиққан ҳолда, иқтисодиёт тармоқларига инвестицияларни кенг жалб этиш амалга ошириладиган иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва эркинлаштириш босқичида муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Ҳудудий иқтисодиётнинг дастлабки босқичларида кам даромадлилиги, ишлаб чиқариш жараёнига боғлиқ бўлган хатарларининг юқорилиги, инвестицияларни жалб этишнинг бозор тамойилларига мос механизмларининг мукамал шаклланмаганлиги сабабли иқтисодиёт тармоқларининг инвестицион жозибадорлиги пастлигича қолмоқда.

Инвестицияларни жалб этиш жараёнларини ижобий ҳал этишда, авваламбор, тармоқлараро инвестициялаш таркибини такомиллаштириш, ҳудудий иқтисодиётга ажратиладиган инвестициялар миқдорини ошириш талаб этилади. Бу эса молиявий, кредит, товар ва лизинг инвестицияларини тармоқнинг етакчи ва асосий бўғинлари ҳисобланган корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқаришда технологик жараёнларини такомиллаштириш моддий-техника ресурслари таъминотини мустаҳкамлаш ва инвестицион ишлаб чиқаришда йўналтиришни талаб этади. Шунингдек, мамлакатда ишлаб чиқаришнинг механизация даражаси пасайиб кетаётганлиги сабабли иқтисодиёт тармоқларида амалга ошириладиган инвестиция сиёсати қўл меҳнати улушини қисқартиришига қаратилмоғи лозим. Шунинг учун ҳам инвестицияларни жалб этишдаги устуворлик тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, ташиш, уларни дастлабки қайта ишлаш, сақлаш ва реализация қилиш жараёнларини комплекс механизациялашда замонавий, юқори унумли машина ва механизмларни қўллашга қаратилиши мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Тадқиқот натижасида олинган маълумотлар таҳлили шуни кўрсатдики, Республикамизда инвестицион жараёнлардаги мавжуд камчиликлар ва муаммоларни ҳал этиш учун кенг қамровли чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилмоғи лозим. Мамлакатимизнинг инвестицион фаоллиги ва жозибадорлигини оширишда қуйидаги йўналишларда чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз:

- иқтисодиёт тармоқларига инвестицияларни жалб этишнинг устувор йўналишларини реал шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда аниқлаш;
- инвестицион жараённи илмий ва амалий асосланган баҳолар тизими билан таъминлаш;
- имтиёзли кредит, солиқ ва амортизация сиёсатини амалга ошириш;
- ҳудудлар даражасида иқтисодиётнинг ўзига хос реал хусусиятларини тўлиқ инобатга олган ҳолда, инвестицион лойиҳалар ишлаб чиқишни амалга ошириш;
- тадбиркорликни ташкил этишда бизнес-режалар ишлаб чиқишни такомиллаштириш ва унда инвестиция фаолиятини асослаш ҳамда молиялаштириш манбаларини аниқлаш кабилар.

Инвестиция фаоллиги ва унинг самарадорлигини ошириш учун юқорида таъкидлаб ўтилган чора-тадбирлар, авваламбор, иқтисодий, ижтимоий ва экологик башоратларга асоланмоғи лозим, чунки иқтисодиётга инвестицияларни жалб этишда юқори самарага эришишда нафақат иқтисодий, балки ижтимоий ва экологик жиҳатлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам мамлакат доирасида ишлаб чиқиладиган инвестиция дастурлари ва лойиҳалари иқтисодий-ижтимоий ва экологик мақсадларга йўналтирилган бўлмоғи лозим.

Пировардида, мамлакатимизга жалб этилган инвестициялар нафақат тармоқда ишлаб чиқариш самардорлигини ошириш, барқарор ривожланишга эришиш, балки экологик жиҳатдан тоза ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариб, экспорт салоҳиятини ошириш, ички ва ташқи бозорни сифатли ва рақобатбардош маҳсулотлар билан тўлдириш ҳамда атроф-муҳитни яхшилашга олиб келади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Тумусов Ф.С. Инвестиционный потенциал региона: теория, проблемы, практика.- М., Экономика, 1999. С. 272.
2. Мустафақулов Ш.И. Инвестицион муҳит жозибадорлиги. – Т.: BAKTRIA PRESS, 2017 й., Б.39.
3. Хусанов Д.Н. Аграр соҳада инвестицион фаоллик. // “Agroiqtisodiyot” илмий-амалий агроиқтисодий журнал. 3-сон, 2018 йил. www.stat.uz –
4. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси веб-сайти
5. Хусанов Д.Н. Қишлоқ хўжалигида инвестицион фаолликни таъминлашнинг назарий асослари.// Иқтисодиёт ва таълим журнали, 2016 йил, 5-сон.
6. Смаглюкова Т.М. Методика комплексной оценки инвестиционной привлекательности регионов с учетом их отраслевой специализации. // Проблемы современной экономики. 2007. – № 3(23).

Ҳакимов Ҳакимжон

Тошкент давлат иқтисодиёт университети тадқиқотчиси

ДАВЛАТ ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАРИ БЎЙИЧА ДАРОМАДЛИЛИК ЭГРИ ЧИЗИҒИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Мақолада Ўзбекистонда бюджет-солиқ ва пул-кредит сиёсатини мувофиқлаштиришда давлат қимматли қоғозларининг даромадлилик эгри чизиғининг шаклланиш ҳолати батафсил кўриб чиқилади. Биринчидан, муаммони тўлиқ таҳлил қилиш амалга оширилади, бу ерда даромадлилик эгри чизиғини аниқлайдиган ва унга таъсир қилувчи асосий омиллар ўрганилади.

Таянч сўз ва иборалар: даромадлилик эгри чизиғи, давлат қимматли қоғозлари, иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш, молиявий барқарорлик, барқарор иқтисодий ўсиш, ривожланаётган иқтисодиётлар.

Khakimov Khakimjon

Researcher of Tashkent State University of Economy

CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF THE YIELD CURVE ON GOVERNMENT SECURITIES

Abstract. The article examines in detail the state of formation of the yield curve of government securities in the coordination of fiscal and monetary policy in Uzbekistan. First, a thorough analysis of the problem is carried out, where the main factors that determine the yield curve and affect it are studied.

Key words: yield curve, government securities, economic policy coordination, financial stability, sustainable economic growth, emerging economies.

Ҳакимов Ҳакимжан

научный сотрудник Ташкентского государственного
экономического университета

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КРИВОЙ ДОХОДНОСТИ ПО ГОСУДАРСТВЕННЫМ ЦЕННЫМ БУМАГАМ

Аннотация. Статья подробно изучает состояние формирования кривой доходности государственных ценных бумаг при координации фискальной и монетарной политики в Узбекистане. Сначала проводится тщательный анализ проблемы, где изучаются основные факторы, определяющие кривую доходности и влияющие на ней.

Ключевые слова: кривая доходности, государственные ценные бумаги, координация экономической политики, финансовая стабильность, устойчивый экономический рост, развивающиеся экономики.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N18>

Кириш. Вақт ўтиши билан давлат қимматли қоғозларининг даромадлилик эгри чизиғи замонавий иқтисодиётда муҳим роль ўйнаши тобора аниқлашди. У иқтисодиётнинг ҳолатини акс эттиради, инвестицион кутилмалар харитаси бўлиб, кўплаб молиявий ва инвестиция қарорлари учун асос бўлади.

Ўзбекистон кўплаб ривожланаётган иқтисодиётлар сингари, иқтисодий ўсиш ва макроиқтисодий барқарорликни қўллаб-қувватлаш учун муҳим фискал ва монетар сиёсат стратегияларини амалга оширолмақда. Шу нуқтаи назардан, бу икки жиҳатни мувофиқлаштиришда давлат қимматли қоғозларининг даромадлилик эгри чизиғининг шаклланиши катта таъсир кўрсатади.

Адабиётлар шарҳи. Давлат қарзларини бошқариш, шу жумладан далат ички қарзаларини тартибга солиш фискал ва монетар сиёсатни мувофиқлаштириш соҳаларидан бири ҳисобланади. Бунда давлат қимматли қоғозлари ва улар бўйича даромадлилик эгри чизиғи Ҳукумат ва Марказий банк учун бозор механизми бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодчилар Radeef Chundakkadan ва Subash Sasidharan (2019) ларнинг “Liquidity pull-back and predictability of government security yield volatility” номли мақоласида ҳукумат облигациялари даромадлигининг ўзгарувчанлиги ва ликвидлик ўртасидаги муносабатлар кунлик маълумотлар ёрдамида тадқиқ этилади. Муаллифлар Ҳиндистон Миллий банкининг сўнгги ликвидлик операцияси бўлган Term Repo Operationдан шаклланган, янги ликвидлик ўлчови бўлган Repo Spreadни тақдим этадилар. Натижа шуни кўрсатадики, ликвидлик ўзгарувчиси қимматли қоғозлар даромадлиги ўзгарувчанлигини аниқ тушунтириш кучига эга. Бундан ташқари, улар Repo Spreadнинг ҳукумат қимматли қоғозлари даромадлиги ўзгарувчанлигига муҳим прогноз қилиш кучига эга эканлигини аниқлайдилар [1].

Олим Tadashi Endo (2022)нинг “Endogenous market development for government securities in lower-income economies” номли мақоласида кўплаб кам даромадли иқтисодиётлар ҳукумат қимматли қоғозлар бозорларини (GSM) ривожлантиришда қийинчиликларга дуч келаётганлигини таъкидлайди. Ушбу тадқиқотда Ҳиндистоннинг ҳукумат қимматли қоғозлар бозори ривожланишининг дастлабки босқичида эндоген ўзгарувчилар савдо ҳажмининг ўсишини 40% тушунтирганлиги ва коммунал хизматлар бозорнинг дастлабки босқичида савдо ҳажмини оширишда муҳим рол ўйнаганлиги қайд этилган [2].

Тадқиқот методологияси. Мақолада фискал ва монетар сиёсатни мувофиқлаштиришда давлат қимматли қоғозлари бўйича даромадлилик эгри чизиғининг шаклланиш ҳолатини изоҳловчи асосий сабаблар статистик таҳлил ва иқтисодий моделлаштириш методлари асосида тадқиқ этилган. Тадқиқотда адабиётларни таҳлил қилиш ва ахборот синтези усулларида ҳамда математик ва иқтисодий моделлардан (масалан, Nelson-Siegel-Svensson моделидан) фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси. Қарз қимматли қоғозлари бўйича даромадлилик эгри чизиғи – облигацияларнинг даромад келтириш даражаси (фоизи) бўйича тузилади. Ушбу эгри чизиқнинг нафақат мамлакат иқтисодиётини баҳолашда, балки потенциал инқирозларни аниқлашда ҳам қўлланилади. Яъни, қарз қимматли қоғозлари бўйича тескари кўринишдаги даромадлилик эгри чизиғининг шаклланиши мамлакатда рецессия шакллангани, ёки яқин вақтлар ичида бундай инқироз бўлиши мумкинлигини кўрсатувчи муҳим индикаторлардан бири ҳисобланади.

1971 йил 15 августда АҚШ Президенти Richard Nikson АҚШ доллари энди олтин стандартига асосланмаслигини эълон қилди ва шу билан Бреттон-Вудс тизимини тугатади ва сузиб юривчи курслар даври бошлайди. Нью-Йоркдаги фонд бозори билан

шуғулланувчи Solomon Brothers облигациялар бўйича тадқиқотлар бошлиғи Martin Liebovits томонидан рағбатлантирилган ҳолда, брокерлар янги усуллар билан облигацияларнинг даромадлиги ҳақида ўйлай бошладилар. Ҳар бир етукликни (ўн йиллик облигация, беш йиллик ва бошқалар) алоҳида бозор сифатида ўйлашнинг ўрнига, улар барча ҳосиллари бўйича эгри чизиқ чизишни бошладилар [3]. Ҳозирги замонга яқинроқ бўлган вақт қисқа муддат деб номланди - боғланиш соҳалари, табиийки, узоқ муддат бўлди.

Академиклар бу борада амалиётчиларга етиб олишга ҳаракат қилишди. Чехия математиги Oldrich Vasicek 1977 йилда ёзган илмий ишда барча нархлар эгри чизиқ бўйлаб қисқа муддатли ва шунга мос равишда қисқа муддатли фоиз ставкалари билан боғлиқ деб таъкидлаган эди [4]. Vasicek ишининг математик модели Ornstein-Uhlenbeck жараёни томонидан берилган, аммо шу вақтдан бошлаб модел қисқа курснинг салбий томонга ўзгариши ва ҳар хил шаклдаги даромадлилик эгри чизиқларини яратишда мослашувчан эмаслиги сабабли рад этилди.

Vasicek моделини кўплаб турли хил моделлар, шу жумладан Hull-White моделлари алмаштирдилар (бу Ornstein-Uhlenbeck жараёнидаги вақтга қараб параметрларни ўзгартиришга имкон беради), ўзгартирилган Bessel жараёни бўлган Cox-Ingersoll-Ross ва Heath-Jarrow-Morton асослари шулар жумласидандир. Бундан ташқари, ушбу моделларнинг ҳар бирида кўпгина ўзгартиришлар мавжуд.

Яна бир замонавий ёндашув LIBOR бозор моделидир. Модел 1997 йилда Brace, Gatarek ва Musiela томонидан тақдим этилган ва кейинчалик бошқалар томонидан ишлаб чиқилган. 1996 йилда Olivye Doria (ўша вақтдаги Deutsche Банкнинг swарлар раҳбари) бошчилигидаги брокерлар гуруҳи Европанинг барча асосий валюталарида айирбошлаш даромадларининг эгри чизиғини кенгайтиришга ҳисса қўшдилар. Унгача бозор нархларни 15 йиллик муддатга беради. Жамоа Европада даромадлилик эгри чизиқларининг муддатини 50 йилгача узайтирди (лира, француз франки, Deutsche маркаси, Дания крони ва бошқа кўплаб валюталар, шу жумладан ЭКЮ). Ушбу янгилик узоқ муддатли купонсиз облигацияларни чиқариш ва узоқ муддатли ипотекаларни яратишда муҳим ҳисса қўшди.

Даромад эгри чизиғининг одатий кўриниши келгусидаги t вақтларда аниқланган P функцияси нуқтаи-назаридан аниқланиб, $P(t)$ келажакда t йилининг пул бирлигини олиш қийматини англатади. Агар P барча келгусидаги t учун аниқланса, ушбу давр учун қарз олиш учун даромадни (яъни йиллик фоиз ставкаси) формулалар ёрдамида осонгина шакллантиришимиз мумкин [5].

$$Y(t) = P(t)^{-\frac{1}{t}} - 1 \quad (1)$$

Даромадлилик эгри чизиғини аниқлашда катта қийинчилик $P(t)$ функцияни аниқлашдир. P дисконт коэффициенти функцияси ёки купонсиз облигация деб номланади.

Даромад эгри чизиғи ҳам облигация бозорида, ҳам пул бозорида мавжуд бўлган нархлардан келиб чиқади. Облигация бозорида ҳосил бўлган даромад эгри чизиқлар фақат маълум бир турдаги облигациялар (масалан, Буюк Британия ҳукумати томонидан чиқарилган облигациялар) асосида фойдаланилса, пул бозорида қурилган даромад эгри чизиқлари “LIBOR” нинг ҳозирги “LIBOR” ставкаларидан “нақд” нархлардан

фойдаланади. У уч хил муддат учун – қисқа давр 3 ой, ўрта давр 3 ойдан 15 ойгача, узоқ муддат 1 йилдан 60 йилгача тузилиши мумкин.

Иккала ҳолатда ҳам, мавжуд бозор маълумотлари пул оқимларининг A матричасини, ҳар бир сатрда маълум бир молиявий воситани ва ҳар бир устунни ўз вақтида кўрсатадиган маълумотни тақдим этади. Матрицанинг (i, j) -инчи элементи j -куни i – облигация учун тўлайдиган миқдорини англатади. F бугунги нархларини кўрсатувчи вектор бўлсин (шунда, i -инчи облигация $F(i)$ қийматига эга), қоидага кўра $F = AP$ (бу матрицани кўпайтириш) бўлиши керак. Аслида, молия бозорларидаги хатолик бу тенгламани аниқ ҳал қиладиган P ни топиш мумкин эмаслигини англатади ва бизнинг мақсадимиз P векторини шундай топиш [6]

$$AP = F + \varepsilon \quad (2)$$

бунда ε иложи борича кичикроқ вектор бўлиши керак (масалан, векторнинг ўлчамини унинг нормасини олиш билан ўлчаш мумкин).

Агар биз ушбу тенгламани еча олсак ҳам, биз эгри чизиқни шакллантираётган бир ёки бир нечта асл воситадан пул оқими бўлган учун $P(t)$ ни аниқлаймиз. Бошқа t учун қийматлар одатда баъзи турдаги интерполяция схемасидан фойдаланиб аниқланади.

Амалиётчилар ва тадқиқотчилар $A^*P = F$ тенгламасини ечишнинг кўплаб усулларини таклиф қилишди. Бу энг табиий усул - энг кичик квадратлар усули - қониқарсиз натижалар олиб келади. A матричасида нолларнинг кўплиги P функциясининг “нотекис” эканлигини англатади.

James ва Webber фоиз ставкаларини моделлаштириш бўйича кенг қамровли китобида P ни топиш муаммосини ҳал қилиш учун қуйидаги усуллар таклиф қилинганлигини таъкидлашади [3]:

лагранж кўпайтувчиларидан фойдаланиб ҳисоблаш;

параметрланган эгри чизиқлардан фойдаланиш (масалан, сплайнлар, Nelson-Siegel моделлари оиласи, Svensson тенгламалари оиласи, экспоненциал кўпайтувчилар оиласи ёки Cairns чекланган-экспоненциал эгри чизиқлар оиласи;

ядро (kernel) лар ёрдамида локал регрессия;

чизиқли программалаштириш.

Пул бозорида амалиётчилар эгри чизиқнинг турли соҳалари учун ечим топиш учун ҳар хил усуллардан фойдаланишлари мумкин.

Даромадлилик эгри чизиғини ҳисоблашнинг энг кенг тарқалган усулларидан бири – Nelson-Siegel модели ҳисобланади. Унга кўра форвард ставкасининг формуласи қуйидагича топилади [7]:

$$R_{NS}^{forward} = \beta_0 + \left(\beta_1 + \beta_2 \frac{t}{\tau} \right) e^{-\frac{t}{\tau}} \quad (3)$$

бунда

$\beta_0, \beta_1, \beta_2, \tau$ лар ҳисобланиши керак бўлган параметрлар.

Узлуксиз ҳисобланадиган ставка қуйидагича тенг бўлади [7]:

$$r_{NS} = \beta_0 + (\beta_1 + \beta_2) \frac{1 - e^{-\frac{t}{\tau}}}{\frac{t}{\tau}} - \beta_2 e^{-\frac{t}{\tau}} \quad (4)$$

Қисқа муддат (3 йилгача) бўлган муддатда даромадлилик эгри чизиғини тўғри ҳисоблаш учун ўзгартирилган Nelson-Siegel моделидан фойдаланилади [6]:

$$r_{NS}^* = r_{NS} + g_1 e^{-t^2/2} + g_2 e^{-(t-1)^2/2} + g_3 e^{-(t-2)^2/2} \quad (5)$$

Ушбу формула юқоридагилардан кам фарқ қилса-да, у аниқроқ даромадлилик эгри чизиғини қуриш имконини беради.

Nelson-Siegel моделидан ташқари Svensson модели ҳам даромадлилик эгри чизиғини ҳисоблашда қўлланилади. У юқоридагидан фарқли равишда 6 та параметрга эга [6].

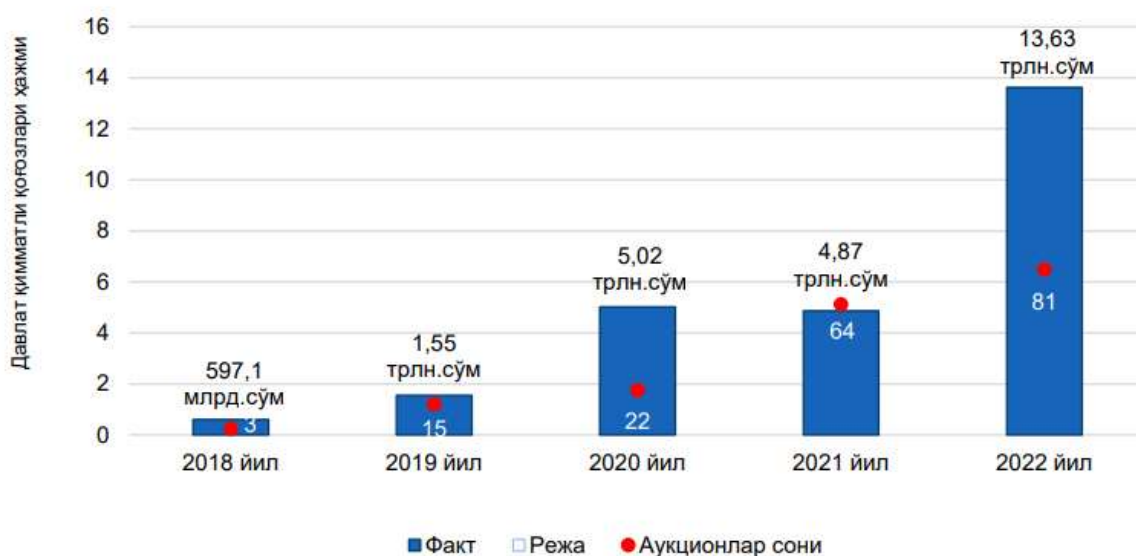
$$R_{SV}^{forward} = \beta_0 + \left(\beta_1 + \beta_2 \frac{t}{\tau_1} \right) e^{-\frac{t}{\tau_1}} + \beta_3 \frac{t}{\tau_2} e^{-\frac{t}{\tau_2}} \quad (6)$$

Svensson модели Nelson-Siegel моделига янги ўзгарувчиларни қўшади.

Бундан ташқари қўлланиладиган усуллардан бири сплайн модели ҳисобланади. Ушбу модел орқали ҳам давлат облигацияларининг даромадлилик эгри чизиғини ҳисоблашда ишлатилиши мумкин.

Ўзбекистонда ҳам давлат қимматли қоғозлари, жумладан давлат облигацияларининг даромадлилик даражасини баҳолаш, унинг даромадлилик даражасини баҳолашда даромадлилик эгри чизиғи муҳим аҳамият касб этади.

Ҳукумат ва Марказий банк нафақат ички бозорда, балки халқаро фонд бозорларида ҳам облигацияларни чиқаришни давом эттирмоқда. Ушбу облигацияларга ҳам ички, ҳам ташқи бозорда юқори талаб мавжуд эканлиги, уларнинг даромадлилик даражасига таъсир қилмоқда.

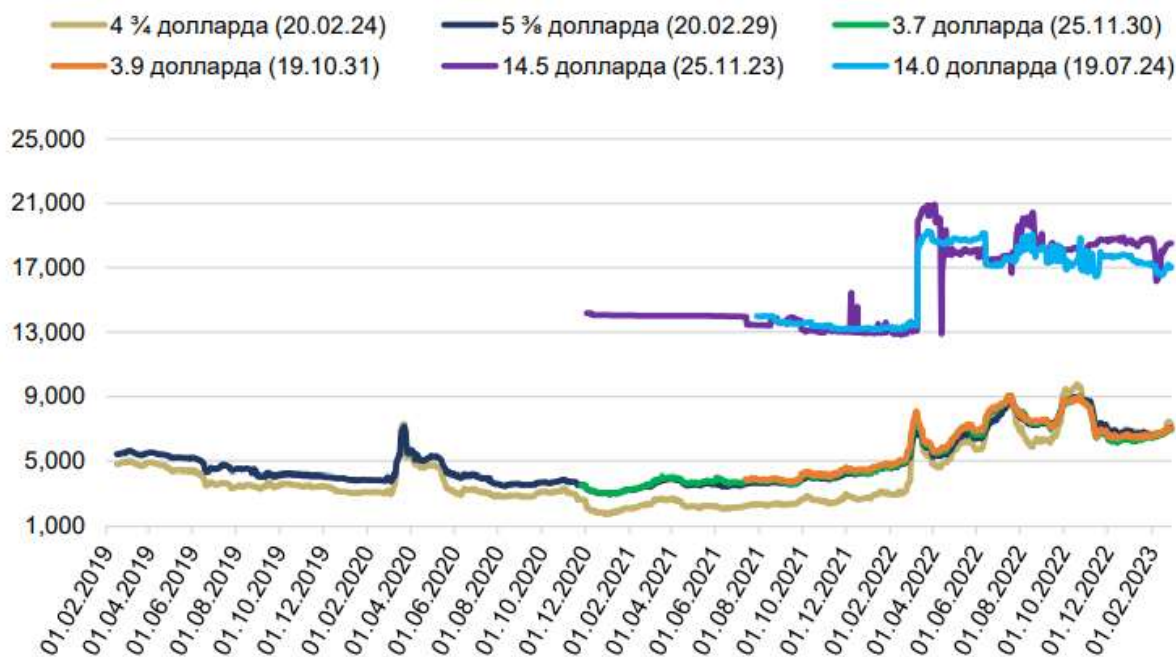
1-расм. 2018-2022 йиллар давомида жойлаштирилган давлат қимматли қоғозлари

Манба: Иқтисодиёт ва молия вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланди.

2019 йилда давлат қимматли қоғозларини жойлаштиришда илк мартаба мамлакатда евробондларни Лондон фонд биржасида жойлаштирилди. Бу облигацияларнинг нафақат, миллий валютада, балки хорижий валютада ҳам қўйилишини англатмоқда. Ушбу облигациялар кўп жиҳатдан, мамлакатнинг халқаро имижини таъминлаш, корпоратив сектор учун “бенчмарк” вазифасини бажариш учун қўйилди.

Умумий ҳисобда, 5 йиллик облигациялар 500 миллион долларга, 10 йиллик облигациялар яна шунча миқдорга қўйилди. Облигацияларга нисбатан талабнинг катта

эканлиги уларнинг даромадлилик даражаси дастлабки кўрсаткичдан пасайишига сабаб бўлди.

2-расм. Халқаро облигацияларнинг даромадлилик эгри чизиғи

Манба: Иқтисодиёт ва молия вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланди.

Ўзбекистон Республикаси давлат евро облигациялари 2019 йил феврал ойида Лондон фонд биржасига жойлаштирилди. Бунда 5 йиллик облигацияларда даромадлилик даражаси 4,75 фоизни, 10 йиллик облигацияларда эса 5,375 фоизни ташкил этди.

Умумий олиб айтганда, Ўзбекистон пул-кредит сиёсатида очиқ бозор операцияларининг амалга оширилиши натижасида, давлат қимматли қоғозларининг бирламчи ва иккиламчи савдолари ўтказила бошланди. Шу орқали, Марказий банк монетар секторни тартибга солишда янада самаралироқ ишлаш имкоиятига эга бўлмоқда.

Ўзбекистоннинг давлат қимматли қоғозлари учун даромадлилик эгри чизиғини шакллантириш орқали мамлакат пул-кредит сиёсатида баҳо берамиз. Бунда кенг тарқалган усуллардан бири – Nelson-Siegel-Svensson моделидан фойдаланамиз. Унинг формуласи юқорида келтирилган эди:

$$r_{NS} = \beta_0 + \beta_1 \frac{1 - e^{-\frac{t}{\tau_1}}}{\frac{t}{\tau_1}} + \beta_2 \left(\frac{1 - e^{-\frac{t}{\tau_1}}}{\frac{t}{\tau_1}} - e^{-\frac{t}{\tau_1}} \right) + \beta_3 \left(\frac{1 - e^{-\frac{t}{\tau_2}}}{\frac{t}{\tau_2}} - e^{-\frac{t}{\tau_2}} \right) \quad (7)$$

Ушбу модел ёрдамида Ўзбекистонда давлат қимматли қоғозлари даромадлилиги эгри чизиғини шакллантирамыз.

Моделни тузишда энг кичик квадратлар усули орқали параметраларнинг қиймати ҳисобланади.

1-жадвал

Nelson-Siegel-Svensson модели орқали ҳисоблаш

Ойлар	Даромадлилик	Ҳисобланган даромадлилик	Квадрат хатолик

1		2.16%	
2		2.03%	
3		1.85%	
4		1.70%	
5		1.58%	
6	10.86%	1.49%	0.008763
7		1.43%	
8		1.37%	
9	14.18%	1.33%	0.016504
10		1.30%	
11		1.27%	
12	12.98%	1.25%	0.013759
18		1.17%	
24	14.87%	1.12%	0.018893
36		1.08%	
			0.057919

Бунда, ҳисобланган даромадлилик қуйидаги тахминий қийматлар орқали ҳисобланган:

Beta	Beta	Beta	Beta	lambda	lambda
0	1	2	3	1	2
0.01	0.01	0.01	0.01	1	1

Бизнинг мақсад функциямиз 1-жадвал сўнггида аниқланган квадрат хатоликлар йиғиндиси ҳисобланади. Яъни, ушбу кўрсаткични минималлаштириш асосий мақсадимиз. Тегишли ҳисоб-китоблар ёрдамида кўрсаткични минималлаштиришга уриниб кўраемиз.

Ҳисоб-китоблар натижасида қуйидаги кўринишдаги кўрсаткичларга эга бўлдик:

2-жадвал

Моделнинг топилган параметрлари

Номи	Якуний қиймат
Beta0	0.161483926
Beta1	-0.225819399
Beta2	-0.106414263
Beta3	-0.123858002
lambda1	0.704610199
lambda2	0.455063523

Яъни, Ўзбекистон учун давлат қимматли қоғозлари даромадлилиги эгри чизиғи формуласи қуйидагича кўриниш олди:

$$r_{NS} = 0.161 - 0.226 \frac{1 - e^{-\frac{t}{0.7}}}{\frac{t}{0.7}} - 0.106 \left(\frac{1 - e^{-\frac{t}{0.7}}}{\frac{t}{0.7}} - e^{-\frac{t}{0.7}} \right) - 0.123 \left(\frac{1 - e^{-\frac{t}{0.45}}}{\frac{t}{0.45}} - e^{-\frac{t}{0.45}} \right) \quad (2.8)$$

бунда

t – қимматли қоғознинг тўланиш муддати;

e – constant (≈ 2.71)

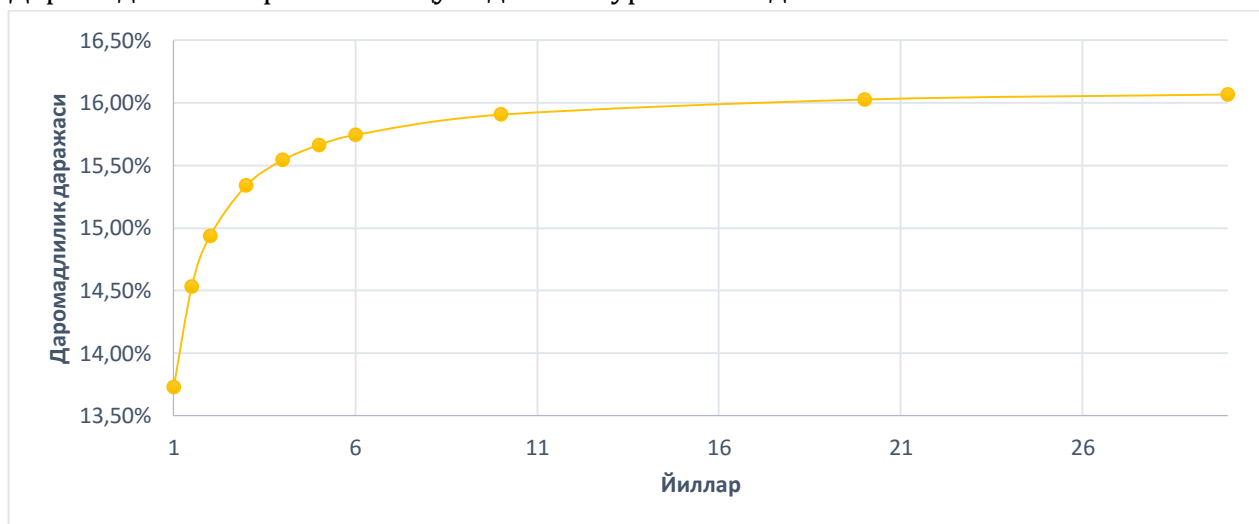
3-жадвал

Ҳисобланган даромадлилик даражаси

Йиллар	0	1	2	8	4	6				
Ҳисобланган даромадлилик	1.31 %	2.00 %	2.52 %	2.92 %	3.24 %	3.51 %	3.73 %	4.53 %	4.94 %	5.34 %

Турли муддатлар учун қимматли қоғозларнинг ҳисобланган даромадлилик даражаси шундай кўриниш олди (3-жадвал). Унга кўра, даромадлилик вақт ошиши билан ошиб боради.

Даромадлилик эгри чизиғи қуйидагича кўриниш олди:

3-расм. Узоқ муддатда Ўзбекистонда даромадлилик эгри чизиғи¹

Ўзбекистонда давлат қимматли қоғозларининг Nelson-Siegel-Svensson модели бўйича ҳисобланган даромадлилик эгри чизиғига эътибор қаратсак, ушбу чизиқнинг нормал кўринишга эга эканлигини кўришимиз мумкин. Бу эса, ўз навбатида мамлакатнинг ҳозирги кунда пул-кредит сиёсатида юритаётган очиқ бозор сиёсати самарали эканлигини ва бозор қатнашчиларининг регулятор юритаётган сиёсатга ишончи бор эканлигини кўрсатади. Узоқ муддатда Ўзбекистонда давлат қимматли қоғозлари учун даромадлилик даражаси 16% миқдорида қайд этилганини таъкидлаш керак.

Умуман, жаҳон амалиётида даромадлилик эгри чизиғининг узоқ муддатга (60 йилгача) тузилиши оддий ҳол ҳисобланади. Биз ҳам Ўзбекистон иқтисодиёти учун эгри чизиқни чизишда Nelson-Siegel-Svensson методидан фойдаландик.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, давлат қимматли қоғозлари даромадлилиги эгри чизиғи давлат облигациялари муддати ва даромадлилик даражаси ўртасидаги боғланишни кўрсатади. Давлат облигациялари

¹ Муаллиф ҳисоб-китоблари асосида

одатда, мамлакат ичида энг риски кам қимматли қоғоз ҳисобланганлиги туфайли даромадлилик эгри чизиғига қараб бутун мамлакат иқтисодиётининг ҳолатига баҳо бериш мумкин.

Одатда даромадлилик эгри чизиғи уч хил кўринишдан бирига эга бўлади: нормал, тескари ёки тўғри чизиқ. Нормал эгри чизиқ муддат узайиши билан даромадлилик ошиб боришини англатади. У иқтисодиётнинг ҳолати нормал эканлигини кўрсатади.

Тескари (инверсияланган) рецессия вақтида ёки ундан олдин бўлади. Тескари даромадлилик эгри чизиғида бозор иштирокчилари узоқ муддатда даромадлиликнинг тушиб кетишига ишонишади. Одатда, ушбу ҳолат иқтисодий инқирозларни баҳолашнинг яхши усули ҳисобланади.

Тўғри чизиқ ҳолати ўтиш даври иқтисодиёти учун хос бўлиб, бу ҳолат кам учрайди ва тез фурсатда нормал ёки тескари чизиқ билан алмашади.

Қимматли қоғозлар даромадлигини баҳолашнинг бир қанча усуллари мавжуд бўлиб, улар орасида Nelson-Siegel, Svensson методлари, Лагранж кўпайтувчилари, сплайнлар, чизиқли программалаштириш мисол бўла олади.

Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари юқоридаги усуллардан бирини танлаган ҳолда мамлакатда қимматли қоғозлар даромадлиги эгри чизиғини шакллантирадилар.

Миллий капитал бозори тўла ривожланишга улгурмаган экан, давлат ўз эҳтиёжлари учун зарур бўлган қийматни доим ҳам маҳаллий капитал бозоридан йиғиши мураккаб масаладир. Молия вазирлиги маълумотларига кўра, бугунги кунда, маҳаллий капитал бозоридан, унинг салоҳиятидан келиб чиқиб 500 млн. АҚШ долларигача бўлган қарз маблағларини йиғиш мумкин. Ўз вақтида, Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарзга бўлган эҳтиёжи йилига 4-5 млрд. долларни ташкил этади.

Классик макроиқтисодий назариялар шуни кўрсатадики, давлат томонидан ички капитал бозоридан қарз маблағларини йиғиб олиши хусусий инвестицияларнинг секинлашувиغا олиб келиши мумкин. Буни асосан икки йўл билан изоҳлаш мумкин:

давлат ички бозордан қанчалик кўп миллий валютада қарз жалб қилса, фоиз ставкалари шунчалик ошади, чунки давлат томонидан маблағламинг йиғиб олиниши пул таклифининг (M2 агрегати) камайишига олиб келади. Юқори фоиз ставкалари хусусий бизнес инвестицияларига салбий таъсир кўрсатмай қолмайди;

давлат аксарият тижорат банкларидан қарз маблағлар йиғиб олади. Тижорат банклари маблағлари эса (айниқса инқироз даврларида) хусусий секторни кредитлашнинг асосий манбаси ҳисобланади.

Тижорат банклари нафақат бизнес секторини, балки аҳолини ҳам кредитлайди, уларнинг истеъмолига таъсир кўрсатади. Давлат томонидан қарз маблағларини йиғиб олиш натижасида банк тизимидаги ликвидликнинг камайиши ва фоиз ставкаларининг ошиши аҳоли истеъмол даражасига аксар ҳолларда салбий таъсир кўрсатади.

Хусусий сектор инвестициялари ва аҳоли истеъмоли эса ЯИМнинг энг катта компоненти ҳисобланади.

Умуман олганда, ҳозирда Ўзбекистон қонунчилиги бўйича эмиссия ёки тўғридан-тўғри кредит бериш усули орқали бюджет тақчиллигини молиялаштириш билан боғлиқ чеклов мавжудлиги мазкур усул бўйича хавфларнинг мавжуд эмаслигини англатади.

Бироқ ички ва ташқи қарз билан боғлиқ масалалар жуда долзарб ҳисобланиб, кейинги тадқиқотларимиз учун асос бўлади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Radeef Chundakkadan and Subash Sasidharan,. 2019. Liquidity pull-back and predictability of government security yield volatility. *Economic Modelling*, Volume 77, Pages 124-132, ISSN 0264-9993.
2. Tadashi Endo,. 2022. Endogenous market development for government securities in lower-income economies. *Emerging Markets Review*, Volume 50, 100844, ISSN 1566-0141, <https://doi.org/10.1016/j.ememar.2021.100844>.
3. James, Jessica, and Nick Webber. (2000). *Interest rate modelling (Vol. 20)*. Chichester, UK: John Wiley & Sons.
4. Hagan, Patrick S., and Graeme West. (2006). Interpolation methods for curve construction. *Applied Mathematical Finance*, 13(2), 89-129.
5. Andersen, Leif, and Vladimir V. Piterbarg. (2010). *Interest Rate Modeling Volume III: Products and Risk Management*.
6. N. Anderson, F. Breedon, M. Deacon, A. Derry and M. Murphy. (1996). *Estimating and interpreting the yield curve (Vol. 6)*. John Wiley & Sons Incorporated.
7. Гамбаров Г.М., Шевчук И.В., Балабушкин А.Н., Никитин А.В. Кривая бескупонной доходности на рынке ГКО-ОФЗ // Рынок ценных бумаг. 2005. № 3. С. 68–77.

Achilova Ramziya A'zamovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
Tabiiy fanlar kafedrası o'qıtuvchısı
Email: ramziyaachilova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0740-6305>

ISHCHI KUCHI VA UNING BANDLIGI

Annotatsiya. Maqolada aholi bandligi tushunchasi iqtisodiy kategoriya sifatida tahlil qilingan. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda bandlik va mehnat bozorini tartibga solishning modellari o'rganib chiqilgan. Mazkur davlatlar tajribalaridan mamlakatimizda ishsizlikni qisqartirish va aholining ijtimoiy zarur mehnat bilan bandligini ko'paytirish bo'yicha foydalanish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: bandlik, ishsizlik, mehnat bozori, bandlik dasturlari, bandlikni tartibga solish modellari, xorijiy tajriba.

Achilova Ramzia Agzamovna
Bukhara State Pedagogical Institute
Lecturer of the Department of Natural Sciences

THE LABOR FORCE AND ITS EMPLOYMENT

Abstract. The concept of population employment has been analyzed as an economic category in the article. Models of organizing the labor market and employment in industrially developed countries have been studied. The possibilities of applying the experiences of these states in reducing unemployment and increasing the social necessity of labor in our country have been highlighted.

Keywords: employment, unemployment, labor market, employment programs, employment regulation models, foreign experience.

Ачилова Рамзия Агзамовна
Бухарский государственный педагогический институт
Преподаватель кафедры естественных наук

РАБОЧАЯ СИЛА И ЕЕ ЗАНЯТОСТЬ

Аннотация. В статье проведен анализ понятия трудового населения как экономической категории. Изучены модели организационной структуры рынка труда и занятости в странах с развитой промышленностью. Подчеркнуты возможности использования опыта этих государств для сокращения безработицы и увеличения социальной необходимости труда в нашей стране.

Ключевые слова: занятость, безработица, рынок труда, программы занятости, модели регулирования занятости, зарубежный опыт.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N19>

Kirish. Bugungi kunda ishchi kuchi bilan bandligini ta'minlash muammosi jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning eng muhim makroiqtisodiy xususiyatlaridan biri bo'lib iqtisodiyotda alohida ahamiyatga ega. Shuningdek, mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tashabbusi bilan qabul qilingan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini

rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida "aholi bandligini oshirish maqsadida aholining real pul daromadlari va xarid qobiliyatini oshirish, kam ta'minlangan oilalar sonini va daromadlar bo'yicha farqlanish darajasini yanada kamaytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, mehnat bozori mutanosibligini va infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish" asosiy vazifa sifatida belgilangan. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar jarayonida aholi bandligini ta'minlash muammolarini tadqiq etishning dolzarbligi birinchi navbatda, mazkur tushunchaning evolyutsion qarashlari va konseptual yondashuvlarini tadqiq qilishni taqozo qiladi. Mazkur tushunchaning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari mazmuni turlicha shakllar vositasida ifodalanadi [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqotchilar iqtisodiy o'sish sur'ati, bandlik va mehnat unumdorligi o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikka asoslangan holda sanoati rivojlangan mamlakatlarda aholi bandligini rag'batlantirish siyosatida bir qancha modellarini ajratishadi. Jumladan, tadqiqotchilar bandlik va mehnat bozorini tartibga solishning beshta: amerika modeli (AQSH), skandinaviya modeli (Shvetsiya, Finlyandiya, Daniya, Norvegiya), anglo-saksoniya modeli (Buyuk Britaniya, Kanada, Irlandiya), kontinental yoki nemis modeli (Germaniya, Avstriya, Belgiya, Niderlandiya, Shveytsariya, qisman Fransiya) va yapon modellarini ajratishadi. Ammo ayrim tadqiqotchilar mamlakatlarni boshqacha guruhlashadi, masalan, amerika modelini bo'lak qilib ajratmasdan, uni anglo-saksoniya modeliga qo'shib yuborishadi. Ayrim tadqiqotchilar esa mamlakatlarni uchta modelga (amerika, skandinaviya, yevropa) ajratib o'rganishadi [2].

Muhokama. Quyida biz ushbu modellar bilan tanishib chiqamiz.

1. Amerika modeli asosini ijtimoiy-mehnat munosabatlarining subsidiya ko'rinishi, xodimning shaxsiy yutuqqa erishishi va o'zini namoyon qilishi tashkil etadi.

Ushbu model mehnat bozori markazlashmaganligi hamda bandlik va ijtimoiy ta'minotning qonuniyligi;

- > ish beruvchi tomonidan yollanma ishchiga nisbatan nazorat yuqori darajadali;
- > ishchilarning yuqori darajadagi jug'rofiy va kasbiy mobilligi;
- > nisbatan yuqori darajadagi ishsizlik bilan xarakterlanadi.

Kasbiy karyera eng avvalo ish joyi o'zgarishi bilan bog'liq, shunga mos ravishda ushbu model qolganlariga nisbatan yuqori darajadagi mobilligi bilan farq qiladi. Ish haqi miqdori ish ixtisosligi va murakkabligiga asosan belgilanadi, xizmat pog'onalarida siljish, odatda, kasbiy-malakaviy profilini kengaytirishga bog'liq emas.

Kasbiy yo'nalish masalalariga katta e'tibor qaratiladi. Universitet va kollejlarda qoshida kasbga yo'naltirish bo'yicha maxsus markazlar va xususiy agentliklar tashkil etilgan. AQSH mehnat vazirligi qoshida 1200 dan ortiq davlat hisobidan faoliyat yurituvchi kasbga yo'naltirish va kasb tanlash markazlari ish olib borib, har yili ular orqali 1 milliondan ortiq yoshlar o'tishadi. Natijada mutaxassis tayyorlash xarajatlari 30-40 %ga kamayadi, kasbiy tanlov testlariga sarflangan bir dollar ming dollarlik iqtisodiy samaradorlikni ta'minlaydi [3].

Ma'lumki, AQSH an'anaviy ravishda haddan tashqari yuqori darajadagi ishsizlikka ega mamlakat hisoblanadi. Uning darajasiga friksion ishsizlik yaxshigina ta'sir etmoqda. Buni keng va dinamik mehnat bozorida, ishchilar faol ravishda nafaqat ish joyini, balki ixtisosligini ham o'zgartirishi bilan tushuntirish mumkin.

Masalan, mamlakatda har yil 10 % ishchi o'z ixtisosligini o'zgartiradi. Bundan tashqari, ushbu mamlakat ko'p yillardan beri har yilgi yangi ish joyi yaratish bo'yicha dunyoda birinchi

pog'onani bermay kelmoqda. Ushbu omillar aholi ishsizlikni xatarli hodisa sifatida emas, balki keng tarqalgan bir holat sifatida qabul qilishiga imkoniyat yaratadi.

Modomiki, AQShda ko'pincha malakasiz yoki malakasi kam ishchilar ishsizlikka tushishadi, ular uchun yaratiladigan ish joylari ham shunga yarasha past darajadagi sifatga egadir. AQShning zamonaviy bandlik siyosatidagi asosiy yo'nalishlarga: ish haqi darajasini oshirish jihatidan ish joylari sifatini oshirish, kelajakda kasbiy ulg'ayishni ta'minlash, ish joylarini saqlash va ularni ko'paytirishdir. AQSH siyosati, eng avvalo, bandlik o'sishini rag'batlantirish va ish joylarini ko'paytirish, ishchilarni tayyorlash va qayta tayyorlash, yollanma ishchi kuchiga ko'maklashishga qaratilgan.

Yevropa davlatlari va AQShda aholi bandligi muammosini hal etishga ma'lum bir darajada ko'maklashuvchi mintaqaviy rivojlanish agentliklarini tashkil etish va faoliyat yuritishi bo'yicha yetarlicha tajriba to'plangan. Keng tarqalgan mintaqaviy rivojlanish agentligining shunday shakllaridan biri, bu davlat investitsiya korporatsiyasidir. Uning faoliyati asosiga shaharni rivojlantirishga qaratilgan davlat investitsiyalarini konsentratsiyalash qo'yilgan bo'lib, shahar esa o'z navbatida qolgan periferiyalarga iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ijobiy ta'sir ko'rsatdi [4].

2. Skandinaviya yoki shved modeli quyidagi uchta tamoyilga asoslanadi:

- > mehnatga layoqatli aholining to'liq bandligini ta'minlashga erishish;
- > aholiga ijtimoiy kafolatlarni taqdim etish;
- > farovonlikka erishishda teng imkoniyatlarni ta'minlash.

Ma'lumki Shvetsiyada iqtisodiy siyosat kompaniyalar foydasi haddan tashqari ortib ketishini chegaralashga qaratilgan bo'lib, mamlakatda ishsizlar uchun ham, ish bilan band xodimlar uchun ham kasb tayyorgarligi va qayta tayyorlashning rivojlangan tizimi amal qiladi. Bu yo'l bilan ishsiz kuchining mintaqaviy va kasbiy harakatchanligi rag'batlantiriladi. Shvetsiyaning bu sohadagi tajribasi noyob ekanligini ta'kidlash kerak. Shvetsiyada mehnat bozorida cheklovchi (fiskal) siyosat, ya'ni ish o'rinlarini yaratishni rag'batlantirish va selektiv (tanlanma) tarzda iqtisodiy yuksalish elementlariga tayanch holda shakllanib bormoqda. Ish bilan to'liq bandlikni yuzaga keltirishning an'anaviy strategiyasi muqarrar ravishda inflyatsiyaning yuqori darajasiga chiqishga va ish haqi borasida siljishlar ro'y berishiga olib kelishi e'tirof etilgan. Shved modeli ishsizlik darajasini minimumga keltirgan davlatning bandlik sohasidagi faol siyosati bilan xarakterlanadi.

Mazkur modelning o'ziga xos jihati ishsizlik oqibatlari bilan kurashish emas, balki ishsizlarni ogohlantirishdir. Mamlakat hukumati ijtimoiy siyosatga katta e'tibor qaratadi, jumladan, 70 % mablag'ni, asosan iqtisodiyot davlat sektorida yangi ish o'rinlarini yaratishga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqish; aholi migratsiyasi va ishchi kuchini, oilalarga ishchi kuchi zich bo'lgan hududlardan vakant joylar bo'lgan xududlarga ko'chib o'tishida subsidiya va kreditlar berish yo'li bilan koordinatsiya qilish; aholining mavjud bo'sh ish joylari to'g'risidagi ma'lumotlarga tezkor murojaatini ta'minlash; ishsiz qolgan yoki ishidan ajralib qolish xavf solayotgan shaxslarni kasbiy tayyorlash va qayta tayyorlashni amalga oshirish kabi tadbirlarga sarflaydi [5].

To'liq bandlikka erishish quyidagi ishlarni amalga oshirish orqali amalga oshiriladi.

- cheklovchi fiskal siyosat yurgizish. Bu siyosat ish haqini oshirishda firmalararo inflyatsiya raqobatini kamaytirish uchun kam foydali korxonalarni qo'llab-quvvatlash va yuqori daromadli firmalar foydasini to'xtab turishga qaratilgan;

- ish haqida "Hamjihatlik siyosati". Ushbu siyosat u yoki bu firma moliyaviy imkoniyatidan qat'i nazar, teng mehnatga teng ish haqi to'lash maqsadini ko'zda tutadi. Bu esa kam foydali (daromadli) korxonalarining ishchilar sonini qisqartirishga va o'z faoliyatini to'xtatish yoki qayta o'zgartirishiga, yuqori daromadli firmalar - o'z imkoniyati darajasidan kam bo'lgan ish haqi bilan chegaralanishiga olib keladi;

- zaif raqobat qobiliyatga ega ishchilarni mehnat bozorida qo'llab-quvvatlash bo'yicha faol siyosat. Buning uchun tadbirkorlar ko'pgina subsidiyalar oladi;

- ish faoliyati natijasi past bo'lgan, ammo ijtimoiy masalalarni hal etishni ta'minlovchi iqtisodiyot sektorlarida bandlikni qo'llab-quvvatlash.

Bandlik sohasidagi siyosatni amalga oshirish bilan bog'liq tadbirlarga taxminan YAIMning 3% va budjetning 7 % sarf etiladi. Shvetsiyada to'liq bandlikni ta'minlashdagi yutuqlar aynan shular hisobigadir. Shvetsiya mehnat bozorida bandlik siyosati masalalari sifatida yana quyidagilarni keltirish mumkin:

-ish va kompetensiya strategiyasini ilgari surish;

-mehnat bozorida samaradorlik va egiluvchanlikni ta'minlash;

-maxsus mutaxassisliklar bo'yicha ehtiyojga insonlar ishlarida diskriminatsiya holatlariga yo'l qo'ymaslik;

-mehnat bozorida ayol va erkaklar o'rtasidagi teng huquqlilikka erishish bo'yicha faoliyat.

Bular esa ishga joylashtirish dasturini bajarish, kasbiy rehabilitatsiya, o'qitish, ya'ni mehnat bozorida bandlik bo'yicha faol siyosat dasturi hamda bandlik bo'yicha sug'urtani nazoratga olish orqali amalga oshiriladi.

Ular ichida quyidagi to'rtta dasturni alohida ajratish mumkin:

- ishchi kuchiga talab va aholi bandligini oshirishni rag'batlantirish;

- ish kuchi taklifiga ta'sir etish;

- nogironlarni qo'llab-quvvatlash;

- ishsizlikda pul mablag'lari bilan yordam ko'rsatish.

Ishchi kuchiga talab va aholi bandligini oshirishni qo'llab-quvvatlash dasturi maqsadi ko'ngildagidek bo'lmagan holatlarda ishchi kuchiga talabni qo'llab-quvvatlash hisoblanadi. Ular ishsizlarga vaqtinchalik ishga joylashish va katta bo'lmagan ishlab chiqarish ish staji taklif etadi. Bu esa ularning ochiq mehnat bozorida ish izlashlarini osonlashtiradi yoki biror-bir kasbiy ta'limni tanlashiga asos qo'yadi. Bunday dasturlar, jumladan, yakka tartibda subsidiyalar berish dasturi, o'z ishini boshlash uchun subsidiya berish dasturi, 20 yoshdagi yoshlar uchun tuman dasturlari, kompyuter ustaxonalari va markazlarini, katta yoshlilar uchun vaqtinchalik ish joy yaratish dasturlari, resursli ishlar bo'yicha dasturlar. Shvetsiyada imkoniyati chegaralangan insonlarni qo'llab-quvvatlash dasturlari keng tarqalgan.

Ushbu dasturlarda nogironlar uchun tadbirlar va ish beruvchilarning ishlash qobiliyati chegaralangan insonlar uchun ish joyi sharoitlarini yaratish bilan bog'liq xarajatlarini qoplashlari uchun kompensatsiyalar ajratish ko'zda tutilgan. Shvetsiya qonunchiligida bandlik masalasida ish beruvchilarga qat'iy talab belgilangan.

Diskriminatsiyani yo'qotish uchun davlat monitoringi o'rnatilgan. Finlandiya va Niderlandiyada mehnat sohasida ayollar huquqi buzilishi uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Umuman aytganda, skandinaviya mamalakatlarida bandlikning yuqori darajasi va tug'ilishning normal darajasini birgalikda olib borishga erishilgan. Shvetsiyaning amalda bo'lgan "Mehnat sohasida erkaklar va ayollarning teng imkoniyatlari to'g'risida"gi qonunida (1991 yil) ish

beruvchilarning ishchi o'rinlari erkaklar va ayollar o'rtasida teng taqsimlanishini ta'minlash majburiyati nazarda tutiladi [6].

Bu esa ishlovchi erkaklar va ayollar nisbati bir xilda bo'lmagan korxonalarda ish beruvchi mazkur korxonada vakilligi yetarli darajada bo'lmagan jinsdagi shaxslarni qo'shimcha ravishda ishga qabul qilishi shart ekanligini ifodalaydi. Ushbu model amalda jami ish kuchi uchun davlat sektorida o'rtacha, qoniqarli ish haqi va mehnat sharoitiga ega ish o'rinlari yaratishga mo'ljallangan.

Mazkur siyosatni salbiy jihati uni faqat davlat moliyaviy mablag'lari hisobiga amalga oshirilishi, ammo mablag'larning esa chegaralanganligi yoki kamayishi ishlab chiqarish pasayishi va ish o'rinlarining keskin qisqarishiga olib keladi.

3. Kontinental yoki yevropa modeli ham shved modeli kabi, mehnat qilayotgan aholining ish bilan bandlar sonini ish unumdorligi oshishi va daromadi o'sishi vaqtida qisqartirishga asoslangan. Shuning uchun bandlik va ishsizlik masalalariga birinchi navbatda e'tibor berilmoqda. Buning sababi davlatning mehnat bozori ahvoli va ijtimoiy-siyosiy xarakterdagi sabablar bo'yicha mas'uliyatini anglashi, ayniqsa, mahalliy ishchilar uchun raqobatni yaratadigan ko'plab mehnat muhojirlari mavjudligidir. Fransiyadagi ushbu hodisani tartibga solish, xususan, "Yangi xizmatlar -yangi ish o'rinlari" dasturini amalga oshirishga qaratilgan. Boshqa tadbirlar qatorida davlat yoshlarga yangi ish joylarini yaratish uchun korxonalar xarajatlarining 80 foizigacha qoplanishini ta'minlaydi. Fransiya aholi bandligi siyosatini amalga oshirish tizimi ham diqqatga sazovordir. Ish bilan bandlik masalalari nafaqat davlat va mintaqaviy, balki tarmoq darajada ham ko'rib chiqiladi

Germaniya (yoki neoliberal) ish bilan bandlik modeli faol ish bilan bandlik siyosatiga asoslanadi - davlat yangi ish joylari yaratadigan barcha ishlab chiqaruvchilarni (ish beruvchilarni) rag'batlantiradi, shuningdek, korxonalarni modernizatsiya qilishda bandlikning mavjud darajasini saqlab turadi, ishchilarni ommaviy ishdan bo'shatishdan qochgan korxonalarga imtiyozlar beradi. Bunday siyosat oshib borayotgan ishsizlar soni uchun qimmatga tushuvchi nafaqa tizimini yaratishni talab etadi.

Ushbu siyosatni salbiy natijasi uzoq, turg'un ishsizlik va ular bilan bog'liq bo'lgan katta ijtimoiy, moliyaviy hamda iqtisodiy xarajatlardir. Germaniyada subsidiyalarning asosiy qismi, ma'lum bilimga ega bo'lgan, lekin biznesni tashkil qilishda ko'nikmaga ega bo'lmagan ishsizlarning bankrot korxonalari asosida tashkil etilgan kooperativlarga yo'naltiriladi

Germaniyadagi aholi bandligini tartibga solish asosining tashkiliy boshqaruvi bo'yicha ijobiy tajribani qo'llash yangi ish o'rinlari yaratish orqali ishsizlik darajasini qisqartirishga olib keladi va ikki tomonlama samarani, ham iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni ta'minlaydi. Birinchidan, yangi raqobatbardosh mahsulotlar yaratiladi, ikkinchidan, postsovet mamlakatlarida ishsizlik va ijtimoiy keskinlik pasayadi.

4. Anglosaksoniya modeli ijtimoiy xizmatlarni taqdim etishda, asosan davlatning bandlik siyosatdagi passivligi, xususi korxonalar va jamoat tashkilotlari ulushi yuqori ekanligini nazarda tutadi. Davlat miqyosida e'lon qilingan mehnat tartib-qoidalari birinchi marta aynan Buyuk Britaniya tomonidan kiritilganligi sababli, ularning umumiy yo'nalishini tarixiy jihatdan ko'rib chiqaylik. Buyuk Britaniyaning sobiq Bosh vaziri T. Bler hamkasblariga yangi ish o'rinlarini yaratishda statistika yomon yordamchi ekanini ta'kidladi.

Uning fikricha, ishga joylashish - bu shaxsiy muammodir, hisob-kitob va raqamlar ma'lum bir ishsiz kishiga hayotda o'z o'rnini topishiga yordam bera olmaydi. XX asr 30-yillari

o'rtalarida J.M.Keyns tomonidan Angliya hukumatiga taqdim etgan tavsiyalarni bajarish maqsadida mamlakatda iqtisodiy rivojlanish bo'yicha Milliy Kengash tashkil etildi. Iqtisodiyotni inqirozdan chiqarish uchun Keyns, hukumatning bamisoli qat'iy aralashuvi sifatida davlat xarajatlaridan sun'iy ravishda foydalanishni taklif qildi, masalan, yo'llarni qurish, ish o'rinlari yaratish maqsadida (jamoat ishlari) yangi hududlarni o'zlashtirish va hokazo.

Milliy Kengashning vazifalaridan yana biri, davlatning asosiy maqsadlarga erishishi- ishchi kuchining to'liq bandligini ta'minlash va aholi turmush darajasini yaxshilashga qaratilgan iqtisodiy va ijtimoiy dasturlarini ishlab chiqishdan iborat edi. Hozirgi paytda Buyuk Britaniyada ish bilan bandlikning zamonaviy modeli ta'sirchan va samarali hisoblanadi. Unda bir nechta o'zaro bog'liq bloklar mavjud: mehnat bozorida talab va taklifning holati, kasbiy ta'lim va ish bilan ta'minlashning yaxlit tizimi, kadrlar bozorida ayol va yoshlarning raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha o'quv va qayta tayyorlash dasturlarini ishlab chiqish, maqsadli jamoat ishlarini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish, ishsizlik sug'urtasi jamg'armalarini rivojlantirish, ijtimoiy ta'minot tizimini rivojlantirish [7].

Buyuk Britaniyada iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish bo'yicha institutsional tizim keng miqyosli yarim hukumat tashkilotlari tarmog'iga ega. Ish bilan bandlik va ishsizlik masalalari hukumatga nisbatan maslahatchi vazifasini bajaruvchi mehnat komissiyasi tomonidan ko'rib chiqiladi. Bugungi kunda davlat miqyosida bandlikni tartibga solish Mehnat Departamenti tomonidan amalga oshiriladi. Buyuk Britaniyaning kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha tajribasi e'tiborga loyiqdir. Kasb-hunarga oid faoliyatning asosiy muvofiqlashtiruvchi organi 3,6 mingdan ortiq konsultant va ularning yordamchilaridan tashkil topgan, yoshlarni ish bilan ta'minlash xizmati hisoblanadi.

Ushbu sohadagi trening 1949 yildan buyon Buyuk Britaniyada o'tkaziladi. Buyuk Britaniyada 2016 yilning boshida ishsizlik darajasi oxirgi 7 yil davomida eng minimal qiymatga (5,3 %), band bo'lganlar soni esa rekord qiymat (31,2 mln.kishi) ga ko'tarilib, mehnat bozoridagi sharoitlar ijobiy tomonga o'zgarganligini ko'rsatdi [8].

5. Yapon modelida mehnat munosabatlari tizimi umrbod yollanish tizimiga asoslanib, xodimlarning korxonada ishlaydigan eng yuqori (55-56) yoshga yetgunlariga qadar ish bilan ta'minlanishi kafolatlangan.

Umrbod yollanishning bunday tizimi ishga yollanuvchilar ish haqi, mukofotlar, rag'batlantirish hamda ijtimoiy to'lovlar tarzidagi moddiy taqdirlash miqdorlari o'sib borishiga qulay asos hisoblanadi. Bu esa xodimlarda mehnatga ijobiy munosabatda bo'lish va yuqori darajada sifatli mehnatga intilishni tarbiyalashga qaratilgan siyosatni barqarorligini ta'minlashga asoslanadi. So'nggi yillarda Yaponiyada ishsizlik darajasi 33,5 foizni tashkil etmoqda

Yaponiyada xodimlardan uzoq vaqt davomida foydalanishni ko'zlash, ularning kasb tayyorgarligi va malakasini oshirishni ish o'rinlari tarkibi, ishlab chiqarilayotgan mahsulot turlarini hisobga olgan holda, ichki firma darajasida amalga oshirish, avvaldan xodimning firma ichida kasbiy harakatchanligini nazarda tutishi, xodimlarda mehnatga, yuqori ish sifati darajasiga erishishga ijobiy yondashishni tarbiyalash imkoniyatini yaratadi.

Mazkur rivojlanish modelida mehnatni rag'batlantirish va tartibotni shakllantirishning muhim belgisi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va mahsulot sifatini yaxshilash masalalarining barcha xodimlar tomonidan ishlab chiqilishi, ishchilarning tashabbuskorligini taqdirlashdir. Mehnatga munosabat va samarali ishlash, ratsionalizatorlik takliflari, uzoq yil bir

joyda ishlashga qo'shimcha haq belgilash, nafaqaga chiqayotganda yirik to'lovlar orqali rag'batlantiriladi. Tadbirkorlar ishlab chiqarishni qisqartirish masalasini personalni qisqartirish bilan emas, balki ish vaqti davomligini qisqartirish yo'li yoki ishchilarning ma'lum bir qismini boshqa korxonaga, ular bilan kelishgan holda, o'tkazish bilan hal etadi.

Yaponiyada an'ana bo'yicha boshqaruvning yuqori bo'g'inida erkaklar imtiyozga ega bo'lganligi, o'tgan asrning 50-yillarida boshlangan va 70- yillarda yanada faollashgan "feminizatsiyalash" jarayoni natijasida 80-yillarda menejerlar orasida ayollar paydo bo'la boshladi.

Xulosa va takliflar. Fikrimizcha, mamlakatimizda ish o'rinlarini tashkil etish sohasidagi davlat siyosati ishsizlikni qisqartirish va aholining ijtimoiy zarur mehnat bilan bandligini ko'paytirish bo'yicha xorijiy davlatlar singari aniq usullar asosida ishlab chiqilishi kerak. Buning uchun quyidagi tadbirlarni e'tiborga olish zarur deb o'ylaymiz:

- davlat tomonidan iqtisodiyotga kiritilayotgan investitsiyalarni rag'batlantirish, bu esa yangi ish joylarini yaratishning asosiy sharti hisoblanadi;

- yangi ish joylari tashkil etilganda tadbirkorlarga va kichik biznes korxonalariga soliq imtiyozlari berish;

- o'z-o'zini ijtimoiy zarur mehnat bilan band qilishni rag'batlantirish;

- kichik biznes va oilaviy tadbirkorlikda investitsion faollikni rag'batlantirish asosida shart-sharoitlar yaratish, bu ko'plab mamlakatlarda aholi bandligini ta'minlashning muhim uslubi sifatida o'rganilmoqda;

- tarkibiy o'zgarishlar bilan bog'liq ishsiz qolgan yoki ishidan ajralib qolish xavf solayotgan shaxslarning ish izlashlarini faollashtirish maqsadida kasbga o'qitish, qayta tayyorlash va ularga axborot-konsalting xizmatlarini ko'rsatish;

- mehnat bozorida vositachilik qilayotgan mehnat birjalari va bandlik xizmatlarini rivojlantirish, friksion ishsizlik va tarkibiy o'zgarishlar bilan bog'liq ishsizlikni pasaytirish maqsadida vakant ish joylari to'g'risida ma'lumotlar yig'ish, tahlil qilish va ularga tezkor murojaatini ta'minlash (axborot-maslahat markazlari);

- aholining alohida guruhlari - yoshlar, nogironlar, ishlash qobiliyati chegaralangan insonlar uchun ish joyi sharoitlarini yaratish bilan bog'liq xarajatlarni qoplashlari uchun ish beruvchilarga kompensatsiyalar ajratish;

- kompetentlik va mehnatga ijodiy munosabat uchun moddiy rag'batlantiradigan ijtimoiy-iqtisodiy muhitni yaratish;

- zarurat tug'ilganda oilalarga ishchi kuchi zich bo'lgan hududlardan vakant joylar bo'lgan xududlarga ko'chib o'tishida subsidiya va kreditlar berish yo'li bilan ko'maklashish;

- bandlik muammolarini hal qilishda xalqaro hamkorlik, xalqaro mehnat migratsiyasi bilan bog'liq masalalarni hal qilish;

- davlat sektorida - ta'lim, tibbiy xizmatlar, kommunal xo'jaligi, jamoatchilik binolari va inshootlarini qurish sohalarida ishchi o'rinlarini yaratish; - maqsadli jamoat ishlarini tashkil qilish va hokazo.

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida aholi ish bilan bandligini oshirishning ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlari bo'yicha xorijiy amaliyotlar tajribasini ilmiy tadqiq va tahlil etish mazkur davlatlar tajribasining ilg'or, respublikamiz uchun qulay bo'lgan jihatlaridan foydalangan holda, aholi ish bilan bandlik darajasini oshirishning samarali, istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash va amaliyotda qo'llash imkonini beradi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF - 4947-sonli Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6 -son.
2. Belous, I. Opit stran YES v sfere sotsialnoy podderjki naseleniya. // Mir finansov. -2006. - № 4. - S. 165-169.
3. Drujinina, V.V. Obespecheniye sbalansirovannosti mestnogo rinka truda: zarubejniy opit. //Nauchny Vestnik Xersonskogo gosudarstvennogo universiteta.
4. Zaytseva, K.V. Upravleniye trudovoy zanyatostyu v usloviyax smeshannoy ekonomiki: monografiya. - Donetsk: МСНР «VIK», 2003. - 294 s.
5. Олимова, Н. Х., & Ахунова, О. Э. (2019). Научно-теоретические аспекты организационной торговли текстилем. In Тенденции развития мировой торговли в XXI веке (pp. 66-69).
6. Axunova, O., Teshabaeva, O., & Yulchiev, A. (2021). Analysis of the status, movement and level of funding of fund funds in foreign enterprises. *academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(3), 450-460.
7. Akhunova, O. E., Kh, O. N., & Kh, E. A. (2019). Role of innovative technologies in ensuring competitiveness of export products in Uzbekistan. *Process management and scientific developments*.
8. Ахунова, О. Э., Олимова, Н. Х., & Хамидова, З. А. (2019). влияние эффективной занятости населения на рынке туристических услуг на национальное прикладное искусство и экономическое развитие страны. *Научные исследования*, 24.

Nasriddinova Dildora Shukrullayevna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti

**OLIY TA'LIM XIZMATLARI BOZORIDA MARKETING TADQIQOTLARINI
TAKOMILLASHTIRISH VA MODELLARINI YARATISH**

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim xizmatlari bozorida ishchi hodimlarni malakasini oshirish bo'yicha samaradorlik koeffitsiyentini hisoblash uslubiyatlari yoritilgan. Shuningdek, mehnat bozorining turli rivojlanish bosqichlarida oliy ta'lim xizmatlarini tashkil etish modellari hamda oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatishning "uch fazali" mexanizmi taklifi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, ta'lim xizmatlari, mehnat bozori, ish beruvchi, inson kapitali, inson kapitalini investitsiyalash, kasbiy bilim, kasbiy ko'nikma.

Nasriddinova Dildora Shukrullaevna
Masters Student of Samarkand Institute of Economics and Service

**IMPROVING AND BUILDING MODELS OF MARKETING RESEARCH IN THE HIGHER
EDUCATION SERVICES MARKET**

Abstract. The article covers methods for calculating the efficiency coefficient for improving the qualification of working employees in the higher education services market. Also, at various stages of development of the labor market, models for the organization of higher education services and a "three-phase" mechanism for the provision of higher education services have been developed.

Key words: higher education, educational services, labor market, employer, human capital, investment in human capital, professional knowledge, professional skills.

Насриддинова Дилдора Шукруллаевна
Магистрант Самаркандского института экономики и сервиса

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ И СОЗДАНИЕ
МОДЕЛЕЙ НА РЫНКЕ УСЛУГ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Аннотация. В статье рассмотрены методики расчета коэффициента эффективности повышения квалификации персонала, работающего на рынке услуг высшего образования. Также разработаны модели организации услуг высшего образования на различных этапах развития рынка труда и предложение "трехфазного" механизма предоставления услуг высшего образования.

Ключевые слова: высшее образование, образовательные услуги, рынок труда, работодатель, человеческий капитал, инвестиции в человеческий капитал, профессиональные знания, профессиональные навыки.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N20>

Kirish. Jahonda oliy ta'limni bandlik bilan bog'liqligini tahlil qilishda Iqtisodiy hamkorlik taraqqiyot tashqiloti ma'lumotiga ko'ra "IHTTga a'zo mamlakatlarda 25-64 yoshdagi band aholining oliy ta'lim darajasi bo'yicha 84 foizni tashkil etgan bo'lsa, jumladan Islandiya 94 foiz, Shvetsiya 90 foizni, Norvegiya 89 foizni, Shvetsariya, Polsha, Niderlandiyada 88 foizni, Isroil, Latviya, Yangi Zelandiyada 87 foizni tashkil etadi" [1].

Ishlovchilarni intellektual darajasi va mehnat unumdorligini oshirishning muhim omili hisoblangan ta'lim xizmatlari bozori aholini ta'lim jarayoniga jalb etish va kelajakda mehnat bozorining tegishli segmentida inson mavqeini kuchaytirish imkonini beradi.

Mamlakatda mehnat bozori va oliy ta'lim xizmatlari bozorlari o'rtasidagi nomuvofiqliklarni bartaraf etish uchun mamlakatda taqdim etilayotgan oliy ta'lim xizmatlarini sifatini oshirish, mehnat bozori talablarini hisobga olib yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda zarur bo'lgan malaka va ko'nikmalarni berish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Bugungi kunda inson kapitali mamlakatlar milliy boyligining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Jumladan, inson kapitali mamlakat iqtisodiyotining amal qilishi, ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish, mehnat bozorining amal qilishi, iqtisodiyot tarmoqlarini innovatsion rivojlantirish yo'liga o'tkazishning samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ushbu vaziyatni inobatga olgan holda, mamlakatda milliy inson kapitalini rivojlantirish va uning sifatini oshirishda ta'lim xizmatlaridan keng foydalaniladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Oliy ta'lim tizimini rivojlanishini nazariy va amaliy jihatlarini, ta'lim sifatini oshirishning rivojlangan mamlakatlar tajribalari va ularning ijobiy tomonlaridan O'zbekiston oliy ta'lim tizimida foydalanish yo'nalishlari A.V.Vaxabovning tadqiqot ishlarida tahlil qilingan [2].

N.R.Raxmonovning "Mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish asosida oliy ta'lim tizimida kadrlar tayyorlash sifatini oshirish" [3] mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishida oliy ta'lim sifatini oshirish va kadrlar tayyorlashning hududiy xususiyatlarini takomillashtirishga qaratilgan.

A.O.Ochilovning ilmiy tadqiqot ishi "yuqori malakali kadrlar tayyorlashni boshqarish samaradorligini oshirish" [4] masalalariga bag'ishlangan. O.S. Qahharovning tadqiqot ishlarida "oliy ta'lim muassasalarida qabulni shakllantirish maqsadida olib borilgan, ya'ni real o'rganilgan potensial ish beruvchilar ehtiyojlarini hamda hukumat doirasida tasdiqlangan yo'l xaritalari va dasturlarini inobatga olgan holda qabul shakllantirishga asos bo'luvchi marketing tadqiqotlarini sifatli o'tkazilishi natijasida to'g'ri qaror qabul qilinishiga erishish" [5] zarurligini taklif etgan.

Sh.A.Kuldashevning tadqiqot ishlarida "ta'lim xizmatlarining o'ziga xos jihatlari va xususiyatlari, ta'lim xizmatlari kategoriyasining mohiyati, oliy ta'lim tizimi bo'yicha ta'lim xizmatlari bozori ishtirokchilarining o'zaro munosabati va ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini oshirishning ahamiyati hamda oliy ta'lim tizimida raqobatbardoshlik muhitining shakllanishi" [6] o'rganilgan.

Xorijlik iqtisodchi YU.B. Rubin tadqiqotlari mehnat bozoridagi munosabatlarning turli rivojlanish bosqichlarida amal qilgan oliy ta'lim xizmatlarini tashkil etish modellari o'rganilgan [7].

Uzoq xorijlik iqtisodchi olimlardan E. Vuds va K. Metsgerlar o'z ilmiy tadqiqotlarida insonni kapital sifatida baholab uni mehnat resursida simmetrik tarzda "qadrsizlanish", "saqlash" va "ishdan chiqish" kabi kategoriyalarda o'rganadilar. Inson kapitalini saqlanishi ish haqidan insonning tovar va xizmatlar iste'moliga xarajatlari bilan asoslanadi. Uning qadrsizlanishi va ishdan chiqishi esa o'rtacha daromadlar darajasi bilan asoslanadi: "mazkur faktorlar (qadrsizlanish va ishdan chiqish) yosh jihatdan katta va nisbatan yosh ishchi hodimlarning o'rtacha yillik daromadlari hajmining orasidagi farq bilan xarakterlanadi.

Yosh jihatdan katta ishchi hodimlar o'zlaridan yosh va sog'ligi jihatdan mukammalroq bo'lgan yoshroq kadrlarga nisbatan kamroq ish haqi oladilar. Chunki yoshlar kelajakda o'zidan avvalgi avlodning malaka va ko'nikmalarini o'zlashtirish hisobiga o'zlarining o'rtacha yillik daromadlarini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar va keksalar esa asta sekin ishdan chiqq boshlaydilar [8]."

MDHdan rossiyalik iqtisodchi L.V. Zaxarova "ta'lim xizmatlari bozorining rivojlanish xususiyatlari, ta'lim xizmatlari va mutaxassislar mehnat bozorining o'zaro bog'liqligi, ta'lim xizmatlari tushunchasining mohiyati, mazmuni va tasnifi, ta'lim xizmatlari bozorida raqobatni shakllanishi, ta'lim xizmatlariga talab va taklifning shakllanishi, oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirish" [9] masalalarini o'rgangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishini amalga oshirishda oliy ta'lim muassasalari tomonidan tayyorlanayotgan oliy ma'lumotli mutaxassislariga qo'yilayotgan malaka qobiliyatlari, kasbiy qobiliyatlari va ish beruvchilar tomonidan ularning qobiliyatlariga qo'yilayotgan talablar statistik, empirik tahlil qilish asosida mavjud muammolar aniqlab olingan hamda oliy ta'lim va mehnat bozorini bog'liqligini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Tahlil va natijalar. Tahlillarga ko'ra, mehnat bozorida mehnatni tashkil etish, uning mazmuni va mohiyati o'zgarib borgan sari, oliy ta'lim xizmatlarini ham ularga moslashtirib borish talab etiladi.

Yaqin xorijlik iqtisodchi olim YU.B. Rubin o'z ilmiy tadqiqotlarida mehnat bozorida munosabatlarning turli rivojlanish bosqichlarida amal qilgan oliy ta'lim xizmatlarini tashkil etish modellarini ajratib ko'rsatadi. Ushbu yo'nalishdagi guruhlashni amalga oshirish orqali olim mehnat bozori va oliy ta'lim xizmatlarining o'zaro bog'liqlikdagi rivojlanish tendensiyasiga ega ekanligini isbotlaydi (1-jadval).

1-jadval

Mehnat bozorining turli rivojlanish bosqichlarida oliy ta'lim xizmatlarini tashkil etish modellari [6]

Model nomi	Amal qilish davri	Xususiyatlari	Amal qilish mexanizmi
Klassik universitetlar yoki institutlar	XIX asrning boshlaridan 1917 yilga qadar	Kasbga yo'naltirilganlik va nodavlat oliy ta'lim muassasalarining mavjudligi	Mehnat bozori talablarini qondirishga yo'naltirilgan kasbiy ta'lim berish
Kasbga yo'naltirilgan klassik universitetlar yoki institutlar	XX asrning o'rtalaridan 1990 yillarning boshiga qadar	Bozor tamoyillarini nisbatan inkor etilishi, oliy ta'lim muassasalari o'rtasida raqobatning yo'qolishi va yashirin sektorning rivojlanishi	Nufuzli universitetlarning shakllanishi natijasida oliy ta'lim muassasalari o'rtasidagi raqobatning yo'qolishi va ta'lim sifatining pasayishi
Kasb bo'yicha ixtisoslashtirilgan universitetlar yoki institutlar	1990 yillardan to bugungi kunga qadar	Oliy ta'lim muassasalari faoliyatini davlat tomonidan taribga solish, Oliy ta'lim muassasalari o'rtasida raqobat kurashining kuchayishi va ta'lim xizmatlarining kasbga ixtisoslashuvi bo'yicha differentsiatsiyalashuvi	Oliy ta'lim xizmatlari bozorida chuqur tarkibiy islohotlarni amalga oshirish va mehnat bozori talablaridan kelib chiqqan holda, kasb bo'yicha ixtisoslashgan oliy ta'lim xizmatlarini yo'lga qo'yish

1-jadval ma'lumotlariga ko'ra, XIX asrdan to bugungi kunga qadar oliy ta'lim xizmatlari bilan mehnat bozorining integratsiyalashuvining rivojlanish bosqichlarida klassiy universitetlar, kasbga yo'naltirilgan klassik universitetlar va kasb bo'yicha ixtisoslashgan universitetlar modellari shakllangan bo'lib, ular quyidagi tartibda tasniflanadi:

➤ XIX asrning boshlarida 1917 yilga qadar bo'lgan davr. Bunda oliy ta'lim xizmatlarini ko'rsatishda klassik universitetlar shakllangan bo'lib, ular tomonidan mehnat bozoridagi ishchi kuchiga bo'lgan talab asosida kasbiy ta'lim berish amalga oshirilgan. Bunda kasb bo'yicha mehnat bozoridagi mavjud ish o'rinlaridan kelib chiqqan holda oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatilgan bo'lib, kasbiy ta'lim asosiy talabalarga u haqdagi umumiy ma'lumotlarni berish bilan cheklangan. Shu bilan birgalikda, asosiy e'tibor ta'lim sifatiga emas, balki mehnat bozoridagi ishchi kuchiga bo'lgan talabga mos bo'lgan miqdordagi bitiruvchilarni o'qitishga qaratilgan.

➤ XX asrning o'rtalaridan 1990 yillarning boshlariga qadar bo'lgan davr oliy ta'lim xizmatlari bilan mehnat bozorini integratsiyalashuvining ikkinchi bosqichi sifatida baholanadi. Ushbu bosqichda oliy ta'lim xizmatlari bozorida ayrim universitetlarning boshqa oliy ta'lim muassasalariga nisbatan nufuzi ortib, bu turdagi universitetlarda o'qishni hohlovchilar soni keskin ortib ketadi. Natijada oliy ta'lim xizmatlari bozoridagi raqobat kurashi nisbatan kamayib, nufuzli universitetlar monopol kuchga ega bo'la boshlaydi. Ushbu holat oliy ta'lim xizmatlari sifatiga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatishi bilan birgalikda, mehnat bozorida taklif etilayotgan ish o'rinlari bo'yicha bitiruvchilarning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarining sifat ko'rsatkichlarini keskin tushib ketishiga olib keladi. Mehnat bozorida oliy ta'lim muassasalarining o'zlari istagan ish o'rinlariga ega bo'la olmaslik holatlari ortib borgan sari, mamlakatlar iqtisodiyotining norasmiy sektorida aholi bandligi ko'rsatkichi orta boradi. Natijada oliy ta'lim xizmatlari bozorida chuqur tarkibiy islohotlarni o'tkazish zaruriyati vujudga keladi.

➤ keyingi bosqich 1990 yillardan to bugungi kunga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga olib, ushbu davrda oliy ta'lim xizmatlari bozorida chuqur tarkibiy islohotlar amalga oshiriladi. Bunda mehnat bozorida ish beruvchilar tomonidan taklif etilayotgan ish o'rinlari bo'yicha kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarga asoslangan oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatish amaliyotini rivojlantirishga ustuvorlik qaratiladi. Natijada kasbiy ixtisoslashtirilgan oliy ta'lim muassasalari faoliyati yo'lga qo'yilib, oliy ta'lim muassasalari bilan ish beruvchilar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik munosabatlarini rivojlantirish, oliy ta'lim muassasalarining akademik va moliyaviy sohadagi mustaqilligini ta'minlashga ustuvorlik qaratiladi [6].

Tahlillar ko'rsatishicha, oliy ta'lim xizmatlari bilan mehnat bozori o'rtasidagi integratsiyalashuv jarayonlarining rivojlanish bosqichlarida ushbu ikki bozor o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning rivojlanishi natijasida ish beruvchilar tomonidan yollanma ishchilarning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yiladigan talablar ortishi bilan birgalikda, oliy ta'lim muassasalari tomonidan talabalarga kasbiy ta'lim berish sifatining tobora ortishi ko'zga tashlanadi.

Jumladan, iqtisodiy adabiyotda oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatishning davlat tomonidan bozor iqtisodiyoti dastaklari orqali tartibga solishning jamoaviy va ommaviy modellari o'zaro farqlanadi.

Jamoviy model uchun quyidagi xususiyatlar xos hisoblanadi:

- ✓ akademik va moliyaviy sohalardagi oliy ta'lim muassasalarining institutsional jihatdan mustaqilligi;
- ✓ oliy ta'lim muassasalari faoliyatini o'zini-o'zi boshqarishga ixtisoslashganligi;
- ✓ nodavlat oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yo'lga qo'yilganligi;
- ✓ oliy ta'lim xizmatlari bozorini davlat tomonidan ma'lum bir tashkilotlar orqali bilvosita tartibga solish;
- ✓ oliy ta'lim muassasalarining tashkiliy tuzilishi jihatidan qat'iy talablarning yo'qligi va bu boradagi erkinligi;
- ✓ ish beruvchilar uyushmalari bilan oliy ta'lim muassasalari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikning mavjudligi;
- ✓ oliy ta'lim xizmatlarining mehnat bozori talablariga yo'naltirilganligi;
- ✓ kasbiy standartlarni shakllantirishda davlatning minimal ishtiroki va ish beruvchilar uyushmalarining ushbu sohadagi ustuvorlikka egaligi [9].

Yuqorida keltirib o'tilgan oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatishning davlat tomonidan bozor iqtisodiyoti dastaklari orqali tartibga solishning jamoaviy modeli uchun xos bo'lgan xususiyatlar bugungi kunda taraqqiy etgan mamlakatlar amaliyotida keng qo'llaniladi.

Oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatishning davlat tomonidan bozor iqtisodiyoti dastaklari orqali tartibga solishning ommaviy modelida yuqorida keltirib o'tilgan jamoaviy modelga nisbatan davlatning ishtiroki ko'p bo'lib, ushbu model uchun quyidagi xususiyatlar xos hisoblanadi:

- ❖ oliy ta'lim muassasalari faoliyatini tartibga solishda davlatning bevosita ishtiroki va davlat tomonidan oliy ta'lim xizmatlarini ko'rsatish amaliyotini markazlashgan boshqaruvga asoslanganligi;
- ❖ oliy ta'lim tizimida davlat mulkinging ustuvorligi. Ya'ni, oliy ta'lim muassasalari davlat tasarrufidagi ta'lim tashkilotlari hisoblanadi;
- ❖ oliy ta'lim muassasalarining tashkiliy tuzilishi qat'iy belgilangan iyerarxik tuzilishga asoslanadi;
- ❖ oliy ta'lim muassasalari bilan ish beruvchilar uyushmalari o'rtasidagi o'zaro aloqalarning yo'qligi;
- ❖ kasbiy ta'lim berishda an'anaviy usullarga asoslanish va mehnat bozori talablariga nomuvofiqlikning yuqoriligi;
- ❖ oliy ma'lumotli kadrlarni tayyorlashda davlat buyurtmasiga asoslanish.

Boshqa so'z bilan aytganda, oliy ta'lim muassasalari uchun qabul kvotalari davlat mutasaddi tashkilotlari tomonidan tasdiqlanadi [10].

Tahlillarga ko'ra, oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatishning davlat tomonidan bozor iqtisodiyoti dastaklari orqali tartibga solishning ommaviy modeli asosan bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan, shuningdek, kam daromadli mamlakatlar guruhlarida keng qo'llaniladi.

Oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatishning davlat tomonidan bozor iqtisodiyoti dastaklari orqali tartibga solishning jamoaviy va ommaviy modellarining qiyosiy tahliliga asoslangan holda aytish mumkinki, jamoaviy model bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida amal qilib, ushbu modelda yuqori malakali, sifatli kadrlar tayyorlash imkoniyati ommaviy modelga nisbatan yuqori hisoblanadi. Ommaviy model har taraflama bozor iqtisodiyoti talablariga to'liq javob bera olmaydi. Jumladan, ushbu model oliy ta'lim xizmatlari sifatini keskin tushib ketishi bilan

birgalikda, oliy ta'lim xizmatlari bozorida sog'lom raqobat muhitini shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Keyingi yillarda mamlakatimiz oliy ta'lim xizmatlari bozorida amalga oshirilayotgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlari, jumladan, oliy ta'lim muassasalari boshqaruvining zamonaviy tizimlarini joriy etish, ularning akademik va moliyaviy sohadagi mustaqilligini ta'minlash, nodavlat oliy ta'lim muassasalari faoliyatini rivojlantirish kabi chora-tadbirlar oliy ta'lim tizimini bozor iqtisodiyoti tamoyillariga moslashtirish borasida qo'yilayotgan muhim qadamlardan hisoblanadi.

Avvalgi yillarda mamlakatimizda oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatishning davlat tomonidan bozor iqtisodiyoti dastaklari orqali tartibga solishning ommaviy modeli amal qilgan bo'lsa, endilikda jamoaviy modelga o'tishga qaratilgan chuqur tarkibiy islohotlar amalga oshirilmogda.

Jumladan, 2030 yilga qadar mamlakatimizda aholi turmush darajasi va sifatini tavsiflovchi xalqaro indekslar qatoriga kiruvchi inson taraqqiyoti indeksi ko'rsatkichini 2020 yildagi 0,720 koeffitsiyentdan 0,820 gacha oshirish maqsad etib belgilangan. Ushbu maqsadga erishishda inson taraqqiyoti indeksining tarkibiy komponentlari hisoblangan kutilayotgan o'rtacha umr davomiyligi indeksini 2030 yilga borib 0,900 ga, ta'lim indeksini 0,830 ga, daromad indeksini esa 0,740 ga yetkazish rejalashtirilgan.

Jumladan, uzoq muddatli istiqbolda mamlakatda aholiga ko'rsatilayotgan ta'lim xizmatlari qamrovi va ularning sifatini oshirishga qaratilgan ustuvor dasturlar ishlab chiqilgan bo'lib, unda yoshlarni oliy ta'lim xizmatlari bilan qamrov darajasini 2026 yilga borib 50 foizga yetkazish rejalashtirilgan [11].

Bu orqali mamlakat mehnat bozorini yuqori malakali kadrlar bilan to'yintirish va aholining daromadlari hajmini oshirishga erishish nazarda tutilgan. Ushbu vaziyatni inobatga olgan holda, mamlakatimizda mehnat bozorida ish beruvchilar tomonidan yollanma ishchilarning kasbiy malakalariga qo'yiladigan talablari asosida oliy ta'lim xizmatlari orqali sifatli kadrlar tayyorlash tizimini shakllantirish orqali inson kapitlanini investitsion samaradorligini oshirishga erishiladi, deb hisoblaymiz. Bunda oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatishning "uch fazali" mexanizmini amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz (2-jadval).

2-jadval

Oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatishning "uch fazali" mexanizmini tashkil etish modellari

Oliy ta'lim xizmatlarini ko'rsatishning "uch fazali" mexanizmi		
I faza - ish beruvchiga yo'naltirilgan	II faza - OTM ehtiyojiga yo'naltirilgan	III faza - iste'molchiga yo'naltirilgan
Umumkasbiy fanlar oliy ta'lim muassasasi, tanlov fanlari esa ish beruvchi tomonidan tanlanadi	Umumkasbiy va tanlov fanlari to'liq oliy ta'lim muassasasi tomonidan tanlanadi	Umumkasbiy fanlar oliy ta'lim muassasasi, tanlov fanlari esa talaba va uning vakili tomonidan tanlanadi

Taklif etilayotgan oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatishning "uch fazali" mexanizmi oliy ta'lim muassasalarida inson kapitalini investitsiyalash samaradorligini ham keskin oshirish imkonini beradi.

Taklif etilayotgan mexanizmning birinchi fazasi ish beruvchi, ya'ni mehnat bozorida tegishli soha bo'yicha ishchi kuchining kasbiy bilim, ko'nikma va malakalariga yo'naltirilgan

bo'lib, bunda talabalarga o'qitiladigan umumkasbiy fanlar oliy ta'lim muassasasi tomonidan belgilansa, tanlov fanlari esa ish beruvchi korxonalarining yetakchi mutaxassisleri (kadrlar bilan ishlash bo'limi vakili, korxonada menejari, korxonada direktori, bo'lim boshliqlari va h.k.) tomonidan tanlab beriladi.

Jumladan, oliy ta'lim muassasasida ish beruvchilar tomonidan tanlangan fanlarni o'qitishda oliy ta'lim muassasasi bilan ish beruvchi korxonada va tashkilotlar o'rtasida tuzilgan o'zaro hamkorlik shartnomasi asosida uzoq korxonada yillik mehnat stajiga, yuqori kasbiy ko'nikma va malakaga ega bo'lgan yetakchi hodimlarini jalb etish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Shu bilan birgalikda, talabalarining malakaviy amaliyotlarini ish beruvchi korxonada va tashkilotlar bazasida tashkil etish lozim bo'ladi. Bu orqali talabalarga ta'lim berish jarayonlarining amaliyot bilan uzviy bag'liqligini ta'minlashga erishiladi.

Ishlab chiqilgan mexanizmning ikkinchi fazasi oliy ta'lim muassasalarining o'z ehtiyojlariga yo'naltirilgan bo'lib, bunda talabalarga o'qitiladigan umumkasbiy va tanlov fanlari bevosita oliy ta'lim muassasasi vakillari (ilmiy kengash a'zolari, fakultet dekanlari, kafedra mudirlari va h.k.) tomonidan belgilab beriladi. Fanlarda tanlashda talabalarga ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish, ilmiy tadqiqot ishlari, jumladan, ilmiy maqolalar, diplom ishi, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarini yozish, ularni rasmiylashtirish, ta'lim berish bo'yicha pedagogik mahoratlarini oshirishga qaratilgan fanlarga ustuvorlik qaratilishi maqsadga muvofiq. Talabalarining malakaviy amaliyotlarini bevosita oliy ta'lim muassasasi yoki ilmiy tadqiqot institutlarida tashkil etilishi lozim, deb hisoblaymiz.

Taklif etilayotgan mexanizmning so'nggi, uchinchi fazasi bevosita iste'molchiga yo'naltirilgan bo'lib, bunda umumkasbiy fanlar oliy ta'lim muassasasi tomonidan belgilansa, tanlov fanlari esa talabaning o'zi yoki uning vakili (masalan, ota-onasi, yaqinlari, qarindoshlari) tomonidan tanlanishi maqsadga muvofiq. Ushbu faza o'z biznesiga ega bo'lgan o'rta ma'lumotli jamiyat a'zolariga yo'naltirilib, ular kelajakda mehnat bozorida ish beruvchi sifatida ishtirok etishlari ehtimoli yuqori bo'lgan aholi guruhlari hisoblanishadi. Ushbu fazada malakaviy amaliyotlarni tashkil etishda talabalarni oliy ta'lim muassasasi bilan turli ish beruvchi korxonalariga yo'naltirish maqsadga muvofiq. Bu orqali korxonada faoliyatini tashkil etish borasidagi ish beruvchilarning o'zaro tajriba almashinuvi jarayonlari jadallashishiga erishiladi.

Xulosa. Fikrimizcha, yuqorida bildirilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalarni inobatga olgan holda, oliy ta'lim xizmatlari orqali inson kapitalini rivojlantirish uzoq muddatli istiqbolda ularning mehnat bozoridagi faoliyati samaradorligini oshirish bilan birgalikda, yuqori daromadga ega bo'lish imkoniyatlarini kengayib, bitiruvchilarning bandligini ta'minlash muammosini ham ijobiy hal etishga erishiladi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти.(OECD) (2017), Education at a Glance 2017: OECD Indicators, OECD Publishing, Paris. [Электронный ресурс]. – URL: <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2017-en>.
2. Vaxabov A.V. Oliy ta'lim sifatini oshirishning xorij tajribasidan O'zbekiston oliy ta'lim tizimini isloh etishda foydalanish imkoniyatlari. // Oliy ta'lim sifati iqtisodiy diagnostikasi: jahon amaliyoti va milliy xususiyatlari. Res. ilm.-amal. konf. mater. to'p.. – Namangan, 2019. – 403-407 b.;

3. Ochilov A.O. Yuqori malakali kadrlar tayyorlashni boshqarish samaradorligini oshirish: Iqt. fan. dok. (DSc) diss. –T., 2018. –241 b.;
4. Raxmonov N.R. Mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish asosida oliy ta’lim tizimida kadrlar tayyorlash sifatini oshirish. Iqt. fan. dok. (DSc) diss. avtoref. –Toshkent, 2019, 82 b.;
5. Isxakova S.A. Xizmat ko’rsatish sohasi xodimlari daromadlarini oshirish va tarkibini takomillashtirish strategiyasi (Oliy ta’lim xizmatlari sohasi misolida): iqt. fan. fal. dok. dis. avtoref. (PhD). –Samarqand.: 2019. –64 b.;
6. Рубин Ю.Б. Рынок образовательных услуг: от качества к конкурентоспособным бизнес моделям (часть 1) // Высшее образования в России. - № 3. – 2011. – с. 23-64
7. Woods E.A., Metzger C.B. Americas Human Wealth: Money Value of Human Life. N.Y.: F.S. Crofts & Co, 1927. P. 122.
8. Sattinger, M. (1993). Assigment models of the distribution of earnings. Journal of Economic Literature, vol. 31 (2). pp. 831-880.
9. James J. Heckman. Introduction to The Distribution of Earning and of Individual Output, by A.D. Roy. The Economic Journal, 125 (March). 2015. – pp. 378-402. DOI: 10.1111/ecej.12226
10. Вахштайн В. Две модели образовательных систем: континентальная и атлантическая. [Электронный ресурс]. с. 32. – Режим доступа: http://www.intelros.ru/pdf/prognosis/321-352_vahstain.pdf 11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son farmoni, 28.01.2022 y. <https://lex.uz/docs/5841063>

09.00.00- ФАЛСАФА ФАНЛАРИ

Хайридинов Аббосхон Анварович

Ўзбекистон Республикаси Ichki ishlar vazirligi
Toshkent shahar 2-son akademik litseyi
maxsus fanlar o'qituvchisi, Podpolkovnik
E-mail: akademikaget6767@gmail.com

**YOSHLAR ORASIDA MAFKURAVIY TAHDIDLARNI OLDINI OLISHDA HUQUQ TARTIBOT
ORGANLARINING VAZIFALARI**

Annotatsiya. Ma'lum hozirgi texnika inqilobi internet yoki varaqalar, karikaturalar, rasmlar va boshqa axborot vositalari yordamida ma'lumot tarqatish orqali mafkuraviy tahdidlar jamiyat mamlakat hayotiga xaf solmoqda. Mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashish murakkab vazifa bo'lib, ushbu maqolada O'zbekistonda mafkuraviy tahdidlarga qarshi davlat siyosati, Yoshlar orasida mafkuraviy tahdidlarni oldini olishda huquq tartibot organlarining vazifalari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: mafkuraviy tahdidlar, IIB, milliy xavfsizlik, ekstremizm, jamiyat.

Khayridinov Abbaskhan Anvarovich

Ministry of Internal Affairs of the Republic
of Uzbekistan Academic Lyceum No. 2, teacher
of special subjects, lieutenant colonel

**DUTIES OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN PREVENTING IDEOLOGICAL THREATS
AMONG YOUNG PEOPLE**

Abstract. Ideological threats are threatening the life of society and the country by spreading information with the help of internet or leaflets, cartoons, pictures and other media. Combating ideological threats is a complex task, this article talks about the state policy against ideological threats in Uzbekistan, the duties of law enforcement agencies in preventing ideological threats among youth.

Key words: ideological threats, IIB, national security, extremism, society.

Хайридинов Аббасхан Анварович

Министерство внутренних дел Республики
Узбекистан, Академический лицей №2,
учитель специальных предметов, подполковник

**ОБЯЗАННОСТИ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ ПО ПРЕДОТВРАЩЕНИЮ
ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ УГРОЗ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ**

Аннотация. Идеологические угрозы угрожают жизни общества и страны путем распространения информации с помощью Интернета или листовок, карикатур, картинок и других средств массовой информации. Борьба с идеологическими угрозами – сложная задача, в данной статье рассказывается о государственной политике противодействия идеологическим угрозам в Узбекистане, обязанностях правоохранительных органов по предотвращению идеологических угроз среди молодежи.

Ключевые слова: идеологические угрозы, МИБ, национальная безопасность, экстремизм, общество.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N21>

Kirish. XXI asrni haqli ravishda ko'plab mamlakatlarning siyosiy va iqtisodiy hayotidagi burilish nuqtasi deb atash mumkin. Xalqaro munosabatlarning keskinlashishi, muxolifat mulohazalari, iqtisodiyotning beqarorligi va yangi koronavirus infeksiyasi tufayli yuzaga kelgan fuqarolik tartibsizliklari fonida jamiyat tarqalish holatida, radikal qarashlarning salbiy ta'siriga duch kelmoqda. Ma'lumki Mafkuraviy tahdidlar muammosi har doim birgalikda hal qilingan, chunki bu hodisaning chegaralari yo'q, milliy va diniy mansubligi bilan belgilanmaydi, balki alohida irq, fuqarolar guruhi, dinning imtiyozlariga alohida e'tibor beradi. O'zbek jamiyati mamlakatda sodir bo'layotgan barcha siyosiy voqealarning markazida. Qonun hujjatlarida norozilik kayfiyatini keltrib chiqarish, diniy va milliy tuyg'ularni foydalish, konstitutsiyaviy tuzumni ag'darishga chaqirish, terrorizmni oqlash va moddiy yordam berish, internetda yoki varaqalar, karikaturalar, rasmlar va boshqa axborot vositalari orqali ma'lumot tarqatish bularning barchasi mafkuraviy tahdidlar orqali jamiyat mamlakat hayotiga xaf solmoqda. O'zbekiston Respublikasining yangi Konstitutsiyasidagi xavfsizlik strategiyalari "dunyoda tobora kuchayib borayotgan beqarorlik, radikal va ekstremistik kayfiyatning kuchayishi ichki va tashqi dushmanlarni, iqtisodiyotni, an'anaviy qadriyatlarni yo'q qilish va insonning asosiy huquq va erkinliklarini paymon qilish orqali kuchayib borayotgan davlatlararo qarama-qarshiliklarni keltirib chiqarish" kabi ichki tashqi xavflarni oldini olishga qaratilgan[1]. Davlatimizning milliy xavfsizligi va yaxlitligiga tahdidlar uzoq vaqtdan beri namoyon bo'lib kelmoqda. Har qanday mamlakatda buguni axborot asrining imkoniyatlari tufayli ekstremistik, terroristik guruhlar maqsadiga erishishning birdan bir yo'li jamiyatni buzish uning mafkurasi o'zgartirishdir. Shu sababli, hozirda Davlatimiz huquq tartibot organlarining oldida turgan asosiy vazifasi mamlakatimiz fuqarolarining xavfsizligini ta'minlash, yoshlar o'rtasida ekstremistik faoliyatning oldini olishdir.

Mavzu yuzasidan adabiyotlar tahlili.

Yoshlar orasida mafkuraviy tahdidlarning hozirgi holati

Hozirgi kunda yoshlar orasida Norasmiy yoshlar tashkilotlari safiga qo'shilish hollari tez-tez uchraydi, voyaga etmagan yoshlar o'zlari bilib-bilmay ekstremistik-millatchilik qarashlarini ommalashtirmoqda. Bunday guruhlarda ko'p hollarda 14 yoshli bolalar ishtirok etadi, ularga "adolatli davlat" g'oyasi sindirilgan bo'lib ushbu mafkura ostida jamiyat orasida fitna chiqarishga undashadi. Yoshlar bilan bir qatorda, bunday guruhlarining a'zolari ham insoniyatning eng fazilatli, komil insonlar sifatida o'zlarini nomoyon etishadi va shu orqali maanan yetuk bo'lmagan aqlu shurida malum g'oyaga ega bo'lmagan vatandoshlarning ongiga kirib boradi. Shuni tushunish kerakki, marginal pozitsiyani egallagan ijtimoiy munosabatlar ishtirokchilari o'ziga xos xususiyatlarga va fikrlashga ega. Ko'pincha aynan shu jamiyat vakillari davlatning siyosiy yo'nalishi bilan rozi bo'lmaydilar, ularning huquqlari buzilgan deb hisoblashadi va adolatli qarorning huquqiy kafolati yo'qligini ro'kach qilishadi. [2; 29-30-b] Ichki noroziliklarini ifoda etib, ular ekstremistik va terroristik guruhlar safiga qo'shilishmoqda. Rasmiy manbalarga ko'ra, 2021 yilda O'zbekistonda mafkuraviy tahdidlarga oid ekstremizm sohasidagi jinoyatlar soni chorakdan oshdi. Shu bilan birga, milliy Qonunchilik "xorijiy agentlar", soxta yangiliklar va internetda targ'ibot choralari kuchaytirdi. Joriy 2023

yilda Mafkuraviy tahdid debholat aniqlandi va bu asosan Facebook va Instagram you tube orqali o'z faoliyatlarini olib borgan jismoniy shaxslar ekanligi ta'kidlandi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ilgari ko'rilgan profilaktika choralari etarli bo'lmagan. [3;26-b]

Ijtimoiy hodisa sifatida zamonaviy ekstremizm mafkurasi uning asosidir. Mafkuraviy tahdidlarning ko'plab tarkibiy shakllari mavjud. Ekstremistik targ'ibot va materiallar eng samarali hisoblanadi, chunki ular matnli, audiovizual ifodaga ega (atributlar, ramzlar). Ekstremizm g'oyasining tashuvchilari aholining zaif qatlamlaridan mohirona foydalanib, ularni o'z hayotlarini o'zgartirishga chaqiradilar, masalan, bu diniy yo'l bilan amalga oshirishlari mumkin. Ikkinchisi ekstremistning xatti-harakatlarida dominant motivga aylanadi, uning voqelik haqidagi g'oyasini buzadi, o'z-o'zini anglash va psixologik holatga ta'sir qiladi. Nazariyotchilar orasida fikriga ko'ra mafkuraviy tahdidlarning bugungi kunda asosli ilmiy xarakteristikasi yetakchi o'rinni egallaydi. Odamlarning ongiga psixologik bosim, "yaxshi ish" nomi bilan birlashishga intilish, "adolat va tenglik uchun" kurashishga chaqirish ekstremistik mafkuraning raqiblarini yo'q qilish istagini kuchaytiradi. Fikrimcha, " biz mafkuraviy ekstremizm haqida gapirganda, ekstremistik g'oyalar va bilimlarning turli shakllarida cheksiz doiradagi shaxslarga etkazilishini yodda tutishimiz kerak. Bizning nuqtai nazarimizdan, mafkuraviy ekstremizmning namoyon bo'lish shakllari, ya'ni uning tashqi ifodasi, nafratni qo'zg'atish yoki targ'ib qilishga qaratilgan aniq harakatlarga yo'naltirilgan " [4; 118-b.]. Mafkuraviy tahdidlarning mohiyatini aniqlash uchun faqat g'oyalarni yetkazish etarli emas, ekstremistik guruhlarining jinoiy faoliyatining ta'siriga faqat g'oya aniq shakllantirilgan, asosli bo'lgan taqdirdagina erishish mumkin. Eng keng tarqalgan mafkuraviy tahdidlar sud amaliyotining ko'plab materiallariga asoslansak, ijtimoiy, milliy tengsizlik, diniy adovatga asoslangan.

Shaxsiy e'tiqodga ko'ra, ekstremistik tashkilotlar a'zolari "natijaga ishlash" uchun eng ekstremal choralarni ko'rishga tayyor. Hozirgi vaqtda ekstremizmning eng tajovuzkor g'oyalari orasida diniy va siyosiydir. Aynan ekstremistik mafkuraning bu turi oddiy aholini, boshqa millat, millat vakillarini, dissidentlarni yo'q qilishga qaratilgan. Aqidaparastlik ko'lamiga ega bo'lgan ekstremistik mafkura jamiyatning barcha a'zolariga dahshatli zarba beradi. So'nggi 20 yildagi voqealar shuni ko'rsatdiki, diniy ekstremizm ommaviy zo'rvonlik va tinch aholini o'ldirishga olib keladi.

Muhokama

O'zbekistonda mafkuraviy tahdidlarga qarshi davlat siyosati

O'zbekiston qonunchiligi mafkuraga qarshi kurash vositasi sifatida huquqiy javobgarlik choralarni qo'llash nuqtai nazaridan ko'plab sanksiyalarning mavjudligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, statik ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ekstremistik guruhlar tobora ko'payib bormoqda. Mafkuraviy tahdidlarga nisbatan jinoiy-huquqiy ta'sir choralarni kuchaytirish bunday jinoiy hodisani minimallashtirishga yordam beradi. Ekstremistik mafkuraga qarshi kurashning samarali usuli aholi bilan ishlash deb hisoblanishi kerak, ayniqsa yosh avlodlar haqida gap ketganda, chunki ular jinternet tufayli jinoiy ta'sirga moyildir. Bugungi kunda yoshlarni vatanparvarlik va ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Hozirgi vaqtda o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash arxiv ahamiyatiga ega, shuning uchun mamlakatimiz hududida joylashgan barcha ta'lim muassasalari, kelajakdagi mutaxassislarni tayyorlash profilidan qat'i nazar, ushbu yo'nalishdagi ishlarni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Muloqot va jamiyatning barcha a'zolari bilan umumiy til topishga

urinishlar ekstremistlarning samaradorligini pasaytirishga yordam beradi. Ekstremizm mafkurachilari odamlarni manipulyatsiya qilib, ularning kundalik hayotida duch keladigan muammolarga go'yo yechim beradi. Shu bois yoshlar tarbiyasida axloq, rahm-shafqat, boshqalarga g'amxo'rlik va birdamlik g'oyalari singdirish muhimdir

Natija.

Yoshlar orasida mafkuraviy tahdidlarni oldini olishda huquq tartibot organlarining vazifalari

Mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashish ko'pincha ko'p tarmoqli va muvofiqlashtirilgan yondashuvni talab qiladigan murakkab vazifa bo'lishib.

Mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashishda huquq tartibot organlarining vazifalari va strategiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Tahdidlarni tushunish: Bu tahdidlarning mohiyatini, shu jumladan ularning sabablarini, potentsial ta'sirini va paydo bo'lish shakllarini aniqlash va tushunish uchun keng qamrovli tadqiqot va tahlillarni o'tkazish

2. Hamkorlik va muvofiqlashtirish: Ekzistensial tahdidlarga samarali javob beradigan jamoaviy javoblar va strategiyalarni ishlab chiqish uchun turli sohalaridagi hukumatlar, tashkilotlar va ekspertlar bilan ishlash.

3. Ta'lim va xabardorlik: aholining mafkuraviy ekstremistik tahdidlar to'g'risida xabardorligi va tushunchasini oshirish va ushbu xavflarni kamaytirishga yordam beradigan harakatlar va siyosatlarni ilgari surish.

4. Siyosat va boshqaruv: Mafkuraviy tahdidlarni o'zgarishi, yadroviy qurollarning tarqalishi va kabi egzistensial tahdidlarning ehtimoli va ta'sirini kamaytirishga qaratilgan siyosat va qoidalarni ishlab chiqish va amalga oshirish.

5. Texnologiya va innovatsiyalarga tizimlarni joriy etish: egzistensial tahdidlarni bartaraf eta oladigan yechimlarni ishlab chiqish uchun tadqiqot va ishlanmalarni qo'llab-quvvatlash.

6. Xalqaro hamkorlik: Global mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashish uchun chegaralar bo'ylab sheriklik va ittifoqlar qurish, chunki bu muammolarning aksariyati transchegaraviy hamkorlik va yechimlarni talab qiladi.

7. Barqaror rivojlanish: iqtisodiy tengsizlikni bartaraf etish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, qonun ustuvorligini ta'minlash orqali aholiga ta'sir o'tkazish mumkin bo'lgan mavjud tahdidlarning oldini olish va yumshatishga yordam beradigan barqaror amaliyot va siyosatlarni ilgari surish.

Mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashish shaxslar, jamoalar, tashkilotlar va hukumatlardan uzoq muddatli majburiyat va barqaror sa'y-harakatlarni talab qiladi. Oldini olish, tayyorgarlik ko'rish va javob choralarini o'z ichiga olgan yaxlit yondashuvni qo'llash orqali Mafkuraviy tahdidlarni yumshatish va yanada mustahkam va barqaror kelajakni yaratish mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib shuni ta'kidlashni istardimki, murosasizlik, ksenofobiya, millatchilik, diniy va etnik xilma-xillikni inkor etish bilan chegaradosh ekstremizm va uning mafkurasini yo'q qilish imkonsiz albatta.

Bugungi kunda mafkuraviy tahdidlar butun insoniyat tarixida har qanday davlatning ijtimoiy-siyosiy tizimi uchun eng og'riqli, halokatli tomoniga aylanib ulgurdi. Bugungi kunda bu

yovuzlikka qarshi kurashda nafaqat davlat xavfsizlik xizmati xodimlari balki butun jamiyatning har bir a'zosining mamlakatimiz hududida mavjud bo'lgan barcha strategik normativ-huquqiy hujjatlar milliy xavfsizlikni ta'minlash va ichki va tashqi tahdidlarning oldini olish ustuvor vazifalar qatoriga kiradi. Bunday sharoitda huquqni qo'llash amaliyoti ham muhim rol o'ynaydi. Noqonuniy ekstremistik mafkuraviy tahdidlarni qat'iy to'xtatish, bunday hodisaning zararli ekanligi to'g'risida axborot targ'ibotini olib borish kerak.

Mafkuraviy tahdidlardan himoyalash uchun ta'lim dasturlari, tanqidiy fikrlash, axborotdan erkin foydalanish, kuchli fuqarolik jamiyati institutlari va demokratik jarayonlarni o'z ichiga olishi mumkin. Shuningdek, inson huquqlari va so'z erkinligini hurmat qilish va himoya qilish, odamlar o'z fikr-mulohazalarini erkin ifoda etishi, ommaviy muloqotda ishtirok etishi muhim ahamiyatga ega.

Mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurash turli yondashuvlarni o'z ichiga olishi mumkin. Bunday tahdidlarni ta'lim, madaniy almashinuv, turli guruhlar o'rtasidagi muloqot va tushunish orqali bartaraf etish mumkinligini hisobga olish muhimdir. Shuningdek, tafovut va demokratik qadriyatlarni hurmat qilishni targ'ib qilish muhimdir. Muloqot va o'zaro hamjihatlikni qo'llab-quvvatlash orqali biz mafkuraviy tahdidlarni yengib o'tishga yordam bera olamiz, nizolarni tinch va konstruktiv tarzda hal qilishga intilamiz.

Адабиётлар/Литература/References:

1. "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi"-Toshkent-2023
2. Mirziyoev.Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat biln davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild -T.: O'zbekiston , 2018. 29-30-betlar.
3. Mirziyoev.Sh.M. Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma'naviyatimizni yuksaltirish va xalqimizning hayot darajasini oshirish – barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. T. 15. -T.: O'zbekiston. 2017. -326 b.
4. Safoeva. S. Globallashuv jarayonining ijtimoiy hayot sohalariga ta'siri. // Globallashuv jarayonida jamiyatni demokratlashtirishning siyosiy, falsafiy-huquqiy masalalari. - Toshkent: Falsafa va huquq nashriyoti, 2006, 118-bet.

Jurayev Alisher Tulqinboyevich
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

**TA'LIMGA OID DAVLAT SIYOSATINI AMALGA OSHIRISHDA ZAMONAVIY
YONDASHUVLARNING IJTIMOIIY AHAMIYATI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'limga oid davlat siyosatini amalga oshirishda bugungi kundagi zamonaviy yondashuvlar va ularning ijtimoiy ahamiyati. Ta'lim siyosatini amalga oshirishda yetakchi bo'lgan xorijiy davlatlar tajribasidan na'munalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim siyosati, liberal, ijtimoiy-korporativ model, "Maktab - OTM", davlat-xususiy sherikchilik, "ijtimoiy hamkorlik".

Jurayev Alisher Tulkinboyevich
Doctoral student of Namangan State University

**THE SOCIAL SIGNIFICANCE OF MODERN APPROACHES IN THE IMPLEMENTATION OF
STATE POLICY ON EDUCATION**

Abstract. In this article, today's modern approaches to the implementation of the state policy on education and their social significance. Examples of the experience of foreign countries that are leaders in the implementation of education policy are given.

Key words: Education policy, liberal, social-corporate model, "School - HEI", public-private partnership, "social cooperation".

Жураев Алишер Тулкинбоевич
Докторант Наманганского
государственного университета

**СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ В РЕАЛИЗАЦИИ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ**

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные подходы к реализации государственной политики в сфере образования и их социальная значимость. Приведены примеры опыта зарубежных стран, являющихся лидерами в реализации образовательной политики.

Ключевые слова: Образовательная политика, либеральная, социально-корпоративная модель, «Школа - ВУЗ», государственно-частное партнерство, «социальное сотрудничество».

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N22>

Kirish. Ta'lim siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida 3 ta siyosiy sub'yektlar ishtirok etadi: davlat, bozor, akademiya. Har birining o'z roolidan kelib chiqib, quyidagi ta'lim siyosati modelini ko'rish mumkin:

Davlat-paternalistik (davlat ustunligi ostida)

Liberal (bozor ustunligida)

Ijtimoiy-korporativ (akademiya asosiy boshqaruvi ostida).

Globalashuv sharoitida millatlarni bir-biriga yaqinlashish tendensiyalari rivojlanishi

doirasida Bolon jarayonlari institutsional muhitda ta'lim siyosati modelini o'zgarishlarini ko'rib chiqish muhim ahamiyatga molik. Bunda ta'lim siyosatining klassik modeli o'zining yangi qirralarini ochib beradi. Ularning samaradorligi ko'proq Bolon jarayonlaridagi institutsional muhitining ta'lim siyosatini umumevrop modeli yangi voqeliklariga moslashuvlik nuqtai nazarida baholanadi. Moslashuvchanlik tamoyillarini katta qismi mazkur siyosat modelida qabul qilingan qarorlarda ishtirok etuvchi ko'p sonli sub'ektlarning kuchi ostida ta'lim siyosatini liberal modeliga kiritishgan. Lekin ijtimoiy-korporativ va davlat-paternalistik modellar tendensiyalarini tahlil qilish natijasida shuni aytish mumkinki, turli sub'ektlarning vakolatlarini kengayishi ko'p darajada ijtimoiy-korporativ modelga xos. Mazkur kengayishning sababi ta'limni moliyalashtirishdagi davlat-xususiy sherikchilik tajribasi va tarihan fuqarolik tashkilotlarni ta'limda boshqaruvida katta rolga ega ekanligidir.

Ta'lim siyosati deganda asosan turli sub'ektlarni ta'sirini hisobga olgan holda davlat tomonidan fuqarolarni ta'lim olishdagi konstitutsiyaviy huquqini amalga oshirish bo'yicha qaror qabul qilish jarayoni tushuniladi.

Ta'lim siyosatini ushbu tushunchasidan kelib chiqqan holda, uni amalga oshirish uchun ta'lim siyosati modeli tushunchasi asosiga mas'ullarni borligi yoki yo'qligi hamda u yoki bu sub'yektlarni ta'sir darajalarini bilish lozim.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ta'lim siyosatining asosiy sub'ektlari va ularning manfaatlarini ifodalovchilarni aniqlash uchun, amerikalik pedagog va oliy ta'lim tizimini tadqiqotchisi B.Klark [1] tomonidan taklif etilgan ta'lim siyosati tipologiyasiga e'tibor qaratamiz. Olim barcha ta'lim siyosati ishtirokchilarini institutsional kelib chiqishini hisobga olgan holda guruhlariga bo'ladi. U ijro hokimiyat, bozor va akademiyani cheralab chiqadi.

"Bozor" siyosati misoli Yevropa davlatlari ichida Buyuk Britaniya davlatidir. Bu tizim ko'plab xususiy ta'lim muassasalari davlat tomonidan moliyalashtirilishiga qaramay, huquqmatning ta'lim sohasidagi ustuvor siyosatidan ko'ra asosan iste'molchilarni moliyaviy tanlovi asosida tartibga solinadi. Bunday tizimda o'quv muassasalar ish natijalari markazlashgan rejalashtirish yoki qarorlari bilan bog'liq emas. Ularni ishini baholash ularga mijozlar tomonidan ta'lim bozorida talabini oshishi orqali va nafaqat ularga moliyaviy manbaalarni tushish miqdori balki maqomida ham aks etishi orqali amalga oshiriladi. Akademik me'yorlar, o'quv rejalarni mazmuni talabdan kelib chiqib turli yo'nalishlarda erkin rivojlanishi mumkin [2].

Shimoliy Yevropa davlatlarida modelning ikkinchi turi amalga oshiriladi - ta'lim siyosatini muvofiqlashtiruvchi "davlat" yoki "ijtimoiy". Uni bozor modeliga qarama-qarshi deb keltirish mumkin. Shimoliy Yevropa davlatlari yuqori turmush darajasi ega ekanligi hamda milliy farovonlik darajasida asosiy rolni o'ynovchi ta'lim kabi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yuqoriligi. Davlat nafaqat fuqarolarni ijtimoiy holatini yaxshiligini ta'minlash va qo'llab-quvvatlash hamda ularni sog'ligini saqlashni o'z zimmasiga oladi, balki ularni ta'lim olishi, har bir fuqaroning bilimli bo'lishi uchun ham imkoniyatlar yaratib beradi. Shuningdek, davlat ushbu sohalarning asosiy moliyachisi hisoblanadi. Davlat ushbu vazifanir o'quv rejalarni tashkil etish va butun ta'lim tizimi umum qonunchilik mexanizmini yaratish hamda davlat budjetini taqsimlashning mavjud qoidalari yordamida amalga oshiradi. Ta'limda xususiy sektor deyarli mavjud emas.

Yuqorida ko'rsatilgan ikkita modeldan tashqari aksariyat Yevropa davlatlarida tarqalgan "oraliq" modellar mavjud. Ularni ko'pincha ta'lim siyosatini markaziy-yevropacha

model deb nomlashadi. Ko'plab Yevropa davlatlari, misol uchun, Fransiya va Germaniya davlatlarida ta'limni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish davlat siyosatini asosiy qismi hisoblangan. Lekin 1970-yillarda "bozor" modeli namuna sifatida boshlangan islohotlar natijasida davlat boshqaruvi tamoyillarida o'zgarish yuzaga keldi va markazlashgan, to'g'ridan to'g'ri faoliyat yurituvchi xususiy ta'lim muassasalarini o'rni oshdi. Shunday qilib, ta'lim siyosati Yevropa boshqaruvi modellarida bir vaqtning o'zida ham davlat ham bozor siyosiy aktorlar sifatida mavjud [3].

Yuqorida belgilab o'tgan uch aktorlarni (davlat, bozor va akademiya) ta'lim sohasidagi o'rniga batafsilroq to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq..

Amalda davlatni roli turli shakllarda bo'lishi mumkin. F.Van Vot ta'lim tizimiga davlatni ta'sirini asosiy ikki shaklini ta'kidlaydi. U ularni "ko'maklashuvchi davlat" va "aralashuvchi davlat" deb ataydi [4].

Davlat-paternalistik model davlat tomonidan ta'lim xizmatlarini taqdim etilishiga qaratilganligi bilan izohlanadi. Davlat ta'limda yuqori tezlikda rivojlanishni ta'minlovchi va ijobiy institutsional tashqi ta'sirlarga (misol uchun, o'quvchi va talabalarni ma'lum bir hayot qoida va qadriyatlariga ko'nikishga qo'maklashish) ega bo'lgan ijtimoiy ne'mat sifatida ko'radi. Ta'lim muassasalari davlat siyosatini amalga oshirishi orqali o'zlari rivojlanish strategiyasini tanlash erkinligiga ega bo'lmaydi, shu orqali davlatdan o'z faoliyatlarini davomiyligini ta'minlash kafolatini oladi [5].

Agar ta'limga davlat ta'siri mavjud bo'lmasa, u holda bozor muvofiqlashtiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Ammo bozor tomonidan to'liq tartibga solinadigan birorta ham ta'lim tizimi yo'q. Ta'limda bozor mexanizmlari to'liq amalga oshmaydi, chunki bir tomondan, uning faoliyat shaklini xususiyatlari (o'qitish va tadqiqot) bo'lsa, ikkinchi tomondan, ta'lim umumiy ne'mat hisoblanib uning mavjudligi, ochiqligi va samaradorligiga nafaqat alohida individlar balki butun jamiyat manfaatdor.

Bozor iqtisodiyoti mavzusiga bozor tizimiga doir ta'lim jarayoning alohida elementlari mos deb topilganda e'tibor qaratiladi. Bozor iqtisodiyoti deb raqobat elementlari mavjud bo'lganda aytiladi. Bozor iqtisodiyoti elementlariga quyidagilar kirishi mumkin: ta'lim tizimida talabalarni roli (ularni o'quv o'rinlari uchun kurashi; moliyalashtirish imkonini olishi uchun ma'lum bir talabalarga ta'lim muassasalarini qiziqishi); tanlov asosida tadqiqotlarni moliyalashtirish darajasi.

Liberal model - bunda ta'lim xizmatlari bozorida mustaqil ishtirokchi sifatida ta'lim muassasasi faoliyatini natijalari individual mas'uliyatli "tayyor" xodimlarga qaratilgan ish beruvchi bilan bozor iqtisodiyoti asosiy rol o'ynaydi. Davlat mamlakat miqyosida ta'lim tashkilotlarini teng raqobat asosida faoliyat olib borishini tashkil etishni kafolati hisoblanadi. Ularni faoliyatini nazorat qilish vakolati mahalliy davlat hokimiyati organlariga berilgan.

Yevropada ijtimoiy-korporativ modeli doirasida davlat ta'lim muassasalarga tegishli vakolatlar berish orqali ta'lim xizmatlarini amalga oshiruvchi davlat vakillari sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan bir qatorda, o'quv muassasalari nafaqat mehnat bozorida yuqori qiymatga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash, balki ta'lim tizimi orqali fuqarolik jamiyatida individlarni ijtimoiylashuvini ham maqsad qilgan.

Teng ta'lim olish masalasi umr bo'yi ta'lim olish konsepsiyasi bilan yaqindan bog'langan. Umr bo'yi ta'lim olish degan tushuncha ostida bilimlar, qobiliyatlar va salohiyatlari doimiy ravishda takomillashtirishni hamda shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga qaratilgan barcha

maqsadli ta'lim aks etadi. Ta'lim jarayonini diversifikatsiyalar ta'limni "noan'anaviy" va norasmiy shakllarini ham kengayishi kuzatiladi.

"Umr bo'yi ta'lim olish" konsepsiyasi nafaqat davlatni iqtisodiy gullab-yashnashini, balki har bir fuqaroni ijtimoiy tan olinishiga erishishini, o'zini namoyon eta olish va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllanishini ta'minlaydi. Mazkur konsepsiyani amalga oshirilishida ta'lim muassasalar o'qituvchilarini tayyorlash hamda to'liq ish kuni bilan band bo'lganlar uchun dasturlar va masofaviy ta'lim olish dasturlar qonunchilik darajasi bilan belgilab qo'yilgan [6].

Shu asnoda aytish kerakki, ta'lim sohasida ijtimoiy-korporativ model umr bo'yi ta'lim olish strategiyasini ustuvor vazifa sifatida qabul qilgan. Strategiya davlat darajasida amalga oshiriladi, uni amalga oshirish va tayyorlashda ishtirokchi sub'ektlar soni esa oshadi: ushbu jarayonga nafaqat ta'lim muassasalari balki o'zlarini xodimlarini professional o'sishida manfaatdor bo'lgan ish beruvchi va korxonalar ham jalb qilinadi.

Liberal model o'z o'zidan ta'lim masalalarida qarorlar qabul qilish jarayonlaridagi ko'p sonli sub'ektlarni ishtiroki nazarda tutiladi. Ushbu modelda umr bo'yi ta'lim olish strategiyasini amalga oshirish o'zaro mavjud turli sub'ektlarni qonunchilik bilan mustahkamlanganligi bilan belgilanadi, misol uchun, ish beruvchi bilan ta'lim muassasasi o'rtasida.

Davlat-paternalistik modelda yangilikdan urf-odatlar ustunlik qiladi. Umr bo'yi ta'lim olish strategiyasiga rioya etish har bir davlatda o'zicha talqin etiladi, garchi ushbu yo'nalish bugungi kundagi ta'lim siyosatini asosiy yo'nalishi tan olinadi. Ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim va kattalar uchun ta'lim siyosiy omilning perdmoti hisoblanadi.

Ushbu konsepsiya doirasida Yevropaning turli davlatlarida ta'lim tizimining barcha bosqichlarini qamrab oluvchi islohotlar o'tkazilmokda. Ko'plab davlatlarda maktabgacha ta'limga teng imkoniyat uchun kurash olib borilmoqda. Davlat-paternalistik modeli davlatlarni ba'zilarida maktabgacha ta'lim majburiy qilib kiritilgan, ba'zilarida esa ta'lim tizimiga uni kiritish bo'yicha islohotlar o'tkazilmoqda. Umumiy Yevropa bo'yicha ta'lim olishni boshlash yoshi pasaymoqda.

Natijalar va muhokama. Ta'lim olish imkoni bo'yicha namunaviy mezonlardan biri bu oliy ta'lim muassasalariga kirish imkoni hisoblanadi. "Maktab - OTM"ga o'tishning asosiy jahon modellari sifatida quyidagi jihatlar orqali tavsiflash mumkin: markazlashgan, tanlovligi va imkoniyatta egaligi.

Markazlashgan ta'lim tizimi deb I.A.Praxov, butun mamlakat miqyosida amal qiluvchi davlat tomonidan ishlab chiqilgan yagona namunaga asoslangan ta'lim tizimi tushuniladi. Markazlashmagan tizimda OTM kirish imtixonlariga nisbatan o'zlarini mustaqil siyosatlarini amalga oshirish huquqiga ega. Ta'lim tizimida tanlash darajasi kirish imtixonlarini qiyinlashtirilganligi bilan belgilanadi.

Liberal modeli umum tanlovlik tamoyillari asos qilib olingan: aksariyat ko'p OTMlar abituriyentlarga o'ziga xos talablar qo'yishadi. Bundan tashqari, ushbu modelning ajralib turuvchi xususiyatlari shundaki, misol uchun, Buyuk Britaniya ta'lim tizimi nomarkazlashgan hisoblansada, uning faoliyati OTMlarga abituriyentlarni qabul jarayonini muvofiqlashtiruvchi markaziy agentlik (The Universities and Colleges Admission Services, UCAS) tomonidan tartibga solinadi [7]. Shunga qaramay, OTMlar tanlov bo'yicha o'zlarini qo'shimcha mezonlarini kiritish bo'yicha qarorlar qabul qilishi mumkin.

Davlat-paternalistik modelda "maktab-OTM"ga o'tish o'zining yuqori darajadagi tanlovi

bilan Buyuk Britaniyanikiga o'xshash. Farqi shundaki, ko'plab davlatlarda oliy ta'lim bepulligicha qolmoqda. Tizim nomarkazlashgan hisoblanadi, ya'ni talabalarni qabul qilish mezonlarini OTMlarni o'zlari mustaqil belgilashadi. Ammo OTM o'zlarini siyosatlarini davlat tomonidan belgilangan umumiy qoidalar doirasida olib boradi.

"Maktab-OTM"ga o'tishda ijtimoiy-korporativ modelini alohida xususiyatlariga ega. Ushbu markazlashgan tizim yetarlicha erkin bo'ladi (tanlov darajasi o'ta past bo'lib, ko'plab OTMlar faqat o'rta ta'lim olganlik haqidagi diplomning mavjudlik talabi bilan cheklanishadi). Universitetlarda ta'lim olish pullik asosida bo'lib oliy ta'lim olish imkoni o'rtacha hisoblanadi [8].

Shubhasiz, har bir davlat har qaysi modelni alohida xususiyatlarini o'zida mujassam etgan yoki bir vaqtning o'zida uchala modelni barchasidan qisman o'zida aks etgan bo'lishi mumkin. Lekin baribir, davlat tomonidan amalga oshiriladigan ta'lim siyosat turi, butun ichki siyosatdagi strategiya va asosiy yo'nalishga to'la mos keladi.

Ta'lim siyosatini har uchala turida ham ta'lim olish imkoni erkinligi ustuvor va ta'lim muhitni erkinlashtirish zarurligi ilgari suriladi.

Liberal modelda ta'lim olish imkoni ta'limning bosqichiga bog'liq. Shunday, hozirda Angliya siyosati ko'proq oliy ta'lim olish imkoniyatini cheklashga qaratilgan. OTMlarda ta'lim olish narxlari uch karra oshib, aholini kam ta'minlangan qatlamini oliy ta'lim olish imkonini deyarli to'siq qo'ydi. Ushbu qaror budjetni iqtisod qilish zaruriyati sababli amalga oshirildi.

O'zini ta'lim siyosatini ijtimoiy-korporativ modeli bilan Avstriyada ta'lim olish imkoniyatini cheklanishi, tamomlagandan so'ng mutaxassilik bo'yicha ta'lim olishni davom ettirish yoki oliy ta'lim olish mumkin bo'lgan bir nechta yuqori sinflarni mavjudligi bilan ifodalanadi. Umuman ijtimoiy-korporativ modelda ta'lim olish imkoniyatini o'quv muassasasiga qabul bosqichida emas, balki sinfdan sinfga o'tish yoki ta'limni boshqa darajasiga o'tish bosqichida cheklanadi.

Ta'lim siyosati modellarini moslashuvlik mezonlari etib, ta'lim olish usullar soni ham hisoblanadi. Uchala modelda ham davlat va xususiy ta'lim muassasalari mavjud. Liberal va davlat-paternalistik modellar ushbu mezonlar bo'yicha bir-biridan farq qiladi, chunki birinchisida, pullik ta'lim ustuvor bo'lib, sifat jihatdan ilg'orroq bo'lsa, ikkinchisida bepul (davlat) ta'limi ustuvorlik qiladi. Buyuk Britaniyada internet orqali ta'lim olish ancha mashhur bo'lib bormoqda. Ushbu ta'lim turi qonunchilikda yetarlicha belgilanmagan bo'lsada, lekin amalda jadal faoliyat olib bormoqda. Ta'lim siyosatini ijtimoiy-korporativ modeli ta'limning turli ko'rinishini o'zida mujassam etgan. Bunda odatiy davlat va xususiy o'quv muassasalari bilan birgalikda "ijtimoiy hamkorlik" ko'rinishidagi o'quv turlari - uyushmalar, ijtimoiy harakatlar kabi tashkilotlar mavjud.

Ta'lim sifati ham davlatning qaysi ta'lim siyosati modelini tanlaganligidan kelib chiqib, turli hil baholanishi mumkin. Lekin Bolon jarayonining yangi institutsional muhitida milliy bozorni ko'p yillik obro'ga asoslangan ma'lum bir o'quv muassasalarini rasmiy ko'rsatgichlariga yoki individual tavsifiga tayanish imkoni bo'lmay bormoqsa.

Angliyada uning liberal modeli bilan ham OTM o'qituvchilari ham mustaqil ekspertlar ishtirok etuvchi qat'iy ta'limni baholash tizimi mavjud. Ta'lim olish ko'rsatgichlari va oliy ta'lim muassasasini tamomlashda muvaffaqiyatli ishga joylashgan bitiruvchilar soni o'quv muassasalar reytingi va uning litsenziyasiga ta'sir etadi. Ammo ko'plab Buyuk Britaniya universitetlarini xalqaro baholash tizimi (ta'lim sifatini aniqlovchi Rassel grupp)ga

kiritilganligiga qaramasdan, o'ta konservativ hisoblanadi va davlatni ichida ustuvorligi ahamiyatga ega.

Davlat-paternalistik modelida aksariyat OTMLar ta'limni sifati va mazmuni bo'yicha hech qanday mas'uliyatni olmaydi. Bu ta'lim oluvchilarni shikoyati bo'yicha ish sud amaliyotida bo'lmaganligi hamda mehnat bozori talabi bilan ta'lim jarayonini mazmuni o'rtasida katta tafovut borligi bilan izohlanadi.

Bir qator ekspertlar ta'kidlashicha, ta'limni sifatini faqat boshqa o'quv muassasalari bilan o'zaro aloqa va talabalar bilan o'qituvchilar o'zaro professional ko'nikish orqali hamda tashqi (shuningdek mustaqil xalqaro tadqiqot assotsiatsiyalar va tashkilotlar baholashi) va ichki baholashni birlashtirgan holda baholash yaxshi baxolashdir. Bu ko'rsatkich bo'yicha ijtimoiy-korporativ model Bolon jarayonini yangi institutsional muhitiga ancha moslashgan model hisoblanadi. Umuman ta'lim sifatini baxolash davlatni ta'lim siyosatida qarorlar qabul qilishida ta'sir etishi mumkin.

Normativ-huquqiy bazani tahlil qiladigan bo'lsak, qonunchilik ta'limni sifati va uni moliyalashtirishni o'z ichiga olgan turli darajadagi huquqiy munosabatlarni mustahkamlaydi. Shubhasiz, ta'limni turli ko'rinishlarini va boshqaruv aktorlarini qonunchilikda mustahkamlangan ta'lim soiyosati modeli ko'proq moslashgan bo'ladi. Yevropa davlatlari o'zlarini ta'lim siyosatlarida aynan shunga amal qilishga harakat qilishadi.

Umr bo'yi ta'lim jarayoni ta'lim va bilim olishni uch turini o'z ichiga oladi: rasmiy, norasmiy va noodatiy (yoki to'satdan) ta'lim. Umr bo'yi ta'lim olish konsepsiyasini tadbiiq etish tendensiyalarining biri bu norasmiy va noodatiy o'qitishning (ta'lim va o'qitishning turli toifa sub'ektlarining pozitsiyasini hisobga olgan holda) tan olishni umumiy tamoyillarini qurish hisoblanadi.

Norasmiy va noodatiy o'qitishni tan olish mexanizmlari uchala ta'lim siyosatini amalga oshiruvchi Yevropa davlatlarida muhokama qililib, tashkil etilmoqda [9]. Turli mamlakatlarda norasmiy va noodatiy ta'limni tan olish amaliyoti qonunchilikda mustahkamlangan normalardan boshlab, tegishli atamalarni ishlab chiqish va tadbiiq etish bosqichigacha turlicha amalga oshmokda. Ammo norasmiy va noodatiy ta'limni tan olish jarayonini o'zi dolzarb xarakterga ega, ayniqsa Bolon jarayoni va bilimni baholashni umumiyashtirish jarayonida alohida ahamiyat kasb etmoqtsa.

Yevropada ta'lim siyosatini asosiy islohotiga tushgan ikkinchi masala - ta'lim muassasalarini boshqarish va ularni avtonomiya darajasi. Maktablarga avtonomiyani berilishi Yevropada keng tarqalgan siyosat hisoblanadi. Ushbu siyosatni asosiy tamoyili - institutlarni avtonomligi mahalliy maktablar demokratiyasini kuchaytirish va nomarkazlashtirish jarayonini yakunlash uchun o'qituvchilarni erkinligiga to'laligicha kafolat berishdir. Maktablarni avtonomiyasi asosiy ta'lim maqsadlariga erishish vositasi bo'ldi: ta'lim sifatini yaxshilash uchun maktab va o'qituvchilarga katta erkinlik beriladi. Garchi YeI mamlakatlarini barchasi o'z oldilariga maktablarni avtonom sifatida o'tkazishni maqsad qilib qo'yganligiga qaramasdan, butun Yevropada mazkur tamoyilni qo'llash hamda avtonomiyani mazmuni va miqyosini tushunish turlicha bo'lib qolmoqda. Yevropa davlatlarini aksariyat qismida maktab ehtiyojlari uchun ijtimoiy mablag'lardan foydalanish uchun avtonomiyani katta qismi maktablarga beriladi. Uqituvchilarni ishga olish bo'yicha to'liq avtonomiya maktab va mahalliy hokimiyatga berilgan. O'qituvchilarning majburiy ta'limni mazmuniga keraklicha ta'sir etish imkoni mavjud bo'lmasada, ularga kunlik ta'lim jarayonlarini belgilash erkinligi beriladi.

Ko'plab mamlakatlarda ma'muriy kengash a'zolarini o'z ichiga olgan ota-onalar vakillik kengashi maktabni ta'lim rejasini rivojlantirish bo'yicha maslahat berish huquqi yoki qarorlar qabul qilishda to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi.

O'quv muassasalarida o'zini o'zi boshqarish va ichki demokratiya ta'limni barcha bosqichlarida rivojlanadi. Talabalar o'zini o'zi boshqarish Yevropa Ittifoqida yagona rivojlangan fuqarolik jamiyatini aks etadi. Universitet miqyosida ma'lim muddat oraliq'ida talabalar kengashlari rahbarligiga saylovlar o'tkaziladi. Shu bilan bir qatorda, ushbu saylovlarda siyosiy partiyalardan nomzodlar va partiyasiz talabalar ishtirok etishadi. Universitet kengashlari mahalliy va milliy kengashlariga o'z vakillarini ilgari surishadi. Iyerarxik tizimning yuqori nuqtasi Yevropa Ittifoqini ta'lim va siyosiy hayotida muhim rol o'ynovchi umumevropa talabalar kengashi hisoblanadi.

Shunday qilib, avtonom o'quv muassasalarini rivojlantirish liberal va ijtimoiy-korporativ modellarning ta'lim muassasalarini boshqarish sohasidagi siyosatini belgilashdagi asosiy yo'nalish hisoblanadi.

Ta'lim siyosati modellari haqida so'z yuritganda mavjud qonun va qoidalarda aks etgan ta'limning turli ko'rinishdagi institutlari, mexanizm va sub'ektlari asosiy o'rin egallaydi.

Liberal ta'lim modeli o'quv muassasalarini ichki qoidalari bilan belgilanadigan xususiy tizimga tayanadi. Davlat yagona umumiy bazani tashkil etadi va ta'lim muassasalarini yillar mobaynida shakllangan faoliyat tizimiga aralashmaslikka harakat qiladi. Ijtimoiy-korporativ modelida ko'p sonli turli ko'rinishdagi sub'ektlar mavjud. Ular ichida ta'lim sohasini isloh qilishga yo'l qo'ymadigan mashhur o'qituvchilar uyushmalari bor.

Liberal modelning yorqin namunasi bo'lmish Buyuk Britaniyada boshqa davlatlardan ko'ra qonun loyihasi tayyorlanish bosqichida va qabul qilishning yakuniy bosqichida aholi va manfaatdor guruhlar o'rtasida tadqiqot o'tkazish amaliyoti mavjud. Bundan tashqari, qonun qabul qilingandan bir necha yil o'tishi bilan nazorat tadqiqot o'tkaziladi. Bunday tekshuruvni natijasida qonunchilikka o'zgartish kiritiladi va takomillashtiriladi. Ijtimoiy-korporativ modelda ikki tomonlama ta'sir ko'rsatish tamoyilidan foydalanadi, ya'ni davlat nafaqat jarayon ishtirokchilari va manfaatdor shaxslarni fikrini o'rganadi balki qarorlar qabul qilish jarayonida manfaatdor shaxslar ishtirok etadi.

Ta'limni moliyaviy ta'minoti haqida so'z yuritganda, shuni ta'kidlash lozimki, o'rtacha har yili Yevropa Ittifoqi YaIMning 5,1% ta'limga yo'naltiriladi. Kipr, Vengriya va Islandiyada bu ko'rsatgich 20 %ga yetadi. Chexiya, Irlandiya, Gollandiya va Buyuk Britaniyada 10% ko'rsatgichga ega. Yevropa Ittifoqi davlatlarning yarmi 5% dan ortiq, shimoliy davlatlarida esa 6%dan oshig'i ta'limga yo'naltirgan [10].

Turli ta'lim siyosati modellarining barcha mamlakat-vakillarida ta'limni davlat tomonida moliyalashtirish darajasi oshib bormoqda. Asosan budjet mablag'larini taqsimlash markaziy hokimiyat tomonidan amalga oshiriladi, lekin ba'zi ijtimoiy-korporativ modeli mamlakat-vakillarida bunday taqsimot mahalliy darajaga berilgan. Ta'limni moliyalashtirishni ko'proq nomarkazlashgani liberal modelida kuzatiladi. Bepul ta'lim davlat-paternalistik modelida va qisman ijtimoiy-korporativ modelida mavjud. Ijtimoiy-kopropartiv modeli mamlakatlarida bepul maktabgacha ta'lim amaliyotga kiritilgan. Agar davlat-paternalistik modelida moliyalashtirishni asosiy manbai davlat bo'lsa, liberalda xususiy sektor va ijtimoiy-korporativ modelida moliyalashtirish davlat-xususiy sherikchilik nomini olgan.

Ijtimoiy-korporativ modelida ta'limni moliyalashtirishdagi ishtirokchi ko'p sonli va turli

hil sub'ektlar, ushbu modelni yangi institutsional sharoitlarga mos keluvchi deyish imkonini beradi.

Xulosa. Shunday qilib, Yevropa ta'lim doirasi uchala ta'lim siyosati modeli bo'linishi shartli ravishda ijtimoiy-korporativ, liberal va davlat-paternalistikka bo'linadi, ohirgi vaqtda yagona institutsional model doirasida birlashtirilmogtsa. Ijtimoiy-korporativ va davlat-paternalistik modellarni tahlili shuni ko'rsatdiki, turli sub'ektlarni vakolatlarini kengayishi ko'proq ijtimoiy-korporativ modelga xosdir. Mazkur kengayish ta'limni davlat-xususiy sherikchilik amaliyoti va tarihan ta'limni boshqaruvida fuqarolik jamiyatlarini katta rol o'ynashi bilan belgilanadi.

Fuqarolik jamiyati institutlari mamlakatimizda jamiyat a'zolarida yangicha tafakkurning shakllanishi, jamiyat taraqqiyoti, insonga munosabatning ijobiy jihatdan o'zgarishi, zamon talabi, xususiy mulkchilikka keg imkoniyat yaratilishi kabi omillar bilan bevosita bog'liq.

Shunday ekan, strategik vazifa sifatida belgilagan yurtimizda ta'lim tizimini rivojlantirish bir tarafdin davlat ikkinchi tarafdin fuqarolik jamiyati institutlari harakati bilan amalga oshirilishi lozim. Bu esa o'zaro hamkorlikda ijtimoiy sheriklik vositasida o'z aksini topadi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim sohasi va fuqarolik jamiyati institutlari faoliyati bir-biri bilan bevosita bog'liq. Fuqarolik jamiyati institutlari o'z mohiyatiga ko'ra, demokratik ongva demokratik qadriyatlarni jamiyat a'zolari shuuriga singdirish orqali demokratik konstitutsiyaviy mexanizmlarni yaratib boradi. Ta'lim yo'nalishi esa fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyati va tajribasini o'zlashtirib, boyitib hamda shakllantirib boruvchi sub'ekt sifatida o'zligini namoyon qiladi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Clark B. The Higher Education System. Academic organization in Cross-national Perspective. Berkeley, CA. 1983. P. 136-181
2. Kivinen O., Rinne R. Changing Higher-education Policy. Three Western models // Prospects – Quarterly Review of Education. 1991. Vol. 21, No 3, P. 179. URL:<http://collections.infocollections.org/ukedu/en/d/jh1905e/3.8.html>
3. Kivinen O., Rinne R. Op. cit. P. 181.
4. Vaught F. A. Governmental Strategies and Innovation in Higher Education. London, 1989.
5. Скрипак Е. И. Институциональная организация производства образовательных услуг: дис. ...кан. эконом. наук. Кемерово, 2003.
6. EURYDICE. Information on Education Systems and Policies in Europe. URL: www.eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/index_en.php (09.02.11).
7. Kaiser F., O'Heron H. Myths and Methods on Access and Participation in Higher Education in International Comparison: Thematic report. Enschede. 2005. P. 113.
8. Прахов И.А. Обзор основных моделей перехода «школа – вуз» в западноевропейских странах и США // Вопросы образования. 2009. № 2. С. 108-120.
9. Аксенова Н.М., Муравьева А.А., Олейникова О.Н. Обучение в течение всей жизни и профессиональное образование. М., 2009. С. 48-49.
10. EURYDICE. Information on Education Systems and Policies in Europe.

Бекбаев Рауф Рустамович

Заведующий кафедрой международного университета
“Tashkent International University of Education”,
доктор философии (PhD)

ТРАДИЦИОНАЛИЗМ В ФИЛОСОФИИ КОНФУЦИАНСТВА

Аннотация. В данной статье автором анализируется традиционализм конфуцианства, которое является государственной идеологией Китая в течение долгих веков. Автором обращается внимание на то, что конфуцианский традиционализм, базируясь на этической основе, находит свое социально-политическое преломление, которое оказывает влияние на политическую жизнь и современного Китая.

Ключевые слова: традиция, традиционализм, конфуцианство, иерархия, общество, человек, мораль.

Bekbayev Rauf Rustamovich

“Tashkent International University of Education”
xalqaro universiteti kafedra mudiri,
falsafa doktori (PhD)

KONFUTSIYCHILIK FALSAFASIDA AN'ANAVIYLIK

Annotatsiya. Mazkur maqolada muallif konfutsiychilikda an'anaviylikni tahlil qilmoqda. Konfutsiychilik asrlar davomida Xitoyning davlat mafkurasi bo'lgan va muallif shunga e'tibor qaratadiki, konfutsiychilik axloqiy bazaga asoslani, ijtimoiy-siyosiy jihatlarida namoyon bo'lmoqda va hanuzgacha zamonaviy Xitoyning siyosiy hayotiga ta'sir qilmoqda.

Kalit so'zlar: an'ana, an'anaviylik, konfutsiychilik, iyerarxiya, jamiyat, inson, axloq.

Bekbaev Rauf Rustamovich

Head of the Department of Tashkent
International University of Education,
Doctor of Philosophy (PhD)

TRADITIONALISM IN THE PHILOSOPHY OF CONFUCIANISM

Abstract. In this article, the author analyzes the traditionalism of Confucianism, which has been the state ideology of China for many centuries. The author draws attention to the fact that Confucian traditionalism, based on an ethical basis, finds its socio-political refraction, which has an impact on the political life of modern China.

Key words: tradition, traditionalism, Confucianism, hierarchy, society, man, morality.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N23>

Введение. В истории философской мысли особое место занимает *традиционализм*, поскольку в современную эпоху глобальных кризисов поиск устойчивых духовных констант становится всё более актуальным, ибо переход от постмодерна к метамодерну результирует собой утрату «вечных систем», приводит к тому, что устоявшиеся «вечные ценности» оказываются отнюдь не вечными. В условиях такой фрагментации объективной реальности индивиды обращаются к поиску тех

духовных основ, которые являются постоянными, что само по себе и дает философия традиционализма. При этом важно заметить, что сам феномен традиции является *межкультурным фактором*, который связует между собой Восток и Запад. Потому так важно обращаться к изучению различных традиционалистских концепций в истории философии. Одной из таковых является *конфуцианство*, которое являлось государственной идеологией Китая и продолжает оказывать влияние на социальную и политическую жизнь этой страны и сегодня.

Анализ литературы и методология. Методологическую базу данного исследования составили такие методы, как анализ и синтез, дедукция, системный и сравнительный подход. Также с методологической и научно-теоретической точки зрения основу для данной работы составила компаративистика. Данная статья основывается непосредственно на первоисточниках по конфуцианству и традиционализму, а также на работах таких исследователей, как Н.Карунатилака, Л.Хоу, А.Стремитская, Г.Ван, К.Меликова, Ту Вэймин, И-Хуа Цзян, И.Газиева, Ж.Баллод, Г.Мартьянова, Хоу Цзюэ, Р.Каримов, К.Саидова и других. При этом автор осуществляет сравнительный и критический анализ различных позиций для достижения наибольшей объективности понимания конфуцианского традиционализма и его влияние на китайскую культуру.

Обсуждение и результаты. Традиционализм сам по себе представляет собой фундаментальную философию, которая находит своё социально-политическое преломление, что особенно видно на примере конфуцианства, теоретическую базу которого и составляет традиционализм, что воплощается в фразе Конфуция: *«Я продолжаю – не творю»* [1, 36]. Сама по себе данная фраза показывает направленность конфуцианской философии на сохранение устоявшейся веками традиции [2, 195], но также и ценностей. Важно заметить, что конфуцианство основывается на *социальном опыте поколений*, то есть устоявшихся формы поведения и жизни, что является практическим воплощением традиционализма в конфуцианстве. Однако прежде всего необходимо очертить некоторые контуры традиционализма, дабы сформировать более конкретное понимание того, что имеется в виду под конфуцианским традиционализмом.

Итак, традиционализм или, если быть точнее, *интегральный традиционализм* – это направление философии XX века, основу которого составляет философское учение такого мыслителя, как Рене Генон. Согласно Генону, традиция есть примордиальная истина, которая составляет основу бытия, причем носит она *трансцендентный характер*. Данная дефиниция достаточно сложна для понимания, потому мы обратимся к широко распространенному пониманию традиции как устойчиво сложившейся в результате исторического опыта формы поведения, которая существует в том или ином обществе. Традиционализм предполагает, что развитие социума, да и в целом культуры должно основываться именно на этом опыте без каких-либо отклонений. С точки зрения социальной антропологии, традиционализм требует *жесткой социальной иерархии*, который носит органицистский характер [3, 86] и только лишь в таких условиях возможно управление обществом. Такой подход полностью отрицает индивидуализм и эгалитаризм, поскольку последние способствуют тому, что формируется плюрализм мнений, а это, в свою очередь, затрудняет управление социумом. Такие контуры

отражают лишь внешнюю сторону традиционализма и феномена традиции в целом, а если быть точнее – это лишь *экзотерическое* в традиции. В то же время эзотерическое имеет иную репрезентацию. Однако в случае с конфуцианством, которое признается традиционализмом как одна из традиций Восточной культуры, мы обращаемся именно к *экзотерической стороне традиции*, ибо данная философия имеет ключевым образом практическое приложение. Потому важно рассмотреть идейную составляющую конфуцианского традиционализма.

Итак, многие философские концепции в китайской философии основаны на таком понятии, как «*дао*», которое есть «начало вещей, великий единый комплекс небытия, из которого появилось бытие, и, следовательно, все существа и вещи» [4, 41]. В частности, для даосизма «*дао*» есть высшая реальность, но вместе с тем она невыразима, хоть и является началом всех вещей [5, 2]. И с точки зрения даосизма это понятие приобретает достаточно комплицированное толкование особенно учитывая религиозный мистицизм этой сложной философской системы [6, 151]. Для конфуцианства же «*дао*» приобретает больше *морально-этическое значение*, поскольку в целом сама данная философия направлена именно на социальную жизнь, нежели религиозную. Но при этом «*дао*» для конфуцианства – это такой путь существования индивида и социума, от которого нельзя отклоняться, ему должно следовать всегда, ибо отказ от пути «*дао*» означает, что противление своей судьбе. Г.Ван отмечает, что «у благородного мужа есть три страха: судьба, старшие, мудрецы»; «Если ты не знаешь своего предназначения, то ты не можешь считаться благородным мужем» [7, 93]. Это означает, что следование своей судьбе есть одна из основополагающих добродетелей, она есть неотъемлемая часть «*дао*». И это же очень важно для понимания конфуцианского традиционализма, поскольку отсюда вытекает, что традиция сама по себе есть *репрезентация «дао»* в своей практической плоскости. В связи с этим интересно то, что основоположник интегрального традиционализма Р.Генон отмечал, что конфуцианство «*охватывает сферу практической, и в особенности социальной жизни*» [8, 18]. Рассмотрим же конкретные проявления этого.

Известно, что конфуцианство обращается к опыту предыдущих поколений, требует следования уставившихся веками форм поведения как на социальном, так и индивидуальном уровнях. В частности, социально-философская мысль конфуцианства базируется на четко *структурированной иерархии*, согласно которой каждый человек должен занимать отведенное ему место. Важно подчинение нижестоящих вышестоящим. Микромоделью этого является *иерархия в семье*, где все подчиняется отцу. Так и в государстве все должны подчиняться правителю. К.Меликова указывает, что «*главный порок младшего члена семьи – непослушание*» [9, 60] и с социально-философской точки зрения это имеет ключевое значение для понимания конфуцианского традиционализма – нарушение традиционной иерархии недопустимо. Причем это положение имеет принципиальное значение, поскольку оно имеет не только этическое, но и политическое значение, потому как «непослушание» есть отклонение от традиции, в результате которого социум может прийти к кризису. Интересно, что в современной философии традиционализма именно утрата социальной иерархии вменяется западной культуре как показатель утраты ею традиционной своей основы и прихода к кризисному состоянию.

Строгая иерархия, которая постулируется конфуцианством, является основой *социальной гармонии*, поскольку только тогда возможно взаимопонимание индивидов. Но не меньшее значение для конфуцианского традиционализма имеют мораль и нравственность, которые воплощаются в «*пяти добродетелях*»: гуманность, справедливость, приличие, мудрость и верность. Интересно то, что конфуцианский традиционализм находит путь прививания традиции через *воспитание и образование человека*. Отраднo и то, что центральное место в этом занимает именно семья, поскольку для конфуцианства понимание семьи как основной ячейки общества имеет широкое значение. Индивид, воспитанный в духе уважения к старшим, почитания родителей и поклонения предкам, в нем традиция, как таковая, оказывается индокринированной, а потому он следует четко очерченному «*дао*» пути. Отсюда вырастает и дальнейшее поведение индивида в социуме, а также во всех направлениях своей деятельности, которое согласуется с постулатами традиции.

Выше мы раскрыли социально-философские аспекты конфуцианского традиционализма. При этом важно понимать, что всё это оказывается своё непосредственное влияние на понимание *развития* в конфуцианстве. Так, в целом конфуцианство выступает против новшеств, нововведений и изменений традиции, поскольку это влечет нарушение традиционного уклада культуры. Следует сказать, что в этом плане проявляется серьезное отличие между традиционализмом и консерватизмом, поскольку последний не отрицает развитие общества, его способность к эволюции. Конфуцианство же в понимании, например, образования, которое является ключевым феноменом модернизации, придерживается следующего положения:

«Если, думая о древности, узнаёшь новое, можешь быть наставником» [10, 18].

Данное положение имеет установочный характер и, по сути, говорит о том, что нужно давать образование человеку, но лишь в рамках традиции, дабы он не обращался к иному знанию, нежели чем традиционному. В этом контексте эволюционное развитие социума в целом считается антитрадиционным явлением, поскольку может нарушить основные столпы конфуцианской философии. Следовательно, недопустима модернизация и переоценка ценностей – таков основной постулат конфуцианского традиционализма в отношении развития общества. Этот подход всецело согласуется с концептуальными основами интегрального традиционализма.

Ранее нами отмечалось, что конфуцианство имеет свое политическое преломление. И-Хуа Цзян отмечает, что конфуцианство потеряло свое влияние с крахом династии Цин (1644-1911) и созданием республиканского Китая в 1912, а ещё более разрушительное влияние на него оказала Культурная революция [11, 156]. Однако здесь мы можем видеть, сколько эпох китайской истории конфуцианство являлось политической идеологией Китая. Ту Вэймин отмечает влияние политическое влияние конфуцианской традиции на такие страны, как Япония, Корея и Вьетнам [12, 8]. В частности, И.Газиева и Ж.Баллод указывают на следующее:

«Успехи Южной Кореи в модернизации и экономическом развитии во многом связаны с опорой на традиционные конфуцианские ценности. Конфуцианство, с которым Корея познакомилась почти тысячелетие назад, сыграло огромную роль в становлении социальных и государственных институтов и продолжает оказывать влияние на современный уклад жизни» [13, 135].

И действительно, основные идеи конфуцианства оказали и продолжают оказывать сильное политическое влияние на восточноазиатский регион, поскольку политическая концепция конфуцианства основана на централизованном государственном управлении, сильной бюрократии и неукоснительном подчинении. Именно эти положения стали важными факторами экономического развития «восточных тигров». Кроме этого, как отмечает Ту Вэймин, конфуцианская концепция власти и лидерства основана на следующем [12, 9-10]:

- руководящая роль государства в рыночной экономике;
- ритуалы взаимодействия, которые подкрепляют действие законов;
- сохранение традиционных ценностей семьи;
- активное взаимодействие семьи и государства;
- ведущая роль образования;
- самосовершенствование членов общества.

Эти положения существенным образом влияют на социально-экономические развитие. Однако здесь же перед нами предстает существенно важный момент, заключающийся в том, что по сути своей конфуцианский традиционализм, несмотря на свой жесткий идейный фундамент, оказывается достаточно гибким в плане прогресса, что само по себе в определенном смысле приводит к внутренним противоречиям в нем. Так, те же И.Газиева и Ж.Баллод пишут, что «в Корею получило распространение неоконфуцианство – идеи Конфуция в интерпретации китайского ученого Чжу Си и его сподвижников, которые интегрировали в учение положения буддизма и даосизма» [13, 136]. По сути своей оказывается, что традиция конфуцианства подверглась пересмотру и даже в некотором смысле трансформации, но вместе с тем это показало, что традиция способна к адаптации к новым условиям. И-Хуа Цзян указывает, что «неоконфуцианцы утверждают, что конфуцианство должно принять институты западной либеральной демократии, с одной стороны, и сохранить свои собственные моральные и этические учения, с другой» [11, 171], однако идейный стержень всё же сохраняется и современные политические процессы в Китае показывают, насколько актуальным является конфуцианство для современного развития этой страны. Более того, можно наблюдать постепенный возврат к изначальным постулатам конфуцианской традиции. Однако вопрос влияния конфуцианства на процессы демократизации и модернизации продолжает оставаться *дискуссионным*, ибо современные исследователи отмечают негативное влияние этических аспектов конфуцианства на научно-техническое и инновационное развитие Китая на протяжении всего его исторического развития [14, 67]. Ведь не следует забывать посыл конфуцианства относительно нововведений и инноваций.

Заключение. Традиционализм в философии конфуцианства находит своё практическое приложение, поскольку более всего демонстрирует экзотерическую сторону традиции. Конфуцианство воплощает в себе социально-политические идеи традиционализма в противоположность даосизму, который представляет собой эзотерическую сторону китайской традиции. Фундамент и идейный базис конфуцианского традиционализма имеет свое преломление в различных направлениях, оказывал влияние на историческое развитие китайской культуры и продолжает влиять на политические процессы в Китае. Несмотря на некоторые отступления от традиции в

виде неоконфуцианства, тем не менее, стержень конфуцианской традиции сохраняется и оно продолжает воплощать в себе следование тому пути, которое предписывается «дао».

Адабиётлар/Литература/References:

1. Конфуций. Изречения. – Москва: АСТ, 2000.
2. Karimov R.R., Bekbaev R.R. The Traditionalism of Rene Guenon in the Discourse of Philosophy of History and Social Anthropology // Wisdom. – 2022. – №1(21). – P.194-202. DOI: 10.24234/wisdom.v21i1.712.
3. Каримов Р.Р., Бекбаев Р.Р. Синтез традиционализма и социальной антропологии в метафизике Рене Генона // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Vol. 1. – No. 3. – P.81-90.
4. Саидова К.У. Философия «Дао» как особый путь в воспитании личности // Globus: Гуманитарные науки. – №3(37). – С.41-43.
5. Karunathilaka NMBPK. The Foundations of Chinese Thought: Taoism and Confucianism (August 5, 2019) // SSRN. DOI: 10.2139/ssrn.3665166.
6. Хоу Л., Стремитская А.А. Даосизм как фактор гармонизации современного китайского общества // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Социологические науки. – 2013. – №4(51). – С.148-152.
7. Wang G. Reviewing the Interpretation of Confucian Destiny Thought from the Perspective of Moral Luck Theory // Chinese Studies. – 2023. – №12. – P.91-101. DOI: 10.4236/chnstd.2023.121009.
8. Генон Р. Кризис современного мира. – Москва: Эксмо, 2008.
9. Меликова К.А. Конфуцианство и взаимоотношения поколений в Древнем Китае // Локус: люди, общество, культура, смыслы. – 2014. – №4. – С.57-62.
10. Конфуций. Рассуждения в изречениях. – Москва: Эксмо, 2013.
11. Yi-Huah Jiang. Confucian Political Theory in Contemporary China // Annual Review of Political Science. – 2018. – Vol. 21. – P.155-173. DOI: 10.1146/annurev-polisci-041916-020230.
12. Ту Вэймин. Разные взгляды на современность: о сущности восточноазиатской модели современности // Век глобализации. – 2014. – №1. – С.3-12.
13. Газиева И.А., Баллод Ж.О. Конфуцианство и национальный традиционализм как основа построения современной кадровой политики в сфере государственной службы Республики Корея // Среднерусский вестник общественных наук. – 2018. – №5(13). – С.133-150.
14. Мартьянова Е.Г., Хоу Цзюэ. Негативное влияние этических аспектов конфуцианства на научно-техническое и инновационное развитие Китая // Общество: философия, история, культура. – 2017. – №7. – С.63-67.

Qayumova Aziza Toshmuradovna
Buxoro davlat universiteti Islom tarixi va
manbashunosligi, falsafa kafedراسи dotsenti

IBN XALDUNNING SOSIOLOGIK QARASHLARINI O'RGANISHNING METODOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. Abu Zayd Abdurahmon Ibn Xaldun o'z davrining ko'zga ko'ringan ulug' mutafakkirlaridan biri hisoblanadi. Uning boy va serqirra ilmiy salohiyatining shakllanishiga sabab bo'lgan omillar allomaning bir davlatdan boshqa davlatga, sultonlikdan amirlikka sayohati, uning ko'chib yurishi, turli xil xalqlar bilan bevosita muloqotlari natijasida to'plangan katta hayotiy va amaliy tajribasi manbalaridan iboratdir. Mazkur maqola Ibn Xaldunning ijtimoiy falsafiy qarashlarining metodologik jihatlarini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat, tafakkur, adolat, hokimiyat, shariat, fuqaro, konsepsiya.

Kayumova Aziza Toshmuradovna
Associate Professor of the Department of
Islamic History and Source Studies,
Philosophy, Bukhara State University

METHODOLOGICAL ASPECTS OF STUDYING SOCIOLOGICAL VIEWS OF IBN KHALDUN

Abstract. Abu Zaid Abdurahman ibn Khaldun is one of the outstanding thinkers of his time. The factors that led to the formation of his rich and varied scientific potential are the sources of great life and practical experience accumulated as a result of the scientist's travel from one country to another, travel from the Sultanate to the Emirate, his movements, and direct communication with different peoples. The purpose of this article is to reveal the methodological aspects of the socio-philosophical views of Ibn Khaldun.

Key words: society, thinking, justice, power, sharia, citizen, concept.

Қаюмова Азиза Тошмурадoвна
доцент кафедры история ислама и
источниковедения, философии Бухарского
государственного университета

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ ИБН ХАЛДУНА

Аннотация. Абу Зайд Абдурахман ибн Халдун – один из выдающихся мыслителей своего времени. Факторами, приведшими к формированию его богатого и разнообразного научного потенциала, являются источники большого жизненного и практического опыта, накопленного в результате путешествия ученого из одной страны в другую, путешествия из султаната в эмират, его перемещения, непосредственного общения с разными народами. Целью данной статьи является раскрытие методологических аспектов социально-философских взглядов Ибн Халдуна.

Ключевые слова: общество, мышление, справедливость, власть, шариат, гражданин, концепция.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N24>

Ibn Xaldunning jamiyat va ijtimoiy taraqqiyoti haqidagi ta'limotining shakllanishiga yunon faylasuflari asarlari ijtimoiy qarashlari, ilk o'rta asr donishmandlari xususan, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Ro'shd va boshqalarning ijtimoiy ta'limotlari, mutaziliylar g'oyalari tashkil etadi. Ibn Xaldun yunon faylasuflaridan Aflotunni o'zining ustozini deb bilgan. Aflotun asarlari bilan tanishar ekan, uning davlat, siyosat, boshqaruv, ilm-fan, diniy-e'tiqod haqidagi g'oyalarini chuqur o'rganib, ularning ma'naviy nazariy izdoshi sifatida o'z zamonasining mashhur bilimdoniga aylandi.

Ibn Xaldun Aflotunning ijtimoiy taraqqiyot va inson mavqei xususidagi fikrlarini ma'qullaydi, bular:

- 1) ilohiy g'oya mohiyatini anglash;
- 2) ilohiy g'oya talablarini hayotga singdirish;
- 3) diniy va dunyoviy tafakkur va bilimlarga ega bo'lish;
- 4) ilm va san'atning biror turini egallash, to'g'ri fikr qilish malakasiga ega bo'lish;
- 5) toza, halol hissiyot vositalaridan, masalan, musiqa tovushi, tasviriy san'atdan zavq-rohat ola bilish [1].

Ibn Xaldun Aflotunning har bir nuqtai-nazariga e'tibor bilan yondashib uni mufassal sharhlaydi. Xususan, Aflotunning to'g'ri fikr qilish malakasiga ega bo'lish deganda biror bir hayotiy voqea tahlil chog'ida masalani avval yaxshilik nuqtai nazaridan tushuntirishga intilish, agar bunday tushunishga imkon bo'lmasa, o'sha hodisaning yuz berganligi mohiyatini anglashga intilish, kerak degan muhim sosiologik xulosaga kelgan.

Ibn Xaldun Aflotunning "ezgulikni anglash – Xudoni anglash, ezgulik tabiatiga ega bo'lish esa yaratganning mohiyatiga tegishli bo'lish, insonning ijtimoiy o'rnini belgilashda har bir kishi o'zligini, ma'naviy borlig'ini anglashi, buning uchun esa dastavval jamiyatning uzviy qismi sifatida o'zini his etishi va eng asosiysi o'z davlatining fuqarosi bo'lishga intilishi lozim", – deb qayd etadi. Chunki, insonga xos bo'lgan bunday fazilatlarining barchasi Ibn Xaldunda mujassam edi.

Shu bois Ibn Xaldun tahlilida, Aflotunning ideal davlat to'g'risidagi orzulari asosida Sharq halqlari uchun ham muqaddas tamoyil bo'lgan adolat g'oyasi mujassam. Ibn Xaldun Aflotunning quyidagi fikriga alohida e'tibor qaratgani diqqatga sazovordir: "Jamiyat a'zolarining odil jamiyatdagi qonunlarga bo'ysunishi ijtimoiy taraqqiyotning asosiy garovidir. Qayerdaki, qonunlar hokim ustidan hukmron bo'lsa, hokimlar esa qonunga qul bo'lsa, o'sha davlat gullab yashnaydi. Agar davlat qonunlar ustidan yaroqsiz hokimiyatni o'rnatib qo'yadigan bo'lsa, u holda qonun hech qanday foyda bermaydi, aksincha, davlat uchun juda katta ham moddiy, ham ma'naviy zarar keltiradi", – deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, iqtisodiyot rivoji davlatning gullab yashnashi yoki tanazzul omili hisoblanadi". Ibn Xaldun iqtisodiyotni inson ijtimoiy va moddiy xavfsizligini belgilovchi mezon va asos deb biladi.

Ibn Xaldun sosiologik qarashlarining aniqligi va tizimiyligi, mantiqiy qurilishi, har bir jarayonga aniq tarixiy nuqtai nazardan bergan baholari, ijtimoiy yondashuv va fikrlari o'z davriga nisbatan ancha ilgarilab ketgani uning madaniy merosini o'rganishning muhimligini ko'rsatadi. Mutafakkir hokimiyatning siyosiy shakllariga ta'rif berib, o'rta asrlardagi qabilaviy tuzilishga ega bo'lgan arab-musulmon idora usulini tahlil qilish asnosida muhim xulosalarga kelgan. Uning fikricha, «Hokimiyat inson uchun tabiiy ehtiyojgina bo'lmay, balki jamiyatning barqaror amal qilish zaruriyati hamdir». Ibn Xaldun har qanday tarixiy voqelikka ijtimoiy tus

berib, ijtimoiy mohiyat ildizlarini ochish orqali o'sha davr mohiyatiga, ijtimoiy-siyosiy muhitga, turmush tarziga baho beradi.

Ibn Xaldun yunon faylasuflaridan farqli o'laroq, hokimiyat turlarini musulmon davlatlarida tarqalgan xalifalik, amirlik, sultonlik kabi shakllarga ajratgan. Mutafakkir fikricha, davlatchilik ijtimoiy hodisa sifatida shariat qarashlariga mos ravishda hammaning diniy va dunyoviy manfaatlarini himoya qiladi. Shuningdek, uning g'oyalari qomusiy donishmand Arastu ta'sirida yo'g'irilganligini ham e'tirof etish joizdir. Zero, Arastu o'z davridagi mavjud stratifikasion, ya'ni ijtimoiy tabaqalashuv tartiblarini qo'llab quvvatlagan. Uning fuqaro va adolatli davlat xususidagi qarashlari asosida Ibn Xaldun komil inson tarbiyasi konsepsiyasini ishlab chiqqani diqqatga sazovor. Unga ko'ra, komil inson jamiyat tartibotlariga ehtiroimli, xalqi uchun vatanparvar, o'z davlati ijtimoiy, siyosiy tuzumiga sadoqatli shaxsdir. Binobarin, komil fuqaro tarbiyasi doimo har tomonlama mukammal davlat tartibotini yuzaga keltirishdan boshlanadi [2]. Komillik tizimidagi «davlat-fuqaro-inson» tartiboti Ibn Xaldunning davlat va jamiyatni mukamallashtirish iborat murakkab jarayon, degan sosiologik konsepsiyasini tashkil etadi. U jamiyat a'zolarining ma'naviy-mafkuraviy tarbiyasi masalasida davlat rolini ustuvor, deb hisoblaydi. Jamiyatning tarbiyaviy vazifasi ayrim shaxslar yoki alohida guruhlar qo'liga topshirib qo'yilmasligi lozim. Shuningdek, mutafakkir o'z qarashlarida davlat va jamiyatning maqsadlari mushtarak, ya'ni umumiy bo'lgan holdagina tarbiyaviy tizim samarador bo'lishini ta'kidlab isbotlab bergan. U ijtimoiy jarayonga ta'rif berib, ijtimoiy jarayon imkoniyatlardan natijalarga o'tishga bo'lgan intilish ekanini qayd etgan.

Ibn Xaldun o'z qarashlarida jamiyatdagi barqarorlik, tenglik, adolat, mehr-oqibatning qaror topishini o'zining «birdamlik konsepsiyasida» ilgari surgan. Uning qayd etishicha, yolg'iz bir inson hayotiy vositalarni yaratish holati va qobiliyatiga ega emas, bunday holatga kishilar faqatgina bir-biriga yordam berish orqali nafaqat bevosita ishlayotganlarni, balki bilvosita boshqa katta guruh a'zolari ehtiyojini ham qondirishi mumkin. U o'zining «Muqaddima» asarida quyidagi xulosaga kelgan: «Agar odamlarga ularning tabiati va mohiyatiga ko'ra, ish tutish imkoniyati qo'yib berilsa, ular xudbin va yovuz bo'ladilar. Agar birortasi o'z tug'ishganining mulkiga ko'z olaytirsam, u yomonlik sari intilgan bo'ladi. Buni faqat hukmdor to'xtatishi mumkin. Hukmdor – bu jamiyat a'zolaridan biri bo'lib, boshqalardan o'z maqomi bilan baland turadi va odamlar bir-birlariga ziyon-zahmat yetkazmasligi uchun ularni boshqaradi. Shohlikning ma'nosi aslida mana shu». Chunki, allomaning bu boradagi qarashlarini uning shaxsiy faoliyatidan kelib chiqib, tahlil qiladigan bo'lsak, mutafakkir o'z siyosiy boshqaruv faoliyatida ro'y berayotgan voqea-hodisalarga aniq dalil, isbotlar asosida yondashib, ijtimoiy hayot muammolarini adolatli hal qilishga intilgani diqqatga sazovor. Shu bois jamiyat qonuniyatlari uning ijtimoiy ma'naviy, madaniy hodisa sifatidagi asoslari, davlat boshqaruvi va unda muayyan me'yorlarni vujudga kelishi to'g'risidagi tasavvurlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Hech shubhasiz, Ibn Xaldunning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini shakllanishiga buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy g'oyalari kuchli ta'sir ko'rsatgan. Zero, Forobiy tomonidan siyosat, davlat va hokimiyat to'g'risidagi fundamental g'oyalar batafsil ishlab chiqilgan. Bunda, Ibn Xaldun nazariyasiga mashhur mutafakkirlar, Ixvon as-Safo* (X asr mualliflari), Abu Ali Ibn Sino (980–1037) va Ibn Ro'shd (1126-1198) larning ijtimoiy qarashlari hamda X asrda faoliyat yuritgan "Ixvon as-safo" guruhining risolalari kuchli ta'sir ko'rsatgan [3].

O'rta asr musulmon falsafasining vakillari siyosat muammolariga ko'pincha yunon falsafasiga, birinchi navbatda, Aflotun va Arastu qarashlariga izdosh hisoblanadilar. Yunon tilidan arab tiliga tarjima qilingan birinchi asar ham Aflotunning «Dialoglar»i hisoblanadi, bu ishni «Ixvon as-Safo» a'zolari amalga oshirganlar. Shuning uchun ham tasodifiy emaski, ularning ko'pchiligi siyosatni fozil shahar amaliyoti to'g'risidagi ilm-fan hisoblaganlar va bunday shaharga «fozil shahar» deb nom qo'yganlar. Ularning fikricha, bunday shahar nisbatan mustaqil, o'z aholisiga ega hududdagi muayyan jamoa yoki odamlar guruhi hisoblanib, ularning yashashi, umumiy maqsad va rahbariyati, ya'ni yagona hokimga ega kichik bir qishloqdagi arab xalifatichadir. Yunon siyosiy ta'limoti an'analarini musulmon siyosiy voqeligi bilan birlashtirish natijasida o'rta asrlik arab-musulmon falsafasining barcha masalalariga o'zining chuqur ta'sirini o'tkazgan.

Abu Nasr Forobiyning fikricha, siyosiy xokimiyat fozil shahar boshqarilishini tashkil etish va saqlab qolish uslublarini o'rganib, shahar ahlining, qay tarzda yaxshi holat va ne'matga erishishini va bu holatga yetishish, uni saqlab qolishning yo'llarini ko'rsatadi. Ma'lumki, Forobiy o'z qarashlarini to'liq tarzda «Fozil davlat arbobining «hikmatli so'zlari» va «Fuqarolik siyosati» nomli asarlarida bayon etgan. Bu asarlarda u hokimiyat boshqaruvi xususiyatlarini ko'rib chiqishga katta e'tibor bergan. Forobiy davlatni baxt-saodatga yetishish sharoitini yaratuvchisi tarzida talqin etib, hokimiyatning 2 antonim turi: johillar va fozillar davlatini bir-biridan farqlagani diqqatga sazovordir. Uningcha, faqat fozillar hokimlik qiladigan shahar, ya'ni davlatda yashovchilar bilim va ma'naviy ne'matga tayanib baxt-saodatga erishadilar. Faqat mana shunday davlatdagina boshqaruvchilar shahar manfaatlariga mos ish tutishga harakat qilishadi.

Demak, Forobiyning fozil shahar davlatida odamlar oliy ne'mat va unga loyiq yashash tarziga yeta olishadi. Mana shunday shahar -davlatning asosiy belgilari, uning «johillar» davlatidan tafovuti shundaki, undagi tartibotlar barqarorligi va yashovchilarning turmush tarzi farovonligi hokim-boshqaruvchilarning axloqiy fazilatiga bevosita bog'liqdir. Shu bois Forobiy «fozil shahar» - davlatida, ma'rifatli hokimga katta e'tibor qaratib, u shunday shaxski, o'zining shaxsiy sifat - fazilatlarini bilan jamoaga namuna sifatida hamisha xolis javob bera olishi lozim, deya ta'kidlagan.

Forobiy ushbu shaharni kishilar ongli birlashmasining yetuk darajasi, deb hisoblagan. Keyinchalik bunday yondashuv an'ana sifatida ko'pgina G'arb olimlari asarlarida davom ettirilgan. Shuningdek, Forobiy shaharlarning barcha tamaddunlar davrida iqtisodiy qonuniyatlari, ijtimoiy qoidalari urf-odatlarini, o'zlariga xos xususiyatlari va tillari bilan farqlanishini, xalqlarning o'zaro farqlari qandaydir azaliy va tashqi kuch tomonidan emas, balki jug'rofiy muhit ta'sirida, xususan, suv, havo, ma'dan, o'simlik kabilarning ta'sirida shakllangan, deb qayd etgan.

Buyuk donishmandning bunday fikrlari keyinchalik Ibn Xaldun qarashlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Forobiy jug'rofiy muhitni jamiyat shakllanishining asosi, deb hisoblasa, Ibn Xaldun esa ijtimoiy muhitni insoniyat tarixiy taraqqiyotining muhim omili sifatida baholagan. Shu nuqtai nazardan, Ibn Xaldun inson turmush tarzi, uning ma'naviyati, tabiati hamda fazilatli g'oyalari bilan bog'lab, real voqelikdagi hayotni tubdan yaxshilashda muhim, deb bilgan.

Ibn Xaldunning ijtimoiy qarashlariga Abu Ali Ibn Sinoning ta'siri beqiyos bo'lgan. Ibn Sinoning qarashlari «Muallimi soniy» -Forobiy g'oyalariga yaqin bo'lib, uning ta'limotida fanning maqsadi - davlat va jamiyat boshqaruvi fozil va johil jamoalarda turmush tarzi

xususiyatlarini o'rganish, davlat va xalqlarning ravnaqi va inqirozining tub sabablarini bilib olishdan iborat. Jamiyatning amal qilish tendensiyalariga bo'lgan bunday qarash, birinchi navbatda, unga "axloqiy yondashishdan iborat bo'lib, bu holat ilk -o'rta asr Sharq ijtimoiy dunyoqarashlarining kvintessensiyasini tashkil etadi". Shu nuqtai nazardan Forobiy bu davr ijtimoiy fikrining oliy maqsadi – inson taraqqiyoti, uning baxt-saodati real hayotining yaxshilanishiga erishish demakdir.

Ibn Sino ijtimoiylikka doir bilimlarni ikkiga ajratadi: nazariy va amaliy ilmlar. Nazariy ilmlarni insonning amaliy faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan narsalar to'g'risidagi faoliyatlardir, deb ta'riflaydi. Uning fikricha, amaliy ilmlar ob'yekti insonning bevosita yaratuvchanlikdan iborat faoliyatidir. Ibn Sino amaliy ilmlarni uchga bo'ladi:

1. Shaxs haqidagi ilm;
2. Insonlarning o'zaro munosabatlari haqidagi ilm;
3. Davlatni, mamlakatni boshqarish ilmi.

«Ma'lumki, – deb qayd etgan Ibn Sino, – inson o'zga hayvonlardan o'zining shunday xususiyati bilan farqlanadiki, u alohidalik holatida va o'zaro aloqa hamda munosabatda bo'lmasdan turib, shodu xursandchilik bilan hayot kechira olmaydi. Inson o'z ehtiyojlarini qondirish va qo'lga kiritishni o'zga odamlar bilan hamkorlik va o'zaro ko'maklashish tufayli amalga oshira oladi». Tabiiyki, inson hayoti, uning amaliy faoliyati uchun jamoalararo ichki tartibot zarur. Jamoalararo ichki tartibot va jamoaviylik esa faqat hamkorlik hamda o'zaro yordamlashish vositasi bilangina mavjud bo'ladi. Ibn Sino kishilik jamiyati turli tabaqalardan iborat ekanligini e'tirof etib, o'z davrining stratifikasion tasnifini ham ko'rsatib berganligi bilan ham ahamiyatlidir. Mutafakkirning fikriga ko'ra, birinchidan, mudabbirlar, ya'ni boshqaruvchilar bo'lmog'i lozim. Bular: hokim, boshliq, ashroflar va harbiy rahbarlardan iborat: Ikkinchidan, sunna ahli, ya'ni dehqonlar, hunarmand, kosiblar: Uchinchidan, qo'riqchi va mudofaa qiluvchilar: To'rtinchidan, choraklar, ya'ni xizmat sohasi hodimlari. Jamiyatda bir-biriga o'zaro ichki bog'liqlik holatidagi tabaqalar bo'linsagina, jamoalararo mustahkam tartib va barqarorlikka erishiladi. Zero, jamiyatda turli xil tabaqa va toifalar mavjudligi bois, ular jamoat tartibi, yashash qoidalariga rioya qilishi, ularga bo'ysunishi, jamoa a'zolarining faoliyati ustidan qonun nazorat qilishi va o'rnatilgan davlat va ijtimoiy qoidalar yuqoridan pastgacha, ya'niy uzviy iyerarxik tizimdagi kabi bo'lmog'i lozim. Qonunlar esa kishilarning o'zaro kelishuvi asosida qabul qilinishi va ular amaliy ahamiyat kasb etishi zarur.

E'tiborli jihati shundaki, qomusiy alloma Ibn Sinoning g'oyalari mutafakkir Ibn Xaldun ta'limotida rivojlantirilgan. Ibn Xaldun o'zining "Muqaddima" asarida xalq ommaviy noroziligi sababi va uning oqibatlarini jamiyatdagi umumiy tartibotlarga rioya etilmasligida deb hisoblaydi. Uning nazarida shohlar 2 xil toifaga: biri adolatli, ya'ni yaxshi, ikkinchisi esa zulmkor va yomon shohga mansub bo'ladi. Yaxshi hukmdor shunday hukmdorki, uning davlat siyosatining kuchini o'z xalqi qo'llab quvvatlaydi, u o'z fuqarolari bilan doimo samimiy muomalada bo'lib, uning qarorlari adolatli bo'ladi. Aksincha, yomon hukmdor siyosatini esa xalqi mohiyatan qo'llamaydi. Ibn Xaldun shu bois o'z davri shohlariga xalqning erkinligini bo'g'maslikka chaqirib, jumladan quyidagilarni qayd etgan:

"Agar tarbiya kuch ishlatish, qo'rqitish yo'li bilan bo'lar ekan, u hoh o'quvchi, hoh qul, hoh xizmatkor bo'lsin, ularga doimo qo'rqinch tahdid qilib turadi, natijada fuqaro ruhining o'sishiga xalaqit beradi, harakatchanlikni so'ndiradi, amalda aldash, yolg'onchilikni

kuchaytiradi". Biroq, mutafakkir, har qanday zo'rvonlik ham abadiy emasligi, uning ham oxiri borligini alohida uqtirgan.

U xalq qayg'usining ham cheki chegarasi bor, deb hisoblaydi Ibn Xaldun Bu qayg'uni tug'dirgan zo'rvonlik esa o'z halokatini yanada tezlashtiradi. Bu halokatdan saqlanish faqat o'sha davlatning o'z ixtiyori, ya'ni o'z qo'lida va o'zigina bunday adolatsizlikni to'xtatib qolishi mumkin. Bu bilan Ibn Xaldun o'sha davr shohlariga murojaat qilib, ularning hukmronligi ilohiy inoyat ekanligini qayd etar ekan, o'zi yashagan davlatini ideallashtirgan. Biroq, Ibn Xaldun davlat va jamiyatni inqirozga yuz tutishida sub'yektiv omilni mutlaqlashtirgan.

Ibn Xaldunning adolatli jamiyat, adolatli boshqaruv, sohasidagi fikrlarining shakllanishida Abdulvalid Muhammad ibn Ro'shdning (1126-1198) ham hissasi katta katta bo'lgan. Ibn Ro'shd jamiyatdagi tenglik, barqarorlik, adolat va e'tiqod masalalarini inson omili va uning taraqqiyoti bilan bevosita bog'lagan. Ibn Xaldun Ibn Ro'shdni o'z davrining ilg'or kishisi bo'lganligi, uning adolatli jamiyat qurish, xotin-qizlarga teng huquq berish, ozodlik va hurlik to'g'risidagi g'oyalari ma'qullagan. Eng asosiysi, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Ro'shd singari mutafakkirlar o'z qarashlarida ijtimoiy munosabatlar sosiodynamik tendensiyasini ijtimoiy adolat, odob-axloq va boshqaruv mazmuniga bilvosita bog'liq, deb hisoblashgan. Bunday yondashuv Ibn Xaldun ijtimoiy qarashlarining shakllanishiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatgan.

Bundan tashqari Ibn Xaldun ma'naviy dunyoqarashining shakllanishida o'sha davrda Mag'ribning mashhur muallimlaridan bir bo'lgan al-Abilining o'rne beqiyos bo'lgan. Al-Abilining tavsiyalari ta'sirida Ibn Xaldun ijtimoiyat, falsafa, mantiq, matematika fanlaridan ilmiy risolalar yaratgan. Binobarin Al-Abili Ibn Xaldunning nazm va nasrga bo'lgan qiziqishini ortishiga, uning dunyoqarashi shakllanishiga hissa qo'shgan olimlardan biri edi.

Al-Abili ta'siri ostida Ibn Xaldun Ibn Sino, Faxr ad-Din ar-Roziy, Nosir ad-Din at-Tusiy, Ibn Ro'shd kabi buyuk siymolarning ishlari va ta'limotlaridan bahramand bo'lgan. U 1351 yili, ya'ni 19 yoshida o'zining ilk falsafiy risolasini yaratadi. Bu risolada Arastu izdoshlaridan bo'lgan peripatetizm vakillaridan al-Kindi, Al-Forobiy, Ibn Sino hamda ahli kalom mutakallimlarining g'oyalari aks ettirilgan. Ular ta'limotining mazmuni va mohiyatini o'zining aqli, zehni va tafakkuriga asoslanib sharhlagan.

Mazkur risola tuzilishiga ko'ra Fahr-ad-Din Roziy o'zining «Muxassal afkor al-Mutaqaddimin va mutaxirin» ya'ni «O'tgan va keyingi allomalarning fikr qarashlarining ahamiyati» asarida asosan Ibn Sino maktabiga tanqidiy yondashuv bilan qaragan. Nosir-ad-Din Tusiy esa o'zining «Talxis al Muxassal» asarida uning g'oyalari e'tiroz bildirgan. Biroq, Ibn Xaldun bu ikki alloma qarashlarini, ya'ni pozitiv va negativ yondashuvlarni o'zi uchun ma'qul deb bilgan [4].

Ibn Arabshoh ham o'zining «Amir Temur tarixi» asarida Ibn Xaldunning Amir Temur bilan uchrashuvi voqealarining bayonini to'liq qayd etib, uning buyuk donishmand va bilimdon shaxs ekanligini alohida ochib bergan. AQSHning, Kaliforniya universiteti professori Uolter Fishel Ibn Xaldunning tarjimai holidan Amir Temur va Ibn Xaldun uchrashuviga bag'ishlangan qismining arabcha matnini tiklagani diqqatga sazovordir. Xorijlik olim uni ingliz tiliga tarjima qilib, mukammal tadqiqot va har bir detalga o'ziga xos izohlar bilan nashrga tayyorlagan.

1952 yili ushbu tadqiqot arab tiliga, shuningdek, Said Nafisiy tomonidan fors tiliga tarjima qilingan. Sohibqironning Ibn Xaldun bilan olib borgan suhbatida, uning ilm-ahliga bo'lgan hurmat-e'tibori katta ekani, ulamolar fatvosi tomonidan ijtimoiy dolzarb masalalar

hukmdor maslahati asosida adolatli hal etilishi, Amir Temurning ilm-homiysi bo'lganligidan dalolatdir.

Yuqoridagi muhim ma'lumotlarga asoslanib, agi shunday xulosaga kelish mumkinki, Ibn Xaldun faoliyatida jamiyat taraqqiyoti, uning farovonligi, adolat, mehr-oqibat, odamiylik, mehnatsevarlik kabi go'zal fazilatlarining shakllanishida, eng avvalo, buyuk siymolarning ma'naviy merosi kuchli ta'sir etganligi bilan ahamiyatlidir. Ularning qarashlari asosida buyuk mutafakkir jamiyat taraqqiyotini yuksaltirish yo'lida o'zining bor kuch g'ayratini safarbar etishga harakat qilgan. Shu jumladan, Ibn Xaldun qoldirgan noyob ma'naviy meros asrlar osha insoniyatning ma'naviy-ijtimoiy yuksalishiga xizmat qilib kelmoqda.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ibn Khaldon. Wall Ad-Din Abd-Ar-Rahman. Kitab al-Ibar wa-diwan al-mubtada wa-l-khabar. 7 vols. –Bulaq, 1284. pp. 134-152.
2. Бациева С.М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна Мукаддима, – Москва: Наука, 1965. –С. 223.
3. Игнатенко А.А. Ибн Хальдун. –Москва: Мысль, 1980, –С. 20-65.
4. D.V. Macdonald, A selection from the Prolegomena of Ibn Khaldun with notes and an english-german glossary, –Leiden, 1905, pp. 66-70

Shokirov Mubin Rustamovich
Buxoro davlat Pedagogika instituti “Ijtimoiy
fanlar” kafedrasida dotsenti

**MILLIY O‘ZLIKNI ANGLASHDA TARIXIY TAFAKKUR MADANIYATINING O‘RNI VA
AHAMIYATI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada hozirgi davr mamlakatimizda eng muhim xususiyatlaridan biri bo‘lgan chuqur ijtimoiy islohotlar jarayonida milliy o‘zlikni anglash, tarixiy tafakkurning shakllantirish zarurati ijtimoiy-falsafiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: tarixiy ong, tarixiy tafakkur, milliy ong, o‘zlikni anglash, global muammolar, ma’naviy qadriyatlar.

Shokirov Mubin Rustamovich
Associate professor of the Department
of “Social Sciences” of the Bukhara
State Pedagogical Institute

**THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE CULTURE OF HISTORICAL THOUGHT IN THE
UNDERSTANDING OF THE NATIONAL IDENTITY**

Abstract. this article contains a socio-philosophical analysis of the need to understand the national identity, the formation of historical thinking in the process of deep social reform, which is one of the most important features of the current period in our country.

Keywords: historical consciousness, historical thinking, national consciousness, self-awareness, global problems, spiritual values.

Шокиров Мубин Рустамович
Доцент кафедры “Социальные науки”
Бухарского государственного
педагогического института

**РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КУЛЬТУРЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В ОСОЗНАНИИ
НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ**

Аннотация. В данной статье проведен социально-философский анализ необходимости формирования национального самосознания, исторического мышления в процессе глубоких социальных реформ, одной из важнейших черт которых является нынешний период в нашей стране.

Ключевые слова: историческое сознание, историческое мышление, национальное сознание, самосознание, глобальные проблемы, духовные ценности.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N25>

Kirish. Mamlakatimiz taraqqiyotining yangi bosqichida yosh avlod ongida tarixiy ong va tarixiy xotira tuyg‘usini tarbiyalash, o‘zbek xalqi va uning davlatchiligi tarixini xolisona o‘rganishning ilmiy asoslarini shakllantirishga oid islohotlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston

Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”, 2017 yil 30 iyundagi PQ-3105-son “O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi huzurida O‘zbekistonning eng yangi tarixi bo‘yicha jamoatchilik kengashi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”, 2020 yil 9 sentyabrdagi “G‘alaba bog‘i” yodgorlik majmuasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2021 yil 26 martdagi PQ-5040-son “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari shular jumlasidandir. Tarixiy ong va tafakkurni tiklash va yuksaltirish yo‘llarini keng ochish, mamlakat fuqarolarini tarixiy ong bilan qurollantirish davlatimiz siyosatining asosiy masalalaridan biriga aylanib bormoqda. Tarixiy ong masalasi ko‘p ming yillik tariximiz butun mohiyatini anglab etishga va xolisona baho berishga undaydi. Shu jihatdan o‘tmishga yondashuvning tafakkur va falsafa orqali baholash mezoniga o‘tish lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yosh avlod ma‘naviy-axloqiy tarbiyasiga doir kontseptual g‘oyalar, tariximizni o‘rganish va o‘rgatish, bebaho tarixiy merosimizni tadqiq etish bo‘yicha qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar, ma‘ruza va nutqlar mazkur tadqiqotga ilmiy-metodologik asos bo‘lib xizmat qildi. Tarixiy tafakkurning ijtimoiy hayotni tartibga soluvchi kuchi, xususan, tarixiy ong va tarixiy madaniyat tiplari nazariyasi Y.Ryuzen, tarixiy tafakkurning milliy madaniy mansublikka oid xususiyatlari S.Xantington, tarixiy tafakkur metodologiyasi, R.Aronning tadqiqotlarida keng tahlil etiladi. Zamonaviy falsafiy ta‘limotlarda birinchilardan bo‘lib I.Kon va Yu.Levada tarixiy ong va tafakkur tushunchalariga ta‘rif berdilar va uning genezisini ochib berganlar. Tarixiy ongning umumfalsafiy metodologiyasi va mohiyati M.Barg, tarixiy ong, xotira va o‘zlikni anglash aloqadorligi masalalari A.Panyukov, tarix nazariyasi va metodologiyasiga doir kontseptsiyalar D.Alimova, tarix falsafasi va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni, tarixiy jarayonlarni tadqiq qilishda yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni ilmiy jihatdan aniqlash masalalari N.Jo‘raev, Q.Nazarov, ma‘naviy taraqqiyotni ta‘minlashda tarixiy tafakkurning o‘rni A.Sharipov tadqiqotlarida o‘rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ob‘ektivlik, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy tahlil, xronologik, retrospektiv tahlil, dialektik va sinergetik tahlil kabi usullardan foydalanilgan

Tahlil va natijalar. Istiqloq g‘oyalari asosida bosh islohotchilik vazifasini bajarayotgan davlat odamlar ongi va tafakkurida tub burilishlar yasash, har qanday islohotlarni fuqarolar ongi, tafakkuri va qalbi orqali o‘tkazish yo‘lini tanladi. Ana shu yo‘l odamlarning o‘tmishga bugungi va kelajakka munosabatlarini o‘zgartirish, muayyan manfaatlarga yondoshish psixologiyasini yangilash orqali asta-sekinlik bilan ularni ma‘rifatli, komil inson qilib voyaga etkazishga olib boradi. Fuqarolarning ma‘rifatliligi orqali ma‘rifatli jamiyat barpo etiladi [1,147].

Tarixiy tafakkur va tarix falsafasi ma‘rifatli jamiyat qurishning muhim omili bo‘lib xizmat qiladi. Zotan, o‘tmishni anglash, uni to‘g‘ri tushunish orqali kishilar ongi va ruhiyatida jiddiy o‘zgarishlar yasashga, shu orqali hayotni, turmush-tarzini, oxir-oqibatda esa jamiyatni isloh qilishga erishiladi. Buni nimalarda ko‘rish mumkin?

Birinchiidan, tarixni anglash orqali hayotni anglash, insonning insonligini anglash qobiliyati shakllanadi;

Ikkinchidan, tarixiy tafakkur va tarix falsafasi orqali bugungi hayot mazmuni chuqurroq tushuniladi va istiqbolni ko‘rish falsafasi dunyoga keladi. Bu har bir insonning uziga xos

tafakkur tarzini shakllantirish orqali shaxs sifatidagi fenomenini vujudga keltirishga, fe'l-atvorining shakllanishiga xizmat qiladi;

Uchinchidan, tarixni o'rganish orqali mustamlakachilik ta'sirida va kommunistik zo'rvonlik mafkurasi natijasida o'zligini yo'qotgan, o'z qadru-qimmatini butkul unutgan fuqaroni uyg'onishga, o'zligini anglashga, o'z haq huquqini himoya qila oladigan barkamol shaxs sifatida shakllanishga da'vat etadi;

To'rtinchidan, ajdodlari buyuk bo'lgan, jahon tsivilizatsiyasi va insoniyat taraqqiyotiga juda katta hissa qo'shgan madaniyatga daxldor fuqaro qalbida o'tmishini o'rganish orqali milliy g'ururining uyg'onishi mamlakat mustaqil taraqqiyot io'lini tanlagan bir paytda katta ijtimoiy-ma'naviy qudrat va ulkan iroda kuchi bo'lib xizmat qiladi. Ana shu anglash jarayoni insonning o'zini o'zi yangilash, ma'naviy tozalash va isloh qilishiga olib keladi;

Beshinchidan, har bir fuqaroni ma'naviy-ruhiy va axloqiy jihatdan yangilash orqali jamiyatni yangilash, turmush tarzini yangilash kabi g'oyatda chuqur, keng miqyosli islohot amalga oshiriladi. Bu bugungi islohotlar davrida qilinayotgan ko'p qirrali o'zgartishlarning asosiy omili sifatida qadriyatga aylanadi [2].

O'zlikni anglash, eng avvalo, o'tmishni o'rganishdan, tarixni bilishga ehtiyoj sezishdan boshlanadi. Darhaqiqat, o'zini anglayotgan, o'zini tushunayotgan har bir odam qanday oilada dunyoga kelgani, o'z ajdodlari kimlar bo'lgani, ota-bobolari nimalar bilan shug'ullanishgani va qanday umr kechirishganini bilib olishga intiladi. Ularning fazilatlari va meroslari bilan faxrlanib yashaydi.

O'z naslu nasabini bilish, kelib chiqishini o'rganish kishining hayotda omonatligini va ayni chog'da tasodifiy emasligini tushunishga imkon beradi. Shu bilan birga atrof-muhit, uni o'rab turgan olam xususida o'ylashga undaydi.

Darhaqiqat, olamni tadqiq etish tafakkurimizni boyitishning, dunyoqarashimizni kengaytirishning muhim yo'llaridan biridir. Olamni anglash hissi insonning o'zligini anglashga, o'zligini tushunishga, olam va odam haqida o'ylashga doimiy tarzda da'vat etib turadi. U jami insonlarga xos bo'lgan idrok va irodani uyg'otadigan kuch hamdir. Biz olamni qanchalik keng va chuqur anglasak, inson va insoniyat olamini shunchalik ko'proq tushunishga, mohiyatini anglashga, inson va hayot, insoniyat va mavjudot o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga, xullaski, insoniyat tarixi bilan qiziqishga harakat qilamiz [3].

Aslini olganda tarix faqat o'tmish haqidagi ma'lumotlar yoki tushunchalarni ifodalash bilan cheklanmaydi. Uning buyuk qudrati, tarbiyaviy kuchi, murabbiylik mohiyati utmishni o'rganish, tadqiq etish orqali bugunni baholash, bugunni anglash, bugungi odamlarni tushunish va ularni yo'lga solish borasidagi fikrlarni, g'oyalarni o'zida mujassam etganida namoyon bo'ladi.

Agar chindan ham tarixni ma'naviyat va ruhiyat fenomeni aylantirsak, aniqrog'i, uni shunday idrok etib, shunday tadqiq etsak, yana va yana o'tmishni sana va voqealar orqali emas, inson orqali o'rganishga ehtiyoj sezamiz. Oxir-oqibatda inson tarixning yaratuvchisi, ishtirokchisi, dunyoga keltiruvchi eng oliy xilqat ekanligini va bu rad etib bo'lmas haqiqat, tengsiz qadriyat ekanligini tan olamiz.

Tarixiy ong keng qamrovli dunyoqarashni shakllantirish va tarbiyalash omilidir. U xilma-xil qarashlarni umumiy maqsad yo'lida yaqinlashtiradi va birlashtiradi. Yangi mafkura, milliy ong, tuyg'uni falsafiy va siyosiy madaniyat bilan qo'shish muhim ahamiyatga ega. Chunki bu milliy mafkura kishilarning ongi, tafakkuri, e'tiqodi, dunyoqarash va bilim darajasi turlicha

ekanligini e'tiborga oladi, ezgu shaxs ma'naviyatini taqozo etadi. Jamiyatni ma'naviy yuksaltirish yoki yuksak madaniyatga asoslangan jamiyatini barpo etishni tarixiy ong va tafakkurni mustahkamlash orqali o'z haq-huquqini taniydigan, o'z kuchi va qadriyatiga tayanib yashaydigan - erkin fuqaro, ozod shaxsning faoliyatisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Jamiyat ma'naviy xayotini yuksaltirishda tarixiy ongga bo'lgan yangicha qarashlar o'zbek xalqi milliy qadriyatlari, O'rta Osiyo allomalari qarashlariga asoslanadi. Islom dinining muqaddas kitobi Kur'on, hadislar, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Bobur, Naqshband, Axmad Yassaviy, Al-Buxoriy, At-Termiziy, Marg'inoniy va boshqa mutafakkirlar qarashlarida ilgari surilgan ijtimoiy-falsafiy g'oyalarni insonparvarlik, halollik, poklik, millatni sevish, o'zlikni anglash, Vatan bilan g'ururlanish, mehnatsevarlik, hurfikrlilik kabi g'oyalarni kishilar ongiga singdirishga harakat qiladi.

Tarixiy ongning jamiyat taraqqiyoti uchun o'ziga xos ijtimoiy va tarixiy xususiyatlarga ega. Tarixiy ongning g'oyaviy, retrospektiv, evristik va tarbiyaviy vazifalarini quyidagi tartibda tahlil etamiz:

- tarixiy ongning mafkuraviy funktsiyasi shundan iboratki, uning yordamida tarixiy bilimlarning yangi natijalari umumlashtiriladi, tarixni badiiy tushunish dialektik tahlil qilish asosida tarixiy jarayonning yaxlit manzarasi shakllantiriladi, tarixiy jarayonning o'zaro bog'liqligi anglab olinadi.

- tarixiy ongning retrospektiv funktsiyasi turli zamonlarning tarixiy ongini qayta tiklashda (o'tmishga murojaat qilish, o'tmish voqealarni tahlil qilish) ko'rinadi. Jamiyatning ma'naviy hayot sohasida zamonaviy g'oyalar, nazariyalar, badiiy obrazlar hamisha oldingi tarixiy zamonlarning ma'naviy yutuqlari bilan chambarchas bog'liqdir.

- tarixiy ongning evristik funktsiyasi ilmiy tadqiqot ishlarida muhim o'rin tutadi. Bu funktsiya tarixda yangilik ochish jarayonida qo'llaniladi. SHuningdek, arxiv hujjatlari bilan, memuarlar bilan ishlashda qo'l keladi. Bu metod barcha fanlar uchun umumiylik kasb etadi.

- tarixiy ongning tarbiyaviy funktsiyasi tarixni o'zlashtirishning axloqiy, xulq, odob ma'nolari bilan bog'lanib ketadi. Tarix ahloqiy ustoz va tarbiyachidir [4].

Yangilanayotgan jamiyatda tarixiy davr ma'rifat davri, ma'rifatchilik davri sifatida vujudga kelmoqda. Bosh islohotchilik vazifasini bajarayotgan davlat xalq ongi va tafakkurida tub burilish yasash, har qanday islohotlarni fuqarolar ongi, tafakkuri va qalbi orqali o'tkazish yo'lini tanladi. Ana shu yo'l odamlarning o'tmishga, bugunga va kelajakka munosabatlarini o'zgartirish, muayyan manfaatlarga yondashish psixologiyasini yangilash orqali asta - sekinlik bilan ularni ma'rifatli, komil inson qilib voyaga etkazishga olib boradi. Fuqarolarning ma'rifatliliigi orqali ma'rifatli jamiyat barpo etiladi. Davlat va jamiyat rivojlanishi bir erda to'xtab qolmaganligi singari tarixiy ong va tafakkur ham bir xil darajada qotib qolmaydi, balki yangi jamiyatdagi o'zgarishlar ta'sirida tarixiy ong ham o'zgarib, rivojlanib boradi.

Insoniyat tarixi bu har birimizga bog'liq bo'lgan o'zligimizni ko'rsatadigan, bizning olis shajaramizni, naslu-nasabimizni, insoniy qadru-qimmatimizni belgilaydigan muqaddas va mo'tabar voqeliqdir. Biz uni shunday tushunishimiz va shunday qabul qilishimiz kerak. Agar o'tmishimizga shunday munosabatda bo'lsak, ana shu yuksaklikdan turib unga qararakkina, tarix ayni tafakkur mahsuliga aylangan taqdiridagina bizni ma'naviy jihatdan boyitishi, ruhiyatimizga qudrat baxsh etishi mumkin bo'ladi. Ana shu jihatdan qaraganda bugun hayot shajarasini davom ettirayotgan, o'ziga xos tarix yaratayotgan odamlarning dunyoqarashlari, ma'naviy-ruhiy kechinmalari, insonlik sha'ni nimalarga bog'likligi, uning ildizlari qayoqlarga

etib borishi va qanday ma'naviy sarchashmalardan ozuqa olayotganligi aniq bo'ladi va u bevosita tarix va tarixshunoslik bilan bog'liq ekanligi ko'zga yaqqol tashlanadi. Agar tarix chindan ham falsafa va tafakkur mahsuliga aylantirilsa zamondoshlarimizning o'tmishi kimlarga borib taqalishi ayon bo'ladi va hayotda o'z o'rnimizni belgilashimizga, o'zimizning kimligimizni anglab olishimizga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Mamlakatimizda shakllanayotgan yangi ma'naviylashgan, fuqarolik jamiyatida yangicha falsafiy kontseptsiyani xalqimiz ongiga, ishonch va e'tiqodiga aylantirish maqsadga muvofiqdir. Tarixiy ong'dagi o'zgarishlarning jamiyat ma'naviy hayotida tutgan o'rni va rolga bag'ishlangan ilmiy maqolalar va tezislarni chop etish hamda OAV chiqishlarini yanada kuchaytirish zarur va bu millat va xalqning uyg'onishiga, o'zligini anglab etishga yordam beradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Ш. Мирзиёев. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд. Т.: "Ўзбекистон" 2019. – б. 400.
2. Shokirov M.R. The Concept of "Culture of Historical Thought" and its Importance in the Cognition of Social Phenomena // American Journal Of Social And Humanitarian Research. -Volume 3, -№4. April, 2022. -PP.60-64 (Indexed by Copernicus; IF: 2022=8.7)
3. Shokirov M.R. The role and importance of historical thought culture in the perception of national identity // World Bulletin of Social Sciences. -№9. April, 2022. -PP.70-74. (Research Paper Indexed by Citefactor; IF: 2022=7,545)
4. Шокиров М.Р. Тарихий жараённи билиш методлари асосида таҳлил қилиш // Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги расмий веб-сайтнинг илмий бўлими (электрон журнал). – Тошкент, 2021 йил, июнь. – Б.266-275 (09.00.00; №27).
5. Шокиров М.Р. Янгича тарихий тафаккур маданиятини шакллантиришнинг мантиқий асослари // Фалсафа ва ҳуқуқ. – Тошкент, 2021. -№3. – Б.110-113 (09.00.00; №15)
6. Shokirov M.R. The origins of historiography as an art form and a subject of philosophical thought in ancient Greece // Elektronik journal of actual problems of modern science, education and training (Zamonaviy fan, ta'lim va tarbiyaning dolzarb muammolari). – Хоразм, 2022. -№5. -P.117-123 (09.00.00; №19)
7. Shokirov M.R. The importance of taking into account social interests in the process of historical weltanschauung // International Conference on Research Identity, Value and Ethics Hosted from USA, April 30th 2022. – PP.14-16.

Нуруллаева Зулхумор Сидаматовна

Фалсафа фанлари бўйича PhD

University of management and future technology

МАҚОМ САНЪАТИ БАДИИЙ-ЭСТЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация. Ушба мақолада мақом санъатининг генезиси, унинг фалсафий-эстетик, маданий ва маънавий-руҳий омиллар билан боғлиқ жиҳатларини очиб берилган. Муаллиф мақом санъатида эстетик категорияларнинг ифодаланиши, шакл ва мазмун уйғунлиги, мақомнинг эстетик мезонлари ҳамда унинг эстетик маданиятни юксалтириш омилларини таҳлил қилган.

Калит сўзлар: мақом, санъат, мусиқа, руҳий покланиш, эстетик завқланиш, улуғворлик, фожевийлик.

Nurullaeva Zulhumor Sidamatovna

PhD in Philosophy

University of management and future technology

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF ARTISTIC AND AESTHETIC FEATURES OF MAKOM ART

Abstract. The article reveals the genesis of poppy art, its aspects related to philosophical, aesthetic, cultural and spiritual factors. The author analyzed the expression of aesthetic categories in maqom art, the harmony of form and content, aesthetic criteria of status and its factors for enhancing aesthetic culture.

Key words: makom, art, music, spiritual purification, aesthetic pleasure, greatness, tragedy.

Нуруллаева Зулхумор Сидаматовна

PhD по философии

University of management and future technology

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ИСКУССТВА МАКОМ

Аннотация. В статье раскрывается генезис искусства маком, его аспекты, связанные с философскими, эстетическими, культурными и духовными факторами. Автор проанализировал выражение эстетических категорий в искусстве макома, гармонию формы и содержания, эстетические критерии статуса и его факторы повышения эстетической культуры.

Ключевые слова: маком, искусство, музыка, духовное очищение, эстетическое удовольствие, величие, трагедия.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N26>

Кириш. Мақом санъати ўзида юксак ҳикмат дурдоналарини акс эттирган жанр ҳисобланади. Мақом инсонда санъатни билиш-англаш имкониятлари бадиий адабиётга нисбатан бироз чеклайди. Чунки унда воқеликни алоҳида нозиклик, сезгирлик, инсоннинг илоҳий ҳис-туйғулари бетакрор нозик оҳанг-куйларда ифодаланади, воқеликни бадиий-эстетик ҳис-туйғулар орқали янада тўлақонли, жозибали англашга ёрдам беради. Фалсафа каби мақом санъати учун ҳам бош мавзу инсон ҳисобланади.

Мақом санъати воситасида инсон табиат ҳодисаларидан ўзи учун аҳамиятли бўлган маъно излайди, шу орқали ўз қалбини поклайди. Шу боисдан ҳам бу санъат тури инсоннинг ҳар томонлама камол топишида муҳим аҳамиятга эга.

Мақом санъатидаги ритм ва гармония кишиларнинг эстетик оламига, уларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясига катта таъсир кўрсатади. Янги билимлар, ғоялар, бадий асарлар яратилишида мақом санъати асосини ташкил этувчи мусиқа муҳим ўрин эгаллайди.

Мақом санъатида айримликнинг умумийга бўлган диалектик нисбатини кўришимиз мумкин. Мақом санъатидаги ҳар бир ижод намунаси мустақил, ўзига хос ва бетакрор бўлиб, воқеликнинг муайян томонини бевосита акс эттиради.

Мақомлар Шарқ халқларининг мусиқа меросида жуда катта ўрин тутди. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да қайд этилишича, «Мақом» (араб. — жой, макон, ўрин) – мусулмон Шарқи мусиқасидаги асосий тушунчалардан бири. Дастлаб, муайян баландликдаги товушни ҳосил қилиш учун торли чолғунинг дастасида бармоқ билан босиладиган жой парда маъносида ишлатилган. Кейинчалик Шарқ мусиқа назарияси ривожланиши жараёнида мақомнинг мазмун доираси тобора кенгайиб, бир-бирига нисбатан боғлиқ бошқа маъноларни ҳам англата бошлади: лад тузилмаси, лад тизими; муайян пардалар заминиде вужудга келган куй-оҳанглар, шакл, жанр; бир қисмли ёки туркумли чолғу ва ашула йўллари, мусиқий услуб ва бошқалардан иборат бўлган[1, 544 б.].

Адабиётлар таҳлили ва методология. Мақом мусиқа чолғуларида куй ва ашулаларни ташкил этадиган товушларнинг жойлашадиган ўрни, яъни пардалардир. Мусиқага оид баъзи китобларда «мақом» тушунчаси турлича таъриф ва тасниф этилади. Ибн Зайланинг фикрича, «мақом» сўзининг луғавий маъноси арабча «ўрин», «жой», «ҳолат», «вазият», «босқич», «даража» каби маъноларни билдиради. Бу атама дастлаб мусиқий атама сифатида талқин қилинмаган. Мақом атамаси турли соҳаларда турли маъноларда қўлланилган. У илк бор тасаввуф таълимотида сўфийликнинг тўрт босқичини ифода этган. Бу босқичларни инсон Оллоҳни таниши, билиши учун ўз нафсини енгиб, руҳий-ахлоқий покланиши учун босиб ўтиши лозим бўлган. Тўрт босқичнинг ҳар бири ўн асосдан иборат бўлиб, улар «мақом» деб аталган. Мақом атамаси хусусидаги бундай таъриф «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да ҳам қайд этилган. Кейинчалик мақом сўзи «математика» фанида «махраж» маъносини англатган.[2, 37-38 б.] Дилором Каромат «Ўн икки мақом тизими ва унинг ҳинд рагалари билан ўхшашлиги (қўлёзмаларга кўра)» деб номланган мақоласида Кашмирда ҳам мақом «сўфиёна калом»[3]деб аталишини эътироф этади.

Фалсафий нуқтаи назардан мақом эволюциясига баҳо берадиган бўлсак, мақом куй-қўшиқлари олий цивилизация ёки ғойибдан (арши аълодан) келган. У тасаввуфдаги «ҳол»ни ифодалайди, яъни сўфий «жазва» ҳолатига айнан шу куйлар орқали тушган ва руҳий комилликка интилган. Балки айнан мана шу омил туфайли мақом куйларининг ривожига катта даврни қамраб олади. Шу билан бир қаторда, мақом инсон тафаккурини, ҳиссий ва эстетик вазифасидан ташқари, гносеологик ойдинлаштиришга ёрдам беради.

Мақом куйлари генезисига эътибор қаратсак, турли мусиқа илми билан шуғулланувчи олимларда бу масала бўйича икки хил қараш шаклланганлигини кузатишимиз мумкин. Бир гуруҳ тадқиқотчилар фикрича, мақом санъати асоси

инсонларнинг интуитив билишига асосланади. Унга қарама-қарши ўлароқ, баъзи олимлар мақомнинг соф тафаккур маҳсули эканлигини таъкидлашади. Хусусан, профессор О.Иброҳимов мақом санъатининг илоҳий-интуитив асосларига эътибор қаратиб, уни тасаввуф илми билан боғлаган. Унинг фикрича, мақомларнинг шаклланиши ва вужудга келишида пайғамбарларнинг роли катта. Масалан, Рост мақоми ҳазрати Одам Алайҳиссаломга, Ушшоқ мақоми Нуҳ Алайҳиссаломга, Роҳавий мақоми эса Муҳаммад с.а.в.га нисбат берилган[4, 31-б.].

Муҳокама. Фалсафий нуқтаи назардан мақомнинг тарихий эволюциясини 3 босқичга бўлиш мумкин: 1-босқич – мақомлар базис субстанциялари (ийқоъ ва алҳон)нинг шаклланиши; 2-босқич – мақомлар назарий-методологик асосларининг шаклланиши; 3-босқич – мақомларнинг замонавий ривожланиш даври. Мақомларнинг назарий-методологик асослари яратилишида Мавлоно Нажмиддин Кавкабий салмоқли ҳисса қўшган. Унинг асарлари ичида бизгача «Рисолаи мусиқий»гина етиб келган. Бу рисола ўн икки бобдан иборат бўлиб, ўн икки мақом тизими (Дувоздаҳмақом), ритм масалалари шарҳлаб берилган, Мавлоно Нажмиддин Кавкабий бастакор ҳам бўлган, мақом йўллари асосида нақшлар, амаллар ва пешравлар яратган. XVI-XVII аср мусиқа санъатининг яна бир йирик намоёндаси Дарвиш Али Чангий эди. Унинг «Рисолаи мусиқий» асари ўн икки бобдан иборат бўлиб, мусиқа рисолаларида куй-ашула турлари ва шакллари масалаларига махсус боблар ажратилган бўлиб, бу мусиқа намуналарини, мавҳумроқ бўлса-да, тасаввур этишга ёрдам беради. Шубҳасиз, бундай куй шакллари ташкил этувчи асосий қисмлар ҳозирги мақом йўлларида ҳам мавжуд. Сафуддин Урмавий ўзининг «Китабул-адвар» («Мусиқа ва ритм доиралари китоби») асарида мақом ва ритм уйғунлиги инсонни ҳаётнинг фожиали дунёсидан узиб олиб, олис ва хурликка етаклайдиган мусиқани намоён этишини биринчилардан бўлиб асослаб ўтади. Унинг даврида ишлаб чиқилган ўн икки мақом тизими XVII асргача шундай давом этади. Ўн икки мақом негизида миллий ва минтақавий мақом туркумлари вужудга кела бошлади. Ўзбек ва тожикларда мақом, туркман ва уйғурларда муқом, эрон ҳамда озарбайжон халқларида муғом ёки дастгоҳ, араб халқларида мақам шаклида вужудга келди.[5, 145-б]

Натижалар. Категориялар ижтимоий борлиқ, инсон ҳаёти соҳаларининг ҳар бирида – ишлаб чиқариш, меҳнат ва ижтимоий-сиёсий фаолиятда, табиатга муносабатда, маданият, турмуш ва ҳоказоларда оламни эстетик ўзлаштиришнинг ўзига хос кўриниши. Мақом санъатидаги бадиийлик эстетик категориялар гўзаллик, уйғунлик, улуғворлик, фожиавийлик, кулгилилик, ҳаёлилик-мўъжизавийлик орқали намоён бўлади.

Эстетикада ҳар бир категория инсоннинг идеалга нисбатини англатади. Инсон улуғворлиги ва унинг руҳий ҳамда жисмоний кучларининг кўлами улуғворлик категориясини эстетик қадриятга айлантиради, чунки улуғворлик инсон ва жамиятнинг идеалларини ифода этади. Фожиавийлик реал ҳаёт ва инсон тасаввуридаги кучлар тўқнашувининг натижаси бўлиб, бу тўқнашув курашининг қандай тугалланиши, пировардида, инсоният истиқболи, тақдири билан боғланиб кетади.

Гўзаллик категорияси меъёр билан боғлиқ бўлиб, бу билвосита уйғунлик орқали рўй беради. Яъни, меъёр уйғунлик хусусиятини белгилайди. Уйғунликда мослик ва

мутаносиблик билан бир қаторда, баъзан мос эмаслик ва номутаносиблик катта аҳамият касб этади. Меъёр гўзалликни белгиловчи энг асосий омил ҳисобланади.

Мақомларнинг гўзаллиги ҳам айнан унинг универсаллиги, мослиги ва мутаносиблигидадир. Яъни, мақомларда куй бирламчи ўрин эгалласа, шеър иккиламчи ўринни эгаллайди. Мақом куйларига мос ғазал танланади. Яъни, мақом куйлари ритмига мос келувчи аруз вазнидаги ғазаллар танлаб, ижро этилган. Масалан, Тошкент-Фарғона мақом йўлларига кирувчи Дугоҳ Хусайний асари бир нечта ғазалларда ижро этилади. Айнан бу асар 8 та, Фузулий, Сайфий, Навоий, Оразий, Собир Абдулла ғазаллари билан ижро қилинган.

Улуғворлик инсонда фахр, ғурур, салобат каби туйғуларни уйғотувчи эстетик категориядир. Улуғворлик Бузрук мақомида авж пардаларда ижро этилувчи қўшиқларда намоён бўлади. Бузрук катта, улуғ маъноларида келиб, улуғ мақом деган маънони билдиради. Бузрук мақоми бутун борлиқнинг яралишини акс эттираётгандек улуғвор ҳиссиётни беради. Улуғворлик – Бузрук мақоми ҳажмининг катталиги билан ҳам ўлчанади. Бузрук мақоми бутун борлиқ яралишини акс эттирса, унинг лади (муайян пардалар заминидан вужудга келган куй-оҳанглар) коинотнинг пайдо бўлишига ишора бераётгандек улуғвор ҳиссиётни беради. Инсон улуғворлик орқали руҳий моҳиятга эришади ёки Худо билан бирлашади.

Фожиавийлик – эркинлик ва заруриятнинг ўзаро таъсири жараёнида юзага келадиган ҳамда одамларнинг азобланиши, ўлиши ва ҳаёт учун муҳим бўлган қадриятларнинг йўқ қилиниши билан бирга бўлган энг кескин ҳаётий қарама-қаршилиқ, вазият ва шароитларни акс эттирадиган эстетик омил. Фожиавийлик инсоннинг кадр-қиммати ва буюклиги ғоясидан ажралмаслиги билан ҳам, инсоннинг эркин ҳаракатларида ҳам, зарурият кучлари билан тўқнашувда ҳам бу ҳаракатларга ҳамроҳ бўлган азоб-уқубатларда намоён бўладиган гўзал ва улуғворлик билан боғлиқ. Сақил ритмли куйлар Шашмақомнинг Мушкулот қисмида учрайди. Сақил оғир деган маънони билдиради. Ушбу мақомлар оғир ритмли бўлгани учун ҳам уни тинглаётган инсон дардни, фожиани ҳис қилади.

Фалсафада мазмун ва шакл категориясини бошқа категориялар тизимидан ажратиб олиб, нисбатан мустақил таҳлил қилганда, унга инсонларнинг муайян манфаат ва эҳтиёжлар асосида ёндашишларини алоҳида эътиборга олиш керак. Бу мазмун ва шаклнинг объектив характериға путур етказа олмаса ҳам уларни баҳолашдаги субъектив, муқобил қарашларда ўз ифодасини топади.

Мақом санъатида эстетик шакл ва мазмун уйғунлиги масаласига эътибор қаратганимизда бу муаммонинг фалсафий-онтологик жиҳатларига тўхталиб ўтишимиз жоиз. Бадиий асар фақат мазмун ёки шаклдан иборат бўлмайди. Иккиси мудом диалектик алоқада бўлади. Ёшларда бошқа мусиқа санъати турлари каби мақом ҳам самарали таъсирга эга. Яъни, мақом ўзига хос ритмга эга бўлганлиги учун ҳам идрок этувчининг диққатини жамлайди ва фориғлантиради. Шунингдек, ёшларда эстетик онгни юксалтиришда мусиқадан фойдаланиш ўзига хос самара беради.

Мақомнинг герменевтик хусусиятлари учта компонентдан иборат. Улар – интерпретация, тушуниш ва эмпатиядан иборат. Биринчи компонент **интерпретация** – мақомни эстетик идрок қилишда намоён бўлади. Эстетик объект бўлган мақомни тушунтирувчи ва тушунувчи (ижро этувчи ва тингловчи) субъект ўз дунёқарашидан

келиб чиқиб, талқин этади. Бу ерда тушунувчининг мақомни қай даражада тушуниши тушунтирувчи (ижро этувчи)нинг ижро маҳоратига боғлиқ бўлади.

Мақомни англашдаги иккинчи компонент **тушуниш** ҳисобланади. Инсон эстетик объектни тушунсагина ундан эстетик завқ олади ва унга эстетик баҳо бера олади. Бу ўринда инсоннинг макон ва замондаги хатти-ҳаракати, ижтимоий келиб чиқиши муҳим аҳамиятга эга. Учинчи компонент **эмпатия**да фалсафанинг сабаб ва оқибат категорияси кесимида эстетик завқ сабаб катарсис (фориғланиш) оқибатни ифодалайди, ундан кейин калокагатия (ахлоқий гўзаллик) ҳолатига ўтади. Мақомда айнан унинг «лади» (уйғунлик тартиб) инсонга эстетик завқ беради. Калокагатия маънавий юксалишнинг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади. Мақомларнинг яна бир эстетик хусусияти унда калокагатия (ички гўзаллик)нинг намоён бўлишидир. Қадимги юнон маданиятининг ахлоқий-эстетик идеали авлодлар алмашилишида жисмоний ва руҳий баркамоллик уйғунлигини назарда тутди.

Хулоса. Илмий мақолада мақом санъати генезисда 3 та фалсафий гипотезани илгари сурганмиз. Биринчиси, мақом куйлари интуитив билиш маҳсули, иккинчиси, мақом куйлари соф инсон тафаккури, яъни мусиқий тил билан айтганда, бастакорлик маҳсули, учинчиси, мақом куйлари араб халқлари мусиқий шаклидан ҳозирги шаклга келган ва минтақага мослашган. Мақомнинг фалсафий-эстетик моҳиятини очиб бераётганда ҳаддан ташқари идеаллаштириш, шунингдек, материалистик нуқтаи назардан талқин қилиш тенденциясидан қочиш керак. Чунки мақом инсоннинг ҳам маънавий-руҳий оламини, ҳам табиат билан уйғун бўлган жиҳатларини ўзида ифода этади. Бу учта йўналиш ҳам, бизнингча, нотўғри эмас. Чунки инсоннинг дунёқараши макон ва замонда ўзгарувчан хусусиятга эга, шу сабабдан бу йўналишлар бир-бирини тўлдиради.

Адабиётлар / Литература / References:

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. М ҳарфи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003. - 544 б.
2. Орипов З. Ибн Зайланинг “Китаб-л-кафи фи-л-мусиқа” рисоласидаги атамалар. – Тошкент, 2008. – Б.37-38.
3. Dilorom Karomat. “12 maqam system and its similarity with Indian Raga’s (according to the Indian Manuscripts)”. <http://syrianmusiclives.files.wordpress.com>
4. Иброҳимов О. Мақомлар семантикаси: Сан. фан. док. ... дис. – Тошкент, 1996. – 31 б.
5. Туленов Ж. Ҳаёт фалсафаси. – Тошкент: ЎЗБЕКИСТОН, 1993.-Б.145.

Наврўзова Гулчехра Нигматовна
Бухоро муҳандислик-технология институти
“Ижтимоий фанлар” кафедраси профессори,
фалсафа фанлари доктори
email: premium.progress@mail.ru

“ХУШ ДАР ДАМ” МОҲИЯТИ: МЕТАФИЗИК ТАҲЛИЛ

Аннотация. Мақолада Нақшбандия таълимотининг “Хуш дар дам” тамойили метафизик методология асосида таҳлил этилган. “Хуш дар дам” тушунчасининг асосий категорияси нафасни бутун борлиқ билан уйғун ўрганиб, илоҳий хусусиятга эга эканлиги ва инсон вужудига ҳаво билан бирга илоҳий нур ва қувватлар кириши асосланган.

Калит сўзлар: Нақшбандия, “Хуш дар дам”, нафас, илоҳий, нур, файз, ҳаво.

Navruzova Gulchehra Nigmatovna
Doctor of Philosophical Sciences, Professor.
Bukhara Engineering Technological Institute

ESSENCE OF “KHUSH DAR DAM”: METAPHYSICAL ANALYSIS

Abstract. The article analyzes the principle of "Hush dar dam" of the Naqshbandi doctrine based on metaphysical methodology. The main category of the concept of "hush dar dam" is based on the fact that the breath has a divine nature by studying it in harmony with the whole being, and divine light and energies enter the human body along with the air.

Key words: Naqshbandiya, "Hush dar dam", breath, divine, light, grace, air.

Наврўзова Гулчехра Нигматовна
Профессор кафедрасы «Общественных наук»
Бухарского инженерно-технологического
института, доктор философских наук

СУЩНОСТЬ “ХУШ ДАР ДАМ”: МЕТАФИЗИЧЕСКИЕ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье анализируется принцип «Хуш дар дам» учения Накшбанди, основанный на метафизической методологии. Основная категория понятия «Хуш дар дам» основана на том, что дыхание имеет божественную природу, изучая его в гармонии со всем существом, а божественный свет и энергии входят в тело человека вместе с воздухом.

Ключевые слова: Накшбандия, «Хуш дар дам», дыхание, божественное, свет, благодать, воздух.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N27>

Кириш. Инсон камолотида тасаввуф таълимотининг алоҳида ўрни бор. Тасаввуф фалсафасининг ўзига хос қуйидаги асосий категориялари мавжуд: инсон, тана, руҳ, жон, нафс, нафас, ақл, қалб, зикр, мақом, ҳол, зоҳир, ботин, вужуд, комил инсон, вақт, тавҳид, олам, амр, халқ, олами акбар, олами асфар, илм, зоҳир илми, ботин илми, ладун илми, яқин илми, фаросат, хусни хулқ, тариқат, маърифат, ҳақиқат. Буларнинг кўпи ҳақида

тадқиқотлар олиб борилган бўлсада, аммо нафас тушунчаси етарли ўрганилмаган. Ҳолбуки тасаввуфда нафас тушунчаси асосийдир. Бу тушунчанинг мазмун-моҳиятини билиш инсон камолоти учун ниҳоятда зарурдир.

Нақшбандия таълимотида “Ҳуш дар дам” рашҳа-ҳаётбахш ўғитини таҳлил ва тавсифида нафас тушунчасининг моҳияти етарли даражада очилмаган. Бу вазифани мукамал бажариш учун метафизик таҳлил зарарлиги маълум бўлди. Мақолада шу методология асосида муаммони таҳлил этиш ва асослашга ҳаракат қилдик.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Нақшбандия таълимотининг асосий тамойили бўлган 11 рашҳанинг биринчиси “Ҳуш дар дам” ҳаётбахш ўғитидир.[1,2,5,6,11,12,13,14,16,17] “Ҳуш дар дам” рашҳасининг фалсафий таҳлиliga махсус эътибор берилган.[4:161-176,10:65-75] Монографиянинг 4.2. банди “Ҳушёрлик - уйғунлик йўли” деб аталади ва унда “Ҳуш дар дам” тамойили нафас олиш жараёни сифатида батафсил таҳлил этилган. Бу рашҳа Нақшбандия йўлини хушёрликка асосланган меъёрдаги камолот йўли бўлишига асос бўлади.

“Ҳуш дар дам” тамойили инсон ҳаёти асоси нафас эканлиги масаласи сифатида таҳлил этилган. [7:3-10] “Ҳуш дар дам” тамойилининг фалсафий таҳлили, [9:171-173] унинг билиш жараёни билан боғлиқ бўлган янги қирраси, яъни нафас олиш жараёнининг интуитив билишга таъсири, бутун олам тебранишлари билан боғлиқлиги таҳлил этилган. [8:42-44,15]

Шайх Ҳаким Моуниддин Чиштиё сўфиёна даволанишга бағишланган асарининг 11 қисми “Вселенная дыхания” – “Коинот нафаси” деб аталади ва унда нафасни илоҳийлиги масаласи ёритилади. [18:147-151] Сўфийлик инсонни энг олий ҳад даражасига юксалишига ёрдам беради. Тана, ақл, руҳнинг ҳақиқий саломатлигига эришиши нафас масаласига жуда ҳам боғлиқ.

Нафас масаласи “Ҳуш дар дам” тамойилининг асосини ташкил этади. Бу масалани тарихийлик ва мантиқийлик, қиёсий таҳлил каби услублар билан бирга метафизик методология асосида таҳлил этишга ҳаракат қилдик.

Муҳокама. Қуръони каримнинг 15. Ҳижр сурасининг 28-29-оятларида шундай ёзилган: “(Эй Муҳаммад) эсланг, Раббингиз фаришталарга: “Мен (асли) қора балчиқдан (олиб) қуритилган лойдан инсон яратувчиман. Бас, уни тиклаб, ичига Ўз (даргоҳимдаги) руҳимдан киритганимда, сизлар унга сажда қилган ҳолингизга йиқилдингиз!” – деди”. [19:263] Бу оятлар инсон ва Оллоҳ ўртасидаги яралиш муносабатини очиб беради. Оллоҳ айтмоқдаким, инсонни қуритилган балчиқ лойдан ясаб, унга ўз даргоҳидан руҳини киритган. Мантиқан маълум бўладики, Оллоҳ инсон танасига нафаси орқали руҳини киритган ва унга ҳаёт бағишлаган. Демак, инсон танасининг асли тупроқ ва сув аралашмаси бўлган балчиқдан иборат бўлиб, у олов ва ҳаво таъсирида қуритилган. Маълум бўладики, инсон танасини Оллоҳ тўрт унсурдан яратган ва танага жон киритиб, ҳаёт бағишлаш учун унга Оллоҳ ўз даргоҳидан руҳини нафаси билан киритган. Оллоҳ 29-оятда “нафахтуху” сўзини ишлатиб руҳни нафаси билан киритганини таъкидлаган.

Оллоҳ ўз руҳини одам танасига уфуришини нафас ибораси билан айтган. Бу билан ўз нафаси орқали инсонга руҳини киритиб, жон ато этганини маълум қилмоқда. “Ҳижр” сурасининг бу оятлари инсон нафаси илоҳий моҳиятга эгалигидан, инсон руҳи Оллоҳдан эканлигидан ва инсон ҳаётини Оллоҳ берганидан далолат беради.

Инсон учун илоҳий моҳиятга эга нафаснинг таҳлил этган олимнинг қуйидаги фикрлари келтирилган:

1. Нафас - Оллоҳ изнини элтувчи, ташувчидир.
2. Нафас - юракдан қалб орқали илоҳий зоту сифатларни ақл, тана ва нафснинг турли марказларига етказди.
3. Нафас - тана асослари орасидаги мувозанат ва уйғунликнинг манбаидир.
4. Нафас - ҳаётбахш заррачаларни танани ташқи муҳитидан ички психологик муҳитга киритади. [18:147]

Натижалар. Биз “Хуш дар дам” тамойили ҳақидаги аввалги тадқиқотларимизда нафасни вужудга кислородни киритиш жараёни сифатида муҳокамасига эътибор қаратган эдик. Шу билан нафас олиш жараёнининг таҳлилида нафас олишга ёрдам берувчи тана аъзоларининг аҳамияти, вазифалари, кислороднинг танага таъсирини ёритишга диққатни қаратган эдик. Кейинги узоқ йиллик таҳлил ва мулоҳазалар асосида аввалги фикрларимиздаги кемтиклик томонларини аниқладик. Метафизик таҳлил асосида қуйидаги янги фикрларга келдик:

1. Нафас бу энг олий илоҳий неъматлардан бири бўлган атмосферадаги ҳавони вужудимизга кириб, физиологик жараёнларни меъёрида келтирадиган асосгина эмас, балким Оллоҳнинг изну иродаси ва ҳукмини қалбга етказувчи восита экан. Чунки нафас олиш жараёнида кислород билан бирга илоҳий қувват, нур ва файз ҳам киради.

Аввалги тадқиқотларимизда нафасни таҳлилида инсонни коинотнинг бир қисми эканлиги ва нафас бу атмосфера ҳавосини инсон вужудига кириш жараёни сифатида тавсиф этганмиз. Метафизик методология асосида инсон бутун борлиқнинг бир қисми эканлиги аён бўлади. Табиат борлиғидан ташқари Амр олами - Оллоҳ Амри билан яратилган Улуҳият, Жабарут, Малакут каби лозамон – вақтдан, замондан ташқари ва ломакон - макондан ташқари оламлар борлиги ҳамда уларнинг инсон камолотига таъсири аниқланди. Бу оламлар нуру файзининг нафас орқали инсон вужудига кириши нуқтаи назари асосида ёндашиб “Хуш дар дам” тамойилини таҳлил этдик. Қуръони Карим тафсиридан маълум бўладики, бутун борлиқда Оллоҳ изнисиз бирор нарса амалга ошмайди. Оллоҳ нафасимиз орқали ўз изнини бизга етказди ва шунга уйғун вужудда рағбат, куч-қувват ҳосил бўлади. Инсон нафас олиш билан илоҳий изнни қабул этади ва унга амал қилади.

2. Биз аввалги тадқиқотларимизда ёзганимиздек, “Хуш дар дам” тамойилида нафас олиш ва чиқариш вазифаларини адо этишда фақат ўпка асосий хизмат қилмай, юрак ва қалб марказий ролни бажарар экан. Айнан юрак қон билан бирга вужуднинг барча қисмларини кислород билан таъминлайди ҳамда юракда жойлашган қалб илоҳий зоту сифатларни тана, рух, ақл ва нафс марказларига етказиб, уларни илоҳий амр ила ҳаракат қилишини таъминлайди. Бунга сабаб нафас ўзи билан фақат ҳавони эмас, балким илоҳий файзу барака, нуру қувватни ҳам вужудга киритади. Ҳаво таркибидаги кислород юрак орқали барча вужуд аъзоларига тарқалса, юракда жойлашган илоҳий марказ бўлган қалб Оллоҳ изни билан унинг зоту сифаларини тана, рух, нафс[3] ва ақл марказларига етказиб, уларни бутун борлиқга уйғун илоҳий ҳаракатга рағбат ҳосил қилади. Юрак тананинг жисмоний маркази бўлса, қалб инсонни Оллоҳ билан боғлайдиган ҳам жисмоний, ҳам руҳий марказидир.

3. Нафас орқали илоҳий изн билан кирган қувватлар тана, руҳ асосларини бутун олам билан уйғун, мувозанатда ҳаракат қилишга сабабчи бўлади. Натижада инсон Оллоҳнинг ҳақиқий бандаси сифатида бутун борлиққа эзгулик қилади. Тананинг ҳар бир маркази, руҳ, нафс ва ақл ҳам эзгу амалли бўладилар. Қалб бутун илоҳий изну қувватнинг маркази бўлиб, уларни эзгуликка сафарбар этади. Бутун борлиқ билан уйғун, мувозанатда бўладиган инсон ўз ҳадди, меъёрини билади ва ўз-ўзини англаб ўзига белгиланган вазифани мукамал адо этади. Бундай инсон ҳақиқий бандалик мақомига етади.

4. “Ҳуш дар дам” тамойили натижасида нафас инсоннинг ҳам жисмоний танаси ҳаётига, ҳам руҳий, маънавий қалбига ҳаёт бағишловчи зарралар, нуру файз мажмуидир. Нафас инсон танасидан ташқарида бўлган муҳитдаги илоҳий неъмат - ҳаво ҳамда илоҳий файзу футуҳ, изн ва куч-қувватни унинг психологик ҳолатига боғлиқ ички муҳитига киритади, яъни инсонни бутун борлиқ билан боғлайди ва уйғунлаштиради. Нафас фақат ҳаво ва кислород эмас, балким у илоҳий даргоҳ манбаидан ҳосил бўлувчи ва бутун самонинг илоҳий моҳиятини ўзида акс эттирувчи улуғ ва латиф неъматдир. Нафас олиш бу нурли материя ҳамда Оллоҳнинг латиф қувватидан баҳраманд бўлиш жараёнидир.

Нафас олиш жараёни инсон жисмини тозалаш билан бирга унинг ҳиссиётларини: шодлик, хафалик, ҳаловат, роҳат, ғазаб ва бошқаларни туғдиради. Нафас ҳам миқдор жиҳатидан, ҳам сифат жиҳатидан инсонни саломатлигига таъсир этади. Инсон нияти пок, вужуди зоҳиран ва ботинан пок, манзили пок ҳолатида тоза, соф ҳаводан нафас олганида илоҳий моҳиятни ҳис этади ва унга уйғун мукамал ҳаракатда бўлади. Ҳаром луқма, ҳаром кирган вужуд ва ифлос ҳаводан нафас олиш инсоннинг соғлигига ёмон таъсир этади, чунки бу ҳолат табиий, илоҳий тоза муҳитни ифлослантиради. Демак, инсонни ҳолати нафас олишига таъсир этади. Инсон кўп ғазабланса, руҳий тушкунликка тушса, кўрқса нафас олиш жараёнига салбий таъсир этади. Аксинча, гўзал табиат, гуллар ифори, яхши куй ва мусиқа нафас олишга ижобий таъсир этади.

Нафас олиш жараёнида инсон Оллоҳ билан боғланади. Агар у “Ҳуш дар дам” онгли нафас олиш жараёнига амал қилса тўлақонли нафас олади ва ҳақиқий тирик ҳолатида умрини мазмунли ўтказади. Қуръони Каримни қироат билан ўқиш ҳам тўғри нафас олишга ёрдам бериб, инсонни файзу баракали қилади. Тасаввуфда зикр амалиёти мавжуд. Зикр тўғри нафас олиш жараёнида катта аҳамиятга эгадир. Оллоҳни эслаш билан боғлиқ зикр амалиёти тўғри нафас олиш билан боғлиқдир.

Хулоса. “Ҳуш дар дам” рашҳасининг моҳияти шундаки, у инсонни онгли нафаси орқали бутун борлиқ билан боғлайди ва унга мос, уйғун ҳаракатни таъминлайди.

1. Нафас бир томондан вужудга атмосфера ҳавоси билан кислородни киритиб танани соғломлаштиришга ёрдам бериб, ҳаёт бағишласа, иккинчи томондан инсонни Оллоҳ билан боғлайди ва илоҳий изн-ҳукм, ирода, нур, файзни ботинга киритиб инсон умрига мазмун-моҳият бағишлайди.

2. “Ҳуш дар дам” тамойилининг асоси бўлган нафас ҳаво ва илоҳий изн, нур, файз ҳамда қувват каби латоифлар мажмуасидан иборатдир.

3. Инсон нафас олиш жараёнида юраги жисмоний, табиий марказ сифатида унинг бутун вужудига кислородни етказиб, унга ҳаёт бағишлайди. Унинг қалби илоҳий марказ бўлиб, Оллоҳнинг изни, нури, файзи, қувватини бутун тана, ақл, нафс ва руҳий

марказларга етказди. Шу билан инсонни бутун болиқ билан алоқага киритиб, уйғун, мувозанатдаги ҳаракатини таъминлайди. Жисмоний ва илоҳий марказ ёдамида “Ҳуш дар дам” тамойили инсонни камолотига ёрдам беради.

4. Инсонни зоҳиран Олами сағир - Кичик олам ва ботинан Олами кабир - Катта олам бўлишига “Ҳуш дар дам” тамойили асосий рол ўйайди. У онгли нафас орқали инсонни илоҳий бўлишга, илоҳий амрни ҳис этишга, ботинини нуру файзга тўлишига ёрдам беради.

5. “Ҳуш дар дам” тамойили инсонни коинотни бир қисми сифатида нафас олиши билан фақат табиат ва атмосферадан эмас, балки илоҳий амр ила яралган ва ломакон, лозамон, яъни макон ва замондан ташқаридаги илоҳий оламдан ҳам нафаси орқали илоҳий файздан баҳраманд бўлувчи илоҳий хилқат бўлишига ёрдам беради.

6. Инсон юраги табиий вужуд маркази бўлиб, нафасни тананинг барча нуқталарига етказса, қалб инсонни Оллоҳ билан боғлайдиган бутун борлиқ маркази ва илоҳий нур, тебранишларни қабул этувчи, фаҳмлайдиган марказдир. Умумий хулоса қилсак, “Ҳуш дар дам” тамойили инсонни илоҳий мавжудотга айланишига ёрдам берувчи Нақшбандия талимотининг асосий талабларидан биридир.

Адабиётлар / Литература / References:

1. Абул Муҳсин Муҳаммад Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд / Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 335 б.
2. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин/ Хамса. Тўла Асарлар Тўплами. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – 805 б.
3. Муҳаммад Зоҳид Қутқу. Нафс нимадир?. Таржимон: Зебунисо Ҳусайн қизи. Т.: “Sharq” 2021. 335 б.
4. Наврўзова Г. Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. – Тошкент: Фан, 2005. – 233 б.
5. Наврўзова Г. Н Нақшбандия – камолот йўли. – Тошкент: Фан, 2007. – 189 б.
6. Наврўзова Г.Н. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва маънавий мероси. – Т.: Фан, 2021. – 244 б.
7. Наврўзова Г.Н. Нақшбандия таълимотида ҳаёт тушунчаси. Islom tafakkuri. 1-Maxsus son. 2023. - Б. 3-10.
8. Наврўзова Г.Н. “Ҳуш дар дам” тамойили ва билиш масалалари. Фалсафа ва ҳуқуқ. 2023. №2. 42-44-б.
9. Наврўзова Г.Н. “Ҳуш дар дам” тамойили: фалсафий таҳлил. Scientific forum:theory and practice of research III International scientific and theoretical conference. 10 march, 2023. С.171-173.
10. Наврўзова Г.Н., Рахматова Х.Х. Нақшбандия тушунчалари генезиси. Бухоро: “Бухоро”, 2010. 155 б.
11. Наврўзова Г., Зоиров Э. Бухорои шарифнинг етти пири. – Тошкент: Muhammad nashriyoti, 2018. – 72 б.

12. Navruzova G.N. Bahauddin Naqshband – the seventh pir of Bukharai Sharif (Noble Bukhara). Islom tafakkuri (Maxsus son), 2020. – В. 5-8.
13. Наврўзова Г.Н. “Dam – bu damdir” // Тафаккур. 2019. 3-сон. 119-121-бет.
14. Наврўзова Г.Н. Махдуми Аъзам Нақшбандия асоси бўлган тўрт калима хусусида// ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES. 2021. №3. 188-199- бет.
15. Проф. Инайят-хан. Суффикское послание о свободе духа. Москва: 1914. 47 С.
16. Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт («Обихаёт томчилари»): тарихий-маърифий асар / Табдил қилувчилар, нашрга тайёрловчилар: М.Ҳасаний, Б.Умрзоқ. Масъул муҳаррир: Б.Умрзоқ (ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти). – Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2004. – 536 б.
17. Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний. Сўз боши, таржима луғат ва изоҳлар муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2003. – 128 б.
18. Шайх Хаким Моуннуддин Чиштий Суффикское целительство. Москва – Санкт-Петербург: “Диля”, 2002. С. 147-151.
19. Қуръони карим таржимон ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. Т.: “Sano-standart”, 2021. 618 б.

O'razov Bobir Baxtiyorovich
Buxoro davlat pedagogika instituti,
"Ijtimoiy fanlar" kafedrasida dotsenti

**IJTIMOIIY DAVLATNING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI: VUJUDGA KELISH
SHARTLARI, BELGILARI VA FUNKSIYALARI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijtimoiy davlat tushunchasi, uning vujudga kelishidagi omillar, ijtimoiy davlatning nazariy va uslubiy asoslari ochib berilgan. Shuningdek ushbu maqolada ijtimoiy davlat borasidagi xalqaro tajribalar ham tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy davlat, fuqarolik jamiyati, davlat, ijtimoiy harakat, siyosat, boshqaruv, harakatlar strategiyasi, taraqqiyot strategiyasi.

Urazov Bobir Baxtiyorovich
Docent of the department of "Social sciences"
of the Bukhara state pedagogical institute

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE SOCIAL STATE:
CONDITIONS, SIGNS AND FUNCTIONS OF EMERGENCE**

Abstract. This article reveals the concept of a social state, the factors in its formation, the theoretical and methodological foundations of a social state. This article also analyzes international experiments on the social state.

Key words: social state, civil society, state, social action, politics, governance, action strategy, development strategy.

Уразов Бобир Бахтиёрлович
доцент кафедры "Социальные науки", Бухарский
государственный педагогический институт

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА:
УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ, ПРИЗНАКИ И ФУНКЦИИ**

Аннотация. В данной статье раскрыто понятие социального государства, факторы его возникновения, теоретические и методологические основы социального государства. В этой статье также анализируется международный опыт социального государства.

Ключевые слова: социальное государство, гражданское общество, государство, общественное движение, политика, управление, стратегия действий, стратегия развития.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N28>

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda inson huquqlari, fuqarolik jamiyatini barpo etish borasida anchagina salmoqli ishlar amalga oshirilayotganining guvohi bo'lib turib. Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning 07.02.2017 yildagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son farmoni, 28.01.2022 yildagi "2022 - 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son farmoni, 11.09.2023 yildagi "'O'zbekiston - 2030"

strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son farmonlarida jamiyatni demokratlashtirishga oid ustuvor maqsad hamda vazifalarning belgilab berilganligi fikrimizning yaqqol dalilidir.

Qolaversa, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2022 yil 20 iyunda konstitutsiyaviy komissiya a'zolari bilan bo'lib o'tgan uchrashuvda Konstitutsiyamizda "O'zbekiston – ijtimoiy davlat" degan tamoyilni mustahkamlash g'oyasini ilgari surgan edilar. Yurtboshimizning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida bu g'oya yanada mustahkamlanib, ijtimoiy davlatni barpo etishning ustuvor yo'nalishlari belgilab berildi. Davlatimiz rahbari bu xususda to'xtalib, "Biz Yangi O'zbekistonni "ijtimoiy davlat" tamoyili asosida qurishni maqsad qilyapmiz. Buni Konstitutsiyada mustahkamlashimiz kerak", deya ta'kidlagan edi. Shu asosda yangitdan qabul qilingan Konstitutsiyamizning 1-moddasida O'zbekiston "boshqaruvning respublika shakliga ega bo'lgan suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat" ekanligi ta'kidlandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, "ijtimoiy davlat" tushunchasi ilk bor 1850 yilda Lorens fon Shteyn tomonidan qo'llanilgan. U davlatning vazifasi ijtimoiy tenglik va shaxsiy erkinlikni o'rnatish, quyi va kam ta'minlangan tabaqalarni boylar va qudratlilar darajasiga ko'tarishdan iborat, deb hisoblagan.

Milliy davlatchiligimiz tarixini o'rganganimizda ham "ijtimoiy davlat" tushunchasi shunga o'xshash nomlarda ko'plab uchrashiga guvoh bo'lamiz. Masalan, IX-X asrlarda yashab ijod qilgan Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarida fozil shahar haqida bildirilgan fikrlar aynan "ijtimoiy davlat" tamoyilining mazmun-mohiyati hisoblanadi. Shunga o'xshash fikrlarni Nizomiy Ganjaviy, Sa'diy Sheroziy, Alisher Navoiy, Ahmad Donish kabi buyuk ajdodlarimiz asarlarida ham uchratish mumkin.

Prezidentimiz ushbu tushunchani izohlar ekan, "Ijtimoiy davlat bu, eng avvalo, inson salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun teng imkoniyatlar, odamlar munosib hayot kechirishiga zarur sharoitlar yaratish, kambag'allikni qisqartirish, demakdir", deya ta'rif bergan edi. Nazarimizda, buyuk bobolarimiz orzu qilgan va o'z asarlarida keltirgan "fozil shahar" ham aynan shu "ijtimoiy davlat"dir.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada inson taraqqiyoti haqidagi ta'limotlar va uning mohiyatini yoritib berishda sintez, kompleks yondashuv, tizimli yondashuv, kontent analiz, qiyosiy tahlil, dialektik, usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Globallashuv jarayoni va bozor iqtisodiyoti shiddat bilan rivojlanayotgan davrda olimlar ijtimoiy davlatning o'ziga xos belgilari mavjud ekanini ta'kidlaydi va Lorens fon Shteyndan farqli ravishda ushbu jihatlarga quyidagilarni kiritadi:

— aholining daromadlari va boyliklarini yirik mulkdorlarga daxl qilmasdan qayta taqsimlash imkonini beruvchi mamlakat iqtisodiy rivojlanishining yuqori darajasi;

— ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti;

— ko'p tarmoqli va aralash iqtisodiyot;

— fuqarolik jamiyatini shakllantirish;

— davlat tomonidan turli ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish;

— davlatning har bir inson uchun munosib turmush sharoiti, ijtimoiy ta'minot va shaxs sifatida o'zini o'zi anglash yo'lida teng boshlang'ich sharoitlarni ta'minlash maqsadlarini tasdiqlash;

— fuqarolar oldidagi ijtimoiy javobgarlik;

- sug'urta ijtimoiy to'lovlarining rivojlangan tizimi va byudjetni tashkil etuvchi soliqlarning yuqori darajasi, ijtimoiy sohaga to'lovlarning yuqori miqdori;
- aholining barcha guruhlari uchun xizmat ko'rsatish va ijtimoiy xizmatlarning rivojlangan tizimi;
- byudjet ijtimoiy to'lovlarining mavjudligi;
- ijtimoiy himoya, ijtimoiy ta'minot va bandlik davlat tizimlarining mavjudligi;
- jamiyatning barcha muhtoj a'zolarini istisnosiz ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi mavjudligi;
- fuqarolarning farovonlik darajasi uchun javobgarlikni davlat o'z zimmasiga olishi.

Hozirgi zamon tajribasiga ko'ra, Yevropa mamlakatlarida ijtimoiy davlat g'oyasi turli normativ-huquqiy hujjatlar bilan mustahkamlangan. Xususan, Germaniyada uning ijtimoiy davlat ekani Konstitutsiya darajasida belgilangan. Shuningdek, ijtimoiy davlatning Skandinaviya va kontinental modellari ham mavjud bo'lib, bunda davlatlar o'z fuqarolarining ijtimoiy farovonligi, ta'lim, sog'liqni saqlash sohalariga, bolalar va yoshlarga, keksalarga ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish uchun mas'ul bo'ladi.

Ijtimoiy davlat tor ma'noda o'z faoliyatida aholiga nafaqalar to'lashni, jamiyatga xizmat ko'rsatishni amalga oshiradi va uy-joy bilan ta'minlash bilan bog'liq masalalarni hal qiladi. Keng ma'noda nafaqat aholini bevosita qo'llab-quvvatlashga qaratilgan sezilarli darajada ko'p sonli dasturlarni, balki iqtisodiyotni boshqarish va tashkil etishga qaratilgan chora-tadbirlarni, shu jumladan, bandlik va u bilan bog'liq masalalarni hamda kompleks makroiqtisodiy boshqaruvni amalga oshiradi.

Ijtimoiy davlatning o'ziga xos funksiyalari mavjud bo'lib, olimlarning aksariyati ularning asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatadi:

- aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini qo'llab-quvvatlash;
- korrupsiya, qashshoqlik va ishsizlikka qarshi kurash;
- yosh tadbirkorlarga yordam;
- aholi bandligi va daromadlari doimiy o'sishini ta'minlash;
- jamiyatning barcha a'zolarini ijtimoiy sug'urta bilan ta'minlash;
- ta'lim, sog'liqni saqlash va ma'naviy-madaniy rivojlanishning qulayligini ta'minlash;
- ehtiyojmand shaxslarni moddiy qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy himoya qilish;
- jamiyatdagi ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish, imtiyozlarni qayta taqsimlash orqali munosib turmush sharoitlarini yaratish;
- ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish.

Umuman olganda, ijtimoiy davlatda mehnatga layoqatli har bir insonning bandligi ta'minlanadi. Uning munosib hayot kechirishi uchun yetarli miqdordagi ish haqi belgilanadi, ishchi uchun xavfsiz mehnat sharoitlari yaratiladi, ishsizlikdan himoyalani, sifatli ta'lim, malakali tibbiy xizmat olish huquqlari real amalga oshiriladi. Bolalar, ayollar, keksalar, nogironligi bo'lgan shaxslar, migrantlar va ularning oila a'zolari har tomonlama qo'llab-quvvatlanadi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamlil islohotlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ularning aksariyati ijtimoiy sohaga yo'naltirilganini ko'rishimiz mumkin. Xususan, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj hamda ehtiyojmand qatlamlarini qo'llab-quvvatlash va ularga davlat tomonidan kafolatlar tizimi orqali yordam ko'rsatish yo'lga qo'yilgan. Odamlarning farovon va hayotdan rozi bo'lib turmush kechirishi uchun munosib

sharoit yaratish, bandlikni ta'minlash va daromadini oshirish, ishsizlik va kambag'allikni qisqartirish, turmush sharoiti va sifati jihatidan tabaqalanishga yo'l qo'ymaslik kabi masalalarga davlat siyosati darajasida alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ishsizlikdan himoyalani, kafolatlangan sifatli ta'lim berish, malakali tibbiy yordam ko'rsatish, bolalar, ayollar, qariyalar, nogironligi bo'lgan shaxslarni, migrantlar va ularning oila a'zolarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash davlatimizning doimiy diqqat markazida. Davlat byudjetining asosiy qismi aynan shu kabi masalalarga yo'naltirilayotgani ham fikrimizning amaliy tasdig'idir. Alohida ta'kidlash joizki, ijtimoiy yordamga muhtoj bo'lgan oilalar, ayollar va yoshlarni qo'llab-quvvatlash uchun respublika miqyosida joriy etilgan "Temir daftar", "Ayollar daftari", "Yoshlar daftari" va "mahallabay" ishlash tizimi ham ijtimoiy davlatning mohiyatini va hayotiy ko'rinishini namoyon etmoqda.

Shu o'rinda mamlakatimizda ijtimoiy sohada amalga oshirilayotgan islohotlar va ularning ijobiy natijalari ham diqqatga sazovor. Chunonchi, bolalarni maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish darajasi 27 foizdan 70 foizga oshib, 2 millionga yaqin bolaning bog'cha bilan qamrab olingani xalqaro tashkilotlar tomonidan e'tirof etilmoqda. Oliy ta'lim muassasalari 2,5 barobarga oshishi, ya'ni ularning soni 198 taga etishi, o'z navbatida, oliy ta'limga qamrov darajasi 9 foizdan 38 foizga ortishiga zamin yaratdi. Shu qatorda, 40 dan ziyod oliygohga akademik va moliyaviy mustaqillik berilishi ulardagi ta'lim sharoiti va sifati sezilarli darajada yuksalganiga hissa qo'shganini qayd etib o'tish ham adolatdan bo'ladi.

Shuningdek, aholining ehtiyojmand qatlamlarini uy-joy bilan ta'minlash ijtimoiy davlatning muhim vazifalaridan biridir. Ta'kidlash o'rinliki, so'nggi olti yilda mamlakatimizda 500 mingga yaqin yangi uy-joy qurilib, foydalanishga topshirildi. Uy-joyga bo'lgan ehtiyojni qondirish bo'yicha birinchi marta ayollar va yoshlarga, ehtiyojmand oilalarga subsidiyalar ajratish tizimi yo'lga qo'yildi. Mazkur tizim qonuniy, adolatli va shaffof ishlashi uchun onlayn platformalar ishga tushdi.

Ayniqsa, yoshlarni qo'llab-quvvatlash, ularni ish bilan ta'minlash va bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish masalalariga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Yoshlar bandligini ta'minlashda ilg'or zamonaviy usullardan foydalangan holda, yigit-qizlarimizdan 5,2 mingga "Future Skills Uzbekistan" va "Bir million dasturchi" loyihalari doirasida IT kasblariga, 6,4 mingga "Yoshlar 1+1" va "Tadbirkor ayol" loyihalari doirasida tadbirkorlik ko'nikmalari va xorijiy tillar bo'yicha o'qitildi.

Yoshlar va xotin-qizlarda zamonaviy kasb, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida "Ishga marhamat", band bo'lmagan aholiga xizmat ko'rsatuvchi "Monomarkaz", tuman va shahar kasb-hunarga o'qitish markazlari, mahallalarda kasb-hunarga o'qitish maskanlari faoliyat yuritmoqda.

Yuqorida keltirilgan keng ko'lamli islohotlarni yanada mustahkamlash va bardavom bo'lishini ta'minlash zarurati "ijtimoiy davlat" tamoyilini Konstitutsiyada aks ettirishni taqozo etmoqda. Shu sababdan ham umumxalq muhokamasidagi aksariyat taklif va mulohazalar aynan ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan edi. Konstitutsiyaga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar ham, asosan, "ijtimoiy davlat" tamoyilini mustahkamlashga qaratilgan. Shu o'rinda, Asosiy qonunimizda mamlakatimizning ijtimoiy davlat ekanini mustahkamlab qo'yish Yangi O'zbekistonning mazmun-mohiyatiga ham shaklan, ham ma'nan mos bo'ladi, desak adashmagan bo'lamiz.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar "Inson qadri uchun" tamoyili asosida aholi turmush darajasini yaxshilash, ularning farovon hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan barcha shart-sharoit hamda qulayliklarni yaratishga qaratilgan. "O'zbekiston – 2030" dasturida nazarda tutilgan har bir band va uni maqsadli amalga oshirish mexanizmlari ham fikrimizning yaqqol dalilidir.

Bu xayrli ishlar "Avval — inson, keyin — jamiyat va davlat", degan ezgu g'oyani ro'yobga chiqarish, xalqimizni rozi qilish, erkin va farovon jamiyat barpo etishda muhim omil bo'ladi.

Адабиётлар / Литература / References:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent.: "Yuridik adabiyotlar publish". 2023.
2. Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. -Toshkent, 2021. "O'zbekiston". - B. 458.
3. "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni.
4. "'Ozbekiston - 2030" taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni.
5. O'razov Bobir Baxtiyorovich: ANTIK FALSAFADA ERKINLIK G'OYASI TAKOMILI //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. – 2022. – T. 2. – №. 2.
6. URAZOV BOBIR BAXTIYOROVICH: SPECIFIC FEATURES OF THE SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF JALALIDDIN RUMI //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. – 2022. – T. 2. – №. 2.
7. Sobirovich, T. B. (2021). New Uzbekistan: Socio-Philosophical Analysis of the Strategy of Human Indicators. Available at SSRN 3949264.
8. Sobirovich, T. B. (2020). The criterion of human indicators in development and renewals in Uzbekistan. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR), 6(8), 509-511

10.00.00- ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Xolmatova Malika Ibadullayevna

“O‘zbek va xorijiy tillar” kafedrası assistenti
Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti

**AD’EKTIVLI IDIOMALAR: QO‘LLANILISHI, KELIB CHIQISHI VA MADANIY AHAMIYATI
TAHLILI**

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishi ad’ektivik idiomlar dunyosini tadqiq qilib, ularning qo‘llanilishi, etimologiyasi va madaniy ahamiyatini o‘rganib chiqadi. Adjektivli idiomalar – aniq ma’nolarni berish yoki aniq vaziyatlarni tasvirlash uchun ilova qilinadigan lingvistik ifodadir. Turli ad’ektivli idiomlarni chuqur tahlil qilish orqali bu tadqiqot ulardan foydalanishni har tomonlama tushuntirishni ta’minlashga va mazkur ifodalarni davr o‘tishi bilan shakllantirgan madaniy ta’sirlarga oydinlik kiritishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: sifat, sifat idiomalar, etimologiya, frazeologiya, komponent.

Kholmatova Malika Ibadullayevna

Assistant teacher of the department
“Uzbek and foreign languages”
Tashkent Institute of Textile and Light Industry

ADJECTIVAL IDIOMS: AN ANALYSIS OF USAGE, ORIGINS, AND CULTURAL SIGNIFICANCE

Abstract. This research paper explores the world of adjectival idioms, examining their usage, origins, and cultural significance. Adjectival idioms are linguistic expressions that use adjectives to convey specific meanings or describe particular situations. Through an in-depth analysis of various adjectival idioms, this research aims to provide a comprehensive understanding of their usage and shed light on the cultural influences that have shaped these expressions over time.

Key words: adjective, adjectival idioms, etymology, phraseology, component.

Холматова Малика Ибадуллаевна

Ассистент кафедры «Узбекский и иностранные
языки» Ташкентского института текстильной
и легкой промышленности

**АДЪЕКТИВНЫЕ ИДИОМЫ: АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ, ПРОИСХОЖДЕНИЯ И
КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ**

Аннотация. Этот исследовательский документ исследует мир адъективных идиом, исследуя их использование, происхождение и культурное значение. Адъективные идиомы - языковые выражения, использующие прилагательные для передачи конкретных значений или описания конкретных ситуаций. Посредством углубленного анализа различных адъективных идиом, это исследование направлено на обеспечение всестороннего понимания их использования и пролить свет на культурные влияния, которые сформировали эти выражения с течением времени.

Ключевые слова: прилагательное, прилагательные идиомы, этимология, фразеология, компонент.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N30>

Kirish. Ad’ektiv idiomalar – ma’lum bir ma’no yoki his-tuyg’ularni bildirish uchun sifat so’z turkumidan tarkib topgan frazemalar yoki iboralardir. Bu idiomatik iboralar odatda shaxsni, vaziyatni yoki hodisani tasvirlash uchun sifatning majoziy yoki metaforik ishlatilishini o’z ichiga oladi. Sifat komponentli idiomalar kundalik xayotimizda keng tarqalgan bo’lib, ko’pincha og’zaki yoki yozma nutqga rang, urg’u yoki o’ziga xos ohang qo’shish uchun ishlatiladi. Ad’ektiv iboralarga ingliz tilida “red flag,” “black sheep,” “green with envy,” “blue in the face,” and “white lie” kabi ayrim namunalar, o’zbek tilida “oq ko’ngil”, “terisi qalin”, “ichi qora”, “qichiq gap” va “ko’ngli bo’sh” kabilarni kiritishimiz mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Ad’ektiv iboralarning xususiyatlari. Šarac, Ljubešić va Pandžić (2018) “Sifat idiomalar: tillararo perspektiv” tadqiqotida sifat komponentli idiomalarning asosiy xususiyatlarini aniqlab berdilar. Ularning ta’kidlashicha, sifat idiomalar tildan foydalanishda muhim birlik bo’lib, til nazariyasi va tilni qayta ishlash uchun o’ziga xos qiyinchilik tug’diradi. Mualliflarning ta’kidlashicha, sifat iboralar o’ziga xos sintaktik tuzilishga va semantik talqinga ega bo’lib, ularni idiomatik iboralarning boshqa turlaridan ajratib turadi.

Tilda sifat frazeologizmlarning qo’llanilishi borasida Langlotz (2006) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, bunday idiomalar nafaqat o’ziga xos ma’nolarni, balki sezilar-sezilmas bo’lgan juda kichik ijtimoiy yoki madaniy farqlarni ham yetkazish uchun ishlatiladi. Nemis adjektiv idiomalarini o’rganishda Langlotz bu iboralar ko’pincha ma’lum bir jamiyatda o’rnatilgan qadriyatlar va e’tiqodlarni aks ettiradi, ijtimoiy voqelikni belgilashga va tajribalar ulashuvchi sifatida xizmat qiladi. Bu lingvistik va sotsial-madaniy tahlilda sifat iboralarning qanchalik muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlaydi.

Sifat iboralarning kognitiv jarayonlari haqida bir qancha tadqiqotlar o’rganilgan. Cacciari va Glucksberg (1991) italyan tilidagi sifat iboralarni tushunishni o’rganish uchun tajribalar o’tkazdilar va bunday iboralar aqliy leksikamizda yaxlit birliklar sifatida saqlanishini taklif qildilar. Xuddi shunday, Shibahara va Kuperberg (2016) ingliz tilidagi ad’ektiv iboralarni qayta ishlash asosidagi nerv mexanizmlarini o’rganib, kognitiv tilni shakllantirishda majoziy tilning rolini ta’kidlab o’tdilar.

Til o’rgatish va o’rganishga ta’siri. Sifat idiomalarning pedagogik ta’sirlari ham qiziq mavzulardan biridir. Shumin (1997) ingliz tilini ikkinchi til sifatida o’qitish bo’yicha o’z ishida kontekstda sifat frazeologizmlarni o’rgatish muhimligini ta’kidlaydi, chunki o’quvchilarning madaniy va pragmatik konnotatsiyani tushunishning afzalliklarini borligini aytib o’tadi. Bu shuni ko’rsatadiki, sifat birikmalarini til o’quv dasturlariga kiritish nafaqat o’quvchilarning leksik malakasini oshirishi, balki ularning madaniyatlararo kompetentsiyasini ham chuqurlashtirishi mumkin.

Muhokama va natijalar. Ad’ektiv iboralarni tahlil qilishda bir nechta metodlardan foydalandik, jumladan:

1. Ad’ektiv iboralarni aniqlash: Bu usulning o’ziga xosligi shundaki, birinchi navbatda gap yoki matndagi sifat so’z turkumini aniqlashdan iborat. Bunda otlarni tasvirlash, aniqlash uchun aniqlovchi vazifasini bajaradigan so’zlar yoki iboralarni aniqlashimiz zarur bo’ladi. Masalan, “a piece of cake” or “at the drop of a hat.”

2. Kontekst tahlili: Sifat frazeologizmlar qo'llanilgan o'ziga xos kontekstni tushunish juda muhim. Bu jumlaning umumiy ma'nosini, tilning ohangini, madaniy yoki ijtimoiy oqibatlarini, o'quvchi yoki tinglovchiga mo'ljallangan ta'sirini ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi.

3. Semantik tahlil: Sifat so'z turkumining o'ziga xos ma'nosi va ma'lum bir sifat qanday leksik ma'no anglatishini o'rganishdir. Bu so'zma-so'z va majoziy talqinlarni va idioma bilan bog'liq har qanday konnotatsiyalarni tushunishni o'z ichiga oladi.

4. Qiyosiy tahlil: Ushbu metod yordamida ingliz va o'zbek tillaridagi sifat komponentli iboralarni bir-biriga qiyoslab, ularning nozik tomonlarini va farqlarini tushunishga harakat qildik. Bu tahlil ikki tildagi iboralarning nutqda ishlatishning o'ziga xos nozik tomonlarini va u eng mos keladigan kontekstni anglashga yordam beradi.

5. Tarixiy-madaniy tahlil: Bu metod sifat so'z birikmasining kelib chiqishi va uning madaniy yoki tarixiy ahamiyatini o'rganishga katta yordam berdi. Bu kabi tahlillar idiomaning vaqt o'tishi bilan qanday rivojlanganligini va uning o'ziga xos madaniy ma'nolarini tushunish uning ishlatilishi va talqini bo'yicha qimmatli tushunchalarni berishi mumkin.

6. Lingvistik tahlil: Gap yoki bo'lak ichidagi sifatning grammatik tuzilishi va sintaksisini tekshirishda bu tahlildan samarali foydalandik. Bunga idiomaning kengroq lingvistik kontekstda qanday ishlashini va u iboraning umumiy ma'nosiga ta'sirini tushunish kiradi.

Bu usullarni qo'llash orqali sifat va sifatdosh so'zlar va ularning til va muloqotdagi ahamiyati haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'lish mumkin.

1. "Barking up the wrong tree ." - adashib yoki bilmasdan noto'g'ri harakat qilishni anglatadi. Example: *"He accused me of stealing his phone, but he was barking up the wrong tree because I had no reason to take it."* - Misol: *"U meni telefonini o'g'irlaganlikda aybladi, lekin u noto'g'ri yo'nalishda edi, chunki menda uni olishga hech qanday sabab yo'q edi"*. [2; b-85]

2. "Cold shoulder " - qasddan kimnidir e'tiborsiz qoldirmoq yoki so'kmoq ma'nosi. Example: *"She gave me the cold shoulder after our argument and didn't talk to me for days."* - *"U bizning bahsimizdan keyin menga sovuq munosabatda bo'ldi va men bilan bir necha kun gaplashmadi."* [2; b-348.]

3. "Head over heels " - kimnidir qattiq sevish yoki sevib qolish. Example: *"He's head over heels for her; he can't stop talking about her."* - *"U uni qattiq sevib qolgandi; u haqida gapirishdan o'zini to'xtata olmas edi."* [2; b-193]

4. "In the same boat" - bir xil vaziyat yoki qiyin ahvolda bo'lishni anglatadi . Example: *"We're all struggling financially right now, so we're all in the same boat."* - *"Biz hozir hammamiz moliyaviy jihatdan qiynalmoqdamiz, shuning uchun hammamiz bir qayiqdamiz."*

5. "On cloud nine" - nihoyatda xursand bo'lish yoki shodlanish . Example: *"After receiving the promotion, she was on cloud nine for days."* - *"Lavozimi oshgach, u bir necha kun o'zini ettinchi osmonda uchib yurgandek his qildi"*

6. "A dime a dozen" - umumiy yoki oson topiladigan narsani bildiradi, son-sanoqsiz, juda ko'p uchraydigan ma'noda ishlatiladi . Example: *"Fast food restaurants are a dime a dozen in this city."* - *"Bu shaharda fast food o'nlab topiladi."*

7. "Green with envy" - haddan tashqari hasadgo'y, rashkchi bo'lmoq. Example: *"When she saw her friend's new car, she was green with envy."* - *"U do'stining yangi mashinasini ko'rganida, hasaddan ko'karib ketdi."*

Biz bilamizki, idiomalar so'zma-so'z talqin qilishdan tashqari ko'chma ma'noga ega bo'ladi, shuning uchun ularni o'rganish va kundalik tilda ishlatish qiziqarli bo'lishi bilan

birgalikda nutqimiz jozibadorligini oshirishi mumkin! O'zbek tilshunos olimlaridan biri Sh. Rahmatullayev so'z birikmasi yirik til birligi bo'lib, kamida ikkita mustaqil so'zdan (leksemalardan) iborat ekanligini ta'kidlagan. [8; 4-b.] Sifat komponentli frazeologik birliklar – sifat va otni o'z ichiga olgan so'z birikmalari bo'lib, ular muayyan ma'noga ega bo'lgan yagona birlik vazifasini bajaradi. Bu birliklar otning xususiyatini yoki sifatini yanada ixcham va idiomatik tarzda tasvirlash uchun ishlatiladi. Bu birliklar o'z shakli va ma'nosida qat'iy bo'lib, kundalik tilda keng qo'llaniladi.

1. “In the red” - qarzga botish yoki moliyaviy yo'qotishlarni anglatadi.

2. “Blue in the face” – biror narsa qilishga qayta-qayta urinishdan charchash yoki umidsizlikka tushish ma'nosini beradi.

3. “Born and bred” – Bu ibora ma'lum bir joyda tug'ilib o'smoq ma'nosida qo'llaniladi.

4. “Full of beans” – ko'p kuch yoki ishtiyoqqa ega bo'lishni anglatadi.

5. “High and dry” - yordam va qo'llab-quvvatlovsiz qiyin yoki tashlab ketilgan vaziyatda bo'lishni anglatadi.

A. Rafiyev o'zining “Iboralar-nutqimiz ko'rki” asarida “O'zbek tilidagi ad'ektiv iboralarning asosiy qismida tayanch komponent asliy sifatga to'g'ri keluvchi so'zlardan iborat bo'lib, ularda sifat-belgi ma'nosini aniq ifodalaydi. Bunday iboralarning umimiy semantic belgisi sifat tushunchasi hisoblanadi.” Deya ta'kidlaydi.[1;b-16] Ad'ektiv idiomalar aniq ma'noni bildirish uchun sifatlardan foydalanadigan idiomatik iboralardir. Ushbu idiomalar ko'pincha qat'iy tuzilishga ega bo'lib ularni faqat alohida so'zlarga qarab tushunish mumkin emas. Ular, odatda, frazeologizmlarning idiomatik tabiatiga hissa qo'shadigan leksik va grammatik xususiyatlarni o'z ichiga oladi.[12; b-1393] Shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda bu kabi frazeologizmlarga xos bo'lgan ba'zi asosiy lingvo-stilistik xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

1. Leksik xususiyatlar:

- Turg'un o'xshatishlar: Sifat idiomalar o'zgarimas qat'iy tuzilmaga ega bo'lib, bunda so'zlar ma'lum bir tartibda qo'llanilib, ularni sintaktik va leksik tuzilmasini qayta o'zgartirib bo'lmaydi. Misol uchun, “a piece of cake” – amalga oshishi oson bo'lgan ishga nisbatan ishlatiladi. O'zbek tilshunosligida turg'un o'xshatishlar yoki V. M. Ogolsev ta'biri bilan aytganda, komparativ iboralarning o'ziga xosliklari, ularning frazeologik iboralarga, umuman olganda til va nutqqa munosabati aniq belgilangan emas. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, aslida ular ham ayni frazeologik iboralar kabi til birliklari bo'lib, nutqning ekspressivligi uchun xizmat qiladi. [11; b-166]

- Tasviriy ifoda: Sifat iboralar ko'pincha o'z ma'nosini bildirish uchun ko'chma ma'nodan foydalanadi. Misol uchun, “in hot water” iborasining lug'aviy tarjimasida “issiq suvda” degan ma'noni bersa, majoziy ma'nosi issiq suvda emas, balki *muammoga duchor bo'lishni* anglatadi.

- So'zlashuv lug'ati: Ko'pincha norasmiy yoki so'zlashuv tilida sifat idiomalar keng qo'llaniladi. Bu ularga o'ziga xoslik beradi va kundalik tilda ularning kelib chiqishini aks ettiradi.

2. Grammatik xususiyatlar:

- Idiomatik qo'llanish: Sifat idiomalar aniq bir fikr yoki tushunchani ifodalash uchun sifatlardan foydalanadi, ko'pincha sifatning standart so'zma-so'z ishlatilishidan chetga chiqadi. Misol uchun, “old as the hills”, “tepaliklar kabi eski” bu ibora narsaning juda eski ekanligini ifodalash uchun qo'llaniladi.

- Moslashuvchanlikning yo'qligi: Sifat iboralar odatda gapdagi grammatik kelishuvlarga mos kelish uchun shakl yoki zamoni o'zgartirmaydi. Ular jumlaning predmeti yoki zamonidan qat'i nazar, qat'iy tuzilmani saqlaydi. Misol uchun, "cool as a cucumber" iborasidagi sifat sub'ektning rod, shaxs, sonidan qat'i nazar, bir xil bo'lib qoladi. Ya'ni sifatlar birlik-ko'plikka, shaxsga qarab moslashmaydi.

- Frazemalar: Sifat komponentli iboralar ko'pincha muayyan sifatlarni ma'lum ot yoki fe'l bilan qo'shib yasaladi. Bu birikmalar vaqt o'tishi bilan o'zgarib bo'lib qoladi va muqobil sifatlardan foydalanish idiomani ma'nosini o'zgartirishi yoki uni noidiomatik holga keltirishi mumkin. Masalan, "**bitter end**" "achchiq yakun" yakuniy natijani tasvirlaydi, lekin "**sour end**" esa bir xil ma'noni bildirmaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, adjektiv so'zlar o'zida turg'un ibora, ko'chma so'z, so'zlashuv lug'ati kabi o'ziga xos leksik xususiyatlarni o'zida mujassam etgan. Ular, shuningdek, idiomatik foydalanish, moslashuvchanlik yo'qligi va birikmaga tayanish kabi grammatik xususiyatlarni ko'rsatadi. Bu xususiyatlar tilda qo'llanishda ad'ektiv iboralarning o'ziga xos va idiomatik tabiatiga yordam beradi.

Adabiyotlar/Литература/ References:

1. Rafiyev A. "Iboralar-nutqimiz ko'rki." – Toshkent 1985
2. Collins Cobuild Dictionary of idioms. 1997
3. Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika. – M. 1986.
4. Kunin A.V. Anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar. – M. 1967.
5. Lopez, S., & Smith, J. (2022). Adjectival Idioms: A Comprehensive Study of Their Usage and Meaning. *Journal of Linguistic Studies*, 25(2), 123-140.
6. Mamatov A. O'zbek tilida frazeologizmlarning shakllanishi masalalari. – T. 2001. № 3.
7. Oxford Dictionary of Idioms. 2004
8. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent. 1978
9. Richard A. Spears. Ph.D NTC'S American idioms dictionary.
10. Collins Cobuild Dictionary of idioms. 1997
11. Холматова. М. Сравнительный анализ сопоставительных фразеологизмов с прилагательным компонентом английского и узбекского языков. *ScienceProblems* 2023, 3, 161-166.
12. M.I.Xolmatova (2021). Ingliz va o'zbek tillaridagi sifat komponentli iboralarning lingvokulturologik qiyosiy tahlili. *Academic research in educational sciences*, 2 (12), 1391-1397

Olga Filippova

PhD student, Uzbekistan State World Languages University

E-mail: kapitra@mail.ru

CLUSTER IMPLEMENTATION OF FUNCTIONS OF REDUNDANCY MEANS

Abstract. Various functions of redundancy means in a fiction text in most cases act in close cooperation, being implemented in a cluster. The interaction of functions is a characteristic feature of this linguistic phenomenon, which is the subject of our study. The aim of this article is to identify the functional and conceptual significance of redundancy means in a fiction text, which involves solving the following tasks: 1) to determine the main methodological prerequisites of the study, based on the critical analysis of linguistic literature on the problems of cognitive linguistics, cognitive stylistics and fiction text; 2) to identify the main means of the cognitive category of redundancy in a fiction text; 3) to prove the conceptual and functional significance of the category of redundancy in a fiction text; 4) to substantiate the cluster implementation of redundancy functions in a fiction text.

Key words: redundancy, fiction text, repetition, periphrasis, convergence of stylistic devices, stylistic functions, pragmatic functions, cognitive functions, socio-cultural functions, polyfunctionality.

Olga Filippova

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti Mustaqil izlanuvchi

ORTIQCHA VOSITALAR FUNKTSIYALARINI KLASTERLI AMALGA OSHIRISH

Annotatsiya. Badiiy matndagi ortiqcha vositalarning turli funktsiyalari ko'p hollarda klasterda amalga oshiriladigan yaqin hamkorlikda ishlaydi. Funktsiyalarning o'zaro ta'siri bizning tadqiqotimiz mavzusi bo'lgan ushbu lingvistik hodisaga xos xususiyatdir. Ushbu maqolaning maqsadi badiiy matndagi ortiqcha vositalarning funktsional va kontseptual ahamiyatini aniqlashdan iborat bo'lib, u quyidagi vazifalarni hal qilishni o'z ichiga oladi: 1) lingvistik adabiyotlarni tanqidiy tahlil qilish asosida tadqiqotning asosiy uslubiy shartlarini aniqlash. kognitiv lingvistika, kognitiv stilistika va badiiy matn muammolari; 2) badiiy matndagi ortiqchalik kognitiv kategoriyasining asosiy vositalarini aniqlash; 3) badiiy matndagi ortiqchalik kategoriyasining tushuncha va funktsional ahamiyatini isbotlash; 4) badiiy matnda ortiqcha funktsiyalarning klaster amalga oshirilishini asoslash.

Tayanch so'zlar: ortiqchalik, badiiy matn, takrorlash, perifraza, stilistik vositalarning konvergentsiyasi, stilistik funktsiyalar, pragmatik funktsiyalar, kognitiv funktsiyalar, ijtimoiy-madaniy funktsiyalar, polifunksionallik.

Ольга Филиппова

Узбекский государственный университет мировых языков

Независимый искатель

КЛАСТЕРНАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ ФУНКЦИЙ СРЕДСТВ ИЗБЫТОЧНОСТИ

Аннотация. Различные функции средств избыточности в художественном тексте в большинстве случаев действуют в тесном взаимодействии, реализуясь в кластере. Взаимодействие функций является характерной чертой этого языкового явления, являющегося предметом нашего исследования. Целью данной статьи является выявление функциональной и концептуальной значимости средств избыточности в художественном тексте, что предполагает решение следующих задач: 1) определить основные методологические предпосылки исследования на основе критического анализа лингвистической литературы по проблеме проблемы когнитивной лингвистики, когнитивной стилистики и художественного текста; 2) выявить основные средства когнитивной категории избыточности в художественном тексте; 3) доказать концептуальную и функциональную значимость категории избыточности в художественном тексте; 4) обосновать кластерную реализацию функций избыточности в художественном тексте.

Ключевые слова: избыточность, художественный текст, повтор, перифраз, конвергенция стилистических приемов, стилистические функции, прагматические функции, когнитивные функции, социокультурные функции, полифункциональность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N31>

Introduction. The methods of analysis used in the paper are mainly traditional, namely: descriptive-analytical, functional, stylistic and contextual. The research is also based on a new method of research, which is conceptual.

The results of this work are as follows: 1) the study of the phenomenon of linguistic redundancy and types of redundancy; 2) the analysis of critical literature on the concept of redundancy, identifying the stages of development of its theory; 3) giving examples of intentional use of linguistic redundancy in a fiction text; 4) proving the conceptual and functional significance of redundancy means, such as repetition, periphrasis and convergence of stylistic devices in a fiction text; 5) emphasizing on special significance of the through and framework repetition in a fiction text.

The conclusion of this study is that redundancy is an integral property of a fiction text, representing a mandatory and necessary condition that ensures an adequate interpretation of information by the reader. The analysis of linguistic material allows us to identify the following main types of redundancy that are of particular interest for the purposes of our research: repetition (synonymous, through, framework), periphrasis and convergence of stylistic devices, the study of which in a fiction text allows us to conclude that they are polyfunctional and manifest themselves in a wide variety of stylistic, pragmatic, cognitive and socio-cultural functions occurring in close interaction.

Cognitive stylistics is characterized by an interdisciplinary character and involves a comprehensive consideration of language with the role of the human factor coming to the fore. Mainly, this linguistic science is engaged in the study of a fiction text, one of the main categories of which is the cognitive category of redundancy. As it is known, there are two opposite tendencies constantly operating in language: linguistic economy and redundant usage of linguistic means, and if the first is constantly considered as a linguistic regularity, the latter is often characterized negatively as a speech deficiency. It is worth noting that the evaluative component of the term "redundancy" implies "excess" and "uselessness". So, G. Paul characterizes linguistic redundancy as a negative phenomenon and notes that language means are often used unnecessarily wastefully, while language activity is characterized by a certain tendency to economy. The researcher claims that although the emergence of redundancy is inevitable, it cannot exist in language for a long time, since language tends to avoid it [1, Paul, 1960;301].

Nevertheless, in the mid-60s of the 20th century redundancy as a linguistic phenomenon was considered as an essential factor for ensuring adequate perception of information by the addressee. In this regard, it seems necessary to consider the notion of redundancy which is ambiguously interpreted in the linguistic literature at present. Thus, G. Gleason emphasizes that redundancy is not a disadvantage, but an important feature of language functioning [2, Gleason, 1959;368]. In turn, A. Martinet claims that this linguistic phenomenon may seem at first a useless waste of articulatory energy, but most often it is a reduction of mental energy [3, Martinet, 1963;537]. According to B. Pottier, the positive role of redundancy consists in the

fact that this linguistic phenomenon contributes to the transmission of information despite interference that prevents communication, such as noise, logical errors, distortion of meaning [4,Pottier, 1973;239]. I.R. Galperin supports this view noting that linguistic redundancy is an integral property of any speech act. Moreover, it promotes expressiveness and eliminates "interference" in the process of perception helping to clarify the message [5,Galperin, 1974;52]. Yu.M. Lotman also regards redundancy as a positive property of language since it ensures the stability of language in terms of errors and subjective perception [6,Lotman, 1994;34]. Thus, it can be argued that phenomenon of redundancy may be effective, especially in a fiction text, since it contributes to its expressiveness and emotiveness.

As our analysis proves there are many means to create redundancy, such as repetition, periphrasis and convergence of stylistic devices. Most researchers consider these means of redundancy as stylistic phenomena that perform various stylistic functions.

Let us briefly discuss all these means.

Repetition, as it is known, is a stylistic means that consists in intentionally repeating the same components of the text, to which the authors resort to achieve certain stylistic and pragmatic effects. The use of repetition is in demand in the arsenal of the writer's literary means, since with the help of the repetition of sounds, word elements, individual words, syntactic constructions, the main stylistic categories of a literary text are realized: emotivity, expressiveness, imagery, modality, etc. Repetitions, being a means of redundancy in a fiction text, are not only a means of expression and emotivity, but also act as means of cohesion and coherence (semantic coherence) of the text, as well as a marker of the author's cognitive style and a representative of the author's individual picture of the world.

Yu.M.Lotman discussing repetition states that the repetition of one word in the text, as a rule, does not mean a mechanical repetition of the same notion. More often it indicates a more complex, but unified content. Most likely it is another more complex concept created by this word, but complicated not at all quantitatively [7,Lotman, 1972;79]. In the dictionary of linguistic terms repetition is defined as complete and partial repetition of the root, the basis and the whole word, as a way of forming words, descriptive forms, phraseological units [8,Rozental & Telenkova, 1976;288].

A critical analysis of the works devoted to repetition has shown a variety of opinions about its typology. However, for the purposes of our article, the most significant from the point of view of conceptual content are, as the analysis showed, such types of repetition as through, synonymous and framework repetition.

With through repetition the components of the repetition are fixed in the context of the entire work, forming a line of thematic connection. Synonymous repetition by ensuring the unity of semantic blocks of the text contributes to the realization of the main categories of the text – coherence and cohesion. Framework repetition is formed by repeating a phrase or sentence at the beginning and end of the text, influencing the reader through the pragmatic function of attracting attention.

Another important means of redundancy of linguistic means from a conceptual point of view is periphrasis, which, as noted by I.R.Galperin, refers to stylistic means that define a notion in a new way, acting as a synonymous expression and focusing on certain properties of an object, concept or phenomenon. The researcher identifies one of the features of phenomena that seems to be characteristic, essential in this particular case – such a selection of a new

feature of the described phenomenon that simultaneously shows the subjective attitude of the author to the described [9,Galperin, 1958;158]. Consequently, the use of periphrasis gives imagery to the narrative, helps on the one hand to avoid tautology, on the other – contributes to the disclosure of conceptual meaning.

Convergence of stylistic devices. The term "convergence" was introduced by M. Riffaterre, who understood by this phenomenon the accumulation in one place of several stylistic means, which together enhance the stylistic effect of the utterance [10,Riffaterre, 1959;172].

In the framework of the theory of decoding stylistics I.V. Arnold, following M. Riffaterre, defines stylistic convergence as the convergence in one place of a bundle of stylistic devices involved in a single stylistic function. Relying on some provisions of information theory, I.V. Arnold argues that while interacting stylistic devices highlight each other, and the signal transmitted by them cannot pass unnoticed [11,Arnold, 1992;64].

M.E.Obnorskaya argues that the use of epithet elements, metaphors, etc. – to create a figurative and emotional representation of someone or something; the arrangement of convergence elements in ascending or descending order; the use of stylistic and emotional elements, the creation of a comic effect, the rhythmic organization of convergence - all these contribute to the creation in one place within the stylistic convergence of the effect of great literary power [12,Obnorskaya, 1972;76-86].

Due to the fact that in a fiction text, as mentioned earlier, linguistic redundancy is intentional in nature, it seems important to us to consider the functional significance of the means of redundancy, which consists in performing certain functions. However, before proceeding to the analysis of the functional features of a fiction text it is necessary to briefly highlight the problem of language functions in general.

Such researchers as R. Jakobson, Y.S. Stepanov, G.V. Kolshansky, V.Z. Demyankov, E.S. Kubryakova, N.N. Boldyrev, N.S. Bolotnova were engaged in this issue. The scholars agree that the functions of language are divided into primary and secondary. R. Jakobson identifies the following functions as the main ones: emotive, cognitive, referential, factual, interlanguage and poetic [13,Yakobson, 1975]. Yu.S. Stepanov outlines nominative, syntactic and pragmatic functions [14,Stepanov, 1988]. M. Halliday defines such functions as conceptual, interpersonal and textual [15,Halliday, 2002]. N.S.Bolotnova and G.V. Kolshansky considered the communicative function of language as the main one [16,Bolotnova, 1994], [17,Kolshansky, 2007].

With the development of cognitive linguistics, it became clear that along with other functions, the cognitive function, the function of cognition should be attributed to the main ones. So E.S. Kubryakova defines the communicative and cognitive functions of language as the main ones [18,Kubryakova, 2004], while V.Z. Demyankov and N.N. Boldyrev define the communicative, cognitive and interpretive functions [19,Demyankov, 1994], [20,Boldyrev, 2019]. In recent years, however, special attention has been paid to the interpretive function of language, which was first stated by V.Z.Demyankov in his work «Понимание как интерпретирующая деятельность» (Understanding as an interpretive activity) [21,Demyankov, 1983]. This idea is supported by N.N. Boldyrev who notes that this function is aimed at understanding and explaining human knowledge about the world, due to both

collective ideas about the world and personal experience of human interaction with the world [22,Boldyrev, 2019;254].

Arguing on the topic of a fiction text N.S. Bolotnova identifies as the main aesthetic function, which presupposes the impact on the addressee both by the beauty and expediency of the literary form, and by the conceptuality of the content that can "infect" the reader with empathy, gives rise to lyrical emotion [Bolotnova, 2009;199]. In turn, D.U.Ashurova, considering the problem of linguistic functionalism, also identifies this function as the main one, noting that the essence of the aesthetic function affects the spiritual structure of a person, his/her feelings, intellect, worldview and imagination, exerting a formative influence on him/her [Ashurova, 2022]. Thus, the main functions of a fiction text include aesthetic, communicative-pragmatic, stylistic, cognitive and socio-cultural functions, which in turn are divided into secondary and private functions, the characteristic feature of which is interaction and mutual complement.

Despite the fact that the problems of language functions, as shown by the analysis of linguistic literature, are generally quite well studied, there is still an insufficient amount of research conducted on the functionality of redundancy means in a fiction text, which emphasizes the relevance of the study and its theoretical significance. As the purpose of this study is to identify the functional and conceptual significance of the means of redundancy in a fiction text, the main objective of the article is to prove the conceptual and functional significance of the category of redundancy in a fiction text. Meanwhile the relevance of this study is due to: a) an interdisciplinary approach from the standpoint of stylistics, cognitive linguistics and the theory of a fiction text; b) insufficient study of the problem of redundancy as the most important category of a fiction text; c) consideration of the category of redundancy within the framework of the cognitive-discursive paradigm and the functionality of the means of this cognitive category.

Methods. Descriptive-analytical, functional, stylistic, contextual and conceptual methods of analysis are used in the work:

1. descriptive-analytical method that contributes to the study and systematization of literature on the subject under consideration;
2. stylistic analysis aimed at understanding the literary content of the work and the correlation of linguistic facts, their connection in the text and ways of their organization;
3. contextual analysis used to study the functional specificity of words and their meanings, as well as their dependence of the meaning of the word on the context;
4. functional analysis aimed at studying the functioning of language means at different levels of the language structure, as well as how these levels interact with each other;
5. conceptual analysis aimed at decoding the deep semantics of linguistic redundancy means functioning in a fiction text.

Results. It should be stressed again that in a fiction text redundancy has an intentional character and performs diverse functions which are frequently found in interaction.

For the purposes of our research, the most significant are the stylistic, pragmatic, cognitive and socio-cultural functions of the means of redundancy. Thus, **stylistic functions** include: the function of expressiveness, the function of logical and emotional reinforcement, the emotional-evaluative function, the function of characterization of the internal state of the

character, the function of designating the keywords of the work created by means of redundancy.

The next function implemented by means of redundancy is a **pragmatic function**, which includes emotional impact on the reader, creating interest in the addressee, attracting attention, attracting the reader to co-creation. It should be noted that the function of attracting attention and, as a consequence, the function of accentuation are constant and characteristic of all means of redundancy, which is due to the very nature of this phenomenon.

The **cognitive functions** realized by means of redundancy include the following functions: nomination, meaning-forming function, the function of constructing a concept, the function of creating the conceptual sphere of a work, the function of constructing the image of a character and representing an individual author's picture of the world.

Socio-cultural functions, in turn, affect social problems and the situation, family (work, etc.) relationships of characters, transmit cultural values and also implement a national-cultural function.

Although these functions may occur in isolation, however, in most cases they act in **a close cluster implementation**.

The polyfunctionality of redundancy means is observed in the case of through repetition in the work of E. Hemingway "Cat in the Rain", describing an episode from the family life of an American couple, typical representatives of the lost generation: "**I wanted it so much**," she said. "I don't know why **I wanted it so much. I wanted that poor kitty...**"; "**I want to pull my hair back tight and smooth and make a big knot at the back that I can feel**," she said. "**I want to have a kitty to sit on my lap and purr when I stroke her.**"; "And **I want it to be spring and I want to brush my hair out in front of a mirror and I want a kitty and I want some new clothes.**" [Hemingway, 1925;48]. This text fragment is characterized by a high degree of emotional tension created by excessive repetition of the keyword 'want'. The stylistic function of creating emotivity is aimed at expressing feelings of dissatisfaction with life, irritation and despair. The stylistic function here is closely intertwined with the pragmatic function aimed at emotional impact on the reader, who is imbued with a sense of empathy for the emotional state of the character. Repetition also performs a cognitive-cultural function, which manifests itself here in two ways: a) in revealing the inner state of the character and b) in constructing the implicit concept of "Despair".

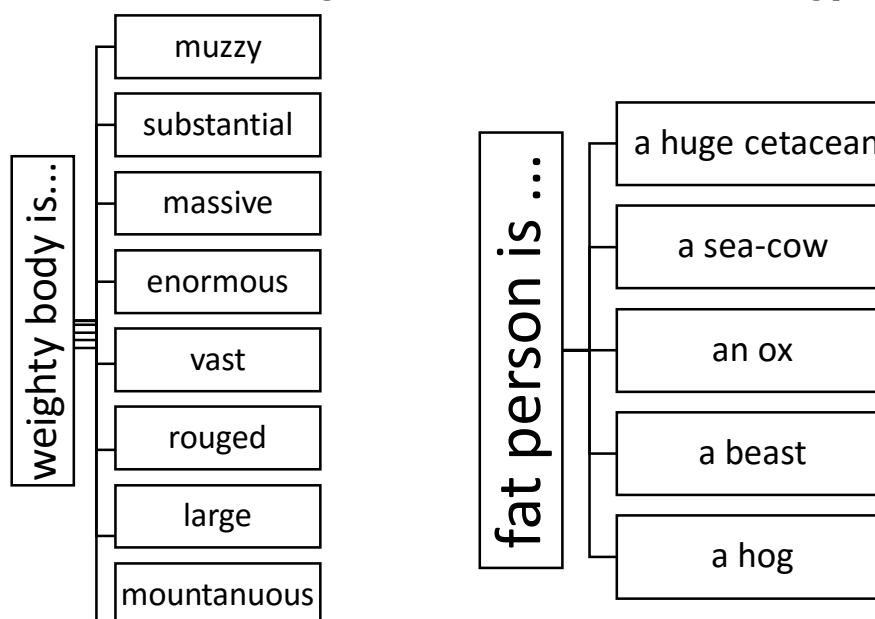
Also noteworthy from the point of view of the multifunctional means of redundancy is K.Chopin's work "Désirée's Baby", the main theme of which is racial discrimination and gender inequality, which caused the tragedy that played out in a well-known and respected Louisiana family. The reason for the separation of the spouses was the dark color of the baby's skin, which, according to the man, was due to the dubious pedigree of his wife, adopted at an early age by a noble family:

"It means," he answered lightly, "that the child is not **white**; it means that you are not **white**." A quick conception of all that this accusation meant for her nerved her with unwonted courage to deny it. "It is a lie; it is not true, I am **white**! Look at my hair, it is brown; and my eyes are gray, Armand, you know they are gray. And my skin is **fair**," seizing his wrist. "Look at my hand; **whiter** than yours, Armand," she laughed **hysterically**. "As **white** as La Blanche's," he returned cruelly; and went away leaving her alone with their child. When she could hold a pen in her hand, she sent a **despairing** letter to Madame Valmondé. "My mother, they tell me I am not

white. Armand has told me I am not **white**. For God's sake tell them **it is not true**. You must know **it is not true. I shall die. I must die**. I cannot be so unhappy, and live." [Chopin, 2009;205]. This convergence consists of: excessive repetition of the key lexeme 'white', which corresponds to the concept of *privilege*, namely "Noble Origin" - the dominant implicit concept of the work; *synonymous repetition*, *lexical repetition*, *repetition of syntactic constructions*, *repetition of grammatical structures* and *epithets*. These means of redundancy implement such stylistic functions as a) the function of logical and emotional reinforcement, b) the function of characterization of the internal state of a character experiencing pain and resentment for herself and her child, which eventually leads to an emotional breakdown expressed by the convergence of stylistic devices. The pragmatic function of emotional influence on the reader interacts with the stylistic function here, awakening in him/her both a feeling of compassion, empathy for the young mother and her baby, and negative emotions towards the husband, whose racial prejudices were not only capable of killing love, but also turned out to be more important than paternal feelings. It should be noted that the unexpected denouement of this work only strengthens the pragmatics of this convergence, forcing the reader to feel sympathy for the unfortunate mother even more. The most significant, however, is the socio-cultural function here, since this convergence reflects the cultural realities of a certain period of time, its cultural and historical context, traditions, customs and stereotypes associated with a person's race.

Another work in which the means of redundancy arouse interest from the point of view of the interaction of stylistic, pragmatic and cognitive functions is S. Maugham's story "Three fat women of Antibes". It tells the story of three overweight women at the resort, united in the struggle against excess weight. The mention of excess weight, expressed in the work through repetition of the key lexeme 'fat' (12 repetitions) and its derivatives 'fattening/fatter/antifat' (5 repetitions) is found, for example, in such text fragments as: "*her delicate features had grown muzzy with fat*"; "*When you're as fat as I am you may just as well be comfortable.*"; "*But every year she grew fatter.*"; "*...eating a rusk prepared by Dr Hudebert and eating a rusk prepared by Dr Hudebert and guaranteed not to be fattening*"; "*In each napkin were two little antifat rusks.*"; "*Everyone knows how fattening cocktails are*" [Maugham, 1976;128-131]. It is also important to note the lexeme 'pound' (8 repetitions), which correlates with the key lexeme of the work 'fat', denoting weight in antithesis statements: "*Beatrice who always lost twenty pounds should be giving way to her ungovernable appetite put it all on again.*"; "*There was no reason why they should not all lose several pounds more.*"; "*...they got extraordinarily clever at translating them in the twinkling of an eye to pounds and ounces...*"; "*I've lost pounds and pounds*"; "*You'll put on pounds and pounds*" [Maugham, 1976;130-136]. From a conceptual point of view, weight appears to the reader as an enemy, which is expressed in the text by means of synonymous repetitions: **muzzy, substantial, massive** ("*She liked it less now that her delicate features had grown muzzy with fat, that her arms and shoulders were so substantial and her hips so massive...*" [Maugham, 1976;128]), **enormous, roughed** ("*Beatrice Richman was enormous ... with roughed cheeks*" [Maugham, 1976;129]), **large** ("*She had a deep bass voice, a large flat fallow face...*" [Maugham, 1976;129]), **vast, mountainous** ("*Her vast body shook and great tears splashed on her mountainous bosom*" [Maugham, 1976;134]) and *periphrasis*: **huge cetacean, sea-cow** ("*Frank looked like the huge cetacean which the Japanese catch in the Torres Straits and which the vulgar call a sea-cow.*" [Maugham, 1976;135], **ox** ("*But she was as strong as an ox...*"

[Maugham, 1976;129]), **beasts, hogs** (“My God!” she cried. ‘You beasts. You hogs.’” [Maugham, 1976;136]). All these signs are transferred through the mechanism of metaphorical projection to the conceptual sphere – “Weighty body” and “Fat person”, thus obtaining a new, author’s, subjective and evaluative understanding, which is contained in the following propositions:

The most vividly emotional state of women is characterized in the following convergence: “... do you think me capable of such a **mean thing**?’ ‘How is it you **never take off any weight** then?’ Frank gave a gasp and burst into **a flood of tears**. ‘What **a cruel thing** to say! I’ve lost pounds and pounds.’ She **wept** like a child. Her **vast body** shook and **great tears** splashed on her **mountainous bosom**. ‘Darling, I didn’t mean it,’ **cried** Arrow. She threw herself on her knees and enveloped what she could of Frank in her **own plump arms**. She **wept** and the mascara ran down her cheeks. ‘D’you mean to say **I don’t look thinner**?’ Frank **sobbed**. ‘After all I’ve gone through.’ ‘Yes, dear, of course you do,’ **cried** Arrow through her tears...” [Maugham, 1976;134]. This stylistic convergence consists of *periphrasis* (*mean thing, cruel thing*); *synonymous expressions* (*never take off any weight, don't look thinner*), *metaphor* (*flood of tears*), *lexical repetition* (*wept* (2 repetitions); *tears* (2 repetitions); *cried* (2 repetitions)) and *epithets* (*vast, mountainous, plump*). The convergence of stylistic means here is characterized by the interaction of stylistic and communicative-pragmatic functions. Stylistic functions are aimed at expressing emotivity created by *repetitions, rhetorical questions, epithets, images*, conveyed by *metaphors* and *literary comparison*; expressiveness denominated by the entire system of stylistic means, including *emotional-evaluative lexemes, synonymous repetition*. The communicative-pragmatic function here is aimed at an emotional impact on the reader, contributing to the awakening of empathy for the feelings of the characters and their inner state.

It should also be noted the concept of “Friendship” in this work, which is expressed explicitly by repeating the lexemes ‘*friendship*’ (2 repetitions), ‘*friends*’ (9 repetitions), ‘*friendly*’ (2 repetitions): “They were great **friends**, Miss Hickson, Mrs Richman, and Arrow Sutcliffe.”; “Never were three women greater **friends**.”; “They had always been fond of talking over their hands, but their discussion had been **friendly**”; ““Nothing should interfere with the wonderful **friendship** that had brought so much happiness into their three lives”, “ They could hardly believe

that they had ever contemplated the possibility of severing a **friendship** that had brought them so much solid satisfaction.” [Maugham, 1976;129-137]. However, the following parallel constructions successfully explain the true nature of women 's relationships: “*They **drank their waters together, had their baths at the same hour, they took their strenuous walks together, pounded about the tennis court with a professional to make them run, and ate at the same table their sparse and regulated meals***” [Maugham, 1976;129]. By means of these cases of syntactic and lexical repetition (*together* (2 repetitions) and *at the same* (2 repetitions)) the author emphasizes the unity of women, but the list of predicates in the same grammatical form and the additions related to them are questioning the very notion of friendship in its true sense, replacing it according to the individual author's picture of the world with the notion of *benefit*, which is characterized by the notion of *union* in the following lines: “*It was their fat that had **brought them together and bridge that had cemented their alliance***”. [Maugham, 1976;129], emotional and logical reinforcement of which are expressed by synonymous means. It is not surprising that due to a slight misunderstanding the characters soon begin to experience negative emotions, which successfully convey *contextual synonyms, epithet, metaphor and lexical repetitions* in the following convergences: “*During the evening they had been **furiously cheerful ... But now they dropped the mask. Beatrice was sullen, Arrow was spiteful and Frank was unmanned***” [Maugham, 1976;133]; “*They began to **hate one another. And though they hated her too they could not resist confiding in her. Each of them went to her separately and told her how detestable the others were.***” [Maugham, 1976;135]. These stylistic means realize the stylistic function of characterization of the inner state of the characters and the cognitive function of creating their images, describing them as unpleasant women who have turned from best friends to intolerant enemies who have the most negative feelings for each other. This conclusion is confirmed by the following convergence of stylistic devices: “*... it was too much to expect that she (Frank) could be satisfied with anyone so **frivolous as Arrow and so frankly stupid as Beatrice. Beatrice only wanted peace and quiet. ‘Really I hate women,’ she said. ‘They’re so unreliable; they’re so malicious. By the time Lena’s fortnight drew to its close the three fat women were barely on speaking terms. They kept up appearances before Lena, but when she was not there made no pretences. They had got past quarrelling. They ignored one another, and when this was not possible treated each other with icy politeness.***” [Maugham, 1976;135]. These contextual synonyms not only perform the stylistic function of characterizing the emotional state of the characters, but also, most importantly, realize the cognitive function of destroying the concept of “Friendship” in its true understanding. No less important, they are also used for the pragmatic purpose of emotional impact on the reader, awakening in him a feeling of dislike for the characters who called each other close friends.

Another example of the polyfunctional use of redundancy means is the work by J. Cheever “Reunion”, which tells the story of the first and last meeting of father and son. The narration is conducted on behalf of a child to whom the father has made a date at the railway station. The beginning of the frame repetition of the work is indicated by the following sentence: “*The last time I saw my father was in Grand Central Station.*” [Cheever, 1980;611], followed by the text fragment: “***He was a stranger to me— my mother divorced him three years ago and I hadn't been with him since—but as soon as I saw him I felt that he was my father, my flesh and blood, my future and my doom.***”, expressing the idea of joyful expectation of a meeting. This stylistic convergence consists of *paranthesis, phraseological units* and

antithesis. The paranthesis explains the general picture of family history (*— my mother divorced him three years ago and I hadn't been with him since—*), which is followed by metonymic phraseology and metaphorical expressions (*...my flesh and blood, my future and my doom*). Of the stylistic functions, the function of logical and emotional reinforcement and the function of characterization of the inner state of the character, which are closely interrelated with the pragmatic function of emotional impact on the reader, are particularly manifested here. One of the main pragmatic goals of the author here is the desire to evoke in the reader a sense of empathy for a boy deprived of his father's attention and care. However, it can be concluded that the means of redundancy also perform a socio-cultural function, revealing the problem of fatherlessness in this fragment of the text.

The development of the storyline of the story indicates that the boy's expectations were not met, which is due to the behavior of his father, his attitude to others, addiction to alcohol, rudeness, indecent behavior. The image of the father is constructed by means of the periphrases excessively used in his appeal to the service personnel of public catering establishments: **"Master of the hounds! Tallyhoo and all that sort of thing..."** [Cheever, 1980;612]; **"Garçon! Kellner! Cameriere! You! Could we trouble you to bring us two more of the same?"** [Maugham, 1976;613]; **"Is it asking too much for you to sell me one of your disgusting specimens of yellow journalism?"** [Cheever, 1980;614]. As it appears from the examples given, *jargonisms* are widely used in them (*Master of the hounds! Tally ho and all that sort of thing*), *barbs* (*Kellner!" he shouted. "Garçon! Cameriere!*) and *periphrasis* (*specifics of yellow journalism (newspaper)*), which characterize this character as a rude, unrestrained and arrogant person. The impression of the meeting with his father was also spoiled by his addiction to alcohol, which is expressed in the following fragment of the text through *lexical repetitions*: **"Calm down, calm down, sommelier..."** [Cheever, 1980;612]; **"Now, take out your little pad and your little pencil and see if you can get this straight: two Beefeater Gibsons. Repeat after me: two Beefeater Gibsons..."** [Cheever, 1980;613]. It is also worth noting the through repetition of the lexeme 'shout' when the father addresses the service sphere workers, as well as what also characterizes him as an arrogant, impatient and arrogant person: **"Kellner!" he shouted. "Garçon! Cameriere! You!"** [Cheever, 1980;612]; **"Could we have a little service here?" he shouted. "Chop-chop."** [Cheever, 1980;612]; **"He then struck the edge of his empty glass with his knife and began shouting again."** [Cheever, 1980;613]; **"We sat down, and my father began to shout again."** [Cheever, 1980;613].

This behavior of the father causes the boy a feeling of awkwardness, shame, a desire to stop the meeting, which is confirmed by the following statement: **"Goodbye, Daddy," I said, and I went down the stairs and got my train, and that was the last time I saw my father.**" [Cheever, 1980;613]. In this story it is necessary to emphasize the conceptual significance of the framework repetition, since the phrase *"(That was) the last time I saw my father"* is repeated at the beginning and at the end of the text. Despite the superficial structural similarity of this repetition, its deep content has a directly opposite meaning, forming a kind of antithesis construction. If at the beginning of the story, as already noted, a feeling of joy, happy expectation is transmitted, then at the end of the story it is a feeling of shame, dislike for the father and unwillingness to communicate.

Returning to the conceptual significance of framework repetition in the analysis of a fiction text it is worth noting that if from a linguistic point of view it is a phrase that is used at the beginning and at the end of the text, from the point of view of the conceptual content of the

work this type of repetition not only creates redundancy, but also conveys a new conceptual content. So, this framework repetition initially affects the reader through the pragmatic function of drawing attention to the course of events that contribute to the boy's difficult decision-making.

Thus, using the example of these fiction works it can be concluded that the stylistic, pragmatic, cognitive and socio-cultural functions of the means of a fiction text redundancy in most cases manifest themselves in close interaction.

Discussion. The results of the study of the cluster implementation of redundancy means have shown that the phenomenon of redundancy itself is an integral property of a fiction text and represents a mandatory and necessary condition that ensures an adequate interpretation of information by a reader. This is a stylistic category of a fiction text, which together and in interaction with other stylistic categories contribute to strengthening the expressive and conceptual potential of a fiction text and increasing the level of its emotional and aesthetic impact on a reader.

The analysis of the linguistic material allows concluding that the means of redundancy are polyfunctional, such as repetition, periphrasis and convergence of stylistic devices. All types of repetitions, traditionally performing a text-forming function, are characterized by polyfunctionality, manifested in the interaction of all the above-mentioned functions. At the same time, it is necessary to note the conceptual significance of the framework repetition in a fiction text.

The peculiarity of the use of periphrasis, defined as a descriptive element that gives an object new distinctive qualities, as well as an emotional assessment and an author's modality is due to: a) avoiding tautology; b) emphasizing certain features of the described object; c) creating a figurative representation of the object.

Stylistic convergence, based on the recurrent use of stylistic devices, is the most important means of linguistic redundancy, the deliberate use of which is aimed at: a) creating a stylistic effect of emotional tension; b) strengthening the pragmatic potential of stylistic means and their influencing force on the reader c) the promotion of conceptually significant information.

Conclusion. Based on the above, the following conclusions can be drawn:

1. The phenomena of redundancy serve to express the image of the author and the image of the character, his/her emotional state. They act as the semantic dominant of a fiction text and a means of advancing conceptually significant information. Despite the fact that we consider each type of redundancy separately, in most of the stories we analyzed there is an interaction of different types of redundancy.

2. The main stylistic functions created by means of redundancy are the function of expressiveness, the function of logical and emotional reinforcement, the emotional-evaluative function, the function of characterization of the internal state of the character. In a fiction text, however, the most important stylistic function realized by means of redundancy is the emotional-evaluative function and the function of highlighting the keywords of the work representing its conceptual sphere.

3. The pragmatic function includes the function of emotional impact on the reader, the function of creating interest in the addressee, the function of attracting the reader to co-

creation. Also, the pragmatic function is to convince the listener, influence his/her feelings and form the perception of information necessary for the author.

4. Cognitive functions include: extension, meaning-forming function, the function of constructing a concept, the function of constructing an image of a character. Another important cognitive function of redundancy means is framework repetition, which creates a conceptual scheme of the work.

5. Socio-cultural functions affect social problems and situation, the relationships of characters; they convey cultural values and also implement a national-cultural function.

6. Stylistic, pragmatic, cognitive and socio-cultural functions in most cases manifest themselves in close interaction with each other, which is a characteristic feature of their functional peculiarity in a fiction text.

7. Practical recommendations: the problems of cognitive essence, functionality, the conceptual significance of the category of redundancy in a fiction text remains insufficiently developed and needs further research.

Adabiyotlar/Literatura/ References:

1. Arnold, I.V. (1992). *Stilistika sovremennogo angliyskogo yazyka*. Prosveshchenie.
2. Ashurova, D.U. (2022). Functional model of fictional text. *Nizhnevartovsk Philological Bulletin*, №7, 65-78. 10.36906/2500-1795/22-2/06.
3. Boldyrev, N. N. (2004). *Konceptualnoe prostranstvo kognitivnoy lingvistiki*. *Voprosy kognitivnoy lingvistiki*, № 1, 18–36.
4. Boldyrev, N.N. (2019). *Yazyk i sistema znaniy. Kognitivnaya teoriya yazyka* (2nd ed.). *Yazyki slavyanskoy kultury*.
5. Bolotnova, N.S. (2009). *Kommunikativnaya stilistika teksta: slovar-tezaurus*. Flinta: Nauka.
6. Bolotnova, N.S. (1994). *O nekotorykh zakonomernostyakh slovesno-hudozhestvennogo strukturirovaniya teksta*. Пермский государственный университет.
7. Galperin, I. R. (1958). *Ocherki po stilistike angliyskogo yazyka*. Izd-vo inostr. lit.
8. Galperin, I.R. (1974). *Informativnost edinic yazyka*. Vyssh. shk.
9. Gleason, G. (1959). *Vvedenie v deskriptivnuyu lingvistiku*. Izd-vo inostr. lit.
10. Demyankov, V.Z. (1994). *Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost interpretiruyushchego podhoda*. *Voprosy yazykoznavaniya*, №4, 17-33.
11. Demyankov, V.Z. (1983). *Ponimanie kak interpretiruyushchaya deyatelnost*. *Voprosy yazykoznavaniya*, № 6, 58–67.
12. Kolshanskiy, G.V. (2007). *Kommunikativnaya funktsiya i struktura yazyka*. (3-e izd.). URSS.
13. Kubryakova, E.S. (2004). *Yazyk i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazyke*. *Yazyki slavyanskoy kultury*.
14. Kubryakova, E.S., Demyankov V.Z., Pankrats YU.G.& Luzina L.G. (1996). *Kratkiy slovar kognitivnykh terminov*. Filol. fak. MGU.
15. Lotman, Yu.M. (1972). *Analiz poeticheskogo teksta*. Prosveshchenie.
16. Lotman, Yu.M. (1994). *YU.M. Lotman i tartutskomoskovskaya semioticheskaya shkola*.

Gnozis.

17. Martinet, A. (1963). *Osnovy obshchij lingvistiki. Nove v lingvistike. (Vyp.3). Progress.*
18. Obnorskaya, M.E. (1972, November). *Sintaksicheskaya konvergentsiya. Stilistika romanno – germanskih yazykov (material seminara). Uchenye zapiski LGPI im. A.I. Gercena, Leningrad. (S. 76-86). T.491.*
19. Paul, G. (1960). *Printsipy istorii yazyka (per. s nem.). Izd-vo inostr. lit.*
20. Rozental, D. E., & Telenkova, M. A. (1976). *Slovar-spravochnik lingvisticheskikh terminov. Prosveshchenie.*
21. Stepanov, G. V. (1988). *Yazyk. Literatura. Poetika. Nauka.*
22. Stepanov, YU.S. (2007). *Koncepty. Tonkaya plenka civilizatsii. Yazyki slavyanskih kultur.*
23. Jakobson, R. (1975). *Strukturalizm: «za» i «protiv». Lingvistika i poetika.*
24. Cheever, J. (1980). *Reunion. The Stories of John Cheever. First Ballantine Books Edition.*
25. Chopin, K. (2009). *Désirée’s Baby. The awakening and selected stories. Simon & Schuster Paperbacks Collection.*
26. Halliday, M.A.K. (2002). *On Grammar (Vol. 1 in The Collected Works of M.A.K. Halliday). Continuum.*
27. Hemingway, E. (1925) *Cat in the Rain. In Our Time. Boni & Liveright.*
28. Maugham, S. (1976). *The Three Fat Women of Antibes. Sixty-five short stories. Heinemann/Octopus.*
29. Pottier, B. (1973). *Les langues dans le monde. SELAF.*
30. Riffaterre, M. (1959). *Criteria for style analysis. Word.*

Эргашева Асаль Эркиновна
преподаватель кафедры русской
литературы и методики обучения Узбекского
государственного университета мировых языков

СПЕЦИФИКА РИТМИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЗЫ МАРИНЫ ЦВЕТАЕВОЙ

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению проблемы особенностей поэтики прозаических произведений Марины Цветаевой. Особое внимание уделяется ритмической специфике прозы. Предпринята попытка определить сюжетно-композиционную ритмическую структуру произведений: эссе, воспоминаний.

Ключевые слова: ритмическая организация, автобиографическая проза, эмоциональный фон, ритмический рисунок, синтаксические повторы.

Ergasheva Asal Erkinovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
rus adabiyot va o'qitish metodikasi
kafedrasini o'qituvchisi

MARINA TSVETAEVANING PROZASI RITMIK TASHKILOTNING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqola Marina Tsvetaevaning nasriy asarlari poetikasining o'ziga xos xususiyatlari muammosini ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Nasrning ritmik o'ziga xosligiga alohida e'tibor beriladi. Asarlarning syujet-kompozitsion ritmik tuzilishini aniqlashga harakat qilindi: insholar, xotiralar.

Kalit so'zlar: ritmik tashkilot, avtobiografik nasr, emotsional fon, ritmik qolip, sintaktik takrorlar.

Ergasheva Asal Erkinovna
teacher of the Russian department
literature and teaching methods
Uzbek State University of World Languages

SPECIFICITY OF RHYTHMIC ORGANIZATION PROSE OF MARINA TSVETAEVA

Abstract. The article is devoted to the consideration of the problem of the peculiarities of the poetics of Marina Tsvetaeva's prose works. Particular attention is paid to the rhythmic specificity of prose. An attempt has been made to determine the plot-compositional rhythmic structure of the works: essays, memoirs.

Key words: rhythmic organization, autobiographical prose, emotional background, rhythmic pattern, syntactic repetitions.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N32>

С именем Марины Цветаевой связана одна из самых мелодичных поэзий Серебряного века. Её стихотворения проникнуты особым звучанием, придающим лёгкость, простату, утончённость. Однако, ее прозаическое творчество не уступает поэтическому. Достаточно велико наследие, представленное в воспоминаниях о современниках, статьях, эссе, различных дневниковых записях, а также

автобиографических заметках. Все они имеют особый идиостиль, неповторимый способ организации художественного текста, а именно, отличаются своим лирическим началом. Стоит особо отметить ритмическую организацию прозы М. Цветаевой, реализуемую на разных уровнях структуры текста, что углубляет художественный эффект и создаёт неповторимый ритмический рисунок прозы поэта, усиливающий особую специфику поэтики её текстов. Особенности ритмической организации прозы М. Цветаевой способствуют формированию особого композиционного ритма, а именно, специфики сюжетно-композиционной ритмической организации.

Автобиографическая проза М. Цветаевой («Ночевка в коммуне», «Повесть о Сонечке», «Жених», «Лавровый венок», «Грабеж» и другое) имеет довольно размытую сюжетную линию, но не в ущерб повествованию. Связано это с тем, что излагаемая хронология событий «разбавляется» эмоциональными лирическими комментариями, пояснениями, указаниями, выражающими динамику переживаний и чувств поэта, что и оказывает действие на движение сюжета. Довольно часто эссе и другие воспоминания о современниках у М. Цветаевой не имеют традиционных для прозаического текста композиционных частей сюжета (отсутствует экспозиция, завязка, кульминация, развязка), а строятся на фрагментарных воспоминаниях и лирических зарисовках (например, «Письмо к Амазонке», «Флорентийские ночи» и другие). Они достигают своего апогея в зависимости от изменений лирических чувств, всплеск определённых эмоций. Например, М.Цветаева очень экспрессивно, воодушевлённо, чувственно описывает свои впечатления от знакомства с В.Брюсовым и его творчеством: от непонимания до восхищения («Герой труда»). Множество деталей и оценочных характеристик придают особый лиризм повествованию, а концентрация ритмической структуры, мотивов, образных сравнений раскрывают сложность взаимоотношений обоих поэтов «...добрая... волчья – улыбка Брюсова. «Улыбка» – условность, просто внезапное обнаружение и такое же исчезновение зубов...Улыбка! Только не наша, волчья... Брюсов – волк» [2, с. 29]. В данном фрагменте ритмическая организация реализуется через лексические повторы, особое синтаксическое оформление (например, множество знаков препинания). Эмоциональность ритма чувствуется на всех уровнях текста, порождая некий орнаментализм, в то время как во второй части воспоминаний о В. Брюсове превалирует более спокойная и плавная ритмическая структура. Отсюда можно заключить о значимости в повествовании не только сюжета как такового, но и эмоциональный способ, отражающийся в ритмической структуре. Поэтому такое особое композиционное оформление текста сближает прозу с поэзией, раскрывая контаминационное мышление творца.

Проза М. Цветаевой лирична. Она вся пропитана яркими воспоминаниями, сложными размышлениями, представленными сюжетными, бессюжетными, лирическими фрагментами. Они реализуются ритмическим чередованием эмоционально разнящихся частей. Например, сюжетные фрагменты отличаются наибольшей динамикой и чёткостью, в них особый ритм: прерывистый, чеканный «"Когда ее подружки выходили замуж, она оплакивала их в свадебных песнях" – так я впервые услышала о той, первой, от своего первого взрослого друга, переводчика Гераклита – рекшего: "В начале был огонь". Брак – огонь – подруга – песня – было – будет – будет – будет» («История одного освящения») [2, с.46]. Изменение ритмической

структуры произведения приводит к изменению эмоционального фона повествования. Лирические же фрагменты, наоборот, замедленны, размеренны, усложнены особой философией размышления. В описании преобладают сложные предложения с перечислительным рядом, лексическими и синтаксическими повторами, насыщенной изобразительно-выразительной картиной, что сближает их со стихотворной традицией. «Дом, знаменитый в русской эмиграции, 1 Avenue de la Gare, все эмигрантские казармы, по ночам светящиеся, как бал или больница, каждое окно своей бессонницей, дом, со всех семи этажей которого позднему прохожему на плечи, – как ливень – музыка, из каждого окна своя. Vous ne dormez donc jamais? – струнная – духовая – хоровая – рояльная – сопранная – младенческая – русская разноголосица тоски. <...> Дом, где по одной лестнице так спешат друг к другу, что никогда не встречаются. Неодушевленный предмет, одушевленный русскими душами. Форт, где до утра не закрываются двери. Крепость – настезь! Поющий, вопиющий, взывающий и глаголящий, ставший русский дом 1, авеню де ля Гар» («Истории одного посвящения») [2, с. 136]. В данном отрывке можно наблюдать различную ритмическую организацию, где нестатичность ритмического рисунка выступает показателем лирических размышлений.

Особый сюжетно-композиционный ритм в прозе поэта выражается и в ситуативных повторях, похожих действиях. Это хорошо прослеживается в диалоге знакомства Цветаевой и Адалис «"Вы Марина Цветаева?» – «Да». – «Вы так и живете без света?» – «Да». – «Почему же вы не велите починить?» – «Не умею». – «Чинить или велеть?» – «Ни того, ни другого». – «Что же вы делаете по ночам?» – «Жду». – «Когда зажжется?» – «Когда большевики уйдут». – «Они не уйдут никогда». – «Никогда». В комнате легкий взрыв двойного смеха. <...> «А я Адалис. Вы обо мне слышали?» – «Нет». – «Вся Москва знает». – «Я всей Москвы не знаю». – «Адалис, с которой – которая... Мне посвящены все последние стихи Валерия Яковлевича. Вы ведь его очень не любите?» – «Как он меня». – «Он вас не выносит». – «Это мне нравится». – «И мне. Я вам бесконечно благодарна за то, что вы ему никогда не нравились». – «Никогда». Новый смех» («Герой труда») [2, с. 36]. Организация ритмического рисунка выстраивается через ощущение соразмерности, соотнесенности, схожести фраз в диалоге, что сближает героинь. Лексические и синтаксические повторы создают особый параллелизм, дополняемый ситуативным повтором – смехом, усиливающим ритмичность фрагмента. Принцип синтаксического параллелизма, часто используемый Цветаевой «Была тайна. Тайны нету. Был союз. Союз распался» («Несколько писем Райнер Мария Рильке») [2, с. 303], создает эффект повтора ситуации, ритмичности (заканчивается одно предложение и начинается другое), что позволяет говорить о «стыке» и парцелляции. Отсюда возникает акцентуация многоуровневой организации текста: звукового, синтаксического, а также уровня «проникновения стиховых элементов в прозаический дискурс» [3].

Стоит отметить, что ритмическая структура прозы Цветаевой сконцентрирована на дистантных повторях в тех или иных фрагментах сюжета, т.е. в композиционном приеме, выделяющим «ряд ключевых тем и наиболее важные авторские идеи» [1, с.27]. Такой прием можно наблюдать в воспоминаниях о Р.-М. Рильке «Твоя смерть», где несколько истории о смерти разных людей (Р.-М. Рильке, учительницы, мальчика) объединены в единое повествование. Триггером к печальным размышлениям

становится кончина Р.-М. Рильке, доброго друга поэта, с которым М. Цветаева начинает вести мысленный диалог, изобилующий обращениями: «Lebenstrieb смерти, Райнер, думал об этом?», «Mlle Jeanne Robert, так и не дождавшись новых перчаток – Райнер-Мария Рильке, доволен – Жанною Робер?», «Хочется, чтобы все ушли, чтобы тут же, над ним, рассказать им двум о тебе, Райнер, о всем, что знаю через тебя», «И все-таки, Райнер, несмотря на великолепие твоей смерти, твоими справа- и слева-коечными соседями во мне есть и пребудут: Mlle Jeanne Robert, учительница французского языка, и Ваня Гучков, кем-то обиженный русский мальчик, и – отменяя фамилии и даже первые буквы их – просто Жанна – (вся та Франция) и Ваня – (вся Россия). Ни имен, предельных, ни соседств, совершенных, я не выбирала» [2, с.205]. В данном воспоминании три различных сюжета сливаются в одно повествование, где звучит мысль об общем горе, не связанным ни с возрастом, ни с национальностью или гражданством, ни с жизненными событиями. Композиционный ритм позволяет скрепить части в единое целое, объединив эпизоды, создающие в своем конгломерате метафорическое представление о единстве всех людей.

Таким образом, все особенности композиционного ритма прозы М. Цветаевой взаимосвязаны с лексическими, синтаксическими, фонетическими структурными уровнями произведения. Поэтика прозы М. Цветаевой определяется особой ритмической структурой, указывающей на концептуальный уровень произведений и маркирующей стилистические особенности прозы поэта.

Adabiyotlar/Литература/ References:

1. Канищева Е. В. Поэтика прозы М. Цветаевой // Филологические науки 2013. № 3. С. 184-192.
2. Цветаева М. И. Собр. соч.: в 7 т.– М.: Эллипс, 1994.
3. Чигинцева Т.А. Взаимодействие стихового и прозаического дискурсов в творчестве Дениса Осокина. // Вестник ЮУрГУ. 2015. Т. 12, № 3. С. 23 –26 URL: <file:///C:/Users/%D0%90%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%B0/Desktop/vzaimodeystvie-stihovogo-i-prozaicheskogo-diskursov-v-tvorchestve-denisa-osokina.pdf>.

Xaitova Gulhayo Tovasharovna

Termiz davlat pedagogika instituti stajyor –o‘qituvchisi
Xaitovagulhayo6@gmail.com

**TILSHUNOSLIKDA “YAQIN – UZOQ” OPPOZITSIYASINING CHOG‘ISHTIRMA TADQIQI
MASALASI (ingliz va o‘zbek tillari misolida)**

Annotatsiya. Ushbu maqolada, oppozitsiyalarning tarixi va tavsifi yuzasidan ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, maqolada oppozitsiyalar tadqiqi uchun N.S. Trubetskoy nazariyasi metodologik asos sifatida qabul qilingan. Ingliz va o‘zbek tillaridan to‘plangan faktik materiallar mazkur nazariya asosida tasniflangan (vaqt, masofa, munosabat, faraz va joy kabilar) va tahlilangan. Tahlillar natijasida ingliz va o‘zbek tillarining farqlanish jihatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Binar oppozitsiya, fonetik oppozitsiya, grammatik oppozitsiya, semantik oppozitsiya, “yaqin va uzoq” oppozitsiyasi.

Khaitova Gulhayo Tovasharovna

Trainee teacher of Termiz State Pedagogical Institute

**THE CONTRASTIVE STUDY OF “NEAR – FAR ” OPPOSITION IN LINGUISTICS (in the
example of english and uzbek languages)**

Abstract. This article provides information on the history and description of oppositions. Also, in the article, the theory of N.S. Trubetskoi was adopted as a methodological basis for the study of oppositions. The factual materials collected from English and Uzbek languages were classified based on this theory (time, distance, relationship, hypothesis, and place) and analyzed. As a result of the analysis, the differences between the English and Uzbek languages have been revealed.

Key words: Binary opposition, phonetic opposition, grammatical opposition, semantic opposition, "near and far" opposition.

Хаитова Гулхаё Товашаровна

Стажёр-преподаватель

Термезского государственного педагогического института

**ОППОЗИЦИИ “БЛИЗКО – ДАЛЕКО” В ЛИНГВИСТИКЕ
(на английском и узбекском языках)**

Аннотация. В данной статье представлена информация об истории и описании оппозиции. Также в статье в качестве методологической основы исследования оппозиций принята теория Н.С.Трубецкого. На основе этой теории классифицированы фактические материалы, собранные с английского и узбекского языков (время, расстояние, взаимосвязь, гипотеза и место) и проанализировали. В результате анализа выявлены различия между английским и узбекским языками.

Ключевые слова: Бинарная оппозиция, фонетическая оппозиция, грамматическая оппозиция, семантическая оппозиция, оппозиция «ближнее и далекое».

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N33>

Kirish. Insoniyatning rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan anglash va kuzatish qobiliyati, atrofimizdagi voqelikni umumiy va xususiy guruhlarga ajratishga xizmat qiladi va bu

o'z navbatida qarama qarshi tomonlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Qarama qarshi tomonlarning mavjudligi inson ongida oppozitsiyasini shakllantiradi. Fransuz antropologi K.Levi-Strausning fikricha[2; B.56], oppozitsiyalar insoning ongli va ongsiz holatida ham shakllanadi va qarama qarshiliklar asosida inson psixikasi rivojlanadi.

Oppozitsiya siyosatda ham keng qo'llaniladi. Siyosiy oppozitsiya siyosat olamidagi kuchlar muvozanatiga ta'sir qiladi, hokimyat uchun kurashda yoki uni qayta taqsimlashda qatnashadi. Umuman olganda, oppozitsiya insoniyat rivojining poydevori hamda inson ma'naviyati va ilmiy rivojining muhim bir omili hisoblanadi.

Narsa va hodisalar o'rtasidagi oppozitsiya tilshunoslikda fonetik, morfologik, grammatik, sintagmatik til birliklarida ham namoyon bo'ladi va ko'pincha bu atama "binary (lot binarious-ikki,qo'shaloq) oppozitsiya" nomi bilan ham ataladi, chunki bu qarama-qarshi xususiyatlar tabiiy ravishda juft bo'lib keladi. Oppozitsiya tushunchasi turli lisoniy birliklar o'rtasidagi qarama-qarshilik jumladan fonetik va semantik til birliklarini o'rtasidagi qarama qarshilik munosabatlarini o'rganishni ham o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tilshunoslik, Semiotika va Psixologiya fanlarining shakllanish va rivojlanish asosini oppozitsiya nazariyasi tashkil qiladi. Ushbu nazariyaning falsafiy tamoyilini,qadimgi dunyoning dualizm konseptsiyasida ham ko'rishimiz mumkin, masalan Aristotelning mantiqiy dualizmida yoki Xitoy xalqining *ying/yang* mifologik tamoyili. Ferdinand de Sossyur tilshunoslikda farqlash tushunchasini oppozitsiya nuqtai nazaridan so'zlarni qanday qilib mazmunli yoki aniqroq ma'noga ega ishoralarni ajratib olish uchun foydali tushuncha sifatida ilgari surdi. Keyinchalik, olimning tahlili, fonetikada tovushlarning differensial birligi nazariyasini yaratilishiga olib keldi.1920-yillarida Praga tilshunoslik maktabining vakillari strukturaviy tilshunoslik va semiotikani o'rganishda, oppozitsiya nazariyasini asos qilib oldi.

1990-yillarning boshlarida Andryu va Batistelle tomonidan oppozitsiya nazariyasini yoqlab chiqqan g'oyalari, olimlar tomonidan yana qayta qiziqishni orttirdi.

Oppozitsiya nazariyasining birinchi chuqur tadqiqi Charl Ogdennning "Oppozitsiya: Lingvistik va psixologik tadqiq" asarida bir qancha asosiy g'oyalarni ishlab chiqqan [3; B.131]. Ogdennning ta'kidlashicha, *o'ng/chap, ha/yo'q kabi* oppozitsiyalar tabiatan binary holatda keladi va bu hamma madaniyatlarda uchraydi.

Muhokama. O'zbek tilining izohli lug'atida oppozitsiyaga quyidagicha ta'rif berilgan, oppozitsiya-bir xil sathdagi til birliklarini ya'ni fonema, morfema,so'z ma'nolari, ular orasidagi farqni bilish uchun o'zaro qarama qarshi qo'yishdir. Bunda belgi, boshqa belgilar bilan aloqasi tufayli mazmunli bo'ladi. Masalan, "do'st" so'zi o'z ma'nosini , "dushman" so'ziga munosabati orqali anglanadi.

Tilshunoslikda oppozitsiyani quyidagi turlari mavjud: fonologik oppozitsiya, grammatik oppozitsiya, semantik oppozitsiya va matnli oppozitsiya. Fonologik oppozitsiyani birinchi bo'lib rus tilshunosi N.S.Trubetskoy o'zining "Fonologiya asoslari" asarida yoritib bergan [3; B.27]. Fonologik jihatdan fonemalar bir biriga qarama-qarshi qo'yiladi, masalan *p-t, s-sh, a-o va u-i* kabi. Har bir fonema fonologik oppozitsiyaning a'zosi hisoblanadi va tildgi barcha fonemalar o'zaro oppozitsiyani tashkil qiladi. Tildagi fonologik oppozitsiyalar ikki a'zodan iborat bo'lsa, binar oppozitsiyalar deyiladi: *b-p, t-ch*, agar uch a'zodan iborat bo'lsa tenar oppozitsiya: *p-t-k, i-e-a*, uch va undan ko'p a'zodan iborat bo'lsa ko'p a'zoli oppozitsiyalar: *b-d-g-h* deyiladi. Trubetskoy fonologik oppozitsiyalarni ikki turga ajratdi, dimensiyali va ko'p dimensiyali.

Dimensiyali holatda, oppozitsion fonemalarning ikkalasi ham umumiy xususiyatlarga ega bo'ladi, masalan ingliz tilidagi [t] va [d] portlovchi tish undoshlari bir biriga qarama qarshi undoshlar hisoblanadi lekin, ikkalasi bir xil umumiy xususiyatlarga ega. Ko'p dimensiyali holatda esa oppozitsiyaning ikkala a'zosi turli xil guruhlarga mansub bo'ladi, [b] va [d] qarama qarshi tovushlari turli xil guruhlarga mansub.

Fransuz tilshunosi Jan Kantino morfema va leksemalarni tahlil qilishda fonologik qarama-qarshiliklar nazariyasini qo'llagan holda, ma'noli til birliklari o'rtasidagi munosabatni ularning o'xshashligi va farqi hamda birliklarning vazifalaridan farqli ravishda aniqlash mumkin degan xulosaga keldi [2; B.89].

Semantik oppozitsiyada ma'noli leksemalarning turli tasniflari ularning semantik va tuzilish xususiyatlariga asoslanadi. Bir vaqtning o'zida bir-biriga bog'langan, lekin bir-biriga mos kelmaydigan yoki qarama-qarshi bo'lgan so'zlarni o'z ichiga olgan munosabatlarning bir necha turlari mavjud. Bularga to'ldiruvchilar, gradativ antonimlar, teskari so'zlar kiradi.

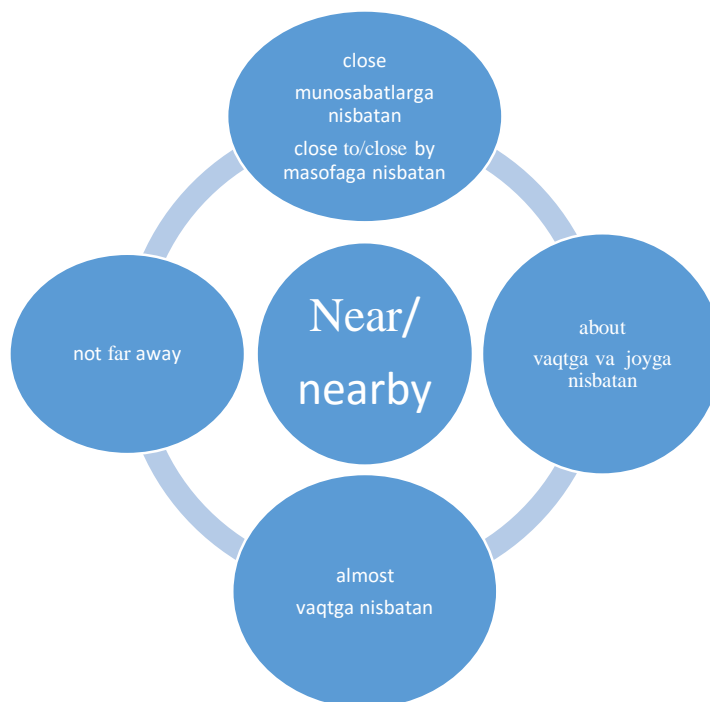
Oppozitsiya munosabati so'zlar orasidagi shunday munosabatdirki, birining inkori ikkinchisining ijobiyligini bildiradi, masalan: o'lik/tirik, yaxshi/yomon. Bir-birini istisno qiladigan ikkita atama, ammo ular o'rtasida tegishli semantik sohani qamrab olmaydi. Masalan, jonli/jonsiz narsalar dunyodagi aniq narsalarning imkoniyatlari doirasini ikkiga bo'ladi.

Ikki so'z, agar ularning kontseptual mazmuni ular birgalikda ishtirok etadigan doirada ma'lum bir kontseptual qarama-qarshilikda joylashtirilgan bo'lsa, oppozitsiya deb hisoblanadi. Kontseptual oppozitsiyaning ikki turi mavjud: yo'nalishli qarama-qarshilik va qutbli qarama-qarshilik. Yo'nalish qarama-qarshiligini oppozitsion birliklar (masalan, shimol - janub, tepa - pastki va boshqalar), vaqt birliklari (masalan, ertaga - kecha), munosabat birliklari (masalan, er - xotin). Qutbli qarama-qarshilik ijobiy va salbiy o'rtasidagi qarama-qarshilikni anglatadi, bu baholash subtipi (masalan, yaxshi - yomon) va tasdiqlash turi (masalan, rost - noto'g'ri) tomonidan ko'rsatiladi. Qutbli qarama-qarshiliklar ikki tomonlama bo'lishi mumkin, chunki ikkala elementning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi, masalan; erkak - ayol.

Fonologik oppozitsiyalarning Trubetskiy tomonidan o'rganilganligi, grammatik oppozitsiyalarni o'rganilishi uchun asos bo'ldi. R.Yakobsonning fikricha "grammatik oppozitsiyalar o'rtasidagi munosabat belgili yoki belgisiz tamoyillarga asoslanadi. Oppozitsiyaning bir a'zosi qandaydir bir ijobiy xususiyatni ifodalaydi, qarama qarshilikning ikkinchi a'zosi esa belgisiz kechadi ya'ni u xususiyatni ifodasiz qoldiradi" [5; B.76].

Grammatik oppozitsiya tipologiyasini rus tilshunosi N.Boeva tomonidan batafsil muhokama qilingan. Grammatik oppozitsiyaga yordamchi so'zlar, turli gap bo'laklaridagi qarama qarshiliklar va boshqalar kiradi. Grammatik oppozitsiyalar ingliz tilida oppozitsiyalarning bo'lishsiz shakli *-dis, -un, -less, -non* affikslari yordamida yasaladi, o'zbek tilida esa *-siz, -be* so'z yasovchi qo'shimchalari yordamida yasaladi.

Natija. Biz bilamizki, o'zbek va ingliz tillarida barcha til birliklari chog'ishtirib o'rganib tahlil qilinadi. Ushbu tillarda ishlatiladigan "yaqin va uzoq" oppozitsiyasini misol tariqasida oladigan bo'lsak, ular ikki tilda ham o'xshash va farqli lisoniy xususiyatlarga ega. O'zbek tilidagi yaqin-uzoq oppozitsiyasi ingliz tilida bir qancha so'zlar bilan berilishi mumkin. Yaqin va uzoq oppozitsiyasi o'zbek tilida masofaga, vaqtga, qarindoshchilik munosabatiga nisbatan ekvivalentsiz ham qo'llana oladi, lekin ingliz tilida yaqin va uzoq oppozitsiyasini kontekstga qarab boshqa sinonimik qatorlardan foydalaniladi.

1. Geografik va fizik narsa joylarga nisbatan oraliq masofa ma'nosida. "Uzoq va yaqin" oppozitsiyasi obektlarga nisbatan gorizont va vertikal uzoqliklarda qo'llaniladi. Masalan, yaqin qishloq-near village, uzoq shahar-a distance city, yaqin yo'l-near road, uzoq yo'l-a long way va boshqalar. *Eng yaqin yo'l-shu, Qirg'oqqa yaqin yerda to'rt qoziq ustida kattakon bir qayiq turar edi, Siddiqjonning ko'zi daryoning u tomonida, uzoq ufqda miltillab turgan son-sanoqsiz chiroqlarga tushdi.*[1; P.78]

2. Oralig'i uncha katta bo'lmagan yoki davomli bo'lgan vaqtga nisbatan: *yaqin kelajak - in the near future, uzoq kelajak-distant future, uzoq o'tmish-distant past. Kechga yaqin mehmonlar kelishdi, Saharga yaqin yo'lga tushdilar, Ular uzoq gaplashishdi-They had a long conversation*

3. Qarindoshchilik munosabatlari jihatidan yaqin va uzoq so'zlari o'z ma'nosida emas balki ko'chma ma'noda qo'llaniladi: *Yaqin do'st - close friend, uzoq qarindosh- distant relative. U yerda Elmurodning ham bir emas, ko'pgina uzoq qarindosh urug'lari bor edi*[8. B.56].

4. O'xshash, bir xil ma'nosida: *Ma'nosi bir biriga yaqin so'zlar- The meaning of the words close to each other*

5. Taxminlik ma'nosida; *yaqin bir ikki kun ichida, yaqin soatlarda*

Xulosa qilib aytganda, oppozitsiya tushunchasi tilshunoslikda ko'plab til birliklari uchun umumiy bo'lgan hodisalardan biri sanaladi. Oppozitsiyaning qarama qarshi tomonlarining ma'nosi bir-biridan anglanadi, masalan yaxshi va yomon, do'st va dushman. Ingliz va o'zbek tillaridagi yaqin va uzoq oppozitsiyasini chog'ishtirib tahlil qilinganda o'xshash va farqli jihatlari o'rganilishi natijasida o'zbek tilida "yaqin" va "uzoq" oppozitsiyasining vaqt, masofa, qarindoshchilik, taxmin ma'nosida qo'llanilishi, ingliz tilida yaqin ma'nosini beruvchi sinonimik qatorlardan foydalanildi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. A.Qahhor. Qo`shchinor chiroqlari. – Toshkent : G`afur G`ulom, 2001. – B .78.
2. C. L.Strauss. The Raw and the Cooked/Mithologiques. – Chicago: University of Chicago Press, 1983. – P.56
3. Ch.Ogden. The Meaning of a Meaning. – Romania. Contemporary Literature Press, 2013. – P.107.
4. J.Cantine. Opposition in Discourse/The Construction of Oppositional Meaning. – London : Continuum International Publishing. – 2010 . – P. 89.
5. N.S.Trubetskoy. Principles of phonology. – Berkeley : University of California Press. – 1969. – P. 27.
6. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2007. – Б .131.
7. R.Jacobson. Selected writings/Phonological studies. (3rd ed.). – New York: Mouton de Gruyterc. – 2002 . – P.76.
8. P.Tursun. O`qituvchi. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2003. – B.56.

Rustamova Dilrabo

Andijon davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
el-pochta: dilrabohonroostamova@gmail.com

ATAMALAR LUG'ATIDA LUG'AT MAQOLASINING TUZILISHI

Annotatsiya. Terminologik lug'atning makro va mikrostrukturasi o'ziga xos bo'lib, terminlarni tavsiflashning o'ziga xosligini ko'rish mumkin. Terminologik lug'atning boshqa lug'atlardan farqi uning kompozitsiyada ko'rinadi: lug'atning asosiy va yordamchi qismlari, lug'at maqolalarini tartiblashtirish qoidalari, maxsus leksikaga oid turli axborotlarni tizimli taqdim etish kabi jarayonlar muhim. Maqolada atamalar lug'atida lug'at maqolasining tuzilishi xususida fikr yuritamiz. Sinxron tadqiqot metodlari: empirik, qiyosiy va statistik tadqiqot metodlaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: termin, terminologiya, terminografiya, maxsus leksika, terminologik lug'at, model, lug'at maqolasi.

Rustamova Dilrabo

Andijan State University Associate Professor,
doctor of philosophy in philology

THE STRUCTURE OF THE VOCABULARY ARTICLE IN THE VOCABULARY

Abstract. The macro and microstructure of the terminological dictionary is unique, and the uniqueness of the description of terms can be seen. The difference of the terminological dictionary from other dictionaries can be seen in its composition: the main and auxiliary parts of the dictionary, Processes such as rules for arranging articles, systematic presentation of various information related to special lexicon are important. In the article, we will think about the structure of the dictionary article in the dictionary of terms.

Key words: term, terminology, terminography, special lexicon, terminological dictionary, model.

Дилрабо Рустамова

Доцент Андижанского государственного
университета, доктор философии по филологии

СТРУКТУРА СЛОВАРЯ СТАТЬЯ В СЛОВАРЕ

Аннотация. Макро и микроструктура терминологического словаря уникальна, и уникальность описания терминов видна. Отличие терминологического словаря от других словарей можно увидеть в его составе: основная и вспомогательная части словаря, процессы такие В качестве правил оформления статей важное значение имеют систематическое изложение различной информации, относящейся к специальной лексике. В статье мы подумаем о структуре словарной статьи в словаре терминов.

Ключевые слова: термин, терминология, терминография, специальная лексика, терминологический словарь, модель.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N34>

Kirish. Ma'lumki, terminlar lug'at va ensiklopediyalarda izohlanadi, lekin ularning izohlanishida katta farq bo'lib, bu lug'at va ensiklopediya xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Terminologik lug'atlarda lug'at maqolasining tuzilishi, terminlarni izohlash muammolari qator tadqiqotlar ob'ekti bo'lgan: ayrim ishlarda batafsil ma'lumot berilgan bo'lsa, ayrimlarida yo'l-yo'lakay fikr bildirilgan. Quyida shu ilmiy asarlar tajribasi asosida atamalar lug'atida lug'at maqolasining tuzilishi xususida fikr yuritimiz.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. S.V.Grinevning yondashuviga ko'ra, terminografiya maxsus leksikagaoid birliklar (terminologik, maxsus lug'atlar) lug'atini tuzish haqidagi fan bo'lib, uning predmeti umumiy tamoyillari va konkret modellarini ishlab chiqishdan iborat. Muhim vazifasi esa maxsus lug'atlar tipologiyasini tuzish, turli maxsus lug'atlar uchun lug'at so'zligini to'plash va shakllantirish, maxsus leksika birliklarining leksikografik tavsifini (izohlash, tarjima qilish) berish sifatida belgilanadi[2].

X.Narxodjaeva rus tilshunosi D.S.Lottega tayangan holda[3,8] deyarli barcha sohaviy terminologiyauchun umumiy bo'lgan, terminologiyada tartibsizliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi quyidagi 8 ta jiddiy kamchiliklarni ko'rsatib o'tadi:

1. Barcha terminologik tizimlarga xos jiddiy kamchilik bu – terminning polisemantikligidir.

2. Ikkinchi yirik nuqson terminning sinonimiyasidir. Termin-sinonim (dubletlar)lar deganda bir tushunchani ifodalash uchun ikki va undan ortiq terminning iste'molda bo'lishi tushuniladi.

3. Terminologiyadagi uchinchi kamchilik bu – ma'lum bir tushunchani ifodalashga xizmat qiluvchi terminning anglatishi lozim bo'lgan tushuncha mohiyatiga uyg'un bo'lmasligidir.

4. Terminning ko'p komponentlardan iborat bo'lishi va natijada uni qo'llashdagi noqulaylikdir. Bunda bir tushunchani ifodalashga xizmat qiluvchi termin ikki, uch va undan ortiq komponentlardan iborat bo'ladi.

5. Yana bir kamchilik bu – ko'p komponentli termin talaffuzining noqulayligidir. Bunda terminlar ikki sababga ko'ra vujudga keladi: 1) asosiy termini yaratishda uning derivatlilik imkoniyatlari etarlicha inobatgaolinmaydi; 2) xorijiy terminlarni o'zlashtirishda (kalkalashda) ularga jiddiy e'tibor bilan qarab, tanqidiy yondashilmaydi.

6. Aksariyat hollarda ba'zi tushunchalarni ifodalovchi terminlar iste'molda mavjud bo'lmaydi. Natijada bunday tushunchalar o'ta muhim vaahamiyatli bo'lishiga qaramasdan, keng tarqalish imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

7. Termin hosil qilishda u anglatishi lozim bo'lgan tushuncha mohiyati bilan o'zaro tartibililikning etishmasligidir.

8. Terminologiyani keragidan ortiq miqdorda xorijiy terminlar bilan to'ldirib tashlashdir. Holbuki, bunda tilning ichki manbalar hisobiga terminlar yasalishi, tilning tashqi manba hisobiga boshqa tillardan termin o'zlashtirishni inkor etib, bu jarayondan chekinish nazarda tutilmaydi [4, 52].

Bu fikrni keltirishimizdan maqsad, lug'at maqolasini shakllantirishda, imkon boricha, termin ko'pma'noliligidan qochish, termini aniq izohlash va sinonim terminlarni to'g'ri qo'llashdir.

S.V.Grinevga ko'ra, terminografiyada lug'at parametri sifatida, birinchi navbatda, uning kompozitsion xarakteristikasi hamda lug'at maqolasi axborotlarini to'plashdir. Lug'at kompozitsiyasi deganda lug'atning asosiy va yordamchi qismlari, lug'at maqolalarini tartiblashtirish qoidalari, maxsus leksikaga oid turli axborotlarni tizimli taqdim etish kabi

jarayonlar tushuniladi. Lugʻat kompozitsiyasini tavsiflash va baholash uchun bu parametrlar ikki guruhga: makrokompozitsion (lugʻatning umumiy strukturasi) va mikrokompozitsion (lugʻat maqolasining tuzilishi) boʻlinadi [1, 12].

V.V.Dubichinskiy izohli terminologik lugʻatda terminning izoh qismini ikkiga boʻlishni tavsiya etadi. Birinchi qism – terminning tizimli izohi, bu qismda semantik interpretatsiyalangan, tezaurus tipidagi tavsif beriladi. Ikkinchi qism – tizimlilik talablaridan xoli, erkin shakldagi, qisqa va tushunarli izoh. Terminografiyada izoh/tavsifning turli shakllari qoʻllanadi. Izohlarning turlarini qisqacha tavsiflaymiz.

1. Umumiy taʼriflar (definitiya). Masalan:

Глубина сева – расстояние от поверхности почвы до высеванных семян.

2. Qismli taʼriflar (faqat bir butunning bir qismi yoki qismlar toʻplami boʻlgan atamalar uchun ishlatiladi). Masalan:

Ареал вредности – часть ареала вида вредного организма, где проявляется его вред.

3. Operatsion taʼriflar (kattalik, uzunlik oʻlchovlari toifasidagi atamalar xarakteristikasi; ular aniqlanayotgan miqdorni belgilash yoki topish usulini koʻrsatadi). Masalan:

Плотность почвы – отношение массы твёрдой фазы к её объёму.

4. Kombinatsiya qilingan (turli belgilar birlashtirilgan) taʼriflar (bir qancha alohida turlardan iborat boʻlib, kelib chiqishiga koʻra oʻzlashma boʻlgan eski atamalariga xos). Masalan:

Паразит (греч. Parasitos – нахлебник, para – рядом, sitio – питание). В Древней Греции во времена Перикла (V в. до н.э.) существовал закон, по которому видные государственные деятели в старческом возрасте переходили на иждивение государства. Для таких лиц строились специальные пансионы, которые назывались паразитариями, а самих жильцов называли паразитами. Кроме того, П. называли и всех тех, кто пользовался общественным столом, был завсегдаем пиров (шуты, музыканты и др.). В Римской империи слово П. получило иной смысл, который сохранился до сих пор, а именно: существующий за чужой счёт. В таком смысле слово П. было заимствовано биологией, ветеринарией и медициной – организм, живущий за счёт особей другого вида, питающийся соками, тканями и переваренной пищей своих хозяев и обитающий внутри или на поверхности тела временно или постоянно.

Bunday aralash izoh tarkibi soʻz etimologiyasi (1), soʻzning kelib chiqishi haqida tarixiy maʼlumot (2) hamda umumiy terminologik tavsif (3) dan iborat boʻladi. Aralash izohlarning turli koʻrinishlari boʻlishi, ularning tarkibi oʻziga xos boʻlishi mumkin.

5. Havola beruvchi izoh (alifbo tartibida joylashgan terminlarga havola qiladi). Masalan:

Испарение потенциальное – см. испаряемость.

6. Ensiklopedik ta'riflar. Masalan:

Прорастание семян – переход семян из состояния покоя к активной деятельности, когда зародыш трогается в рост, в результате чего образуется проросток, а затем молодое растение.

Bu ta'rif ensiklopedik lug'atdagi ta'rifni eslatadi, ammo lug'at ta'rifi bo'lganligi qisqaligi bilan farqlanadi.

S.D. Shelov ham o'ziga xos tasnifni tavsiya etadi [5, 29]:

1. Umumiy ta'riflarda umumiy tushunchalar(ya'ni ta'riflanayotgan tushuncha uchun umumiy bo'lgan ta'rif)ajratiladi, tegishli tushunchani ajratib olish, uni belgilangan atamaning ma'nosi deb e'lon qilishga imkon beradigan o'ziga xos atribut. Masalan:

Междометие. Неизменяемая часть речи, которая служит для выражения чувств и волевых импульсов, но не называет их.

2. Sanaluvchi, ro'yxatlashtiriluvchi (ekstensional yoki denotativ) ta'riflar.

Канцеляризм. Слова, устойчивые словосочетания, грамматические формы и конструкции, употребление которых в литературном языке закреплено за официально деловым стилем.

3.

Упорядочение. Избирательность, порядок, модификация и модуляция.

3. Kontekstual ta'rifda aniq kontekstlarning namunasi keltiriladi, har bir ma'no kontekst asosida ochib beriladi.

1. Стилистика. Стилистика исследует выбор тех языковых форм, которые описываются грамматикой и лексикографией.

2. Телепатия. Прямая передача мыслей от одного лица (отправителя, агента) к другому (получателю, реципиенту) без использования обычных чувственных каналов коммуникации, следовательно, путем экстрасенсорного восприятия.

4. Operatsion ta'riflar nafaqat og'zaki xatti-harakatni (masalan, aniqlovchi ifodaning lingvistik tahlilini), balki ba'zi nolisoniy amallarni bajarishni ham o'z ichiga oladi.

1-мисол: Альbedo. Отношение числа отраженных поверхностью (отражателей) нейтронов к числу падающих на нее нейтронов.

2-мисол: Кислота. Жидкость, при погружении в которую лакмусовая бумажка окрашивается в красный цвет.

Terminologik lug'atlardagi izoh/ta'riflarning ko'rinishini tavsiflar ekan, ularni quyidagicha xulosalaydi: "bu usullar terminlarni tushuntirish/izohlash bilan birga termini aniq ifodalash, ta'rifni to'g'ri shakllantirishga xizmat qiladi, normativ leksikografiya terminning polimorfizmi darajasining pasayishiga olib keladi" [5, 22].

V.V.Dubichinskiy lug'at birliklari (lug'at maqolasi yoki terminning tavsifi)ni unda joylashtirish masalasiga ham to'xtaladi. Uning fikricha, alifboli tartib qadimdan qo'llaniladi va lug'atda birliklarni joylashtirishning bu tartibi o'zini oqlaydi. Ko'pchilik terminologik lug'atlarda lug'at birliklari alifboli-uyali tamoyilida ham tuziladi: birdan ortiq so'zdan iborat bo'lgani yoki birikmali terminlar lug'at maqolasida faqat birinchi so'zning alifbo tartibida emas, balki terminologik yadro (birikmadagi asosiy so'z) tartibida joylashtirilib, alifboli-uyali tartibni hosil qiladi [6, 92]. V.V.Dubichinskiy mazkur tamoyilni leksikografiya (terminografiya) uchun til ta'limi va tilni o'rganishda maqbul usul deb hisoblaydi.

Tahlil va natijalar. Analogik terminologik lug'at maqolasiga misol sifatida ideografik usulda shakllantirilgan lug'at maqolasini tahlilga tortamiz. Bu lug'at maqolasi yadro (asosiy termin), terminologik yadro periferiyasini shakllantiruvchi so'z birikma termindan tashkil topadi. Analogik (ideografik) lug'at maqolasi tarkibida quyidagi elementlar bo'ladi:

- 1) sarlavhali terminning aksentologik va qisqacha grammatik tavsifi;
- 2) atamalarning xorijiy til(lar)dagi ekvivalenti;
- 3) asosiy (yadro) termin tavsifi;
- 4) atamaning tarjima ekvivalentlari bilan atama sifatida va umumiste'mol leksikadagi valentligini ko'rsatuvchi ta'rif (yoki valentlikni ko'rsatuvchi misollar);
- 5) terminologik birlikning derivatsion imkoniyatini xorijiy tildagi ekvivalenti bilan tavsiflash;
- 6) illyustrativ misollar.

Shunda ham lug'at maqolasining bosh so'zi ot turkumiga mansub sodda termindan iborat bo'ladi. Yadroviy terminlarning yasalishi va so'z birikma hosil qilish imkoniyatining oshishi so'zlik miqdori va hajmini ham kengaytirishi mumkin. Terminlar birikmasi quyidagicha shakllantiriladi:

Birinchi holat: ot turkumiga mansub terminning xususiyatlarini ifodalovchi sifat yoki ravishlar bilan aniqlovchi – aniqlanmish birikmasini hosil qilish. Masalan:

MURAKKAB KESIM. Birdan ortiq mustaqil so'z bilan ifodalangan kesim [7, 67].

A.Hojiev lug'atida KESIM va MURAKKAB KESIM bosh so'zlari alifbo tartibida turli sahifalarda berilgan [7, 56]. Chunki bu lug'at alifbo tartibidagi lug'at. Ammo analogik (ideografik) alifboli lug'atda mana shu ot turkumiga mansub sodda termin va aniqlovchili birikma tarzidagi termin bir lug'at maqolasida beriladi.

Ikkinchi holat: ot turkumiga mansub terminning turlovchi shakllar bilan kelish holati (agar mavjud bo'lsa). Bunday holat flektiv tillarda alohida e'tibor talab etadi. Ammo o'zbek

tilida egalik va kelishik shakllari termin ma'nosini o'zgartirmaydi. Shu sababli o'zbek tilidagi lug'atda bu holat lug'at maqolasi tarkibiga kiritilmaydi.

Uchinchi holat: mazkur lug'at maqolasidagi bosh so'z boshqa birikmali termin tarkibida tobe so'z bo'lib kelish holati (mavjud bo'lsa) aks ettiriladi. Masalan: MARKETING termini bosh so'z bo'lgan lug'at maqolasida mazkur so'z birikmali termin tarkibida tobe so'z bo'lib kelish holatlari quyidagicha bo'lishi mumkin: *концепция маркетинга, управление маркетингом, управляющий по маркетингу*.

To'rtinchi holat: bosh so'z bilan birikishi mumkin bo'lgan fe'llar bilan hosil bo'ladigan birikmalar ko'rsatiladi. Masalan, DISKUSSIYA lug'at maqolasida *"начинать/ начать дискуссию", "приступить/ приступить к дискуссии"* kabi birikmalar bilan to'ldiriladi.

Bu holatlarda birikuvchanlik imkoniyati va misollar [#] belgisi bilan boshlanadi. Terminlar yasalish imkoniyati bo'lsa, yasama terminlar ham shu uyadan joy oladi va yasalish uyasi [*] belgisi bilan ajratiladi.

Terminologik lug'at maqolasida illyustrativ misollar kichik matnlardan iborat bo'lishi maqsadga muvofiq [6, 88]. Quyida shunday lug'at maqolasi namunasini keltiramiz:

Qator mutaxassislarining ta'kidlashicha, ideografik tuzilishli terminologik lug'atga mazkur fanning rivojlanish tamoyillarini belgilagan mantiqiy tafakkur, terminlarning ilmiy tasnifi asos bo'ladi. Bunday lug'at maqolasi ma'lum bir terminning biror bir terminologik tizimda tezda topish va o'rganishni osonlashtiradi [6,154].

V.P.Danilenko standartlashtirilayotgan terminning lingvistik xarakteristikasini baholashda quyidagi savollar o'z javobini topishi lozimligini ta'kidlaydi:

I. Umumlisoniy talablar:

1. Standartlashtirilayotgan terminologiyaning grammatik vositalar bilan ifodalanishi.

2. Sheva, so'zlashuv uslubi elementlari va o'zlashma so'z (xorijiy ekvivalenti)ga munosabati.

3. Terminlarning leksik-semantik xususiyatlari (sinonimiya, polisemiya).

II. Standartlashtirilayotgan terminologiyaga qo'yilgan me'yoriy talablar:

4. Terminning adabiy til me'yorlari va terminologiyaning umumiy modellariga mos kelishi.

5. Terminologik tizimdagi termin yasalishi modellariga mos kelishi (so'z yasalish strukturasi va modellariga bo'ysunishi).

6. Grammatik kategoriyalarning terminologiyada amal qilish o'ziga xosligi.

7. Terminologik konstruksiyalar, ularning aniqlovchilariga qo'yilgan uslubiy talablarga mos tushishi [8,160].

V.P.Danilenko talablarni ikki guruhga ajratishini terminlarning umumlisoniy xususiyatlar hamda soha terminologik tizimiga xos aniq normativ belgilar asosida baholanish zarurati bilan asoslaydi.

G.G.Babalova umumiy terminologik lug'atlarda ilmiy terminlar izohlari berilshini ta'kidlar ekan, turli olimlar orasida terminlar bilan birga boshqa maxsus leksika birliklarining mavjud bo'lishi haqidagi munozarani eslaydi: "Olimlar soha terminologik lug'atida termindan tashqari nomen [9,6], professionalizm [10,17], professional argo[11,12], professional jargon[12,21], eskitermin[13], kvazitermin[14,40], terminoid (terminlashayotgan tushunchalar) [15,127], prototerminlar (maxsus tasavvurlarni atovchi birlik)[16,439] lar ham tavsiflanadi"[17,92].

G.O.Vinokurning fikricha, “istalgan soʻz termin sifatida ishlatilishi mumkin, ular maxsus soʻzlar emas, balki soʻzning alohida vazifa bajarishidir”[18]. Keyingi yillarda R.A.Budagov, G.O.Vinokur, B.I.Golovin, N.P.Kuzmin kabi olimlar ham bu fikrni qoʻllab-quvvatlashmoqda. E.N.Taranovanning fikricha, bu olimlar terminning koʻp maʼnolilik, sinonimlik, polifunksionallik, ekspressivlik xususiyatlari ham boʻlishi mumkinligi fikrini yoqlashadi [18,149]. Terminning bu xususiyatlarining tan olinishi terminografiyaga ham oʻz taʼsirini oʻtkazmay qolmaydi. Terminning semantik tavsifida uning yuqorida sanalgan xususiyatlarini aks ettirish maqsadga muvofiq. Bu terminologik lugʻatning informativligini oshiradi.

S.V.Grinevning taʼkidlashicha, atamalar lugʻatini tuzishda birinchi bosqich soha terminologiyasini qayta roʻyxatdan oʻtkazish (inventarizatsiya qilish), har qanday fan sohasiga yoki uning boʻlimlaridan biriga tegishli atamalarni toʻplash va tavsiflashdir. Terminlarga oid hamma maʼlumotlar – ularning kelib chiqishi (etimologiyasi), qoʻllanish chastotasi, tavsif va qoʻllanish xususiyatlari qayd etiladi [16,3]. Olimning bu fikri hali ham dolzarb. Yangi-yangi terminlar kirib kelaverar ekan, terminologiyani tizimlashtirish, toʻplash, tavsiflash doim dolzarbligini saqlab qolaveradi yillar oʻtishi bilan terminologik lugʻatlarni qayta nashr ettirish va soʻzlik roʻyxatini toʻldirishga ehtiyoj tugʻiladi.

Oldingi parametrغا yaqin boʻlgan boshqa bir jarayon unga kiritilgan maxsus leksikani tavsiflash va tartibga solish hisoblanadi. Ushbu jarayon asosida inventar va meʼyoriy lugʻatlar ajralib turadi, ular terminologik standartlarni qamrab olishi bilan farqlanadi [16,15].

Keyingi omil lugʻatning aspektli orientatsiyasi boʻlib, maxsus leksikani fonetik, derivatsion, semantik xususiyatlariga koʻra tavsiflashdir. Yana bir muhim tipologik belgi bu lugʻat hajmidir. Lugʻat hajmi soha terminologiyasini toʻliq, oʻrta va qisqa shaklda aks ettirishi mumkin. Shunga koʻra, tuzuvchi maqsadidan kelib chiqqan holda, lugʻat soʻzligi shakllantiriladi. Terminologik lugʻatlarning sanab oʻtilgan belgilari toʻplami terminologik lugʻat turini aniqlash, umumiy lugʻatlarning tasnifini amalga oshirish, aniq lugʻatlarni tavsiflash imkonini beradi.

Makrokompozitsion tuzilishga yuqorida qayd etilgan terminologik lugʻatni joylashtirish tartibi bilan birga lugʻatning asosiy qismlarini tanlash kiradi. Lugʻatning anʼanaviy funksional qismlariga “kirish”, “lugʻatdan foydalanish qoidalari”, “ishlatiladigan qisqartmalar roʻyxati”, “asosiy va yordamchi koʻrsatkichlar”, “ilovalar” kiradi. Qismlarning tarkibi lugʻatning turidan kelib chiqib farqlanadi: qisqacha lugʻatda “kirish” qismi “soʻzboshi” va “foydalanish qoidalari” vazifalarini birlashtiradi. Ushbu strukturaga lugʻatda polisemantik va omonim atamalarni taqdim etish usullari kiradi, chunki bu masalalarni hal qilish lugʻat maqolasini shakllantirish muammolari sirasiga kirmaydi.

Lugʻatda birikma tuzilishli terminlarni taqdim etishning birinchi muammosi sifatida ularning alohida lugʻat maqolasida yoki birikma termin uchun havola boʻlib xizmat qiladigan asosiy terminning asosiy maqolasida berilishi kerakmi degan savol mualliflarning hukmiga havola qilinadi: ayrim lugʻatlarda terminologik birikmalar alohida lugʻat maqolasi, ayrimida asosiy termin maqolasi ichidagi beriladi. Tarjima lugʻatlarida alohida, boshqa lugʻatlar: yasalish lugʻati va taʼlimiy lugʻatlarda uyalarda berish maqsadga muvofiq.

Omonim terminning joylashishi lugʻatning asosiy koʻrsatkichi tuzilishi bilan bogʻliq: ideografik lugʻatlar da omonimlar turli mavzuli boʻlimlarga boʻlinadi, alifbo lugʻatlarida esa koʻpincha bitta lugʻat maqolasida boʻladi.

S.V.Grinevning fikricha, mikrokompozitsiya (lugʻat maqolasi) elementlariga atama haqidagi turli xil maʼlumotlar kiradi. Masalan: gʻayritabiiy (imlo, talaffuz, grammatik

ma'lumotlar, atamaning variantlari), etimologik (tilda paydo bo'lish vaqti, rivojlanish bosqichlari, o'zlashtirish manbai), atributiv (muayyan mavzuga, leksik maqomga, stilistik mansublik, leksik sohagamansublik), izohli (lug'atda izohlash usullari), assotsiativ (leksik muhitga xos, ekvivalent atamalar; omonimlar, antonimlar, hosilaatamalar), pragmatik (xronologik belgilar va me'yoriy holatda qo'llanilishi), ta'riflangan terminning verbal va noverbal tasvir xususiyatlari, shuningdek, mikrostruktura parametrlari (maqola tuzilishi, lug'at maqolasi va uning joylashuvi, foydalanilgan shriftlar va boshqalar) [16,17].

Yuqorida terminologik lug'atlarni tuzishning nazariy tomonlarini ko'rib chiqdik. Quyida lingvistik terminologik lug'at misolida shunday lug'atlarning tuzilishini tahlil qilamiz. T.V.Jerebilo muallifligidagi "Lingvistik terminlar lug'ati" [20,486] ni namuna sifatida olamiz. Muallif lug'atdan foydalanish bo'yicha yo'qrinoma qismida mazkur lug'atdagi leksikografik ma'lumotlar tipini quyidagicha guruhlaydi:

1. Funksional uslublarning axborot modellari, nutqning kommunikativ xususiyati, uslubiy farqli matnlar, semantik modellar maydoni.

2. Uslubiy xususiyatlar.

3. Lisoniy vositalar.

4. Ekstralingvistik omillar maydoni.

5. Muloqot jarayoni haqida leksikografik axborot.

6. Matn strukturasi tavsiflashga bag'ishlangan maydon.

7. Struktur-kompozitsion qismlar.

8. Matn, tizim uslubini modellashtirish maydoni.

9. Funksional uslublar maydoni.

10. Uslubiy bo'yoqlari maydoni.

11. Umumiy axborot maydoni.

12. Grafik vositalar.

13. Taksonimiya va metataksonomiya maydoni.

14. Lug'at maqolasiga kirish.

15. Terminologik sinonim va dubletlar maydoni.

16. Analoglar maydoni.

17. Paronimlar maydoni.

18. Terminologik omonimlar maydoni.

Masalan:

Наречие1 (морф.) ...

Наречие2 (говор) ...

Союз1 – часть речи ...

Союз2 – (языковой) ...)

19. Ma'nosi izohlash maydoni.

20. Kontekstlar maydoni.

21. Sitata va misollar maydoni.

22. Urg'u va talaffuz maydoni.

23. Ta'qiqlar maydoni.

24. Etimologik axborot maydoni.

Bu qismlar lug'at maqolasining tuzilishi foydalanuvchiga 1) termindan foydalanish; 2) atamani kiritish: a) atama tanlash; b) atamani qidirish; v) atamaning yaratilishi;

d) atamani paradigmaga kiritish; e) atamalarni chegaralash; e) muddatga aniqlik kiritish; 3) atamaning ta'rifi (ta'rifi); 4) ixtiyoriy kommunikativ vaziyatlar: a) atama tarixi; b) atamaning etimologiyasi; v) termini baholash (aksiologik jihat) haqida ma'lumot beradi [20,486].

XULOSA.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, terminologik lug'atning makro va mikrostrukturasi o'ziga xos bo'lib, terminlarni tavsiflashning o'ziga xosligini ko'rish mumkin. Terminologik lug'atning boshqa lug'atlardan farqi uning kompozitsiyada ko'rinadi: lug'atning asosiy va yordamchi qismlari, lug'at maqolalarini tartiblashtirish qoidalari, maxsus leksikaga oid turli axborotlarni tizimli taqdim etish kabi jarayonlar muhim. Ensiklopedik lug'at kompozitsiyasi mega-, makro-, media- va mikro strukturalarda namoyon bo'ladi. Megastruktura kirish qismi, "lug'atdan foydalanish tartibi" bo'limi, lug'atning asosiy qismi, turli ilovalardan; makrotuzilma lug'at maqolasini shakllantirish va tartibga solish tamoyillarini tanlash; mikrostruktura so'zlikning tanlash va tashkil etishdan tashkil topadi. Terminografiyada termin tavsifining (1) umumiy ta'rif (definitsiya); (2) qismli ta'rif; (3) operatsion ta'rif; (4) kombinatsiya qilingan ta'rif; (5) havola beruvchi izoh; (6) ensiklopedik ta'rif kabi ko'rinishlari farqlanadi.

Adabiyotlar/Литература/ References:

1. Таранова Е.Н. Проблематика современного теоретического терминоведения, достижения и недостатки терминологических исследований // Научные ведомости. Выпуск 12. Серия Гуманитарные науки. 2011. – № 24 (119). – С.142-149.
2. Гринев С.В. Основы лексикографического описания терминосистем: Автореф: диссер. докт. филол. наук. – Москва, 1990. – 40 с. – С.11.
3. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – М., 1961. – С.7-8.
4. Нарходжаева Х.Ш. Ўзбек терминологик лексикографияси тадқиқи муаммолари. – Тошкент, 2019. – 52 б.
5. Шелов С.Д. Термин. Терминологичность. Терминологические определения. – СПб., 2003. – С. 29-67.
6. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие / Дубичинский В.В. – М.: Наука: Флинта, 2008. – 432 с. – С. 92.
7. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.,Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 167 б. – Б. 67.
8. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – Москва: Наука, 1977. – 243 с. – С. 160.
9. Қаранг: Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // труды МиФли. – М., 1939. – т. 5. – С. 5-6.
10. Қаранг: Кузьмин Н.П. Нормативная и ненормативная специальная лексика // лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970. С. 17.
11. Қаранг: Скворцов Л. И. Профессиональные языки, жаргоны и культура речи // русская речь. – М., 1972. – Вып. 1. – 12 с.
12. Гладкая Н.М. лингвистическая природа и стилистические функции профессиональных жаргонизмов прессы (на материале прессы Гдр и

- коммунистической прессы ФРГ и Австрии): автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1977. – С. 21
13. Қаранг: Лейчик В. М. Словник терминов терминоведения. рукопись. – М., 1985.
 14. Қаранг: Лейчик В. М. интеграция наук и унификация научно-технических терминов // Вестник АН СССР. – 1980. № 8. – С. 39-45.
 15. Қаранг: Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура: учеб. пособие. Самарканд, 1972. – С. 127.
 16. Қаранг: Гринёв С.В. Основы лексикографического описания терминосистем: дис. док. филол. наук. – М., 1990. – С. 439.
 17. Бабалова Г.Г. Термин как элемент терминосистемы // Актуальные проблемы филологии и педагогики. Вестник Омского юридического института, 2010. – № 2 (13). – С. 91-93.
 18. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г.О.Винокур // История отечественного терминоведения: классики терминоведения. – М., 1994.
 19. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010. – 486 с.

10.00.00– Филология фанлари

Кдырбаева Бахытгуль Кеунимжаевна
Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза, докторант
baxitgul.kdirbaeva@ndpi.uz

ПАРНЫЕ СЛОВА В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ: ОБЗОР ОСНОВНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В этой статье анализируются парные слова с морфологической и фонологической точек зрения и рассматривается их взаимосвязь с редупликацией. Обсуждение этих тем поможет сформировать общее представление о парных словах в каракалпакском языке, выявить общие морфологические и семантические особенности. В завершение представлены окончательные выводы по исследованию.

Ключевые слова: парные слова, каракалпакский язык, семантика, структура, редупликация.

Кдырбаева Бахытгуль Кеунимжаевна
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика
институтини таянч докторанти

ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛИДАГИ ЖУФТ СЎЗЛАР: АСОСИЙ АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Аннотация. Ушбу мақолада жуфт сўзларни морфологик ва фонологик нуқтаи назардан таҳлил қилинади ва уларнинг редупликация билан боғлиқлигини ўрганилади. Ушбу мавзуларни муҳокама қилиш қорақалпоқ тилида жуфт сўзлар ҳақида умумий тасаввурни шакллантиришга, умумий морфологик ва семантик хусусиятларни аниқлашга ёрдам беради. Хулосада, тадқиқотнинг якуний хулосалари келтирилган.

Калит сўзлар: жуфт сўзлар, Қорақалпоқ тили, семантика, тузилиши, редупликация.

Kdirbaeva Bakhitgul Keunimjaevna
Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz, PhD Student

PAIRED WORDS IN THE KARAKALPAK LANGUAGE: AN OVERVIEW

Abstract. This article undertakes an analysis of paired words within the Karakalpak language, focusing on their morphological and phonological aspects and exploring their connection to reduplication. Examining these topics helps to gain a comprehensive understanding of the characteristics displayed by paired words in Karakalpak, in terms of morphological and semantic properties. Ultimately, the study will present a set of conclusive findings.

Key words: paired words, Karakalpak language, semantics, structure, reduplication.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N235>

Введение. Каракалпакский язык — это агглютинативный язык, относящийся к кыпчакско-ногайской подгруппе кыпчакской группы тюркской языковой семьи. Язык

распространен в основном на территории Каракалпакстана. Носители каракалпакского языка также проживают в Хорезмской и Ферганской областях Узбекистана, Дашогузской области Туркменистана, в некоторых регионах Казахстана, Астраханской области России и Афганистане.

В существующей каракалпакской лингвистической литературе парные слова частично упоминаются [11; 1; 6; 10], рассматриваются в отдельных пунктах или подпунктах глав, посвященных частям речи [3; 4], более подробно анализируются в работах А. Бекбергенова, А. Нажимова [5; 9]. Вместе с тем, связь парных слов с редупликацией осталась не до конца исследованной, и, в связи с появлением новых работ, возникает необходимость в обзоре по парным словам.

В данной статье парные слова рассматриваются с морфологической и фонетической точек зрения, и в то же время подчёркивается их связь с редупликацией. Следовательно, проведение такого литературного обзора поможет обобщить понятие парных слов в каракалпакском языке, собрать общие морфологические, семантические и фонологические закономерности о них. А также этот обзор помогает определить проблемы в словообразовательной системе парных слов и предлагает возможные решения этих проблем. В заключение представлены окончательные выводы об изучении парных слов в каракалпакском языке.

Обзор литературы и методология. Парные слова в каракалпакском языке многочисленны. Они представляют собой одну из крупных групп сложных слов.

Исследование парных слов в каракалпакской лингвистической литературе ведется с прошлого столетия, однако в школьных грамматиках [5, с. 37]. за долгие годы написано значительное количество работ по данным словам. Один из первоначальных анализов приведен в книге Н. А. Баскакова, в которой рассматриваются парные слова отдельно в некоторых частях речи [3, с. 185-245; 4, с. 809-813]. Далее следует кандидатская диссертация А. Нажимова [9]. Затем парные слова изучаются более подробно в работе А. Бекбергенова [5, с. 34-70]. Также парные слова упомянуты в других работах [11, с. 22-24; 1, с. 40-42; 6, с. 212-214; 10, с. 52].

Однако авторы не имеют в виду одни и те же виды слов при определении термина «парные слова», по ним даются разные виды слов. Согласно А. Кыдырбаеву, парные слова могут быть разделены на 4 семантические группы: равнозначные, малозначащие, антонимические парные слова, и парные слова, оба компонента которых не имеют значения. Схожее разделение наблюдается и у А. Есемуратова, который делит парные слова на 4 вида: повтор одного и того же слова, слова с двумя значимыми компонентами, слова с одним незначащим компонентом и слова с двумя незначащими компонентами [5, с. 37].

Вышеперечисленные классификации были в школьных учебниках, а в научном плане Н.А. Баскаков впервые предлагает классификацию сложных слов. Автор под парными словами подразумевает сложные слова [3, с. 185-245; 4, с. 809-813]. А. Нажимов относит собственно-парные и парно-повторные слова к одной и той же группе сложных слов [9, с. 28]. А. Бекбергенов рассматривает их как отдельные виды сложных слов [5, с. 40]. Впоследствии классификации А. Бекбергенова придерживаются и другие авторы [11, с. 22; 1, с. 39; 6, с. 212; 10, с. 52]. Подробное описание дано в следующем разделе.

В тюркологии, парные слова впервые были изучены Н. И. Ильминским [5, с. 34]. Вслед за Н. И. Ильминским, парные слова становятся темой исследования многих тюркологов. В частности, одним из первых Н. К. Дмитриев написал статью «Парные словосочетания в башкирском языке», в которой автор рассматривает парные слова. Также к числу тюркологов, изучавших парные слова, можно отнести, например, А. Н. Кононова, И. Убрятова, А. Ыскакова и других [5, с. 34-38].

В статье использованы методы лингвистического описания и структурно-семантического описания. В качестве примера были использованы слова из текстов художественных произведений Тулепбергена Каипбергенова.

Результаты и обсуждение. Н. А. Баскаков, анализируя сложные слова в рамках отдельных частей речи, разделяет их на несколько видов. Так, согласно автору, сложные существительные – это парные слова, которые состоят из двух элементов и могут быть классифицированы на следующие виды: «парно-повторные усилительные» слова, «парно-собирательные» слова, «парно-повторные с оттенком пренебрежения» и «парные слова с усеченным первым компонентом». Парно-повторные усилительные слова, образованные посредством повторения «одного и того же слова», «имеют семантику множественности». В некоторых случаях такие слова употребляются в виде атрибутивной конструкции, как, например, слово *adim-adim* (1a) или в виде дополнения с семантикой множественности (1б). Парно-собирательные слова образованы путем сочетания «двух смежных по значению слов» и обладают «семантику отвлеченных собирательных понятий». Слово *saqal-shash* не только означает ‘бороду-волосы’ но и ‘усы’ (2). Парно-повторные с оттенком пренебрежения предполагает объединение «двух одинаковых слов с фонетическим видоизменением основы второго слова посредством изменения первого согласного, если слово начинается с согласного (3), или вставкой согласного, если слово начинается с гласного (4)». Н. А. Баскаков поясняет, что «парные слова с усеченным первым компонентом (5) имеют семантику усиления, интенсивности свойств данного предмета» [3, с.185-186; 4, с. 809].

(1) а. *Maman adim-adim júris penen ... kete berdi*

‘Маман шел (букв. шаг за шагом) медленной походкой’ [Т. К. Каипбергенов. *Бахытсызлар* ‘Неприкаянные’; пер. авторы статьи].

б. *Aqırı, ... qanşa atız-atız eginin egistim ...*

‘В конце концов, ... сколько полей (букв. поле-поле) я помогал ему засеять ...’ [Т. К. Каипбергенов. *Бахытсызлар* ‘Неприкаянные’; пер. авторы статьи].

(2) *Saqal-shashınıń terine shań qatıp batpaqqa awnaǵanday edi*

‘От пота на его бороде, усах, волосах (букв. борода-волосы) застыла пыль, как будто он валялся в болоте’ [Т. К. Каипбергенов. *Бахытсызлар* ‘Неприкаянные’; пер. авторы статьи].

(3) *Mal-salıńdı jaylawǵa aydap shıq!*

‘Выгоняй свой скот на летнее пастбище!’

(4) *Qısqa qalıń etik-setigiń barmedi?*

‘У тебя была теплая обувь на зиму?’

(5) *Az ǵana tim-tırışlıqtan soń jáne sipiriw baslandı*

‘После недолгого затишья подметание началось снова’. [Т. К. Каипбергенов. *Бахытсызлар* ‘Неприкаянные’; пер. авторы статьи].

А. Нажимов утверждает, что под термином «парное слово» содержатся «собственно-парные» и «парно-повторные» слова. Автор также называет парным словом лексической единицей, состоящая из «двух морфологически однотипных слов с соотнесенными значениями и звуковым подобием». Существует два способа образования парных слов: сочетание двух знаменательных однотипных слов (6) и сочетание знаменательного слова и эхо-слова (7) [9, с. 28].

(6) *aman-esen* ‘благополучно’

jetim-jesir ‘сироты; осиротелый’

qawin-asqabaq ‘бахчевые культуры, букв. дыня-тыква’

kempir-garrı ‘старики и старухи; старые люди; супруги; родители’

piyada-jayaw ‘пешком’

kúni-túni ‘сутки, букв. день и ночь’

(7) *ájik-gújik* ‘быть в согласии, дружелюбии’

algaw-dalgaw ‘в брызги; недовольный; обеспокоенный; рваный’

kiyim-siyim ‘одежда’

uyra-juypa образоподражательное слово, выражающее лохматость, растрепанность.

bilq-silq ‘образоподражательное слово, выражающее осовелое состояние человека’

jalt-jult ‘подражательное слово, выражающее быстрое движение или моментальное действие’

А. Бекбергенов выделяет «парно-повторные слова» как отдельный вид сложных слов, то есть не считает их частью «парных слов» [5, с. 40]. Вместе с тем, автор определяет «парные слова» как грамматически самостоятельные двухкомпонентные слова или корни, образованные путем сочетания и имеющие семантическую связь между собой. Компоненты имеют одно общее усилительное (8) или обобщающее (9) значение, но могут отличаться друг от друга фонетически [5, с. 34].

(8) *Millettiń ar-namısı usını talap etedi* ‘Честь нации требует этого’ [Т. К. Каипбергенов. Маман бий эпсанасы. ‘Сказание о Маманбие’; пер. авторы статьи].

(9) *Amanlıqtıń bet-awzınan qan josti* ‘По лицу Аманлык заструилась кровь’ [Т. К. Каипбергенов. Маман бий эпсанасы. ‘Сказание о Маманбие’; пер. авторы статьи].

Последующие авторы придерживаются классификации А. Бекбергенова [11, с. 22; 1, с. 39; 6, с. 212; 10, с. 52]. К примеру, А. Даулетов и другие авторы рассматривают как отдельные друг от друга виды сложных слов [1, с. 39; 11, с. 22]. К. А. Бекбергенов объясняет, что процесс образования парных слов включает в себе слияние «двух близких по значению слов, синонимов или антонимов» [6, с. 212].

Следовательно, термин «парные слова» поясняется по-разному в лингвистической литературе. Такая полемика и в русистике, то есть нет единомыслия о представлении «парные слова». Сам термин «ничего не говорит о морфосинтаксическом статусе этих конструкций, т.е. о том, являются ли такие сочетания сложными словами

или словосочетаниями». К примеру, А.А. Шахматов относит парные слова к словосочетаниям, однако Н. М. Шанский и позднее О. Б. Ткаченко считают, что парных слов нужно причислят к композитам [8, с. 22].

В зарубежной лингвистике парных слов называют по-другому. В частности, Йохансон пишет, что «два параллельных существительных со сходными значениями образуют синонимическое соединение, гендиадис, или гипонимическое соединение для выражения более высокого понятия» [2, с. 44]. В германистике появились такие термины как «слова-близнецы», то есть «близнечные формулы (Zwillingsformeln)», которые обозначают парные сочинительные слова, близких по значению и по звучанию. Гендиадис – это термин греческой риторики, а в англоамериканской лингвистике есть также термин «бином», обозначающее «сочинительные сочетания существительных» [8, с. 22-23]. Хотя Айнура Абиш использует термин «бином» для следующих слов на казахском: *idis-tabaq* ‘посуда’, *kiyim-kenshek* ‘одежда’, *tuwısqan-tuwǵan* ‘родственников’, *dos-yaran* ‘друзья’ [2, с. 340]. На примерах были только каракалпакские слова и вместо казахского слова *ыдыс-аяқ* ‘чайная и столовая посуда’ было написано *idis-tabaq* ‘посуда’.

Согласно Ф. Р. Минлосу, в тюркологии прошлого века мнения о парных словах были разделены на два лагеря. А. Н. Кононов и Н. А. Баскаков считали их как сложные слова с сочинительным типом, а Н. К. Дмитриев относил их к словосочетаниям. Таким образом, в различных исследованиях «выделяются разные формальные свойства таких сочетаний» хотя зарубежные «термины описывают то же самое явление» [8, с. 22].

Парные слова образуются путём сочетания синонимов, «квазисинонимов» [8, с. 18], или антонимов. Ф. Р. Минлос пишет, что сочетание квазисинонимов называется «суммирующей» так как «в качестве представителей некоторого класса объектов для обозначения всего класса выбирается пара самых ярких, прототипических» [8, с. 19]. Например, *kórpe-tósek* ‘постель, букв. одеяло-матрац’, *saqal-murt* ‘растительность на лице; букв. борода-усы’, *qız-kelinshek* ‘девчата и молодухи’ толкуют обобщение, с помощью более общего понятия. А Нажимов называет таких слов коррелятивными словами, принадлежащие к одному семантическому ряду. Помимо этого, парные слова образуются из синонимов. Стилистическая близость и фонетическая созвучность играют некую роль в сочетании синонимов: *qatar-qurbı* ‘друзья-ровесники, друзья-сверстники’, *sin-simbat* ‘осанка, внешний облик’, *túri-túsi* ‘облик, лицо’; *zorlıq-zombılıq* ‘насилие; захватнические действия’ [9, с. 10-11].

Кроме того, парные слова могут образовываться из антонимов. Не всякие антонимы могут образовать парные слова, выбираются самые ведущие из автономического ряда: *úlken-kishi* ‘о людях всего (от молодого до самого старшего) возраста’; *ashshı-dushshı* ‘и хорошие и плохие трудности/состояния’; *barı-jóǵı* ‘наличие, всё имеющееся’; *jaqsı-jaman* ‘и хорошие и плохие’ [9, с. 12]. Такие слова считаются словами «с несовместимыми значениями». Название их как антонимическими считается устаревшим, и от такой их атрибуции следует отказаться [8, с. 19].

Важно также заметить, что в литературных источниках парные сочетания часто классифицируются не только исходя из непосредственно семантических связей между компонентами, но также на основе социолингвистических особенностей «одного из слов (диалектное, устаревшее, заимствованное слово» [8, с. 20]. К примеру, *esap-shot*, *zañ-*

zakon не только переводят друг друга, но и объясняют свое значение и дополняют друг друга [5, с. 47].

Парные слова связывают с редупликацией в том, что сочетание синонимов можно назвать синонимическим повтором. О. Ю. Крючкова утверждает, что «во всех языках редупликация может быть связана не только с повторением звуковой оболочки редупликантов, но и с повторением его семантики». Автор называет явление, которое влечет повторение семантики, «смысловым повтором» или «синонимической редупликацией»: узб. *йиғим-терим* 'сбор урожая, букв. сбор-уборка', рус. *дочурочка* (-урк- + -к-) [7, с. 70]. Однако, по словам автора флективные языки «предпочитают удвоение синонимических единиц, прежде всего нанизывание синонимических аффиксов». В свою очередь, изолирующие и агглютинативные языки склонны к редупликации с «повторением звуковой оболочки языкового знака» [7, с. 74].

Заключение. В заключение, изучение парных слов в каракалпакском языке дало определённую картину со сложными морфологическими и семантическими закономерностями. Существующая литература, хотя и обширна, демонстрирует различные точки зрения на классификацию и природу парных слов. Разнообразные интерпретации, предложенные такими учеными, как Н. А. Баскаков, А. Нажимов и А. Бекбергенов, способствовали более глубокому пониманию этих лингвистических конструкций. Лингвистический обзор подчеркнул необходимость более всестороннего исследования связи между парными словами и редупликацией, проливающего свет на ранее недостаточно изученный аспект языка. Тем не менее, исследование парных слов в связи с редупликацией дало представление о синонимическом повторении. Морфосинтаксический статус парных слов до сих пор остается предметом спора среди исследователей. В целом, это всестороннее исследование закладывает определенную основу для более глубокого понимания парных слов в контексте каракалпакского языка

Adabiyotlar/Literatura/ References:

1. Da'wletov, A., Da'wletov, M., Qudaybergenov, M. (2010). Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Morfemika. Morfonologiya. So'z jasaliw. Morfologiya. No'kis, Bilim.
2. Johanson, L. (2021). The structure of Turkic. In L. Johanson & É. Á. Csató (Eds.), *The Turkic languages* (pp. 26–59). <https://doi.org/10.4324/9781003243809-3>.
3. Баскаков, Н. А. (1952). Каракалпакский язык: Фонетика и морфология. Части речи и словообразование. (II том). М.
4. Баскаков, Н. А. (1958). Каракалпакско-русский словарь. Под ред. проф. Н.А. Баскакова. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
5. Бекбергенов, А. (1979). Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыуы. Нөкис, Қарақалпақстан.
6. Бекбергенов, К. А. (2016). Сложные слова в каракалпакском языке. Евразийский Научный Журнал, 8, 212–214. <https://cyberleninka.ru/article/n/slozhnye-slova-v-karakalpakskom-yazyke>

7. Крючкова, О. Ю. (2000). Редупликация в аспекте языковой типологии. Вопросы Языкознания, (4), 68–84.
8. Минлос, Ф. Р. (2004). Редупликация и парные слова в восточнославянских языках. [Дис. ... канд. филол. наук.]. Институт славяноведения РАН.
9. Нажимов, А. (1971). Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке: автореф. дис. . . . канд. филол. наук. Нукус.
10. Нажимов, П. А. (2020). Система словообразования в каракалпакском языке: автореф. дис.... док. филол. наук. Нукус, Каракалпакский государственный университет.
11. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Морфология ҳәм сөз жасалыў. (1994). Нөкис.

Fayziyeva Aziza Anvarovna

Buxoro davlat universiteti
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Sadirova Sitora Sobirovna

BUXDU qiyosiy tilshunoslik yo'nalishi magistranti

TARJIMA MUAMMOLARINI YECHISH STRATEGIYALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolaning o'rganish maqsadi tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolarni aniqlash, ushbu muammolarni hal qilishda samarali yordam beradigan strategiyalarni tanishtirish, tarjima muammolarini batafsil yoritish va ularga kerakli yechim taklif qilish. Kerakli natijalarni qo'lga kiritishda analitik tavsiflovchi yondashuvlardan foydalaniladi. So'rovnoma natijalariga ko'ra tarjimonlar quyidagi muammolarga duch kelishadi: tillar o'rtasidagi Grammatik kategoriyalar, lingvistik, leksik birliklardagi farqlar.

Kalit so'zlar: idioma, tarjima muammolari, leksik birliklar, transliteratsiya. Naturalizatsiya, kontekst, konvensiya.

Fayziyeva Aziza Anvarovna

Bukhara State University
Doctor of Philosophy in Philology (PhD)

Sadirova Sitora Sobirovna

Master's student in comparative
linguistics at Bukhara State University

STRATEGIES FOR SOLVING TRANSLATION PROBLEMS

Abstract. The purpose of this article is to identify problems that arise during the translation process, present strategies that effectively help solve these problems, highlight translation problems in detail and suggest the necessary ways to solve them. Analytical descriptive approaches are used to obtain the desired results. According to the survey results, translators face the following problems: differences in grammatical categories, linguistic and lexical units between languages.

Key words: idiom, translation problems, lexical units, transliteration. Naturalization, context, convention.

Файзиева Азиза Анваровна

Бухарский государственный университет
Доктор философии в филологии (PhD)

Садирова Ситора Собировна

Магистрант направления
сравнительного языкознания БУХДУ

СТРАТЕГИИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ ПЕРЕВОДА

Аннотация. Цель данной статьи – выявить проблемы, возникающие в процессе перевода, представить стратегии, которые эффективно помогают в решении этих проблем, подробно осветить проблемы перевода и предложить необходимые пути их решения. Для получения желаемых результатов

используются аналитические описательные подходы. По результатам опроса, переводчики сталкиваются со следующими проблемами: различия в грамматических категориях, языковых и лексических единицах между языками.

Ключевые слова: идиома, проблемы перевода, лексические единицы, транслитерация. Натурализация, контекст, условность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N36>

Kirish. Tarjima odamlarga kundalik hayot uchun zarur bo'lgan g'oyalar va tushunchalar bilan almashinishga yordam beradi. Binobarin, tarjima matni asl nusxa ga aynan yaqin bir nusxasi bo'lib, uni hech qanday o'zgartirishlarsiz bir xil ta'sirga ega bo'ladigan darajada san'at durdonalarini tarjima qiladigan malakali tarjimonlarning o'rni beqiyos. Tarjimonning asosiy vazifalaridan biri o'z ona tiliga tarjima qilmoqchi bo'lgan har qanday fanning ilmiy yangiliklaridagi so'zlarni Mohirona tanlashidir. Tarjima qilish davomida yuzaga keladigan muammolar, shu jumladan kontekstni va ikki til grammatikasi qoidalarini, ularning yozilishdagi farqlarini va idiomalarini hisobga olish kerak. Tarjima faoliyatida Keng tarqalgan noto'g'ri tushuncha borki: har qanday ikki til o'rtasida oddiy so'zma-so'z ekvivalentlar mavjud va shuning uchun tarjima oddiy mexanik jarayondir. To'g'ridan-to'g'ri tarjimada kontekst, grammatika, konvensiyalar yoki idiomalar hisobga olinmaydi. Tarjima to'g'ri va mumkin bo'lgan yechimlarni talab qiladigan turli xil muammolar qatori sifatida qaraladi.

Adabiyotlar sharhi. Tarjima bu - matnni bir tildan ikkinchi tilga aylantirish. Demak, tarjima shunchaki o'zgaritirish bo'libgina qolmay, balki matnning ko'plab elementlarini transformatsiyalashdir. Tarjimashunoslik yoki tarjima nazariyasi turli xalqlarga turli xil tushunchalarni anglatadi. 1980-yildan boshlab tarjimashunoslikka e'tibor ancha o'zgardi. Tarjima, boshqa til aspektlari kabi, ma'no yaratishni o'z ichiga oladi. So'z shakllanishiga alohida e'tibor qaratish lozim. Lingvistik iboralar - matnlardagi shakllar yoki so'zlar - hech qanday ma'noga ega emas. Ma'no yaratish muhim jarayon bo'lib, lisoniy iboralarni, o'ziga xos belgilarni anglash jarayoni bildiradi va bu jarayonda faol protsessorlar ishtirok etadi. Tarjimonlik dunyodagi eng qadimgi kasblardan biri bo'lib, minglab qo'lyozmalar Misr, Iroq, Suriya va Turkiyada qazilgan yoki topilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tarjimashunoslik fanining tarixi uzun. 20-asrgacha, va unda keyingi yillarda tarjimashunoslikning diqqat markazi tom manoda tor lingvistik va asosan manbaga asoslangan yondashuvlardan uzoqlashdi. Shubhasiz, tarjimashunoslik tilshunoslikdan alohida mustaqil fanga aylandi. Hermannning fikriga asosan 60-yillarda tavsifiy va tizimli tarjima istiqbollari vujudga keldi, 70-yillarda rivojlandi, 80-yillarda kengaydi va nihoyat. 90-yillarda mustahkamlangan, kengaytirilgan va qayta ishlab chiqilgan. Tarjima ta'limiga oid beshta yondashuv mavjud: lingvistik yondashuv, matnli yondashuv, kommunikativ, sotsial-madaniy yondashuv, falsafiy-germenevtik yondashuv. Kommunikativ va ijtimoiy-madaniy yondashuv tavsifiy tarafdin o'rganiladi. Ushbu yondashuvning o'zi esa to'rtta kichik toifa yoki aspektlarga bo'lingan. Tarjimashunoslikka ko'plab urinishlar qilingan. Shu bois tarjimashunoslikka oid asarlarni umumiy tushunarli, o'rtacha ilmiy tilida yozishga takliflar bo'lgan. Tarjimaning turli nazariyalarini solishtirish yoki fanlararo analiz qilish imkoniyatlarini bo'lgan vaziyatni yaratishga urinishlar bo'ldi. Tarjimaning ayrim kontseptualizatsiyalarini fanlararo tarjimashunoslikda qo'llash maqsadga muvofiqdir. Tarjimalar bir nechta usullardan foydalanish mumkin: induktiv rejimning kontseptsiyasi tarmoq yoki prototip atamalari bilan bog'liq intuitiv ravishda to'plangan tarixiy atamalarga asoslanishi mumkin; bunday

yondashuvlar oxir-oqibat na to'g'ri, na noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin. Tarjimashunoslikning alohida fan sifatida rivojlanishi 1980-yillarning muvaffaqiyatidir. Bu dunyoning ko'p nuqtalarida rivojlangan va 21-asr oxiriga qadar rivojlanishda davom etishi aniq. Tarjimashunoslik turli sohalar bilan jumladan, tilshunoslik bilan birlashadi. "Idioma" atamasi tarjimada muammo tug'dirishi mumkin, chunki ikkinchi til va tarjima qoidalari to'plami, hech bir idiomani ikkinchi tilga qoniqarli tarzda tarjima qilib bo'lmaydi. Lug'atlarga Qabul qilingan sdandartlar mavjud ammo lug'at va qoidalar to'plamiga nisbatan ba'zi iboralarning qoniqarli tarjimasi mos kelmasligi mumkin. Tarjima muammolari ikki til o'rtasida so'z darajasidagi ekvivalentlikning yo'qligidan ham kelib chiqishi mumkin. Tarjimadagi asosiy qiyinchiliklar grammatik emas, balki leksik bo'lishi mumkin, ya'ni. so'zlar, iboralar yoki idiomalar to'plami. Quyidagilar har qanday tarjimada tez-tez uchrab turadigan qiyinchiliklardir: Fonologik, morfologik, leksik, sintaktik va semantik xususiyatlari bilan mutlaqo bir xil bo'lgan ikkita til mavjud emas. Tarjima muammolarini to'rtta asosiy muammoga bo'lish mumkin: 1-Pragmatik tarjima muammolari: Bular o'ziga xos tarjima vaziyatidan kelib chiqadi, uning manba tili va ikkinchi tilni qabul qiluvchilari, manba tilda so'zlovchisi o'rtasidagi o'ziga xos kontrastli holatdir. 2. Madaniy tarjima muammolari: Bu madaniyatning o'ziga xos odatlari, qarashlari, me'yorlari va konventsionalari og'zaki va boshqa xatti-harakatlardagi farqlarning natijasidir.

3-Tarjimaning lingvistik muammolari: matnlarida ikki til o'rtasidagi strukturaviy farqlar. 4-Matnni tarjima qilish muammosi. Muammo shundaki, aksariyat hollarda bu tadqiqotlar ekvivalent tarjimalar o'xshash tushunchalarni qay darajada ifodalashini tekshirmaydi. Yapon madaniyatida (amae) kabi noyob hissiy atamalar mavjud bo'lib, ko'p tillarda ekvivalent tarjimalari mavjud emas. Stilistik muammo asl tarjima tilidagi so'zning yangi tilda mavjud bo'lmagan holati bo'lishi mumkin. Bunday vaziyatlarda g'aliz tarjima sifatida qabul qilish ehtimoli har doim mavjud. Siz so'z manosini boshqa yo'l bilan yetkazishga harakat qilishingiz mumkin - masalan, unga bilvosita ishora qilish yoki to'g'ridan-to'g'ri dialogni tarjima qilish orqali - lekin ba'zida siz o'sha parchani tashlab qo'yishingizga to'g'ri keladi. Fransuz tarjima nazariyotchisi Daniel Guadek (2002) uzoq vaqt oldin tarjima muammolari biror narsani tarjima qilishdan oldin iloji boricha ko'proq ma'lumot olish orqali hal qilinadi degan fikrni aytib o'tgan edi. Guadek bu mulohazasi bilan shunday demoqchi: asosiy etiborni tarjimadan oldingi turli bosqichlarga qaratish muhimroq, bu esa har xil tarjima variantlarini yuzaga kelishi muammolar xavfni boshqarishning samarali usuli. Aytish kerakki, tarjimaning murakkabligi va muammolari tarjimonlarga qiyinchilik tug'dirmoqda:

Tahlil va natijalar. Nutq muammolari: Tarjimaning pirovard maqsadi ma'noni saqlab qolishdir. Shu nuqtai nazardan, matn chegaralarida turli belgilarning semiotik o'zaro ta'siri mavjud bo'lib, bu gapning eng yaxshi o'zlashtirilishi uchun birinchi darajali ahamiyatga ega deb hisoblanadi. Bu o'zaro ta'sir, Hatim va Meyson (1997: 223) ga ko'ra, kontekst munosabatlarini tartibga soluvchi kontekstni tahlil qilishga yo'l ochadi. Idiomalar: yuqorida ta'kidlanganidek tarjimada anchagina muammo yaratadilar, chunki idioma qotgan birlik. Leksik element birikmasi: Boshqa so'zlar bilan muloqot qilishga intiladi. Transliteratsiya: birinchi til imlosi va talaffuzi ikkinchi tilga aylantiriladigan so'z darajasida naturalizatsiyani o'z ichiga oladi. Madaniyatga oid masalalar: Tarjima muammolari va qiyinchiliklarining aksariyati lingvistik farqlardan ko'ra, til juftliklari o'rtasidagi madaniy farqlar bilan bog'liq. Texnik muammolar: Tashqi omillar va ona tilisi bo'lmaganlarning tushunish qobiliyati. Tarjima generativ va

reduktiv ko'nikmalarni birlashtirgan muammoni hal qilish faoliyati sifatida tavsiflanishi mumkin. Ba'zi hollarda bir nechta variant tanlanishi va bir nechta turli tarjimalar taklif qilinishi mumkin. Biroq, maksimalning ifodalanishini qiyinlashtiradi va tarjima shaklini g'aliz qilishi mumkin. Asosiy variantlardan tashqari bitta variant mavjud, natija tarjima bo'lishi mumkin, ammo, aniq aytganda, tarjima muammosini hal qilmaydi. G'azala (1995) ko'ra, tarjima muammolari:

- Fonologik muammo: Bu muammolar tovushlar bilan bog'liq. - Leksik muammolar: Ushbu muammolar so'zlarning ma'nosini noto'g'ri tushunish tufayli yuzaga keladi. Tarjima jarayonida duch kelishi mumkin bo'lgan leksik muammolarni quyidagicha tasniflash mumkin: to'g'ridan-to'g'ri ma'no, sinonimlar, ko'p ma'noli so'zlar, iboralar, idiomalar, maqollar, metaforalar, texnik atamalar va o'ziga xos nomlar. - Stilistik muammolar: Bu masalalar uslub bilan bog'liq, chunki u ma'noning bir qismi bo'lib, so'zlar va grammatikaga ta'sir qiladi. Tarjimashunoslikning asosiy vazifalari muayyan muammolarni hal qilishga yordam berishdan iborat bo'lishi kerak. Bu fanlararo modelni taqdim etishi mumkin, unda muammoning ta'rifi oldin va ularni hal qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan intizomni belgilaydi. Tarjima, texnologik inqilob bilan bog'liq boshqa har qanday mavzu kabi, muammo va yechimlarni keltirib chiqaradigan vositalar kabi muammolar ustida ishlashga harakat qiladi. Biroq, tarjimashunoslikdan tashqarida yuzaga keladigan ijtimoiy muammolarni takidlab o'tish lozim. Tarjima harakati: Tarjimonlar muammolarni hal qilish uchun turli metodlardan foydalanadilar. Bu harakatlar turli shakllarda bo'ladi va turli yo'llar bilan olib borilishi mumkin. Tarjima jarayoni: Tarjima jarayonida tarjimon turli usullardan foydalanadi. Vinani va Darbelne nazariyalari: Ilk tarjima nazariyotchilari bu usullarni farqlash uchun hech qanday aniq atamalardan foydalanmagan. Biroq, kanadalik mualliflar Vinay va Darbelnet fransuz va ingliz gemostatik agentlarini taqqoslash asosida usullar ro'yxatini yaratdilar va nomladilar. Ro'yxat yetti usulni o'z ichiga oladi. Hozircha quyida ikkita usuldan iborat modelni taqdim etadi: to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita tarjima. Kolchak va Elkan (2002:4) alohida so'zlarni tuzatish masalalarini hal qilish uch bosqichni o'z ichiga olishini ta'kidlaydi. Birinchidan, so'z qayerda noto'g'ri tarjima qilinganligini aniqlash lozim. Ikkinchi bosqich - so'zning to'g'ri tarjimasini aniqlash. Nihoyat, noto'g'ri tarjima va mos keladigan to'g'ri tarjimini hisobga olgan holda, uchinchi qadam - yangi jumlagi tuzatishlar kiritish. Amer (2003: 8) ko'plab tarjima usullari mavjudligini aytadi: 1-so'zma-so'z tarjima: bunda so'zlar alohida tarjima qilinadi. 2-so'zma-so'z tarjima: bunda grammatik konstruksiyalari ona tilidagi eng yaqin ekvivalentiga aylantiriladi. 3. Aniq tarjima: Asl nusxaning aniq kontekstual ma'nosini bildiradi. 4-Semantik tarjima: u matnining estetik qiymatini ko'proq hisobga oladi 5-Moslashish: Bu she'rlar, mavzular va personajlar uchun qo'llaniladigan eng erkin tarjima shaklidir.

O'zbek tilini biladigan universitet talabalari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomanini tahlil qilish natijalariga ko'ra quyidagi natijaga erishish mumkin: 1-Tarjima muammosini hal qilish strategiyasi avtomatik tarjimasini ekvivalentlaridan qochishdir. 2-Talabalar ekvivalentlik topishni qiyin 3. Quyidagi tarjima jarayoni muammolarni uch bosqichda hal qilishga yordam beradi: tarjimadan oldingi, tarjimadan keyingi va tarjima. 4-Talabalar strategiyani hisobga olmaydilar va bu muammolarni keltirib chiqaradi. 5 Tarjima jarayoniga qarab, bu muammolarning nazariy va amaliy yechimlari mavjud.

Xulosa. Tarjima qilishdagi muammolar, jumladan, kontekst, ikki tilning grammatik qoidalari, imlo qoidalari va idiomalarni hisobga olish kerak. Keng tarqalgan noto'g'ri tushuncha

shundan iboratki, har qanday ikki til o'rtasida oddiy so'zma-so'z tarjima mavjud va tarjima oddiy mexanik jarayondir. To'g'ridan-to'g'ri tarjimada kontekst, grammatika, konvensiyalar yoki idiomalar hisobga olinmaydi. Talabalar lingvistik, grammatik, ekspressiv, lingvistik, idiomatik, ekvivalent, strukturaviy qiyinchiliklar kabi ko'plab muammolarga duch kelishadi. Ushbu muammolar ikki til va ular o'rtasidagi farqlar, tarjima strategiyasining yo'qligi tufayli tarjima muammolari tufayli yuzaga keladi.

Adabiyotlar/Литература/ References:

1. Neubert A. Semiotic aspects of the training of interpreters and translators. Volume 8 | May, 2022 ISSN: 2795-7365
2. "Linguistische Arbeitsberichte", 2. Leipzig, 1970.- p.41-45.
3. Neubert A. Semiotic aspects of the training of interpreters and translators. "Linguistische Arbeitsberichte", 2. -Leipzig, 1970.- 238p.
4. Somerset, W. (2001). Maugham. Theater. Moscow: Manager, 61-72.
5. Nida E. Science of translation. "Language", vol.45, No3. 1969. – 180p.
6. The sheets are cracked loose. (1982). Moscow: Russian language, 366.
7. Nida E., C. Taber. The theory and practice of translation. -Leiden, 1969.- 205p.
8. Catford J. A linguistics theory of translation. Oxford, 1965.-556p.
9. Catford J. A linguistics theory of translation. Oxford, 1965.-556p.
10. Maugham, U. S. (2001). Theater. Moscow: Eskimo-press, 62.
11. Tukhtasinov, I. M. (2017). Discursive approach in the training of translators, Mat. International scientific and creative forum "Youth in science and culture of the XXI century". Chelyabinsk: Chelyabinsk State Institute of Culture., 229-231.

Alaudinova Dilnoza Rustam qizi
Termiz davlat universiteti, Xorijiy
filologiya fakulteti v.b. dotsenti, (PhD)

FRAZEOLOGIK (TURG'UN) BIRIKMALAR VA ULARNI TARJIMA QILISH USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologik birliklar va ularning tarjima qilish usullari haqida so'z boradi. Frazeologik birliklar yoki frazema – bu ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, ma'noviy jihatdan o'zaro bog'liq so'z birikmasi yoki gapga teng keladigan, yaxlitligicha ko'chma ma'noda qo'llanadigan va bo'linmaydigan, barqaror (turg'un) bog'lanmalarning umumiy nomi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, birlik, turgun birikma, bog'lama, mantiq.

Alaudinova Dilnoza Rustam kizi
Termiz State University, Faculty of
Foreign Philology, associate professor, (PhD)

PHRASEOLOGICAL (FIXED) COMPOUNDS AND METHODS OF THEIR TRANSLATION

Abstract. This article talks about phraseological compounds and their translation methods. Phraseological units or phrasemes are the general name of stable (stable) connections consisting of two or more words, which are semantically related to each other and equal to a sentence, which are used in a figurative sense as a whole and are not divided.

Key words: phraseology, unity, stable combination, connection, logic.

Алаудинова Дильноза Рустам кизи
Термезский государственный университет,
факультет зарубежной филологии и.о. доцент, (PhD)

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ (УСТОЯВШИЕСЯ) СОЕДИНЕНИЯ И СПОСОБЫ ИХ ПЕРЕВОДА

Аннотация. В данной статье говорится о фразеологических соединениях и способах их перевода. Фразеологические единицы или фраземы – это общее название устойчивых (устойчивых) связей, состоящих из двух и более слов, семантически связанных друг с другом и равных предложению, которые употребляются в переносном смысле целиком и не разделяются.

Ключевые слова: фразеология, единство, устойчивое сочетание, связь, логика.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N37>

Frazeologik birliklar shaklan o'zlariga o'xshash sintaktik tuzilmalardan farqli ravishda, nutqda so'zlarni erkin tanlash, almashtirish yo'li bilan yuzaga kelmaydi, balki ma'no va muayyan leksik-grammatik tarkibli, avvaldan tayyor material sifatida qullanadi, ya'ni frazeologik birliklar tarkibidan biror qismni chiqarib tashlash, tushirib qoldirish mumkinemas: anqoning urug'i, arpasini xom urmoq, chuchvarani xom sanamoq, terisiga sig'may ketmoq, kapalagi uchmoq, kungli joyiga tushmoq, qo'li ochiq, qulog'i og'ir va boshqa

Frazeologik birliklar tarixiy qo'llanish me'yorlariga, usullariga ega bo'lib, ularning

ma'nolari muayyan nutqiy jarayonda oydinlashadi. Frazeologik birliklarning quyidagi turlari farqlanadi:

- **frazeologik chatishma (phraseological fusion)** – frazemaning ma'nosi uning tarkibidagi so'zlarning ma'nosiga bog'liq bo'lmaydi, frazemadan anglashilgan ko'chma ma'no uning tarkibidagi so'zlarning ma'nosi bilan izohlanmaydi: *to beat about the bush – gapni aylantirmoq; to'nini teskari kiymoq, oyog'ini qo'liga olib chopmoq, boshini olib chiqib ketmoq* va boshqalar;

- **frazeologik butunlik (birlashma) (phraseological unities)** - frazemaning ma'nosi uning tarkibidagi so'zlarning ma'nolari asosida izohlanadi, shu ma'nolar asosida umumlashtiruvchi ko'chma ma'no ifoda qilinadi (ko'pincha bunday birlashmalarning o'z ma'nosida qo'llanadigan variantlari ham mavjud bo'ladi): *to stick (stand) to one's guns – oyoq tirab turib olmoq, to know the way the wind is blowing – gapning nimadiligini fahmlamoq; yog' tushsa yalagudek, yeng shimarmoq, xamirdan qil sug'urgandek, to'ydin oldin nog'ora chalmoq* va boshqalar;

- **frazeologik qo'shilma (phraseological combinations)** – bunda frazemalar tarkibidagi bir so'z ko'chma ma'noda qo'llanadi, boshqasi esa o'z lug'aviy ma'nosini saqlaydi: *small hours – tong sahar, black frost – qora sovuq; gapning tuzi, qo'li gul, ishtahasi ochildi* va boshqalar.

Turg'un (frazeologik) birikmalar bir muncha barqaror leksik birlik hosil qilgan bo'ladi. Ularning ma'nosi tarkibidagi komponentlarning alohida ma'nolaridan emas, balki yaxlit birikmaning ma'nosidan kelib chiqadi, masalan:

it's high time – vaqt allaqchon bo'lgan (“yuqori vaqt” emas)

take your time – shoshilmang (“vaqtingni ol” emas)

help yourself – olib o'tiring (“o'zingga yordam qil” emas)

Komponentlarining ma'no munosabati darajasi nuqtai nazaridan frazeologik birliklar ikkiga ya'ni *ko'chma ma'noli* va *lug'aviy ma'noli* birikmalarga ajraladi.

Lug'aviy ma'noli frazeologizmlar frazeologik birliklar deb ham ataladi. Ularni tashkil etuvchi elementlar o'z lug'aviy ma'nolarini birikmada ham saqlab qolgan bo'ladi.

Bu holat esa shundan guvohlik beradiki, frazeologik birliklar ham hamisha qotib qolgan turg'un birikma bo'lmasligi mumkin:

to achieve results – natijaga erishmoq

to accomplish results – natijaga erishmoq

Ammo ko'pchilik hollarda ular turg'un so'z birikmasi hisoblanadi:

pay attention – (o'z) e'tiborini qaratmoq

(to'lamoq emas) draw (smb's) attention –

(birovning) e'tiborini tortmoq

Lug'aviy ma'noli frazeologizmlarning tarjimasini ikki usulda amalga oshiriladi:

1) Bitta so'z bilan tarjima qilinadigan asosida ot so'z turkumidagi so'z qatnashganinglizcha turg'un birikmalar:

to take a nap mizg'imoq

to put an end to smth. tugatmoq

(nuqta qo'yimoq).on behalf of nomidan

on the basis of asosida

for the sake of haqqi

2) muqobilli birikmalar bilan (mutloq va nisbiy):

a) mutloq muqobillar:

to hit the target –

mo'ljalga urmoq golden

share – oltin aktsiya

to play with fire – olov

bilan o'ynashmoq the root of the

trouble – tashvishning ildizi

b) nisbiy muqobillar.

to take into account – e'tiborga olmoq

Frazeologik birliklar (birikmalar) ingliz tilining ajralmas bo'lagi bo'lib, ularni bilish –muqobil tarjima yaratishning garovidir.

Quyida lug'aviy ma'noli frazeologiyalarga mansub predlogli tez-tez qo'llaniluvchiturg'un so'z birikmalarining qisqa ro'yxatini berib o'tamiz:

in accordance with	- ga muvofiq tarzda
on account of	- hisobiga
in addition to	- ga qo'shimcha tarzda
at any rate	- har holda
on behalf of	- nomidan
on the basis of	- asosida
for the benefit of	- ning foydasiga
by and large	- to'lig'ich

Ingliz tilidagi bir nechta o'xshash so'z birikmalari tarkibida artiklning yo'qligi yoki predloqlarning almashib ishlatilishi tufayli chalkashtiriladi. Quyidagi juftliklarga e'tiborni qarating:

in case of	- sodir bo'lganda
in the case of	- -ga kelsak
in (the) face of	- mavjudligida
on the face of	- -ga qaraganda, aftidan
in favour of	- ning foydasiga
in favour with	- -ni ma'qullab
for fear of	- bo'lmasligi uchun
in fear of	- dan qo'rqib
by the name of	-

nomidagi

Frazeologik birliklarning komponentlari orasidagi bog'liqlik qay darajada bo'lmasin, tarjimada bosh qoida tarjima tili normalariga rioya qilish bo'lishi lozim, ya'ni tarjimada harf xo'rlikka yo'l qo'yimaslik va tarjima tilidagi so'z birikmalari qoidasini buzmasligimiz kerak.

Ko'chma ma'noli frazeologizmlar, yoki frazeologik birliklar *idiomalar* nomi bilan mashhur. Idioma – bu turg'un birikma (nutq birligi) bo'lib, uning ma'nosi tarkibidagi komponentlarining ma'nolaridan emas, balki birikmaning umumiy ma'nosidan kelib chiqadi.

Ingliz tilida ham boshqa tillardagi kabi ko'p sonli idiomalar ishlatiladi. Idiomalarning komponentlari o'zlarining dastlabki lug'aviy ma'nolarini yo'qotgan bo'lib, idiomaning ma'nosi alohida komponentlarning ma'nosidan kelib chiqmaydi:

through thick and thin - nima
bo'lsa ham tooth and nail - tish tirnog'i
 bilan kirishmoq
it's raining cats and dogs -
yomg'ir chelaklab quymoqda to be caught red-
handed - jinoyat ustida qo'lga
 olinmoq

Ingliz idiomatik birliklarini tarjima qilishda rus va o'zbek tillarida ularning muqobillaridan foydalaniladi. Ular quyidagi usullarda ifodalanishi mumkin:

1) **Mutloq muqobillar** bilan. Tuzilishi, semantikasi va obrazlilik jihatidan adekvat tarzda mos birlik uchraganda:

to bring oil to fire – *alangaga yog'*
quymoqto play with fire – *olov bilan*
o'ynashmoq
Cold War – *sovuq urush*

2) **Nisbiy muqobillar** bilan. Agar o'zbek tilida ingliz tilidagi idiomalarning ma'nosini saqlashda bir qancha farqlar mavjud bo'lsa nisbiy muqobillardan foydalaniladi:

sword of Damocles – *Demoklov qilichi*
to show one's teeth – *to'ng'illamoq, jerkib javob*
bermoqto start business from scratch – *ishni noldan boshlamoq*
whip-and-carrot policy – *zo'rovonlik va yog'lamachilik*
siyosatias busy as a bee – *chumolidek mehnatsevar*
a fly in the ointment – *oshdagi pashsha*

3) **Frazeologik analoglar** deb ataluvchi mutlaqo boshqacha leksik vositalar bilan. Frazeologik analoglar – bu ma'no jihatdan adekvat, lekin tuzilishi va obrazlilik jihatdan qisman yoki to'liq farq qiluvchi birliklar:

a) *maqollar* tarjimasida:
East or West
home is best O'z uying
o'lan to'shaging
Make hay while
the sun shines. Temirni
qizig'ida bos

*You can't eat your
cake and have itlkki oyoqni
bir etikka tiqmoq*

*A bird in the hand is worth two
in the bush. Uzoqdagi xashakdan
yaqindagi somon yaxshi*

b) ko'chma ma'noli *birikmalar* tarjimasida:
*to make a mountain out of a molehill -
pashshadan fil yasamoq by hook or by crook - nima
qilib bo'lsa ham*

*to hit the nail on the head - mo'ljalga urmoq
to beat about the bush - gapni aylantirmoq
it is raining cats and dogs - chelaklab yomg'ir quymoq.*

4) **Tasviriy tarjima** bilan. O'zbek tilida muvofiq muqobil yoki analog mavjud bo'lmaganda tasviriy tarjimadan foydalaniladi:

*to show the white feather - ichidan zil ketti ("oq patini ko'rsatmoq" deb
tarjima qilsak o'zbek kitobxoniga hech narsa anglatmaydi) to have a skeleton in the
cupboard (closet) - shaxsiy yoki oilaviy siri bo'lmoq.*

*cross the floor of the house - bir partiyadan boshqa
partiyaga o'tib ketoq. a bitter pill to swallow - dard ustiga chipqon
bo'lmoq*

5) **Antonimik tarjima.** Bu usulda inkor shakldagi jumla tarjimada darak shakl bilan vaaksincha ifodalanadi:

*don't count your chichkens before they are hatched - jo'jani
kuzda sanaymiz. keep one's head - gangib
qolmaslik*

*keep one's head above water - qarzga botmaslik
keep one's pecker up - ruhiyatni cho'ktirmaslik
hold cheap - qadriga yetmaslik*

6) **Kalkalash usuli.** Bu usul boshqa tur tarjim usullari bilan tarjima qilinmaydigan birliklarni ifodalashda ishlatiladi:

*the moon is not seen when the sun shines - oy ko'rinmas quyosh bo'lganda
to call things by their true names - har narsani o'z nomi bilan atamoq*

Yuqorida keltirilgan inglizcha misollar barcha sohalarda xosdir. Shubhasiz, barcha kasb sohalari ko'plab o'z idiomalariga ega. Sohaga doir idiomalarning ma'nosini ifodalashda ham *tasviriy tarjimadan* foydalaniladi. Misol uchun, *moliya va biznes sohasiga* quyidagi kabi frazeologizmlar xosdir:

*creeping takeover aktsiyalar paketi nazoratiga erishguncha yetarlicha
miqdordagi aktsiyalarni individual
aktsiyadorlardan bosqichma bosqich sotib
olish*

tape dancing (US) aktsiyalar narxida nayrang ishlatish metodi, bunda broker

o'z ulushini ham qo'shib narxlaydi.

triple witching hour *shartnomalarning muddati tugaydigan yilning 4*
jumasidan
biri

Ba'zan frazeologik birliklar oddiy so'z birikmalariga tamoman mos keladi, shuning uchun tarjimon kontekstda ularning ma'nosini to'g'ri anglashda va adekvat tarjima yaratishda juda ziyrak bo'lishi talab etiladi:

to sit on the fence panjara ustida o'tirmoq, shuningdek,
kutib qolmoq red tape qizil tasma, shuningdek, buyruqbozlik
yellow pages sariq sahifalar,
shuningdek, tashkilotlar haqida ma'lumotlar
keltirilgan telefon ko'rsatmalari kitobchasidagi sariq
sahifalar
red herring dudlangan baliq,
shuningdek chalg'ituvchi harakatlar (to draw a red
herring across the path –e'tiborni chalg'itmoq)

Frazeologiya mavzusi yuzasidan yana shuni ta'kidlab o'tish joizki, ba'zida tarjimon o'ziga xos milliy idiomalar tarjimasiga duch keladi.

Milliy idiomalarni soz'ma-so'z tarjima qilish faqat tarjima tilida ham uning ma'nosi ma'lum va mashhur bo'lganda yuz beradi xolos. Lekin ko'p hollarda milliy xususiyatga ega iboralarni tarjima tiliga so'zma-so'z o'tkazishning imkoni yo'q, masalan, *to carry coal to Newcastle* – Nyukaslga ko'mir ko'tarib bormoq (*Nyukasl–Angliyaning ko'mir sanoati markazi*). Bu ibora o'zbek tilida unga muqobil bo'la oladigan *o'rmonga o'tib bilan bormoq* iborasi bilan tarjima qilinishi maqsadga muvofiq.

Qolgan holatlarda tarjimada neytral yoki og'zaki (uslubiga qarab) muqobilini izlashga to'g'ri keladi hamda o'zbek va rus tilidagi milliy bo'yoqdor birikmalardan chetlanish lozim. Yuqoridagi ko'mir bilan bog'liq bo'lgan misol tarjimasini uchun rus tilidagi “*ездить в Тулу с освоем самоваром*” iborasini qo'llash maqsadga muvofiq emas.

O'ziga xos milliy idiomalar oddiy neytral leksika shaklida ham iboralar shaklida ham tarjima qilinishi mumkin:

to be from Missouri – har narsa ishonchsizlik bilan
qaramoqto grin like a Cheshire cat – og'zi qulog'ida bo'lib kulmoq
he will not set the Thames on fire –u osmondagi oyni olib berolmaydi

Demak, yuqoridagi fikrlardan shu xulosaga kelishimiz mumkin, idiomatik birliklarning semantikasi murakkab xususiyatga ega. Tarjimonning ularga mos ekvivalent topishiga ta'sir qiladigan 5 ta jihat mavjud. Ular 1) so'zlarning ko'chma ma'noda ishlatilishi,

2) yaxlit ma'no kasb etishi, 3) emotsional xususiyati, 4) uslubiy va 5) milliy bo'yoqdorligi. Ko'chma ma'no idiomatik birlik semantikasining eng asosiy xususiyatidir. Masalan:

red tape – buyruqbozlik;
to kick the bucket – o'lib qolmoq;
to was dirty linen in public – oilaviy sirni dasturxon qilmoq

Adabiyotlar/Literatura/ References:

1. qizi, A. D. R. . (2022). Pedagogical Model of Developing Oral Speech Competencies in Future English Language Learners. *International Journal of Development and Public Policy*, 2(3), 73–76.
2. Алаудинова, Дилноза. 2022. «Теоретический подход к компетенции устного общения». *Общество и инновации* 3 (3/S):147-51. <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss3/S-pp147-151>.
3. Alaudinova D. R., Mamatqulova N. X., Erdonova M. H. USE OF PHRASAL VERBS IN TESTS ON MEDICAL DISCIPLINES //ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НАУКИ И ОБЩЕСТВА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ. – 2019. – С. 106-107.
4. Alaudinova D. R., Mamatqulova N. X., Erdonova M. H. USE OF PHRASAL VERBS IN TESTS ON MEDICAL DISCIPLINES //ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НАУКИ И ОБЩЕСТВА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ. – 2019. – С. 106-107.
5. Alaudinova D. R., Mamatqulova N. X., Erdonova M. H. USE OF PHRASAL VERBS IN TESTS ON MEDICAL DISCIPLINES //ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НАУКИ И ОБЩЕСТВА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ. – 2019. – С. 106-107.
6. qizi, A. D. R. . (2022). Pedagogical Model of Developing Oral Speech Competencies in Future English Language Learners. *International Journal of Development and Public Policy*, 2(3), 73–76.
7. qizi, A. D. R. . (2022). Pedagogical Model of Developing Oral Speech Competencies in Future English Language Learners. *International Journal of Development and Public Policy*, 2(3), 73–76.
8. qizi, A. D. R. . (2022). Pedagogical Model of Developing Oral Speech Competencies in Future English Language Learners. *International Journal of Development and Public Policy*, 2(3), 73–76.
9. qizi, A. D. R. . (2022). Pedagogical Model of Developing Oral Speech Competencies in Future English Language Learners. *International Journal of Development and Public Policy*, 2(3), 73–76.
10. qizi, A. D. R. . (2022). Pedagogical Model of Developing Oral Speech Competencies in Future English Language Learners. *International Journal of Development and Public Policy*, 2(3), 73–76.

Erdonova Muxlisa Hoshim qizi

Termiz davlat Pedagogika Institutining Xorijiy
tillar va adabiyot fakulteti stajyor o'qituvchisi
mukhlisa@6881gmail.com

ORNITONIM KOMPONENTLI MAQOLLARNING LINGVISTIK TADQIQI

Annotatsiya. ushbu maqoloda ingliz va o'zbek tillaridagi ornitonim komponentli maqollarning lingvistik tadqiqi va o'zbek va ingliz tildagi ramziy ifodasi haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan shu bilan birgalikda ularning tasviriy tahlil metod orqali ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar:ornitonim,maqol,lingvistika,ekvivalentlik,obraz,tasvir,paremiologiya,obrazlik, ma'no.

Erdonova Muxlisa Hoshim qizi

Termiz state pedagogical institute foreign
languages and literature facult's teacher

LINGUISTIC STUDY OF PROVERBS WITH ORNITHONYM COMPONENTS

Abstract. In this article, the linguistic research of proverbs with ornithonym component in English and Uzbek languages and information about their symbolic expression in Uzbek and English languages is presented, and at the same time, an attempt is made to reveal them through the descriptive analysis method.

Key words: ornithonym, proverb, linguistics, equivalence, image, image, paremiology, imagery, meaning.

Эрдонова Мухлиса Хошим кизи

Термезский государственный педагогический
институт зарубежный преподаватель
факультета языков и литературы

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПОСЛОВИЙ С ОРНИТОНИМНЫМИ КОМПОНЕНТАМИ

Аннотация. В данной статье представлены лингвистические исследования пословиц с орнитонимическим компонентом в английском и узбекском языках и сведения об их символическом выражении в узбекском и английском языках, а также предпринята попытка выявить их через призму метод описательного анализа.

Ключевые слова: орнитоним, пословица, лингвистика, эквивалентность, образ, образ, паремиология, образность, значение.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N38>

Kirish. Muayyan maqol tarkibida qo'llanilgan ornitonimlarning aksariyati biron bir xalq, millat va jamiyatning mental xususiyatlarini o'zida mujassam etadi. Ornitonimlar denotative ma'nolardan tashqari emotsional-ekspressiv ma'nolarda ham qo'llaniladi. Xar bir tilda ma'no anglatadigan ornitonimlar ma'lum bir xalqning milliy-madaniy xarakteriga ega bo'ladi. Tadqiqotchilar bir ovozdan maqol xalq hikmatini ifodalovchi, oldingi avlodlar tajribasi sinovidan o'tgan, didaktik vazifa, muayyan axloqiy me'yorlarga rioya qilishga intilish bilan

ajralib turadigan gap ekanligini ta'kidlaydilar[1; 159-181]. H.Berdiyev va R.Rasulovlar paremiya terminining quyidagi ta'rifini taklif etadilar: "Paremiologiyada quyma fikrni ifodalovchi eng mayda birlik p a r e m a deb ataladi. Har bir paremiya ma'lum bir davrning mahsuli sifatida tug'iladi, yashaydi va ma'lum bir davrga kelib, iste'moldan chiqib ketadi. Paremiyalar davrlarning o'tishi bilan silliqanadi, sayqal topadi, ma'lum qolipga tushadi. Bora-bora ma'lum bir formada "qotib", quyma holatda qo'llaniladigan bo'lib qoladi, ya'ni tayyor holdagi t i l b i r l i g i sifatida ishlatiladi. Paremiyalar ham affikslar, so'zlar kabi, nutqda emas, tilda mavjud bo'ladi". P.U.Bakirov fikriga ko'ra, "paremiyalar (yun. paroimia – hikmatli so'z, ramzli hikoya) – dunyoning hamma tillariga xos bo'lgan universal hodisa"[2; 286b]. Bizningcha olimning fikrlari to'g'ri maqollar til universiyalariga xosdir. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'zbek xalqida uchraydigan maqollarni boshqa xalq paremiologik fondida ham uchratishimiz mumkin. Masalan tadqiqotimizda

B.M.Jo'raeva "O'zbek xalq maqollarining qisqacha sinonimik lug'ati"ning kirish qismida shunday deydi: "Xalq tafakkuri durdonasi hisoblanmish maqollar nafaqat xalq hayoti, qarashini ifodalashi bilan qadrlil, balki kundalik turmushimizda nutqimizni boyituvchi vositalardan biri hamdir"[3; 2b].

O'zbek olimlari T.Mirzaev, B.Sarimsoqovlar "O'zbek xalq maqollari" nomli to'plamida "har bir kishining nutqida 800 tagacha maqol borligini, biroq so'ralganda 800 ta maqolni ketma-ket yoddan aytib berolmasligimiz mumkinligini ta'kidlashadi[4;386b] . Ammo faoliyatimiz davomida ularni turli munosabatlarda nutqimizda ko'p qo'llashimizni" qayd etishgan. O'zbek paremiologik fondi bir necha o'n minglab paremalarni o'z ichiga oladi. Ular lingvistikaning paremiologiya sohasida tadqiq etiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ornitonim komponentli maqollarni o'rganish turli xalqlar madaniy xususiyatlari bilan tanishish imkonini beradi shu bilan birgalikda Belgilangan vazifalarni amalga oshirish jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi:1) ushbu masala bo'yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;2) olimlar tajribasini o'rganish va umumlashtirish;3) tavsifiy-tahliliy - jamlangan tillarning har birining maqol fondining yaxlit ko'rinishini olish;Lingvistik xususiyatlariga asoslangan holda ornitonimlar quyidagicha taqsimlanishi mumkin,etimologik xususiyatlarga ko'ra ornitonimlarni kelib chiqishiga ko'ra va asl ornitonimlarga ajratish mumkin,motivatsion belgilar mavjudligi yoki yo'qligi bilan ajralib turadi aniq motivatsion xususiyatlarga ega ornitonimlar, qorong'i motivatsion xususiyatlar bilan va g'ayrat belgisini anglatuvchi ornitonimlar.Jinsni aniqlash mavjudligi bilan ajralib turadi korrelyatsiyaga ega va korrelyatsiyaga ega bo'lmagan ornitonimlar.

Muhokama. Ingliz tilida ramziy ma'nolarning eng ko'p soni xatti-harakatlar bilan bog'liq qushlar nomlari (masalan, "*duck*"/*o'rdak*) ornitonimining ma'nosi"noqulaylik", qushning noqulay yurishi bilan bog'liq va ma'nosi"zukkolik" o'rdakning yer bo'ylab harakatlanish qobiliyatiga asoslangan, va suvda, shuningdek osmonda uchishi), tatar tilida ramziy qiymatlar ko'pincha qushning tashqi xususiyatlariga asoslanadi. Bundan o'n asr muqaddam yashagan donishmandlardan biri Unsur al Maoliy Kaykovus esa "Qobusnoma" asarida shunday deydi: "Ey farzand, umidim shuki, sen shu pandlarni qabul qilgaysen. Bu bilan men otalik vazifasini bajo keltirgan bo'lurman. Bilgilki, xalqning rasmi-odati shundayki, yugurib-elib, qidirib-axtarib, dunyodan biror narsa hosil qiladilar va bu topgan narsalarini o'zlarining yaxshi ko'rgan kishilariga qoldirib ketadilar"[5; 29-30] .Masalan: ornitonimning "kpkrkə" (kurka) kabi ma'nolari "mag'rurlik" va "bombardimon", qushning ko'rinishi va yurishi

bilan bog'liq tatar tilida hech qanday ramziy ma'no topilmadi. Masalan, tatar tilida ornitonim "karga" (qarg'a) - bu ahmoqlikning ramzidir. Ornitonimlarning ramziy ma'nolarining 3,2 % ingliz tili boshqa ramziy ma'nolardan kelib chiqqan. Masalan, burgut eng keng tarqalgan zirhli figuradir, chunki u kuch va ustunlikni anglatadi. Burgut tasviri AQSh tangalarida zarb qilingan va uni dollar tangalarida ham topish mumkin. Shu munosabat bilan "burgut" so'zi ingliz tilida ishlatila boshlandi "dollar" degan ma'noni anglatadi. Ingliz ornitonimlarining ko'p qismi salbiy ma'noga ega konnotatsiya (masalan: **"hen"/tovuq**) ornitonimi "qo'rqqoq" kabi salbiy baholash qiymatlari bilan qushlarning nomlari esa ko'pincha ijobiydir, konnotativ ma'nosiga ko'ra (**"dove/kaptar"**) uyg'unlik, aybsizlik kabi ma'nolarga ega. Qushlarning konnotativ ma'nolari ularning tashqi ko'rinishi, xulq-atvori ijobiy-hissiy baxolash qiymati bilan baholanadi. Masalan, ornitonim **"crow/qarg'a"** "aqli", "keksa ayol" "o'limning xabarchisi" kabi ma'nolarga ega. Bundan tashqari qarg'a beadab", "boshqalar hisobiga yashash", "ahmoq" kabi ma'nolarga ham ega.

Natija. Dunyodagi juda ko'p xalqlar yaxshilik, yomonlik, yuvoshlik, saxiylik, ayyorlik, yaxshilik, qo'pollik timsoli sifatida qabul qilinganligini aniqlash zarurdir. Masalan: yomonlik, zararkunadalik timsoli ilon, chayon, yaxshilik timsoli-bo'ri, yuvoshlik timsoli musicha, qo'y, mexnatsevarlik timsoli – chumoli va asalari; kattalik timsoli-fil; ayyorlik timsoli-tulki; qo'pollik timsoli-ayiq; befahmlik va befarosatlik timsoli-eshak, cho'chqa; tinchlik timsoli-kabutar; go'zallik timsoli-tovus; xushxonlik-bulbuldir. Hamma xalqlar ham farosatsizlik, ayyorlik va qo'pollik timsoli sifatida ma'lum bir hayvon va parrandani belgilar ekan, bunda shubhasiz, o'sha hayvon va parrandaning xulqiga, tashqi ko'rinishga va xatti – harakatlariga asoslanadilar. Juda ko'p xalqlar ayyorlik, mug'ombirlik timsoli sifatida tulkini oladilar. Xalq nazarida tulki boshqa jonivorlarga qaraganda ancha aqli va o'ta ayyor hayvondir. CHunonchi u turli afsonalarda qarg'ani aldaydi, bo'rini o'sal qiladi, itni ko'zini shamg'alat qiladi. Ba'zi hayvonlarni muqaddas bilish ularni ilohiylashtirish ob'ekti shu hayvon yoki parrandalarning nomlaridan iborat maqol idiomalarning xarakteri ta'sir qiladi. Inglizlarga xos yana bir jihat – bu ularning bolalarga nisbatan uy hayvonlariga bo'lgan mehri ustunroq turishini maqollarda "bola" obrazidan ko'ra **"it"**, ayniqsa, "mushuk" obrazlari ko'proq qo'llanilishida kuzatamiz. Masalan: *Dog does not eat dog.* - Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimaydi. *Barking dogs seldom bite.* - Ko'p vovullagan it tishlamaydi. Ammo ayrim o'zbek maqollarida **"it"** va **"mushuk"** obrazlari ko'proq salbiy ma'noda, salbiy obrazda ishlatiladi. Masalan: *It hurar karvon o'tar.* - *The dogs bark, but caravan goes on.* Itni suyak bilan ursangiz, qopmas. - *A dog will not howl if you beat him with a bone.* Tanlay, tanlay tozga yo'liqdim, boshi piyoz kalga yo'liqdim - *Scornful dogs will eat dirty puddings.* Ushbu maqollarda **"it"** obrazi ko'proq jahldor, yomon, iflos, poraxo'r, ochko'z, dimog'dor odamlarga qaratilgan holda gavdalanadi. Biroq yana ba'zi bir maqollar borki, bunda **it** obrazi vafodorlik, yaxshilik, donolik, sofdillik obrazlarida gavdalanadi. Yaxshi itga - yaxshi suyak. - *A good dog deserves a good bone.* O'lik arslondan tirik it afzal. - *A living dog is better than a dead lion.* Qari it ko'p yo'l bilar. - *An old dog barks not in vain.*

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki maqollar bu xalq og'zaki ijodining mahsuli bo'lib, xalqning hayotiy tajribasi va orzu- intilishlarini, umuman olganda hayotga bo'lgan munosabatini qay daraja baholashining natijasidir. Qofiyadoshlik, ko'pma'nolilik, majoziy ma'nolarga boylik kabi xususiyatlar uning uchun xos xususiyatdir. Maqollar mazmunida dialektikaning qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni o'z aksini topgan.[6; b340] "O'zbek tilida maqol, matal, topishmoq kabi og'zaki xalq ijodining aforistik janrlar kompleksini

o'rganadigan fan sohasi paremiologiya deb ataladi. Aforistik janrlarni o'rganadigan fol'kloristika sohasi ham "paremiologiya" deb nomlanadi. Angliyalik va amerikalik tadqiqotchilar asosiy e'tiborni turli tillar paremiologiyasini taqqoslash, qiyoslash masalalariga qaratishadi. Paremiologiyani o'rganish psixologiya, adabiyotshunoslik, lingvistika, tarix, fol'kloristika va antropologiya nuqtai nazaridan olib borilgan. Amerikalik tadqiqotchilar paremiyalar tarixini, strukturaviy va semiotik xususiyatlarini, kelib chiqish tahlilini, ularni adabiy asarlarda yoki psixologik testlarda, ommaviy axborot vositalarida qo'llanilishini o'rganishgan. T.A. Shiryaeva va boshqalar maqollar, antimaqollar, maqolsimon iboralar, matallar, xurofiy belgilar (primeta), aforizmlar, devizlar (sloganlar), topishmoqlar, maksimalar, vellerizmlar kabi birliklarni ham paremiyalar qatoriga kiritishadi [7; b119]. Quyida keltiradigan maqollarimiz orqali o'zbek va ingliz xalqining yaxshilik va yomonlikka nisbatan bergan baholarini yanada aniqroq tushunib olish maqsadida quyidagi maqollarni ham ko'rib chiqamiz. Inglizcha: *Give a dog a bad name and hang him.* O'zbekcha tarjimasini: *Itga yomon nom bergin-u, osgin.* O'zbekcha ekvivalenti: **Yomon atalib tirik yurguncha, Yaxshi atalib o'lgan yaxshi.** Inglizcha: *He that lies down with dogs must rise up with fleas.* O'zbekcha tarjimasini: **Itlar bilan yotgan, bitlab turar.** O'zbekcha ekvivalenti: **Yaxshiga yondashsang, yetarsan murodga, Yomonga yondashsang, qolarsan uyatga.** Inglizcha: *A good dog deserves a good bone.* O'zbekcha tarjimasini: **Yaxshi itga — yaxshi suyak.** O'zbekcha ekvivalenti: **Yaxshiga ipak ilashur, Yomonga tikan ilashur.** Risq – hayot uchun zarur bo'lgan noz-ne'mat, ozuqa biror ish, harakat uchunasos bo'lgan narsa: Diniy e'tiqotlarga ko'ra, Xudo xar kishi, jonivor uchun atagan narsa [8; b 480]. Ma'lumki maqollar til universiyaliylariga xosdir. "Ingichka tumshuqli balchiqchi, Sibir turnasi (oq turna), Afrika — Yevrosiyoning suvda suzuvchi ko'chmanchi qushlarini muhofaza qilish tad-birlari yuzasidagi hamfikirlik meleorandumlari" kabi xalqaro bitimlar O'zbekiston Respublikasi tomonidan imzolangan [9; 303 b]

Ko'rib turganingizdek yaxshilik va yomonlik haqidagi ushbu maqollarning har uchalasining inglizcha variantida **"dog"** ya'ni **"it"** obrazi keltirilgan. Aslida "it" obrazining tagida inson va unga xos jihatlar ifodalangan. Ushbu "it" obrazi ifodalangan inglizcha maqollarning o'zbekcha variantlarida aynan "it" obrazi gavdalanmagan bo'lsa-da, baribir ma'no- mazmun bir xil. Har ikkilasida ham maqol hayvonga qarata emas, balki insonga qarata aytilgan. Ya'ni, yaxshi inson bo'lib el-u yurtga yaxshilik qilib yurish eng oliy fazilat hisoblansa, aksincha yomon, razil inson bo'lib xalqqa yomonlik qilib yurgandan ko'ra o'lgan yaxshi deb qaraladi.

Adabiyotlar/Literatypa/ References:

1. Rogers T.B. Psychological approaches to proverbs. A treatise on the import of context // Wise words. Essays on the proverb / Ed. by W. Mieder. N.Y., 1994, P. 159-181.
2. Bakirov P. Номинацентрические пословицы в разносистемных языках (на материале русского, узбекского и казахского языков): Дис... докт. филол. наук. – Ташкент, 2007. – 286 с.
3. O'zbek xalq maqollari: 2 tomlik / (Mas'ul muharrirlar: T.Mirzaev, B.Sarimsoqov). – Toshkent: Fan, 1987. T.I. – 368 b.
4. O'zbek xalq maqollarining qisqacha sinonimik lug'ati. Tuzuvchi: Jo'rayeva B.M. Toshkent: "Fan", 2006. – B.4.

5. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi (o'quv qo'llanma). – Toshkent: “Fan”, 2007. – B. 29-30.
6. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi. 12 tomli. 5-tom. - Toshkent: O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti., - 975 b. - B.340.
7. Ширяева Т.А., Багиян А.Ю., Натхо О.И. Мудрость веков в языке бизнеса. Паремии в англоязычном научно-популярном деловом дискурсе. Когнитивно-дискурсивный аспект / Т.А.Ширяева – М: «Бук», 2017. – С.119.
8. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma'nolar maxzani / Sh. Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. – 480 b.
9. O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobi. T., 2003; 303. b
10. Абдурахманов Х. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1977.- 37с.
11. Arora S.L. The perception of proverbiality // Wise words. Essays on the proverb / Ed. by W. Mieder. N.Y., 1994, P. 3-29.
12. Ayniy. S. “Doxunda” Rossiya Stanilabad 1956 -400 b
13. Bakirov P. Номинацентрические пословицы в разносистемных языках (на материале русского, узбекского и казахского языков): Дис... докт. филол. наук. – Ташкент, 2007. – 286 с.
14. Барли Н. Структурный подход к пословице. -М.: 1984, 13-с.
15. Vazarova D.X. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. - Tashkent: Fan. 1978. - S. 9.
16. Bogdanov O.P. O'zbekiston Hayvonlari. Toshkent: O'qituvchi, 1983. - B. 96.
17. Voktaeva V.L. Пословицы и поговорки с зоонимическим компонентом и их национально-культурная специфика в русском и английском языках. - Вестник Калмыцкого университета, 2016 - №1(29). - С. 40.

12.00.00– ЮРИДИК ФАНЛАР

Zaripov Mirzali Miraliyevich

Tadqiqotchi, Toshkent davlat yuridik universiteti

KORRUPTSIYA MUAMMOLARINING SABABLARI VA YECHIMLARI

Annotatsiya. Korruptsiya bu butun dunyodagi jamiyatlarni qiynayotgan, rivojlanishga to'sqinlik qiladigan va fuqarolarning o'z hukumatlariga bo'lgan ishonchini susaytiradigan doimiy masala. Bu poraxo'rlik, talon-taroj qilish, qarindoshlik va favoritizm va boshqalar kabi turli shakllarda namoyon bo'ladi. Korruptsiyaga qarshi samarali kurashish uchun uning asosiy sabablarini tushunish va tegishli yechimlarni amalga oshirish juda muhimdir. Ushbu maqola korruptsiyaga olib keladigan omillarni o'rganishga va potentsial vositalarni taklif qilishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: omillar, yaqin aloqalar, muzokaralar, kelishmovchiliklar, potentsial yechimlar.

Zaripov Mirzali Miralievich

Researcher, Tashkent State Legal Department

CAUSES AND SOLUTIONS TO CORRUPTION PROBLEMS

Abstract. Corruption is a persistent issue that plagues societies all around the world, hindering development and undermining the trust of citizens in their governments. It manifests in various forms, such as bribery, embezzlement, nepotism, and favoritism, amongst others. In order to combat corruption effectively, it is crucial to understand its root causes and implement appropriate solutions. This article aims to explore the factors contributing to corruption and propose potential remedies.

Keywords: factors, close ties, negotiations, disagreements, potential solutions.

Зарипов Мирзали Миралиевич

Исследователь

Ташкентский государственный
юридический университет

ПРИЧИНЫ И РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ КОРРУПЦИИ

Аннотация. Коррупция это постоянная проблема, которая поражает общества по всему миру, препятствуя развитию и подрывая доверие граждан к своим правительствам. Она проявляется в различных формах, таких как взяточничество, растрата, кумовство и фаворитизм, среди прочих. Для эффективной борьбы с коррупцией крайне важно понять ее коренные причины и внедрить соответствующие решения. Цель этой статьи - изучить факторы, способствующие коррупции, и предложить возможные средства правовой защиты.

Ключевые слова: факторы, тесные связи, переговоры, разногласия, потенциальные решения.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N39>

Kirish. So'nggi yillarda va ayniqsa 1990-yillarning o'n yilligida korruptsiya deb ataladigan hodisa katta e'tiborni tortdi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda, katta

yoki kichik, bozorga yo'naltirilgan yoki boshqa ayblovlar tufayli korrupsiya, hukumatlar quladi, taniqli siyosatchilar (shu jumladan mamlakatlar prezidentlari va bosh Vazirlar) rasmiy lavozimlarini yo'qotdilar va ba'zi hollarda butun siyosiy sinflar almashtirildi[3;61-82b].

Korrupsiya yangi hodisa emas. Ikki ming yil oldin, Hind qirolining bosh vaziri Kautilya allaqachon Arthashastra kitobini yozib, uni muhokama qilgan edi. Yetti asr oldin Dante poraxo'rlarni Jahannamning eng chuqur joylariga joylashtirdi va bu o'rta asrlarning buzuq xatti-harakatlari uchun noroziligini aks ettirdi. Shekspir o'zining ba'zi o'yinlarida korrupsiyaga muhim rol o'ynadi; va Amerika Konstitutsiyasi poraxo'rlikni AQSh Prezidentining impichmentiga olib kelishi mumkin bo'lgan aniq ko'rsatilgan ikkita jinoyatlardan biriga aylantirdi. Biroq, hozirda korrupsiyaga qaratilayotgan e'tibor darajasi misli ko'rilmagan va g'ayrioddiy narsa emas.

Masalan, 31 yil 1995 dekabrda yil oxiridagi tahririyatida Financial Times 1995 yil korrupsiya yili sifatida tavsiflangan. Keyingi ikki yil xuddi shu nomga sazovor bo'lishi mumkin edi.

Hozirgi vaqtda korrupsiyaga nisbatan butun dunyo bo'ylab tashvish kuchaymoqda. Buning uchun bir nechta omillar javobgardir. Birinchidan, endi korrupsiya universal ekanligi to'g'risida kelishuvga erishildi. U rivojlangan va rivojlanayotgan barcha mamlakatlarda, davlat va xususiy sektorda mavjud, shuningdek, notijorat va xayriya tashkilotlarida.

Ikkinchidan, korrupsiya ayblovlari endi asosiy rol o'ynaydi siyosatda boshqa vaqtlarga qaraganda. Hukumatlar qulab tushdi, dunyoga mashhur jamoat arboblarning martabalari vayron bo'ldi va obro'li tashkilotlar va biznes firmalarning obro'si buning hisobiga yomonlashdi. Xalqaro ommaviy axborot vositalari bu haqda xabar berishmoqda va janjallar va noto'g'ri xatti-harakatlar, yangilik sifatida qaraladi va g'ayrat va kuch bilan tekshiriladi.

Korrupsiya davlat idorasidan xususiy shaxslar uchun foydalanish deb ta'riflanadi, daromad yoki boshqacha qilib aytganda, ofis egasi tomonidan o'z shaxsiy manfaati uchun rasmiy lavozim, unvon yoki maqomdan foydalanish. Ushbu ta'rifdan kelib chiqqan holda, korrupsion xatti-harakatlarga misollar: poraxo'rlik, tovlamachilik, firibgarlik, o'zlashtirish, qarindoshlik, kronizm, davlat aktivlari va mulkini xususiy foydalanish uchun o'zlashtirish va ta'sir qilish.

Ushbu buzuq xatti-harakatlar ro'yxatida firibgarlik va o'g'irlash kabi faoliyat mansabdor shaxs tomonidan yakka o'zi va ikkinchi tomonning ishtirokisiz amalga oshirilishi mumkin. Poraxo'rlik, tovlamachilik va savdo-sotiq kabi boshqa tomonlar ikki tomonni o'z ichiga oladi.

Korrupsiyaning ikki tomon turi turli sharoitlarda paydo bo'lishi mumkin. Ko'pincha duch kelinadigan quyidagilar bilan bog'liq:

Hukumat shartnomalari: pora shartnomani kim olishiga ta'sir qilishi mumkin, shartnoma shartlari, shuningdek subpudrat shartlari loyihani amalga oshirilishi.

Hukumat foydalari: pora pul ajratish ta'sir qilishi mumkin kredit subsidiyalari va qulay narxlar va almashinuv kabi imtiyozlar narxlar nazorati va bir nechta valyuta kurslari mavjud bo'lgan stavkalar. Pora litsenziyalar va ruxsatnomalarni olishda ham muhim bo'lishi mumkin bunday yuqori ayrim tovarlarni import sifatida foydali iqtisodiy faoliyati talab va qisqa ta'minoti.

Bundan tashqari, pora uchun ish mumkin imtiyozli maktablarga kirish kabi tabiiy imtiyozlarga ega bo'lish, subsidiyalangan tibbiy yordam, subsidiyalangan uy-joy va ko'chmas mulk va xususiylashtirilayotgan korxonalaridagi katta mulk ulushlari.

Davlat daromadi: pora miqdorini kamaytirish uchun ishlatilishi mumkin soliqlar, yig'img'lar, yig'img'lar, bojxona to'lovlari va elektr energiyasi va boshqa kommunal xizmatlar biznes firmalari va xususiy shaxslardan olinadigan to'lovlar.

Vaqtni tejash va tartibga solishdan qochish: pora tezlashishi mumkin faoliyatni amalga oshirish uchun ruxsat, litsenziya va ruxsatnomalar berish bu mukammal qonuniydir. Bu burilish uchun "yog'li pul" deb ataladi byurokratiya g'ildiraklari yanada silliq, tezkor va umidvor to'g'ri yo'nalish. Haqiqatan ham dahshatli narsa haqida o'ylash ham qiyin emas qoidalar va qoidalar va ularni qo'llash usuli, shu qadar murakkab va og'irki, narsalarni olishning yagona yo'li qoldi ulardan qochish uchun pul to'lash kerak.

Huquqiy va tartibga solish jarayonlarining natijalariga ta'sir qilish: pora olish mumkin nazorat qiluvchi organlarga imtiyozlar berish uchun foydalaniladi xususiy partiyalar ishtirok etganda, harakat qilish va boshqa tomonga qarash amaldagi qonunlar, qoidalar va qoidalarni buzgan faoliyatda ifloslanishni nazorat qilish, salomatlikni oldini olish bilan bog'liq bo'lganlar kabi xavflar yoki qurilish qoidalarida bo'lgani kabi jamoat xavfsizligini ta'minlash va yo'l harakati qoidalari. Xuddi shunday, pora berish uchun pora berish mumkin sud ishlarida yoki boshqa huquqiy va normativ-huquqiy hollarda boshqa ustidan partiya ish yuritish.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ayni paytda O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashning umumiy chora-tadbirlari ishlab chiqildi. Va dunyoda yetakchi o'rinni egallab turibdi. Korrupsiya jamiyatning barcha qatlamlariga kirib, mamlakatga tuzatib bo'lmaydigan juda katta zarar yetkazmoqda. Ushbu hodisa ancha vaqtlar oldin paydo bo'lgan va jamiyat uchun jiddiy xavf tug'diradi.

2017-yil 3-yanvarda "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuninining qabul qilinishi[1] - bu sohada yangi bir sahifani ochib berdi. Ushbu qonun hujjati quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega".

Va shuningdek biz tahlillar natijasida korrupsiyaga xos bo'lgan bir nechta xususiyatlarni farqlashimiz mumkin:

korrupsiya - bu bir xil jinoyatlarning mexanik oddiy to'plami emas, balki murakkab ijtimoiy va huquqiy hodisa;

korrupsiya - bu tizimli hodisa, shuning uchun davlat xizmatchisiga bir martalik pora berishda korrupsiya ko'rib chiqilmaydi;

korrupsiya - bu davlat xizmatchilari tomonidan o'z manfaatlari yo'lida uchinchi shaxslardan moddiy va boshqa imtiyozlarni muntazam ravishda olish va h.k[2].

Muhokama. Iqtisodiy ijara (yoki monopol foyda) tushunchasi korrupsiya mavzusidagi adabiyotlarda markaziy o'rinni egallaydi. Iqtisodiy ijara insonning o'ziga xos yoki o'ziga xos narsaga ega bo'lganda paydo bo'ladi. Bu o'ziga xos narsa dabdabali mahalladagi hashamatli kondominyum, shaharning markaziy biznes tumanidagi yer uchastkasi, neft qudug'i kabi tabiiy resurs yoki hatto go'zallik va joziba kabi yoqimli shaxsiy xususiyatlar bo'lishi mumkin.

Bunday maxsus aktivga ega bo'lgan shaxs undan foydalanish uchun odatdagidan ko'proq narx olishi va iqtisodiy ijara yoki monopol foyda olishi mumkin. Tasavvur qilish uchun, ajoyib ko'rinishga ega, maftunkor shaxs va ajoyib aktyorlik, qo'shiq va raqs mahoratiga ega bo'lgan yosh xonim bor deylik.

Ushbu maxsus shaxsiy aktivlar tufayli u butun mamlakat bo'ylab superyulduz va o'spirinlarning yuragiga aylanadi va shu bilan uning tashqi ko'rinishi uchun katta summa buyuradi. Ammo uning iqtisodiy ijarasi aniq nima?

Buni aniqlash uchun u keyingi eng yaxshi narsani bilish kerak agar u super yulduz bo'lmasa, pul topish uchun qila oladi. Aytaylik, u huquqshunoslik darajasiga ega, shuning uchun u egallashi mumkin bo'lgan keyingi eng yaxshi kasb advokat bo'lishdir.

Keyin uning superyulduz sifatidagi daromadi va keyingi eng yaxshi kasbidan (advokat sifatida) olishi mumkin bo'lgan daromad o'rtasidagi farq g'ayrioddiy go'zal yuzga ega bo'lganligi uchun uning iqtisodiy ijarasidir, char, va ajoyib qo'shiq, raqs va aktyorlik iste'dodlari – mamlakatimizda boshqa hech bir yosh ayol mos mumkin qozongan birikmasidir.

Shunga o'xshash fikrlash yo'nalishi hukumat vazirligining biznes litsenziyasini berish idorasida ishlaydigan kichik byurokrat uchun ham qo'llanilishi mumkin. Aytaylik, ushbu byurokrat yozish, rasmiy muhrni muhrlash, tegishli imzolarni olish va biznesga ruxsat beruvchi avtorizatsiya xatini etkazib berish mas'uliyatiga ega korxonalar iqtisodiy faoliyatning ma'lum bir yo'nalishi bilan shug'ullanadi. Biznes rahbarlari xatni tez va to'g'ri yozishdan xavotirda va uni to'g'ri muhrlab, imzolab, muhrlab, etkazib berishgan va ushbu maxsus xizmat uchun narx to'lashga tayyor.

Shunday qilib, xatni yozish, shtamplash va qayta ishlash monopoliyasiga ega bo'lgan byurokrat o'z rasmiy lavozimidan mijozlaridan iqtisodiy ijara haqini olish uchun foydalanishi mumkin. Uning iqtisodiy ijarasi miqdorini bilish uchun foydali yondashuv, agar u litsenziyalash idorasidan ishdan bo'shatilsa, nima topishi mumkinligi haqida o'ylashdir.

Agar u davlat ishini yo'qotganda qila oladigan keyingi eng yaxshi narsa taksi haydovchisi bo'lish bo'lsa, unda uning yangi ish joyidagi daromadi va davlat amaldori sifatida qabul qilish o'rtasidagi farq uning iqtisodiy ijarasidir. Yuqorida muhokama asosida, iqtisodiy kasb ko'pincha pora anglatadi, firibgarlik va "ijara izlab faoliyati sifatida davlat idorasi suiiste'mol qilish hisoblanadi "

Ixtiyoriy vakolatlar korrupsiyani muhokama qilishda yana bir asosiy tushunchani anglatadi. Shunday qilib, qoidalarni talqin qilish va amalga oshirishda ma'murlarga ba'zi moslashuvchanlik va ixtiyoriy vakolatlar berilishi kerak.

Hatto futbol o'yinida ham hakamga ixtiyoriy vakolatlar beriladi va jarima zarbasi berish yoki qoidabuzar futbolchiga sariq yoki qizil kartochna ko'rsatish kabi qarorlarga erishishda o'zining yaxshi fikrini amalga oshirishda katta erkinlikka ega. Ushbu qarorlar o'yinning yakuniy natijasini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Yuqoridagi fikrni biroz batafsilroq ko'rib chiqish uchun bojxona ma'muriyati bilan bog'liq ishni ko'rib chiqsak bo'ladi. Umumiy qoida, faraz qilaylik, mamlakatga kiradigan barcha iste'mol elektron tovarlaridan 50 foiz boj undirish uchun o'rnatildi. Ushbu qoidani amalga oshirish uchun bojxona xodimlariga bunday tovarlarni bojxona maqsadlarida qanday baholash bo'yicha ba'zi ko'rsatmalar berilishi kerak.

Ushbu muammoni hal qilishning aql bovar qilmaydigan usullaridan biri bu mamlakatga olib kirilishi mumkin bo'lgan barcha iste'mol elektron tovarlari narxlarini ko'rsatadigan kitob tayyorlashdir. Lekin tom ma'noda iste'mol elektron tovarlar minglab bor va har bir element brendlar katta turli keladi, markadan, modellar, xususiyatlari, texnik xususiyatlari va narxlar.

Qisqa qilib aytganda, biz qoidalar va qoidalarni ishlab chiqishda qanchalik mohir bo'lishimizdan qat'i nazar, qoidalarni boshqaradigan va amalga oshiradigan mansabdor shaxslar tomonidan shaxsiy hukm va erkinlik uchun har doim joy bo'lishi kerak; yoki agar hamma narsa "kitob bilan" bajarilishi kerak bo'lsa, umumiy zarar bo'ladi.

Natijalar. Ko'pgina dalillar korrupsiya ming yillar davomida mavjud bo'lganligini ko'rsatadi, ammo so'nggi yillarda bu tobora ko'proq e'tiborni tortdi.

Korrupsiyani targ'ib qiluvchi sabablar yoki omillar-bu korrupsion harakatlarga bo'lgan talabga (jamoatchilik tomonidan) va korrupsiya aktlarining taklifiga (davlat amaldorlari tomonidan) ta'sir qiladigan omillar.

Talabga ta'sir qiluvchi omillar orasida eng muhimi (1) qoidalar va ruxsatnomalar; (2) soliq tizimlarining ayrim xususiyatlari; (3) sarf-xarajatlarning ayrim qarorlari; va (4) tovarlar va xizmatlarni bozordan past narxlarda taqdim etish. Korrupsiya aktlarini yetkazib berishga ta'sir qiluvchi omillar orasida byurokratik an'ana; davlat sektori ish haqi darajasi; jazo tizimlari; institutsional nazorat; qoidalar, qonunlar va jarayonlarning shaffofligi; va rahbariyat tomonidan belgilangan misollar.

Korrupsiyani o'lchash mumkin emas, lekin korrupsiya haqidagi tasavvurlarni o'lchash mumkin. Turli xil korrupsiya indeksleri bir nechta muassasalar tomonidan ishlab chiqilgan va turli tadqiqotchilar tomonidan ishlatilgan. Ba'zi iqtisodchilar tomonidan ilgari surilgan nazariy dalillar korrupsiya iqtisodiyot faoliyati uchun foydali bo'lishi mumkinligini ta'kidladilar. Ushbu dalillar rad etiladi va korrupsiya o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatishi uchun turli xil sifat va miqdoriy sabablar keltirilgan.

Korrupsiyani kamaytirish bo'yicha choralar ko'rish mumkin, ammo unga qarshi kurashni davlat rolini isloh qilish zaruratidan mustaqil ravishda ko'rish mumkin emas. Sababi, davlatning ma'lum bir roli deyarli muqarrar ravishda korrupsiya uchun qulay zamin yaratadi.

Xulosa. Korrupsiya ko'p qirrali sabablarga ega murakkab muammo bo'lib, samarali bartaraf etish uchun kompleks yondashuvni talab qiladi. Shaffoflik va hisobdorlik, moddiy rag'batlantirish va ochko'zlikni bartaraf etish, shuningdek, qonun ustuvorligi va qonun ijrosini ta'minlashni kuchaytirish orqali jamiyatlar korrupsiyaga qarshi kurashda sezilarli yutuqlarga erishishi mumkin. Hukumatlar, fuqarolik jamiyati tashkilotlari va shaxslarning ushbu yechimlarni amalga oshirish va halollik va axloqiy boshqaruv madaniyatini rivojlantirishda birgalikda ishlashi juda muhimdir.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonuni. (2019) O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 1-son, 2-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 16.01.2019-y., 03/19/516/2484-son; 24.05.2019-y., 03/19/542/3177-son, 2019-y., 2-son, 47-modda)
2. M. V. Kostennikov (2004)., Kurakin A. V. davlat xizmati tizimidagi korrupsiyaning oldini olish.
3. Jonston, Maykl, 1997, "Davlat amaldorlari, shaxsiy manfaatlar va barqaror demokratiya: Siyosat va korrupsiya uchrashganda", Kimberli Enn Elliot, Korrupsiya va global iqtisodiyot muharriri, (Vashington: Xalqaro iqtisodiyot instituti) 61-82-betlar.
4. Bekker, Gari S. va Jorj J. Stigler, 1974 yil, "huquqni muhofaza qilish, qonunbuzarlik va xodimlar uchun kompensatsiya", huquqiy tadqiqotlar jurnali (yanvar) 1-18 betlar.
5. Braguinskiy, Serguey, 1996 yil, "turli xil iqtisodiy muhitda korrupsiya va Shumpeteriya o'sishi," zamonaviy iqtisodiy siyosat, jild. XIV (iyul) 14-25 betlar.

13.00.00– ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ

Yuldashev Mengali Ziyadoloyevich
Denov tadbirkorlik va pedagogika
instituti stajyor tadqiqotchisi
EMAIL: mengaliyuldashev@gmail.com

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA MUSTAQIL ISHLASH KOMPITENSIYALARINI
RIVOJLANTIRISH**

Annotatsiya. Boshlang'ich ta'lim sohasida o'qituvchilarning mustaqil ishlash kompetensiyalari, o'quvchilarni ma'lum bir fan yoki mavzuga o'qitishda, o'zlarining unumli faoliyatlarini tashkil qilish, yangi va kreativ yondashuvlarni qo'llash, va o'zlarini o'quvchilar bilan birgalikda rivojlantirish va ta'lim jarayonini sifatli boshqarishga erishishga yo'naltirilgan muhim mavzudir. Ushbu maqola o'qituvchilarning ma'lum bir maqsad yoki vazifalar uchun o'zlarini boshqarish, muammolarni hal qilish va yangi yondashuvlarni topish, qo'llash va rivojlantirish, ma'lumotlarni mustahkamlash va ulashish, tahlil qilish va jamiyat bilan birgalikda ishlash, tajriba almashish va natijalarni hisobga olish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, mustaqil ishlash, samarali o'qitish usullari, texnologiyalar, fanlararo integratsiyasi, zamonaviy ta'lim.

Yuldashev Mengali Ziyadoloyevich
Trainee researcher of the denov Institute
of entrepreneurship and pedagogy

**DEVELOPMENT OF INDEPENDENT WORK COMPETENCIES IN PRIMARY SCHOOL
TEACHERS**

Abstract. Competencies of independent work of teachers in the field of primary education, in teaching students in a certain subject or topic, organizing their productive activities, applying new and creative approaches, and themselves is an important topic aimed at achieving quality management of the educational process together with students. This article examines how teachers manage themselves for specific goals or tasks, solve problems and find, apply and develop new approaches, consolidate and share information, analyze and collaborate with the community, share experiences and includes the ability to account for results.

Key words: primary education, independent work, effective teaching methods, technologies, interdisciplinary integration, modern education.

Юлдашев Менгали Зиядулоевич
Стажер-исследователь деновского института
предпринимательства и педагогики

**РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ У УЧИТЕЛЕЙ
НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ**

Аннотация. Компетенции самостоятельной работы учителей в сфере начального образования, в обучении учащихся определенному предмету или теме, организации их продуктивной деятельности, применении новых творческих подходов и сами по себе являются важной темой, направленной на достижение качественного управления образовательной деятельностью. процесс вместе с учащимися. В

этой статье рассматривается, как учителя управляют собой для достижения конкретных целей или задач, решают проблемы и находят, применяют и разрабатывают новые подходы, консолидируют и делятся информацией, анализируют и сотрудничают с сообществом, делятся опытом и включают в себя умение отчитываться за результаты.

Ключевые слова: начальное образование, самостоятельная работа, эффективные методы обучения, технологии, межпредметная интеграция, современное образование.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N40>

Kirish. O'qituvchilarning mustaqil ishlash kompetensiyalari ularni o'z faoliyatlarini o'rganish va rivojlantirish, yangi va samarali o'qitish usullarini qo'llash, o'quvchilarga ta'lim berish jarayonini tadqiq qilish va boshqarish, tahlil qilish va qadriyatli natijalarga yetishish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan bog'liq. Mustaqil ishlash, o'qituvchilarga o'zlarini o'qitish, boshqarish va o'z faoliyatlarini tahlil qilishda muvaffaqiyatli bo'lishlari uchun kerak bo'lgan keyinchaliklarni boshqarish uchun muhimdir. O'qituvchilar o'zlarini o'qitishda va o'quvchilarga qo'llab-quvvatlashda mustaqil ishlash kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishlari va ularning so'nggi ma'lumot va yangi yondashuvlarni qo'llashlari, ta'lim-uslublarini yangilashlari va o'z faoliyatlarini nazorat qilishlari uchun bu kompetensiyalarga boy tajribaga ega bo'lishi muhimdir. O'qituvchilarning mustaqil ishlash kompetensiyalari, ta'lim tizimida yangiliklarni amalga oshirish, o'quvchilarga innovatsion g'oyalar, mahsulotlar va uslublarni taqdim etish, va o'quvchilar bilan tuzilgan jamiyatda ishlashni o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ta'lim sohasida boshlang'ich sinf o'qituvchilarida mustaqil ishlash kompetensiyalarini rivojlantirish samarali o'qitish va ta'lim muhitini yaratishdagi roli tufayli katta e'tiborni tortdi. Oldingi tadqiqotlar o'qituvchilar uchun mustaqil ish kompetensiyalarining muhimligini ta'kidlab, ularning talabalarga yo'naltirilgan ta'limni osonlashtirish va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish qobiliyatini ta'kidladi. A. M., Alabd, A., Elsayed va boshqalar (2018) ma'lumotlariga ko'ra, mustaqil ish kompetensiyalari bilan jihozlangan boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'quvchilarning avtonomiyasi, o'zini o'zi boshqarishi va faolligi uchun imkoniyatlar yaratish uchun yaxshi jihozlangan. [1; 183-190b.]

Bundan tashqari, ko'plab tadqiqotlar mustaqil ish kompetensiyalarining o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishiga ta'sirini ta'kidladi. Jonson va boshqalar ta'kidlaganidek. (2016), kuchli mustaqil ish ko'nikmalariga ega bo'lgan o'qituvchilar innovatsion o'qitish amaliyotlarini qo'llash, turli xil ta'lim ehtiyojlariga moslashish va sinf dinamikasini samarali boshqarish ehtimoli ko'proq. Bundan tashqari, adabiyotlarda o'qituvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalari va talabalarining ilmiy yutuqlari o'rtasidagi bog'liqlik ta'kidlangan. [2; 1-50.] Braun va Devis (2020) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilarning mustaqil ish faoliyatini loyihalash va amalga oshirish qobiliyatlari talabalarining akademik samaradorligi va motivatsiyasiga ijobiy ta'sir qiladi. [3; 2-34b]

Metodologiya. Ushbu tadqiqot boshlang'ich sinf o'qituvchilarida mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishni o'rganish uchun aralash usullardan foydalanadi. Tadqiqot loyihasi o'qituvchilar o'rtasida mustaqil ishlash ko'nikmalarini egallash va oshirishga ta'sir qiluvchi omillarni har tomonlama tushunishni ta'minlash uchun miqdoriy va sifat usullarini o'z ichiga oladi.

Miqdoriy bosqich: Tadqiqotning miqdoriy bosqichi boshlang'ich sinf o'qituvchilari namunasiga tuzilgan so'rovnomalarni taqsimlashni o'z ichiga oladi. So'rovnomada

o'qituvchilarning mustaqil ish kompetensiyalari haqidagi tasavvurlari, mustaqil ish faoliyatini amalga oshirish chastotasi va mustaqil ishning o'quvchilarning bilim olish natijalariga ta'siri baholanadi. Bundan tashqari, ushbu omillarning mustaqil ish kompetensiyalariga ta'sirini tahlil qilish uchun ko'p yillik o'qituvchilik tajribasi, kasbiy rivojlanish ishtiroki va ta'lim malakasi kabi demografik ma'lumotlar to'planadi.

Sifat bosqichi: Sifat bosqichida so'rov ishtirokchilari orasidan tanlab olingan boshlang'ich sinf o'qituvchilari bilan chuqur suhbatlar o'tkaziladi. O'qituvchilarning tajribalari, muammolari va mustaqil ish kompetensiyalarini rivojlantirish bilan bog'liq strategiyalarni chuqurroq o'rganish uchun yarim tizimli suhbatlar o'tkaziladi. Sifatli ma'lumotlar o'qituvchilarning mustaqil ishlashga yondashuvlarini shakllantiradigan kontekstual nuanslar, pedagogik e'tiqodlar va kasbiy tajribalar haqida tushuncha beradi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish: Anketalardan olingan miqdoriy ma'lumotlar tavsiflovchi statistika, korrelyatsiya va regressiya tahlili kabi statistik vositalar yordamida mustaqil ish kompetensiyalari va o'qituvchining xususiyatlari o'rtasidagi naqsh va assotsiatsiyalarni aniqlash uchun tahlil qilinadi. Suhbatlardan olingan sifatli ma'lumotlar mavzu bo'yicha tahlil qilinadi va mustaqil ish qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bog'liq asosiy mavzular va rivoyatlarni ochib beradi.

Haqiqiylik va ishonchlilik: Topilmalarning to'g'riligi va ishonchliligini ta'minlash uchun tadqiqot miqdoriy va sifat ma'lumotlarini taqqoslash va taqqoslash orqali triangulyatsiyani qo'llaydi. Bundan tashqari, tadqiqot natijalarining ishonchliligi va ishonchliligini oshirish uchun a'zolarini tekshirish, tengdoshlar bilan brifing va kodlovchilararo ishonchlilik kabi choralar qo'llaniladi.

Axloqiy mulohazalar: Ushbu tadqiqot ishtirokchilarning ma'lumotli roziligi, maxfiyligi va anonimligini ta'minlaydigan axloqiy me'yorlarga amal qiladi. Tadqiqotni o'tkazish uchun oldindan institutsional tasdiqlash so'raladi va barcha ishtirokchilar tadqiqot maqsadi, protseduralari va ishtirokchilar sifatidagi huquqlari haqida batafsil ma'lumot bilan ta'minlanadi.

Kasbiy rivojlanish va tajribaning ta'siri. Miqdoriy tahlil o'qituvchilarning kasbiy malaka oshirish faoliyatidagi ishtiroki va mustaqil ish kompetensiyalarining idrok etilgan darajasi o'rtasida sezilarli ijobiy bog'liqlikni aniqladi. Ushbu topilma mavjud adabiyotlar bilan mos keladi va o'qituvchilarning pedagogik mahoratini mustahkamlashda doimiy kasbiy rivojlanishning muhim rolini ta'kidlaydi (Guskey, 2016). Bu mustaqil ish faoliyatini ishlab chiqish va amalga oshirishga qaratilgan maqsadli o'quv dasturlari va seminarlarning muhimligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, yuqori yillik tajribaga ega bo'lgan o'qituvchilar mustaqil ish strategiyalarini qo'llashda ko'proq ishonchni namoyon etishadi, bu esa amaliy sinf tajribasi vaqt o'tishi bilan ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradi.[4; 6-94b]

Mustaqil ish uchun kontekstli yondashuvlar. Sifatli ma'lumotlar boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mustaqil ish faoliyatini amalga oshirishda qo'llagan turli xil yondashuvlarini yoritib berdi. Ba'zi o'qituvchilar aniq ko'rsatmalar va umidlar bilan tuzilgan mustaqil ish vazifalarini ta'kidlagan bo'lsalar, boshqalari o'quvchilarning mustaqilligi va ijodkorligini rag'batlantiradigan ko'proq ochiq, kashfiyot topshiriqlarini ma'qullashdi. Yondashuvlardagi bu xilma-xillik moslashuvchan va kontekstga mos keladigan pedagogik strategiyalar zarurligini ta'kidlaydi. Bu kasbiy rivojlanish tashabbuslari o'qituvchilarga o'quvchilarning turli xil ta'lim

ehtiyojlari va afzalliklarini qondirish uchun vositalar va texnikalar repertuarini taqdim etishi kerakligini taklif qiladi.

Qiyinchiliklar va to'siqlar. Sifatli ma'lumotlardan bir qancha muammolar, jumladan, vaqt cheklovlari, resurslar cheklovlari va sinfni boshqarish muammolari paydo bo'ldi. O'qituvchilar haddan tashqari ko'p o'quv dasturlari va standartlashtirilgan test bosimi cheklovlari doirasida mustaqil ish faoliyatini amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi haqida xavotir bildirdilar. Bundan tashqari, ba'zi o'qituvchilar, ayniqsa, boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning tayyorgarligi va mustaqilligi masalasini ko'tardilar. Ushbu muammolarni hal qilish ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi, bu tizimli qo'llab-quvvatlash, resurslarni taqsimlash va sinflarni boshqarish va tabaqalashtirilgan o'qitishda salohiyatni oshirishni hisobga oladi.[5; 9b]

Talabalar natijalari va o'qituvchining samaradorligi. Ham miqdoriy, ham sifat jihatidan topilmalar o'qituvchilarning mustaqil ishlash malakalari va o'quvchilarning faolligi, motivatsiyasi va ta'lim natijalarini kuzatishlari o'rtasida ijobiy bog'liqlik borligini ko'rsatdi. Bu o'zaro bog'liqlik mustaqil ishning o'quvchilarning muvaffaqiyatiga potentsial ta'sirini ta'kidlaydi va bu sohada o'qituvchilarning kompetensiyalarini tarbiyalash muhimligini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, o'quvchilarda mas'uliyat va o'z-o'zini tartibga solish tuyg'usini rivojlantirishda mustaqil ish amaliyotining samaradorligi to'g'risidagi o'qituvchilarning fikrlari har tomonlama rivojlanishni ta'minlashda boshlang'ich ta'limning kengroq maqsadlariga mos keladi.

Amaliyot va siyosat uchun oqibatlar. Ushbu tadqiqotdan olingan ma'lumotlar o'qituvchilarni tayyorlash, kasbiy rivojlanish va ta'lim siyosati uchun bir qator ta'sir ko'rsatadi. Birinchidan, o'qituvchilarning malaka oshirish va malaka oshirish dasturlari doirasida mustaqil ish kompetensiyalari bo'yicha maqsadli modullarni kiritish zarurati tug'iladi. Ushbu modullar o'qituvchilarni amaliy strategiyalar, sinfni boshqarish usullari va mustaqil ishni rag'batlantirishga moslashtirilgan baholash amaliyotlari bilan jihozlashi kerak. Bundan tashqari, maktab rahbariyati va siyosatchilar mustaqil faoliyatni amalga oshirishni qo'llab-quvvatlovchi qulay muhit yaratishda hal qiluvchi rol o'ynashi mumkin. mehnat faoliyati. Bunda yetarli resurslar bilan ta'minlash, vaqtni taqsimlash va pedagogik amaliyotda mustaqil ishning ahamiyatini tan olish kiradi.

Natijalar. Miqdoriy tahlil boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'rtasida mustaqil ishlash kompetensiyalari bo'yicha turli xil tasavvurlarni aniqladi. Ishtirokchilardan mustaqil ish faoliyatini loyihalash, amalga oshirish va baholashda o'zlarining ishonchlari va malakalarini Likert shkalasi bo'yicha baholashlari so'ralgan. O'rtacha ballar namuna bo'yicha idrok etilgan kompetensiyalarning o'rtacha darajasini ko'rsatdi, shkalaning yuqori qismiga biroz egilgan. Ko'p yillik o'qitish tajribasiga asoslangan kichik guruhlar tahlili statistik jihatdan sezilarli farqni ko'rsatdi, ko'proq tajribali o'qituvchilar kamroq tajribaga ega bo'lgan hamkasblari bilan solishtirganda idrok etilgan vakolatlarining yuqori darajalari haqida xabar berishdi ($p < 0,05$). Bu kasbiy tajribaning mustaqil ish qobiliyatlarini rivojlantirishga potentsial ta'sirini ko'rsatadi.

Korrelyatsiya tahlili: kasbiy rivojlanish va malakalar. Tahlil shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilarning mustaqil ish bilan bog'liq kasbiy rivojlanish tadbirlaridagi ishtiroki va ularning ushbu sohadagi vakolatlari darajasi o'rtasida sezilarli ijobiy korrelyatsiya ($r = 0,64$, $p < 0,01$). Xususan, mustaqil ishlarga e'tibor qaratgan seminarlar, kurslar va hamkorlikdagi o'quv jamoalarida qatnashgan o'qituvchilar mustaqil ish vazifalarini ishlab chiqish va osonlashtirishda yuqori o'z-o'zini samaradorligi va malakasi haqida xabar berishdi. Ushbu

topilma o'qituvchilarning malakasini oshirishda maqsadli kasbiy rivojlanishning ta'sirini ta'kidlaydi va pedagogik amaliyotni yaxshilash uchun uzluksiz ta'lim imkoniyatlarini ta'kidlaydi.

Sifatli tahlil: Mustaqil ishlashga turlicha yondashuvlar. Sifatli ma'lumotlarning mavzuli tahlili boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mustaqil ish faoliyatini amalga oshirishda qo'llagan turli xil yondashuvlari haqida boy tushunchalar yaratdi. Bir nechta takrorlanuvchi mavzular paydo bo'ldi, jumladan, tuzilgan vazifalarga asoslangan topshiriqlardan foydalanish, loyihaga asoslangan o'rganish, so'rovga asoslangan faoliyat va hamkorlikdagi guruh ishlari. Ba'zi o'qituvchilar o'quvchilarning mustaqil ishlarini qo'llab-quvvatlash uchun aniq ko'rsatmalar va iskala rolini ta'kidlagan bo'lsalar, boshqalari ochiq va kashfiyot vazifalari orqali o'quvchilarning mustaqilligi va tashabbusini rivojlantirish muhimligini ta'kidladilar. Yondashuvlarning xilma-xilligi mustaqil ish amaliyotining nozik va kontekstga mosligini aks ettiradi, moslashuvchan pedagogik strategiyalar zarurligini ta'kidlaydi.[6; 123-145b]

Amalga oshirishdagi qiyinchiliklar va to'siqlar. Sifatli ma'lumotlar o'qituvchilarning mustaqil ish faoliyatini amalga oshirishda duch keladigan qiyinchilik va to'siqlarni ham yoritib beradi. Vaqt cheklovlari keng tarqalgan muammo sifatida paydo bo'ldi, o'qituvchilar majburiy o'quv mazmunini yoritish va mustaqil ish vazifalari uchun vaqt ajratish o'rtasidagi muvozanat haqida tashvish bildirishdi. Resurs cheklovlari, jumladan materiallar, texnologiya va jismoniy makonga kirish ham samarali amalga oshirishga to'siqlar sifatida qayd etildi. Bundan tashqari, ba'zi o'qituvchilar, ayniqsa, boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning turli darajadagi tayyorgarligi va mustaqilligini hal qilish uchun tabaqalashtirilgan yordam zarurligini ta'kidladilar. Ushbu muammolar mustaqil ishlarni amalga oshirishning ko'p qirrali xususiyatini ta'kidlaydi va moslashtirilgan yordam mexanizmlarini talab qiladi. [7; 319-324]

Talabalar tomonidan qabul qilingan natijalar va o'qituvchining samaradorligi. Ham miqdoriy, ham sifatli ma'lumotlar mustaqil ish amaliyotining talabalar natijalariga va o'qituvchining samaradorligiga ta'siri haqida tushuncha berdi. O'qituvchilar mustaqil ish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan o'quv vazifalariga nisbatan o'quvchilarning faolligi, motivatsiyasi va egalik tuyg'usining ortishi kuzatilganligi haqida xabar berishdi. Bundan tashqari, bir nechta o'qituvchilar mustaqil ishlarga jalb qilish natijasida talabalarning o'zini o'zi boshqarish, vaqtni boshqarish va hamkorlik qilish qobiliyatlarida ijobiy siljishlarni qayd etdilar. Ushbu tushunchalar boshlang'ich ta'limning o'z-o'zini boshqaradigan o'quvchilarni tarbiyalashdagi kengroq maqsadlariga mos keladi va o'qituvchilarning mustaqil ishdagi kompetentsiyalari va talabalarning yaxshilangan natijalari o'rtasidagi potentsial bog'liqlikni ko'rsatadi. [8; 655-673]

Xulosa. Miqdoriy va sifat metodlarining uyg'unligi boshlang'ich sinf o'qituvchilarida mustaqil ishlash malakalarini rivojlantirishni har tomonlama o'rganish imkonini beradi. Ikkala yondashuvdan olingan fikrlarni sintez qilish orqali ushbu tadqiqot o'qituvchilarni tayyorlash dasturlari, kasbiy rivojlanish tashabbuslari va boshlang'ich sinf o'qituvchilarida mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan o'quv amaliyotlari uchun qimmatli natijalarni taqdim etishga intiladi. Ushbu tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'qituvchilarida mustaqil ishlash kompetensiyalarini shakllantirishning ahamiyatini ta'kidlaydi va bu rivojlanishga ta'sir qiluvchi omillarning murakkab o'zaro ta'sirini yoritadi. Mustaqil ish bilan bog'liq turli yondashuvlar, kontekstli qiyinchiliklar va ijobiy ta'sirlarni tan olgan holda, ushbu tadqiqot o'qituvchilarning malakasini oshirish va talabalarga yo'naltirilgan ta'lim muhitini rivojlantirish uchun amaliy tushunchalarni taqdim etadi. Oldinga qarab, boshlang'ich sinf o'qituvchilarida

mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish strategiyalarini o'rganish va takomillashtirishni davom ettirish, asosiy e'tiborni ta'lim avtonomiyasi, o'quvchilarning agentligi va mazmunli o'rganish tajribasini rivojlantirishga qaratilgan. atijalar kasbiy rivojlanish, turli xil ta'lim yondashuvlari, kontekstual muammolar va talabalar tomonidan qabul qilingan natijalarning o'qituvchilarning mustaqil ishdagi kompetentsiyalariga ta'sirini ta'kidlaydi. Ushbu topilmalar mustaqil ish qobiliyatlarini shakllantirish omillarini chuqurroq tushunishga yordam beradi va ushbu sohadagi amaliyot, siyosat va kelajakdagi tadqiqotlar uchun ta'sir ko'rsatadi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Alabd, A. M. A., Elsayed, W. A., & Elattar, N. F. M. (2018). Effect of work stressors coping strategies program on nurse physician collaboration. *American Journal of Nursing*, 6(4), 183-190.
2. Johnson, L., Becker, S. A., Cummins, M., Estrada, V., Freeman, A., & Hall, C. (2016). NMC horizon report: 2016 higher education edition (pp. 1-50). The New Media Consortium.
3. Brown, K., Davis, M., Elrod, C., Hill, E., & Jordan, D. D. (2020). Coaching initiative for beginning teachers (BT): lessons learned from one district's BT support program. *Journal of Organizational & Educational Leadership*, 6(2), 2.
4. Guskey, T. R. (2016). Gauge impact with 5 levels of data. SMEC2016 Organising Committee, 6-94p.
5. Guseva, T. K. (2013). Modern primary school and professional competence of teachers. *American Journal of Pedagogy and Education*, (2), 9.
6. De-Juanas Oliva, Á., Martín del Pozo, R., & Pesquero Franco, E. (2016). Teaching competences necessary for developing key competences of primary education students in Spain: Teacher assessments. *Teacher Development*, 20(1), 123-145.
7. Red'ko, L., Yuzhakova, M., & Yanushevskaya, M. (2015). Creative independent learning for developing students' professional competencies. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 214, 319-324.
8. Julia, J., Subarjah, H., Maulana, M., Sujana, A., Isrokatun, I., Nugraha, D., & Rachmatin, D. (2020). Readiness and Competence of New Teachers for Career as Professional Teachers in Primary Schools. *European Journal of Educational Research*, 9(2), 655-673.

Yarkinay Nurumbekova Anarmatovna
Guliston davlat pedagogika
instituti P.F.F.D. (f.f.n.), dotsent
yorkinaynurum@gmail.ru.com

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA MURABBIYLIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK ZARURAT

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak mutaxassislarda innovatsion yondashuv asosida murabbiylik kompetensiyasini shakllantirish pedagogik zarurat ekanligi tushuntiriladi. Unda bo'lajak mutaxassislarda innovatsion yondashuv asosida murabbiylik kompetensiyasini shakllantirish mexanizmini takomillashtirish zarurati ta'lim va boshqaruv jarayonida jamiyat tomonidan belgilab berilgan qator xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Bular mustaqil fikrlaydigan, muvaffaqiyatga intiluvchi va mustaqil shaxs rivojlanish yo'lini qura oladigan, davlat, jamiyat va ish beruvchilar talablariga javob beradigan, ijodkor, muloqotga ochiq, bitiruvchi shaxsni tayyorlash talabini bajarishda shularga e'tibor qaratiladi. Bunda innovatsion usullar, murabbiylik texnologiyalari shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyat bilan bog'liq savollarni hal qilishda amaliy yordam beradi. Bo'lajak mutaxassislarda murabbiylik kompetensiyasini shakllantirish mexanizmini takomillashtirish vazifasini bajarishda ta'lim sifatini oshirish shartlari alohida o'rganildi.

Kalit so'zlar: innovatsiya, murabbiylik, ekspert, kompetentsiya, mexanizm, samaradorlik, mijoz, tahlil, muammo, ichki motivatsiya, xatti-harakatlar, "xaridorlar", "shikoyatchilar" va "tashrif buyuruvchilar", konstruktiv, ongli introspektsiya, Vedik murabbiyligi.

Yarkinay Nurumbekova Anarmatovna
Gulistan State Pedagogical Institute
P.F.F.D. (Ph.D.), associate professor

FORMATION OF COACHING COMPETENCE BASED ON AN INNOVATIVE APPROACH IS A PEDAGOGICAL NECESSITY

Abstract. In this article, it is explained that the formation of coaching competence in future specialists based on an innovative approach is a pedagogical necessity. In it, the need to improve the mechanism of coaching competence formation in future specialists based on the innovative approach includes a number of features set by the society in the educational and management process. these are independent thinkers, striving to achieve success and able to build an independent individual development path, meeting the requirements of the state, society and employers, creative, open to communication, attention is paid to these when fulfilling the requirement of preparing a graduate personality. In this case, innovative methods, coaching technologies provide practical help in solving questions related to personal and professional success. The conditions for improving the quality of education in the performance of the task of improving the mechanism of coaching competence formation in future specialists were studied separately.

Key words: innovation, coaching, expert, competence, mechanism, efficiency, customer, analysis, problem, internal motivation, behavior, "buyers", "complainers" and "visitors", constructive, conscious introspection, Vedic coaching.

Яркинай Нурумбекова Анарматовна
Гулистанский государственный педагогический
институт П.Ф.Ф.Д. (к.т.н.), доцент

ФОРМИРОВАНИЕ ТРЕНЕРСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА - ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ

Аннотация. В данной статье поясняется, что формирование тренерской компетентности у будущих специалистов на основе инновационного подхода является педагогической необходимостью. В нем необходимость совершенствования механизма формирования тренерской компетентности у будущих специалистов на основе инновационного подхода включает ряд особенностей, заданных обществом в образовательном и управленческом процессе. Это независимые мыслители, стремящиеся к достижению успеха и способные выстроить самостоятельный индивидуальный путь развития, отвечающие требованиям государства, общества и работодателей, творческие, открытые к общению, на них обращают внимание при выполнении требования подготовки личности выпускника. При этом инновационные методы, технологии коучинга оказывают практическую помощь в решении вопросов, связанных с личным и профессиональным успехом. Отдельно изучены условия повышения качества образования при выполнении задачи по совершенствованию механизма формирования тренерской компетентности будущих специалистов.

Ключевые слова: инновация, коучинг, эксперт, компетентность, механизм, эффективность, заказчик, анализ, проблема, внутренняя мотивация, поведение, «покупатели», «жалобники» и «посетители», конструктивный, осознанный самоанализ, Ведический коучинг.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N41>

Bizning fikrimizcha, oliy ta'lim tizimida innovatsion yondashuv asosida bo'lajak mutaxassislarda murabbiylik kompetensiyasini shakllantirish zarurati aql-zakovatli, muvaffaqiyatga intiluvchi va mustaqil shaxs rivojlanishini rejalashtiruvchi, davlat, jamiyat va ish beruvchilar talabiga javob beradigan, ijodiy, ijodiy, o'ziga xos qobiliyatli shaxsdir. muloqot uchun ochiq, kadrlar tayyorlash talablarini amalga oshirishda ko'rinadi.

2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son qarorida "...zamonaviy bilim va ko'nikmalarni puxta egallagan, insoniy sifatlari Mazkur ilmiy-tadqiqot ishi ma'lum darajada ushbu sohaga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni, masalan, kasb-hunarni rivojlantirish, bu borada yangicha yondashuvlarni talab qiluvchi ta'lim usullarini qo'llash orqali amalga oshirilishini ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu hujjatlashtirilgan ta'lim tizimi ijodiy, ijtimoiy faol, ma'naviy boy shaxsni shakllantirish va yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Innovatsion yondashuv asosida bo'lajak mutaxassislarda murabbiylik malakasini shakllantirish mexanizmini takomillashtirish, ularni kasb-hunar egallashi va muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini amalga oshirish, ularning salomatligini har tomonlama mustahkamlash va saqlash, tayyorgarlik darajasini oshirish zarur. kasbiy faoliyat uchun. Ushbu vazifani bajarishda innovatsion yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chunki innovatsion yondashuv oliy ta'lim tizimi uchun istiqbolli va istiqbolli hisoblanadi. Aynan shu sabab dissertatsiya mavzusini tanlashga asos bo'ldi.

Murabbiylik texnologiyalari asosida o'quvchilar shaxsini rivojlantirish, mehnat bozorining o'zgaruvchan ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar talabi darajasida mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun yetarli bo'lgan kasbiy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish zarur. , shaxs, davlat va jamiyat.

Hozirgi davrda bo'lajak mutaxassislarda murabbiylik kompetensiyasini shakllantirish, kasbiy bilimlarni shakllantirish, kasbiy faoliyatga tayyorgarlikni takomillashtirish muammolarini yanada kengroq o'rganishda murabbiylik kompetentsiyalariga alohida e'tibor qaratish, ularning malakasini oshirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. talabning kasbiy faoliyatga tayyorlash imkoniyatlari, ta'lim mazmunini tanlash va kompozitsiyaga ijodiy

yondashishni talab qiladi. Bu vazifani innovatsion yondashuv asosida talabalarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish orqali amalga oshirish mumkin.

Kasbiy shakllanish tushunchasiga N.A.Muslimov, M.X. Usmonboevalar quyidagicha: "Kasbiy shakllanish shaxs kamolotining muhim jihatlaridan biri bo'lib, u insonning faqat mehnat va kasbiy faoliyat turini tanlash bilan bog'liq bo'lgan ehtiyoj va manfaatlarini ifodalaydi. Umumiy rivojlanish barcha ehtiyojlar majmuasini, uning faoliyati tizimini ifodalaydi. borliq va o'zi bilan munosabatlar" [2].

V.V.Davidov, A.N.Leontevlar va boshqalar faoliyat tuzilishi nazariyasiga asos solgan [3], V.S. Lednev o'zining o'ziga xos tuzilishini davom ettirdi va rivojlantirdi, u "invariant" [4] deb atadi. V.S. Lednev inson faoliyatining ikkita asosiy asosiy tashkilotchisini ko'rib chiqishni taklif qildi: invariant va morfologik tashkilotchilar. O'zgarimas tarkibiy qismlar "aniq faoliyatning istalgan ko'rinishini ifodalovchi haqiqiy mavjud bo'lmagan faoliyat komponentlari" deb ta'riflanadi. "Inson faoliyatining morfologik turlari ijtimoiy hayotdagi faoliyatning real va nisbatan mustaqil shakllaridir" [4]. Bu jihatlar murabbiyning murabbiylik jihatlarida ko'rinadi. V.D. Shadrikov mehnatning mohiyatini quyidagicha izohlagan: "Mehnat, eng avvalo, inson o'zining shaxsiy faoliyatini bevosita ifodalaydigan jarayondir. U o'zi va tabiat o'rtasidagi moddalar almashinuvini muvozanatlashtiradi va tartibga soladi" [5]. V.D. Shadrikov mehnat faoliyatini quyidagi uch jihatning birligida ko'rib chiqishni taklif qildi: «Sub'yekt-samarali» («odam mehnat qurollari yordamida mehnat predmetida oldindan belgilangan o'zgarishlarni keltirib chiqaruvchi jarayon sifatida»); fiziologik (inson tanasining funksiyasi sifatida); psixologik (mutaxassisning ongli maqsadni amalga oshirish, irodasi, e'tibori, intellektual xususiyatlarining namoyon bo'lishi va boshqalar sifatida)" [4]. Shuning uchun ham mehnat faoliyati individual shaxsiy faoliyat bo'lib, uni samarali tashkil etish bilan uzviy bog'liqdir. shaxsning kasbiy shakllanish darajasi, ya'ni bo'lajak mutaxassisda murabbiylik kompetensiyalarini shakllantirishda kasbiy innovatsion yo'l-yo'riq sifati muhim ahamiyatga ega.

1. Kasbiy motivatsiya - inson ehtiyojlarining ortishi, uning faoliyatining murakkablashishi va fan-texnika taraqqiyoti tufayli imkoniyat va motivlarning kengayishi, ta'lim jarayonida kasb-hunar egallash motivatsiyasining shakllanishi;

2. Kasbiy murabbiylik - bu murabbiyning ehtiyojlarini rivojlantiruvchi, mas'uliyatli va ijodiy yondashuvni, kasbiy motivatsiyani rivojlantiruvchi, ixtisoslashuvga yo'naltirilgan yo'nalishni rivojlantiruvchi jarayonlarning alohida tarkibiy qismlarini o'zaro integratsiyalashuvida professionaldir. shakllanishiga erishish kerak;

3. Kasbiy ijodiy qobiliyatni shakllantirish – bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorgarligi, maxsus murabbiylik, nazariy bilimlar, amaliy ko'nikma va malakalar, shuningdek, ma'naviy-axloqiy kasbiy fazilatlarini asosida shaxsning o'ziga xos kasbiy faoliyati uning o'z bilimi va kasbiy mahoratiga asoslanadi. razvedka. ishonch bilan muvaffaqiyatli olib boradi. Ijodiy kasbiy fikrlash uchun fiziologik, psixologik va jismoniy tayyorgarlikni shakllantiradi.

Bo'lajak mutaxassislarda murabbiylik kompetensiyalarini shakllantirishga kasbiy yo'naltirilganlik darajasi, 2014-2015 o'quv yili bitiruvchilarining kasbiy tayyorgarligi (60110100-Pedagogika va psixologiya (qo'shimcha ta'lim o'qituvchisi), 60310900 - Psixologiya (faoliyat turlari bo'yicha)) ta'lim. yo'nalishlari, shuningdek 5A110902- Pedagogika va psixologiya ixtisosligi bo'yicha) mutaxassislik bo'yicha kasbga tayyorgarlik darajasi oliy o'quv

yurtlarining ilmiy-pedagogik, nazariy va eksperimental tahlil natijalarini tahliliy tahlil qilish bo'limida o'rganilgan. tadqiqoti tanlandi (1-jadval).

Bo'lajak mutaxassislarining o'z mutaxassisligi bo'yicha kasbiy tayyorgarlik darajasini tahlil qilish jarayonida uning quyidagicha ekanligi aniqlandi:

1. Talab darajasida – 31,95%;
2. O'rtacha darajada – 35,95%;
3. Quyi darajada - 32,1%.

Eksperimentning dastlabki bosqichida aniqlanganki, eksperimentga jalb qilingan 726 nafar TOM pedagogika ta'limi talabalaridan 232 nafari talab darajasida, 261 nafari o'rtacha darajada va 233 nafari quyi bosqichda (1-jadvalga qarang) kasbiy tayyorgarligini ko'rsatadi. darajasini oshirish kerak.

Oliy ta'lim muassasasi talabalarining tahsil olayotgan mutaxassisligi bo'yicha kasbiy tayyorgarligi, murabbiylik ko'nikmalarini egallash holati, bitiruvchilarning mutaxassisligi bo'yicha bandlik ko'rsatkichlari tahlil qilindi.

Ushbu vaziyatdan kelib chiqqan holda, kasbiy yo'naltirish shartlari, ushbu OTM ish beruvchi tashkilotlari tomonidan qo'yiladigan malaka talablari, kasbiy tayyorgarlik bo'yicha murabbiylik malakasini oshirish, ko'rsatkichlarni oshirish, OTM talabalarini samarali kasbiy shakllantirish, kasbiy faoliyatda murabbiylik ko'nikmalarini qo'llash va rivojlantirish. ishlab chiqarishga ijodiy munosabat va ongli yondashish to'g'risida qaror qabul qilish, ularning har tomonlama mukammal mutaxassis bo'lib yetishishlariga hissa qo'shish mumkin.

Talabalarining o'qiyotgan mutaxassisligi bo'yicha kasbiy tayyorgarlik darajasining holati (2020-22, 2022-23 o'quv yillari)

		Tajribada qatnashgan talabalar soni	Talabalarining ixtisoslik bo'yicha kasbiy tayyorgarlik darajasi %		
			% talab darajasida	O'rtacha %	% pastroq darajada
1	GulDU Pedagogika magistratura mutaxassisliklari	63	25,4	38,1	36,5
	GulDU pedagogika fakulteti talabalar	72	30,7	33,3	36,2
2	JDPI Pedagogika magistratura mutaxassisliklari	67	29,8	32,9	37,3
	JDPI pedagogika yo'nalishi talabalar	117	29,9	34,2	35,9
3	BuxDU pedagogika magistratura mutaxassisliklari	67	31,3	37,4	31,3
	BuxDU pedagogika talabalar	154	22,7	37,7	39,6
4	FarDU Pedagogika magistratura mutaxassisliklari	71	25,3	29,6	45,1

FarDU talabalari	pedagogika	115	24,4	34,8	40,8
Hammasi		726	27,4	34,7	37,8

Aniqlangan ko'rsatkichlardan xulosa qilish mumkin: bo'lajak mutaxassislarining murabbiylik qobiliyatlarini rivojlantirishga, kasbiy faoliyatga tayyorlashga alohida e'tibor qaratish lozim. Shuningdek, murabbiylik kompetensiyasini shakllantirish jarayoni murakkab bo'lib, bir qator psixologik, innovatsion va pedagogik shart-sharoitlar va omillarni talab qiladi. Tadqiqotda bu muammo hali to'liq ifodalanmagan.

Bugungi kunda o'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy shakllarini joriy etish va uning mazmunini doimiy ravishda yangilab borish, oliy ta'lim muassasalari mutaxassislarini tayyorlash sifatini tubdan oshirish, pedagogik jarayonni yangi pedagogik shakl va uslublar asosida tashkil etish, innovatsion g'oyalar, murabbiylik texnologiyalari, oliy ta'lim pedagogik ta'lim jarayonini takomillashtirish muhim va dolzarbdir.

Binobarin, kasbiy murabbiylik – bilimlarni oshirish, oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining kasbiy tayyorgarligi darajasini innovatsion yondashuv orqali oshirishning metodik, didaktik va uslubiy vazifalarini nazariy va amaliy jihatdan o'rganish; Murabbiylik kasbiy bilimlarini shakllantirish orqali bitiruvchilarni oliy ta'lim muassasalariga ishga joylashtirishni tashkil etish, o'quv-uslubiy majmualarni yaratish va o'quv jarayoniga tatbiq etish; pedagogik ta'lim talabalari uchun murabbiylik kompetensiyasini shakllantirish texnologiyasini ishlab chiqish va joriy etish; Ishlab chiqilgan usullardan foydalangan holda test va tajribalar o'tkazish hamda kasb-hunarga o'qitish kurslari talabalarining kasbiy faoliyati bo'yicha murabbiylik kompetensiyalarini egallashni innovatsion yondashuv asosida tashkil etish metodikasini ishlab chiqish va uni o'quv jarayoniga joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Oliy ta'lim muassasasi pedagogika bo'limi talabalarining mutaxassis sifatida kasbiy o'sishi va rivojlanishi o'z mohiyatiga ko'ra jarayon shaklida namoyon bo'ladi. Zamonaviy dunyo hayotning barcha jabhalarini qamrab olgan tez o'zgarishlar va innovatsiyalar bilan ajralib turadi. Ta'lim sohasi ham bundan mustasno emas va bu o'zgarishlar o'qitish va o'qitishning an'anaviy modellarini shubha ostiga qo'yadi. Bo'lajak mutaxassislar rivojlanayotgan dunyoga moslashish va ushbu murakkabliklarni samarali boshqarish uchun yangi vakolatlarga muhtoj bo'ladi. Ushbu ko'nikmalardan biri murabbiylik kompetensiyasi bo'lib, u doimiy o'zini-o'zi takomillashtirish va professional muhitda mukammallikka intilishning muhim tarkibiy qismidir. "Bo'lg'usi mutaxassislarda murabbiylik malakasini shakllantirish mexanizmini innovatsion yondashuv asosida takomillashtirish" deb nomlangan ushbu dissertatsiya bo'lajak mutaxassislarda murabbiylik mahoratini shakllantirish jarayonini takomillashtirish yo'llarini o'rganish va ushbu yo'nalishni chuqur o'rgatishdan iborat. Murabbiylik kompetensiyasi mutaxassisni o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, shaxsiy va professional maqsadlariga erishish uchun yo'naltirish, qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish qobiliyatini anglatadi.

Buning uchun inson xulq-atvorini chuqur tushunish, mukammal muloqot qobiliyatlari va motivatsiya qilish qobiliyati talab etiladi. Biroq, bu kompetensiyalarni rivojlantirishning hozirgi yondashuvlari ko'pincha muvaffaqiyatsizlikka uchraydi, amaliyotga emas, balki nazariyaga e'tibor qaratadi va individual o'quvchilarning o'ziga xos ta'lim uslublari va imkoniyatlarini hisobga olmaydi. Binobarin, murabbiylik kompetensiyasini shakllantirish mexanizmlarini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish zarurati tug'iladi.

Innovatsion yondashuv nuqtai nazaridan ushbu dissertatsiya innovatsion strategiyalar va murabbiylik kompetensiyalarining kombinatsiyasi kompetensiyani rivojlantirish uchun yanada samarali va samarali modelga qanday olib kelishi mumkinligini ko'rib chiqadi. Innovatsion yondashuv ijodkorlikni rivojlantirish, muammolarni hal qilish va umrbod ta'lim olish uchun zamonaviy texnologiyalar, zamonaviy metodologiyalar va yangi g'oyalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. U an'anaviy donolikka qarshi chiqadi, ochiq fikrlashni rag'batlantiradi va innovatsiya nafaqat olqishlanadigan, balki nishonlanadigan muhitni targ'ib qiladi.

Bu jihatlarni murabbiylik kompetensiyasini shakllantirishda qo'llash ta'limga yanada moslashuvchan, sezgir va samarali yondashuvni rivojlantirishga alohida e'tibor beradi. Bu esa bo'lajak mutaxassislarning nafaqat bilim iste'molchisi, balki o'quv jarayonining faol ishtirokchisi bo'lib, boshqalarga yo'l-yo'riq ko'rsata oladigan va turli sharoitlarda o'rganishni osonlashtirishini ta'minlaydi.

Dissertatsiya bir nechta bo'limlardan iborat bo'lib, ularning har biri tadqiqot mavzusining muhim jihatini ko'rib chiqadi. U murabbiylik kompetensiyasining nazariy asosini yaratish, uning asosiy elementlarini o'rganish va kelajakdagi mutaxassislar uchun nima uchun muhim kompetensiya ekanligini muhokama qilishdan boshlanadi. Keyingi boblarda biz ushbu vakolatlarini rivojlantirishning mavjud usullari va mexanizmlarini ko'rib chiqamiz, ularning imkoniyatlari va bugungi kunda takomillashtirish zarurligini ko'rib chiqamiz.

Bitiruv malakaviy ishining asosi murabbiylik mahoratini shakllantirishga innovatsion yondashuv taqdimoti bilan tavsiflanadi. Unda qo'llanilishi mumkin bo'lgan turli innovatsion strategiyalar muhokama qilinadi, masalan, onlayn murabbiylik platformalari kabi texnologiyaga asoslangan echimlardan Neyro-lingvistik dasturlash (NLP) kabi psixologik usullargacha. U ushbu strategiyalarni murabbiylik malakasini rivojlantirish jarayoniga integratsiyalashning keng qamrovli modelini taqdim etadi.

Keyingi bobda dissertatsiya taklif etilayotgan modelning amaliy qo'llanilishi ko'rib chiqildi, model amalga oshirilgan tizimning mohiyati aks ettirildi va natijalar muhokama qilindi. Bu g'oyalar va amaliyotlar haqiqiy innovatsion yondashuv samaradorligini aniq isbotlaydi va uni yanada rivojlantirish va takomillashtirishning didaktik imkoniyatlarini ko'rsatadi. Tadqiqot jarayonida biz ushbu sohadagi oldingi potentsial o'zgarishlarni o'rganib chiqdik, hozirgi tendentsiyalardan kelib chiqib, mumkin bo'lgan yutuqlarni prognoz qildik va maqsad va vazifalar tizimini ishlab chiqdik. Tadqiqotimiz davomida biz murabbiylik malakasini shakllantirish sohasida uzluksiz izlanish va takomillashtirish mexanizmiga yo'naltirilgan keyingi tadqiqotlar uchun yo'l xaritasini belgilab oldik. Tadqiqotimizda bo'lajak mutaxassislarda murabbiylik kompetensiyasini shakllantirishni tushunish va takomillashtirish maqsadida katta hajmdagi muhim nazariy ma'lumotlar va amaliy ishlar o'rganildi va tahlil qilindi. Nazariyani har tomonlama o'rganish, innovatsion strategiyalarni o'rganish va qo'llash orqali u ta'limda murabbiylik kompetensiyasini rivojlantirishga ko'proq hissa qo'shadi. Eng muhimi, bu bo'lajak mutaxassislarda murabbiylik mahoratining muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi va boshqalarga yo'l-yo'riq ko'rsatish, ilhomlantirish va rag'batlantirish qobiliyati doimiy o'zgarib turadigan dunyoda barqaror qiymatga ega bo'lish mahorati ekanligini ko'rsatadi.

Global ish muhitining landshafti texnologiyaning eksponentsial rivojlanishi tufayli tez o'zgarib borayotganligi sababli, bo'lajak mutaxassislar uchun ko'nikmalar va malaka oshirish

mexanizmlarini ta'minlash juda muhimdir. Mutaxassislar uchun muhim deb hisoblangan ko'plab ko'nikmalar orasida murabbiylik malakasi muhim hisoblanadi. Ushbu mahorat o'rganishni osonlashtirish, boshqalarni mukammallikka ilhomlantirish va ularning rivojlanish jarayonlarini boshqarish, o'zlarining professional sayohatlaridagi qiyinchiliklar va murakkabliklarni boshqarish qobiliyatini o'z ichiga oladi.

Murabbiylik malakasining ahamiyati uning asosiy tamoyillari bo'lib, ular ishchi kuchining rivojlanayotgan dinamikasiga mos keladi. Bu nafaqat rahbarlik, balki avtonomiya va o'zini o'zi boshqarish madaniyatini ham o'z ichiga oladi. Biroq, ta'lim va ko'nikmalarni rivojlantirishning an'anaviy paradigmatlari ko'pincha bunday vakolatlarni samarali shakllantirish uchun etarli emas. Bu bo'lajak mutaxassislarda murabbiylik mahoratini shakllantirishga innovatsion yondashuvni, texnologik taraqqiyotni, zamonaviy pedagogik nazariya va amaliyotni murabbiylik tamoyillari bilan uyg'unlashtirgan yondashuvni talab qiladi.

Innovatsion yondashuv an'anaviy pedagogik metodologiyalarni buzish va ta'lim jarayonida moslashuvchanlik, ijodkorlik va moslashuvchanlikni singdirishga qaratilgan. U faol ta'lim, o'quvchiga yo'naltirilgan o'qitish, hamkorlikda o'rganish va texnologiya integratsiyasini o'z ichiga oladi va shu bilan tanqidiy fikrlashni, muammolarni hal qilishni va umrbod ta'limni rivojlantiruvchi muhitni yaratadi. Murabbiylik kompetensiyasini shakllantirishga innovatsion yondashuv, shuningdek, o'z-o'zini boshqarish tamoyillariga asoslanadi, o'rganish mas'uliyatini talabalarning o'ziga yuklaydi, qaror qabul qilishda va jamoada muammolarni hal qilishda yordam beradi - bu murabbiylikning ajralmas qismidir. kompetentsiya.

Uslubiy asos nuqtai nazaridan innovatsion yondashuv murabbiylik malakasini egallashga ko'maklashishga qaratilgan bir qator amaliyotlarni o'z ichiga oladi. Ana shunday metodikalardan biri eksperimental ta'lim bo'lib, unda talabalar an'anaviy ta'lim muhitidan tashqarida bevosita tajriba asosida bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladilar. U shaxs uchun o'quv jarayoniga qaratilgan bo'lib, unda talabaning tajribasi ko'rib chiqiladi, tahlil qilinadi va keyingi o'rganish va malaka oshirish uchun baholanadi. Buni bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida keng joriy etilayotgan, 4K tamoyiliga mos "4+2", "+1", "3+3" dasturlari mazmun-mohiyatida ham ko'rish mumkin. Bu harakatlarning barchasi bitiruvchilarda kasbiy kompetensiyani shakllantirishning asosiy shakli va tamoyili sifatida tan olingan.

So'nggi o'n yil ichida keng ko'lamlı tadqiqotlar va nashrlar murabbiylik va boshqaruvchi murabbiylikning nuanslarini o'rganib chiqdi. Garchi bu matnlar qimmatli tushunchalarni taqdim etsa-da, ular ko'pincha integratsiyalashgan istiqbolni taqdim eta olmaydi. Ushbu murabbiylikning o'ziga xos xususiyati va mentorlik, yordam berish va maslahat kabi tegishli sohalar bilan o'xshashliklari bilan bog'liq jiddiy noaniqliklar mavjud.

Ushbu muammolarni hisobga olgan holda, biz murabbiylik malakasini oshirishga innovatsion yondashuv muhim deb hisoblaymiz. Ushbu yondashuv mutaxassislarda murabbiylik qilish uchun aniq kompetentsiya modelini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bunday model butun murabbiylik jarayonini ifodalaydi, vakolatlarni aniq belgilaydi va muvaffaqiyatni o'lchash mezonlarini belgilaydi.

Murabbiylikni tegishli faoliyatdan farqlash orqali biz uning o'ziga xos xususiyatlari va qiymat taklifini aniqlab olishimiz mumkin. Bu demarkatsiya, shuningdek, bo'lajak mutaxassislarning aniq belgilangan malaka va tajriba to'plamiga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Bundan tashqari, an'anaviy ravishda tashkilotlarda rivojlanish vositasi sifatida qaraladigan murabbiylik ko'pincha o'z cheklovlariga ega. Asosan amaliyot, tajriba va bilimga tayanadigan murabbiylik yondashuvi ba'zan kengroq tashkiliy strategiyalarga mos kelmasligi mumkin. Ijrochilar murabbiyligining salohiyati shu yerda yotadi, u kengroq xizmat ko'lamini bilan jamoaning strategik qarashlari va madaniyati bilan chambarchas bog'lanishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak mutaxassislarda murabbiylik kompetensiyasini shakllantirishga innovatsion yondashuv kompleks va yaxlit strategiyani talab qiladi. Ushbu strategiya ilg'or tadqiqotlarni, boshqaruvchi murabbiylikni tegishli sohalardan aniq farqlashni va muvaffaqiyat uchun kompetentsiya va mezonlarni belgilaydigan mustahkam modelni o'z ichiga olishi kerak. Shunday qilib, biz bo'lajak mutaxassislar o'zlarining kasbiy salohiyatiga samarali hissa qo'shish uchun yaxshi jihozlangan bo'lishini ta'minlay olamiz.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Vospitay svoynogo lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii talantlivyx rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom "Vilyams", 2002.- 416 s.
2. Nurumbekova, Y. (2021). Training of future teachers to professional educative activity on the basement. Journal of Central Asian Social Studies, 2(01), 66-74.
3. Ya. Nurumbekova. "Personal psychology and coaching" training manual 70110102— Prepared for the master's degree in pedagogy and psychology— Gulistan: GulDU, 2022. - 285 p.
4. Ya. Nurumbekova monograph "Prospects of coach training and coaching". GulDU. 2023y-145b.

Sadullayev Dilmurod Baxtiyor o'g'li,
Toshkent davlat iqtisodiyoti universiteti
"Innovatsion ta'lim" kafedrasining tadqiqotchisi

INNOVATSIYA BOSHQARUV ASOSIDA BOSHQARUV XODRLARINI TAYYORLASH SIFATINI OSHIRISH OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Oliy ta'lim muassasalarida boshqarish tamoyillari, metodologik yondashuvlari mohiyatini nazariy asoslari tahlili keltirilgan. Ta'lim muassasasi ta'lim tizimini boshqarishda fan va texnikaning yutuqlaridan to'liq foydalanishi kerak. Shuning uchun bu davlatni boshqarishda ilmiy tamoyildan foydalanish muhim. Ta'lim tizimining ajralib turadigan xususiyatlaridan biri shundaki, u birinchidan, ta'lim xizmatlarini amalga oshiradigan xizmat ko'rsatuvchi bo'linma bo'lsa, ikkinchidan, mukofot ishlab chiqaruvchi birlikdir. Shunga asoslanib, ta'lim tizimini boshqarish bu ikki sohani boshqarish qobiliyatini o'z ichiga olgan keng qamrovli tadqiqot ekanligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: boshqaruv, ijodiy yondashuv, fikrlash, siyosat — rejalashtirish — amalga oshirish-rivojlanish monitoring, vaziyatga va bo'ysunuvchilarga moslashish, qobiliyat, o'zaro hamkorlik, aniq maqsadlar, foydali fikr, guruh, mijoz, qulay muhit, shaxslararo muloqot, qo'llab-quvvatlash, hurmat qilish qobiliyati, vakolatni oshirish.

Sadullayev Dilmurod Baxtiyor o'g'li,
Researcher of the Department of "Innovative
Education" of the Tashkent State
University of Economics

FACTORS FOR IMPROVING THE QUALITY OF TRAINING OF MANAGEMENT PERSONNEL ON THE BASIS OF INNOVATION MANAGEMENT

Abstract. This article presents an analysis of the theoretical basis of the factors of improving the quality of management staff training based on innovative management. An educational institution should make full use of the achievements of science and technology in the management of the educational system. Therefore, it is important to use the scientific principle in the management of this country. One of the distinguishing characteristics of an education system is that it is, first, a service-providing unit that provides educational services, and second, a reward-generating unit. Based on this, it is highlighted that educational management is a comprehensive study that includes the ability to manage these two areas.

Key words: management, creative approach, thinking, policy-planning, implementation-development monitoring, adaptation to the situation and subordinates, ability, mutual cooperation, clear goals, useful idea, group, client, comfortable environment, interpersonal communication, support, ability to respect, increasing authority.

Садуллаев Дилмурод Бахтиёр ўғли,
научный сотрудник кафедры «Инновационное
образование» Ташкентского государственного
экономического университета

ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ ПЕРСОНАЛОВ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. В статье представлен анализ теоретических основ принципов управления, методических подходов в высших учебных заведениях. Образовательное учреждение должно в полной мере использовать достижения науки и техники в управлении системой образования. Поэтому важно

использовать научный принцип в управлении этой страной. Одной из отличительных характеристик системы образования является то, что она, во-первых, является единицей, предоставляющей образовательные услуги, а во-вторых, единицей, генерирующей вознаграждение. Исходя из этого, подчеркивается, что менеджмент в сфере образования представляет собой комплексное исследование, включающее в себя умение управлять этими двумя сферами.

Ключевые слова: менеджмент, творческий подход, мышление, политика – планирование – реализация – мониторинг развития, адаптация к ситуации и подчиненным, способности, взаимное сотрудничество, четкие цели, полезное мнение, группа, заказчик, благоприятная среда, межличностное общение, поддержка, способности. уважение, расширение прав и возможностей.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N42>

Kirish. Ilmiy tadqiqot institutlarida jahon xalqaro andozalari darajasida innovatsion menejment sohasida boshqaruv kadrlarini tayyorlash sifatini oshirish, axborot texnologiyalaridan foydalanish, boshqaruv faoliyatini innovatsiyalar bilan boyitish, innovatsion muhitni rivojlantirish muhimligi. pedagogik jamoada olib borilmoqda. Shu bilan birga, oliy ta'lim muassasalari talabalarining boshqaruv malakalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish asosida samarali kadrlar salohiyatini faollashtirish va iqtisodiy va texnologik rivojlanish, innovatsiyalarga asoslangan strategik-taktik loyihalarga alohida e'tibor qaratilmoqda. ularning innovatsion vakolatlarini takomillashtirish.

Keyingi paytlarda respublikamizdagi ilg'or ta'lim tashkilotlari tomonidan boshqaruv tizimini yanada rivojlantirish, kadrlar tayyorlash mazmun-mohiyatini yo'lga qo'yish, chuqur izlanishlar olib borish, bu borada jiddiy sharoit yaratish borasida jiddiy chora-tadbirlar ko'rilgan boshlandi. O'zbekistonning 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi ilg'or texnologiyasida "ilg'or ta'lim maktabida ta'lim darajasini ikki baravar oshirish va kadrlar tayyorlash xarakteri ustida ishlash" muhim vazifasi belgilab berilgan. Bu vazifalarni samarali amalga oshirish mamlakatimizda innovatsion menejmentga asoslangan boshqaruv kadrlarini tayyorlash sifatini oshirishni nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytirishni taqozo etadi. Shuningdek, mamlakatimizda ilg'or ta'lim tizimini tubdan yanada rivojlantirish, ilg'or ta'lim muassasalarida boshqaruv tizimini modernizatsiya qilish, jahon andozalari darajasida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur shart-sharoit yaratish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Mavzu bo'yicha adabiyotlarni tahlil qilish. Ta'limni boshqarish, ta'limda innovatsion menejmentni shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirish, kadrlar boshqaruv kompetensiyasini shakllantirish R.X.Djurayev, K.I.Ibragimov, Sh.Ye.Gurbanov, S.S.G'ulomov, M.T.Mirsoliyeva, M.Pardayeva, Y.U.Ismadiyarov, rahbar va mutaxassislarning uzluksiz kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish N.Ahmedova, M. Innazarov, Sh. Nizomova, B.U. Sh. Begimqulov, Sh. Q. Mardonov, N. A. Muslimov, M. A. Yo'ldoshevlar ilmiy izlanishlar olib bordilar.

MDH olimlaridan M. V. Klarin, M. M. Potashnik, K. N. Gojenko, V. A. Shvandar, V. Y. Zligostev, I. F. Filchenkovalar pedagogik innovatsiyalar muammolarini hal etish va innovatsion kompetensiyaga tayyorlash bo'yicha ilmiy izlanishlar olib bordilar.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 19-sentabrdagi "Boshqaruv kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishga doir normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 745-son qarorida "Boshqaruv kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarorida "Nazariy kadrlarni tizimlashtirish, mustahkamlash va kengaytirishni ixtisoslashtirish. amaliy bilimlar va ularni muayyan masala va muammolarga tatbiq etish"

vaziyatlarga qo'llash "boshqaruv qarorlarini qabul qilishda qaror qabul qilishda foydalanish" ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shu munosabat bilan strategiyani amalga oshirish monitoringi va baholashning dinamik jamlanmasini yanada takomillashtirish imkoniyati mavjud. kengaytiriladi.

Ta'limdagi farq uning ijodiy funksiyasi - rejalashtirish, tashkil etish, o'qitish, o'rganish, muvofiqlashtirish, rag'batlantirish, o'qitish va o'rganish bilan bog'liq. Ko'rinib turibdiki, ta'lim va tarbiyaning an'anaviy vazifalaridan tashqari, mamlakatni boshqarishda ta'lim muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda ta'limni boshqarishning sakkizta asosiy tamoyillari qo'llaniladi (1-jadval).

Umuman olganda, Yaponiyada ta'lim va tarbiyani boshqarishda ijodiy yondoshuv tamoyilidan foydalaniladi. Uning ishlatilishi quyidagi skriptni talab qiladi:

o'quv faoliyatining xilma-xilligi: ma'ruza, laboratoriya va amaliy ma'lumotlar, seminar, kollegiya, mustaqil ta'lim, kasbiy amaliyot, yirik loyiha (ish) va boshqalar Ularning maqsad va vazifalari to'liq;

o'qitiladigan fanlar va ko'plab fanlarning maqsad va funksiyasi, tuzilishi va mazmuni bo'yicha murakkabligi;

tayyorlanayotgan shaxsning individualligi.

1-jadval

Ta'limni boshqarishning asosiy printsiplari

Prinsiplarning nomlari	
<i>I. Vazifalarni boshqarishga qaratilgan</i>	
1.	Muammoni ijodiy hal qilish (muammoga e'tibor qaratish uchun ijodiy fikrlashdan alanish)
2.	Ta'lim sohasidagi islohotlarni muntazam ravishda amalga oshirish (siyosat - rejalashtirish alga oshirish - rivojlanish monitoringi)
3.	Vaziyatli tashvish buzilishi (vaziyatlarga va bo'ysunuvchilarga moslashish qobiliyatidan o'q ketish)
4.	Xalqaro OTMLar bilan o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish (aniq maqsadlar, foydali g'oya)
<i>II. Amalga oshirishga qaratilgan</i>	
5.	Guruh va muloqot a'zolarining hamkorligi
6.	Mijoz uchun yopiq (mijoz, so'rovni bajarishdan manfaatdor shaxs)
7.	Ijobiy munosabat, do'stona muhit va shaxslararo ko'nikmalar (hamkasblarni qo'llab-ratlash va hurmat qilish qobiliyati)
8.	Xodimlarning imkoniyatlarini kengaytirish va kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash olatni oshirish va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini taqdim etish)

Manba: Ta'limni boshqarish tamoyillari. B. M. Tayvo va C. O. Fashiku 2022.

Innovatsion menejment asosida boshqaruv kadrlarini tayyorlash sifatini oshirishni tartibga solish tamoyili ham muhim ahamiyatga ega. Ta'lim tizimi va uni yaratish muammosi kelajakda iqtisodiyotning xilma-xilligini hisobga olgan holda doimiy takomillashtirishni talab qiladi. Aynan mana shu tamoyil ta'lim tizimini boshqarishga ijodiy yondashishni taqozo etadi. Rahbariyat u yoki bu turdagi xodimlar faoliyatiga ijodiy yondashadi, o'z va talaba faoliyatini tez rivojlantirishga, uni eng yuqori sifatda bajarishga, natijalarni solishtirish va baholashga, o'z

shaxsini o'zgartirishga, talaba faoliyati bo'yicha xulosa chiqarishga harakat qiladi. muammo yuzaga kelganda faoliyat.

Tez o'zgaruvchan ta'lim tizimida etakchilik jamoasining moslashuvchanligi printsipli qo'llaniladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, bu holat ta'lim faoliyatining xilma-xilligi, mavzuning xilma-xilligi va mavzuning xilma-xilligi va faoliyatning individualligida namoyon bo'ladi.

O'zaro tushunish va uyg'unlik xilma-xillik g'oyasini belgilaydi. Bu tamoyildan, xususan, ta'lim tizimini boshqarishda foydalanish uning sifatli bo'lishini ta'minlaydi. Bunday holda, o'qituvchilar va talabalar quyidagilarning ma'nosi bo'yicha kelishib olishlari kerak:

- ijtimoiy va shaxsiy tajriba;
- mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga yo'nalish yoki manfaatdorlik;
- shaxsni ham kasbiy, ham ma'naviy jihatdan shakllantiradigan kasb yoki fan;
- fanning maqsadi va vazifasi.

Guruh (jamo'a) hamkorligi tamoyili odatda oliy ta'limning fakultetlari, kafedralari, ilmiy va boshqa bo'limlarini boshqarishda qo'llaniladi. Jamoaning faolligini saqlash va sog'lom hamkorlikni o'rnatish boshqaruv tezligiga ijobiy ta'sir qiladi. Xaridorni tartibli saqlash tamoyilini o'rganish Yaponiya bozorini boshqarishda qo'llaniladi, bu erda xaridorni tanlashda xaridorning talabi hisobga olinadi. Xaridordan mavzularni tanlash ham so'raladi. Ijobiy teskari aloqa va qo'llab-quvvatlovchi muhit printsipli har doim o'rganishning boshqa tamoyillari bilan birgalikda qo'llaniladi. Ushbu tamoyil sherikni qo'llab-quvvatlash va hurmat qilish va talaba bilan hamkorlik munosabatlarini rivojlantirish uchun mo'ljallangan.

Delegatsiya printsipli odatda oliy ta'limda xodimlarning malakasini oshirishga yordam berish uchun qo'llaniladi. Bundan tashqari, oliy ta'limni boshqarish, oliy ta'lim ehtiyojlarini boshqarish, ta'lim muassasalarini boshqarishda ko'plab boshqa tamoyillardan foydalaniladi.

Innovatsion menejmentga asoslangan boshqaruv xodimlarini tayyorlash sifatini oshirish uchun ham individual yetakchilik va kollegiallik tamoyilidan foydalaniladi. Oliy ta'lim muassasasi rahbari bu jarayonga yagona mas'ul shaxs bo'lib, u boshqaruv bo'limidagi o'z qo'l ostidagilar uchun javobgardir. Lekin bu shuni anglatadiki, har doim monopoliya tamoyiliga ko'ra etakchilik qilish kerak. Boshqa tadbirlarni tashkil qilishda rektor jamoaning yordamiga muhtoj. Bu esa, o'z navbatida, tashkilotni kollegial printsipl asosida boshqarishga bo'lgan ehtiyojni oshiradi.

1960-1980-yillarda menejment rivojlanishida "ijtimoiy tizim" maktabi vujudga keldi. Bu maktab vakillari (Amerikadan Ch. Ard, G. Simon) zamonaviy menejmentga umumiy yondashuvni qabul qilganlar). Ushbu maktablarning vakili Yaponiyada kompyuter texnologiyalari va matematik usullardan foydalangan holda zamonaviy boshqaruv maqsadini tadqiq etish g'oyasini ilgari suradi [4].

Moddiy olam ko'plab tizimlardan iborat bo'lib, "Tizim" so'zi ilmiy-texnik adabiyotlarda ko'p uchraydi. Bugun bu so'zning mohiyatini ochib berishda oydinlik kiritdi. "Tizim" so'zi yunoncha so'z bo'lib, bir-biri bilan huquqiy jihatdan bog'liq bo'lgan ko'plab elementlarning ma'lum birligini anglatadi. Omillar mukammal, yaxlit rejani ixtiro qilishning kalitidir.

Moddiy olam ko'plab tizimlardan iborat bo'lib, "Tizim" so'zi ilmiy-texnik adabiyotlarda ko'p uchraydi. Bugun bu so'zning mohiyatini ochib berishda oydinlik kiritdi.

"Tizim" so'zi yunoncha so'z bo'lib, bir-biri bilan huquqiy jihatdan bog'liq bo'lgan ko'plab elementlarning ma'lum birligini anglatadi. Omillar mukammal, yaxlit rejani ixtiro qilishning kalitidir.

1. Tizim ajratuvchi elementdan iborat;

2. Bu element tasodifiy yig'indi emas, balki elementlar bir-birining ustiga chiqadi, ya'ni elementlar kompozitsiyada o'zaro bog'liqdir.

Tizim nuqtai nazaridan, ishlab chiqarish yopiq bo'lsa, u kibernetik tizimni yaratadi. Tizim unga biriktirilgan materiyaning sifati va holati bilan belgilanadi va shaklda ifodalanadi va u boshqa tizimlar bilan o'zaro ta'sir natijasida mavjud bo'ladi, ya'ni doimiy, o'zgaruvchan kuchga ega.

Harakat - bu matematikaning mavjud bo'lish usuli. Harakat faollikni, energiyani ifodalaydi. Demak, tizim ob'ektlarning tabiatini belgilovchi elementlarning birikmasidir. Tizim - ma'lum bir tarzda joylashtirilgan, bir-biriga bog'langan, bir butunni tashkil etuvchi elementlar to'plami. Ushbu ta'rifga qo'shimcha ravishda shuni ta'kidlash kerakki, tizim yuqori darajadagi (tizim darajasi) va quyi darajadagi (quyi tizim) elementlaridan iborat [4].

Element - bu strukturaning ixtiro qilingan qismi yoki strukturada shakllangan tizim. Ovozli signal yoki signal elementga ko'p quvvatli o'tish va uning signalizatsiya tizimidan foydalanish uchun asosdir. Shunday qilib, element o'zining xatti-harakati yoki sifat tavsifi bilan tizimga kirishi mumkin. Elementning kuchi mos keladigan tizimni tartibga solishdagi kalit bilan belgilanadi. Tizim vaqt o'tishi bilan rivojlanish jadvaliga bo'ysunadi va rivojlanish yoki boshqaruv bosimi natijasida shaklini o'zgartiradi. Bundan tashqari, har bir elementni tarkibiy o'ziga xosligi bilan belgilash orqali ko'rsatiladi. Tizimdagi har bir element ushbu tizim yoki vazifa uchun javobgardir.

Funksional yondashuvdan farq qiluvchi dasturiy yondashuv tashkilot ehtiyojlarini qondirmaydi, balki uni takomillashtirish uchun saqlab qoladi. Bu yondashuvda ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning ilmiy-texnikaviy taraqqiyoti uzluksiz «qayta ishlab chiqarish» tamoyili bilan bog'liq. Dasturiy yondashuvni boshqa yondashuvlar bilan birgalikda qo'llash kerak, deb hisoblaymiz.

Yaponcha yondashuvda ushbu yapon kompaniyasining biznesini va boshqaruvini tushunish muhimdir. Situatsion yondashuv tadqiqotning har bir jihati muayyan joy va vaqtdagi aniq vaziyat bilan belgilanishiga asoslanadi. Muayyan vaziyatda eng yuqori sifatli maslahat unga eng mos keladigan va vaziyatga mos keladigan maslahatdir. Vaziyatli yondashuv favqulodda vaziyatni hal qilish uchun yagona siyosatni qabul qilish muqobilligiga tayanadi.

Yaponiyadagi ta'lim boshqaruvi boshqa har qanday tizim kabi tashkil etilgan va elementlar va elementlardan tashkil topgan tizimdir. Ta'limni boshqarish tizimining asosiy vazifasi butun jamiyat muassasasi va tashkiloti uchun malakali va etuk talabalar jamoasini tayyorlashdan iborat. Bunday holda, tizimni tashkil etish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

ob'ektning tizim nuqtasini va tizim nuqtasi elementini aniqlash.

ob'ektning asosiy vazifasini aniqlang.

tizimning ixtirochilik strukturasi shakllantirish.

Ushbu bo'limda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish natijasida "mexanizm" atamasiga olimlar tomonidan qo'llaniladigan mexanizm turidan qat'iy nazar turli xil ta'riflar berilgan.

Umuman olganda, "mexanizm" atamasi hodisa va hodisalarning sodir bo'lishini, moddiy ob'ektlarning o'zaro bog'lanishini ta'minlash omilini ifodalashda keng qo'llaniladi, bu esa bu atamaning juda universal ekanligini ko'rsatadi. Biroq, akademik adabiyotlarda "mexanizm" atamasi Yaponiyaning iqtisodiy rivojlanishini tavsiflashda turlicha qo'llaniladi. Shuning uchun

korxonada faoliyatini tashkil etishda ishtirok etuvchi iqtisodiy mexanizmning mohiyatini tushuntirishda men "iqtisodiy mexanizm", "moliyaviy mexanizm", "iqtisodiy mexanizm", "iqtisodiy mexanizm" va hokazo atamalardan foydalanaman.

«Iqtisodiy mexanizm» tushunchasi ko'plab mashhur olimlar tomonidan o'z ilmiy ishlarida o'rganilgan. Masalan, olimlar L. Xurvich va S. Reyter markazlashmagan xo'jalik mexanizmini loyihalashda tizimli yondashuvni o'rgandilar. Mexanizm to'liq ishlab chiqilganda, u ma'lum bir maqsad uchun ishlatiladi. Vang Chje va Emili Chan kabi boshqa tadqiqotchilar favqulodda vaziyatlarni boshqarish mexanizmini ishlab chiqishga hissa qo'shdilar.

Shuni ta'kidlash kerakki, "mexanizm" tushunchasi dastlab texnikaning qisqacha xulosasi sifatida amalga oshirildi, keyin esa boshqa fanga kiritildi. "Mexanizm" atamasi Yaponiyaning iqtisodiy rivojlanishi bilan bog'liq holda barcha elementlar, omillar va elementlarning rivojlanish (rivojlanish) mohiyatini ifodalash uchun ishlatiladi. U iqtisodiy mexanizm, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm sifatida ishlatiladi. Bu atamaning jismoniy tabiati va universalligi uning amaliyotda keng qo'llanilishini, yuqori sohalarida qo'llanilishi esa eng oliy ma'nosini bildiradi.

Mexanizm tizimni tashkil etishning elementi bo'lib, uning tashkil etilishi Yaponiyada adolatli o'zgarishlarga erishishning kalitidir. Demak, xo'jalikni boshqarish tizimida tashkil etish mexanizm va uning natijasining o'zaro bog'liq vazifalari yig'indisidir. Bu jarayon mexanizm qanday ishlashini va qanday tashkil etilishini tavsiflaydi. Bunday holda, nafaqat mexanizmning tashkilot faoliyatiga aloqadorligini, balki tashkilot va atrof-muhitning mantiqiy o'zaro bog'liqligini ham tushunish mumkin bo'ladi. Mexanizm - bu uning tarkibiy elementlarining muqobil tartibga solinadigan bosimlari to'plami bo'lib, uning ishlashi davomida har bir signal signalining bosimini oshiradi.

Shunday qilib, ta'lim muassasasining ma'muriyati mohiyatan oliy ta'limning yuqori inertsiyasining shubhasiz chegaralarisiz tizimni boshqarishdir. Umuman olganda, OTM o'qitish natijalari haqiqatan ham sezilarli vaqtdan keyin ko'rinadi; axborot va ijodiy innovatsiyalardan keng foydalanish; OTMlar o'z mashg'ulotlarida shug'ullanishi kerak bo'lgan maqsadlar, kichik vazifalar va vazifalarni loyihalashning turli darajalari ta'lim muassasasini qurishda e'tiborga olinishi kerak bo'lgan ko'plab elementlardir.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On the development strategy of the new Uzbekistan for 2022-2026" dated January 28, 2022 No. PF-60 // www.lex.uz
2. S. E. Savzikhanova, "Modernization of system administration vysshimi uchebnymi zadevaniyami. pp. 90–98, 2011.
3. T. K. Rutkauskas, *Ekonomika organizatsii (Predpriyatiya)*. Uchebnoye Posobiye. 2018.
4. A. Gabor and J. T. Mahoney, "Chester Barnard and the Systems Approach and Nurturing Organizations," *Illinois Bus. Educ.*, but. Desember, pp. 1–30, 2010.
5. OESD, "Internationalisation and Trade in Bigger Education Opportunities and ChallenGES," vol. 101, but. 2003, paragraph 16, 2004.

Xudayqulova Zarifa Ummatqulovna
Guliston davlat universiteti o'qituvchisi

BO'LAJAK PEDAGOGLARNI AKSIOLOGIK YONDASHUVLAR ASOSIDA MA'NAVIY-MA'RIFIY FAOLIYATGA TAYYORLASH IMKONIYATLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada aksiologik yondashuvlar orqali bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlashni kuchaytirish imkoniyatlari o'rganiladi. Aksiologiya, ya'ni qadriyatlarni o'rganish, ma'naviyat, axloq va qadriyatlarni o'qitish amaliyotiga integratsiya qilish uchun asos yaratadi. Maqolada bo'lajak pedagoglarni tayyorlashning turli strategiyalari, jumladan, o'z-o'zini aks ettirish, empatiyani rivojlantirish, inklyuziv muhit yaratish, fanlararo yondashuvlar, jamoatchilik ishtiroki va baholash amaliyotlari muhokama qilinadi. Bu tanqidiy fikrlash, inklyuzivlik, hamkorlikdagi hamkorlik, professional fikrlash va tadqiqot muhimligini ta'kidlaydi. Bu elementlarni o'qituvchilar ta'limi dasturlariga kiritish orqali bo'lajak pedagoglar o'quvchilarning har tomonlama kamolotini ta'minlash, ularning ma'naviy-axloqiy o'sishini ta'minlash uchun zarur bilim, ko'nikma va qobiliyatlar bilan jihozlanishi mumkin.

Kalit so'zlar: O'qituvchi ta'limi, bo'lajak pedagoglar, ma'naviyat, tarbiya, aksiologik yondashuvlar, qadriyatlar, axloq, yaxlit rivojlanish, inklyuziv muhit, tanqidiy fikrlash, jamoatchilik ishtiroki, kasbiy fikrlash, tadqiqot.

Xudayqulova Zarifa Ummatkulovna
Teacher of Gulistan State University

IMPROVING THE POSSIBILITIES OF PREPARING FUTURE PEDAGOGUES FOR SPIRITUAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES BASED ON AXIOLOGICAL APPROACHES

Abstract. This article explores the possibilities of enhancing the preparation of future pedagogues for spiritual and educational activities through axiological approaches. Axiology, the study of values, provides a framework for integrating spirituality, ethics, and values into teaching practices. The article discusses various strategies for preparing future pedagogues, including self-reflection, cultivating empathy, creating inclusive environments, interdisciplinary approaches, community engagement, and assessment practices. It emphasizes the importance of critical thinking, inclusion, collaborative partnerships, professional reflection, and research. By incorporating these elements into teacher education programs, future pedagogues can be equipped with the necessary knowledge, skills, and dispositions to foster students' holistic development and nurture their spiritual and ethical growth.

Key words: Teacher education, future pedagogues, spirituality, education, axiological approaches, values, ethics, holistic development, inclusive environments, critical thinking, community engagement, professional reflection, research.

Худайкулова Зарифа Умматкуловна
Преподаватель Гулистанского
государственного университета

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К ДУХОВНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ АКСИОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ

Аннотация. В данной статье исследуются возможности активизации подготовки будущих педагогов к духовно-просветительской деятельности посредством аксиологических подходов. Аксиология, изучение ценностей, обеспечивает основу для интеграции духовности, этики и ценностей в практику преподавания. В статье обсуждаются различные стратегии подготовки будущих педагогов, включая саморефлексию, развитие эмпатии, создание инклюзивной среды, междисциплинарные подходы, вовлечение сообщества и практики

оценки. Он подчеркивает важность критического мышления, инклюзивности, сотрудничества, профессиональной рефлексии и исследований. Включив эти элементы в программы подготовки учителей, будущие педагоги могут быть оснащены необходимыми знаниями, навыками и склонностями, чтобы способствовать целостному развитию учащихся и способствовать их духовному и этическому росту.

Ключевые слова: педагогическое образование, будущие педагоги, духовность, образование, аксиологические подходы, ценности, этика, целостное развитие, инклюзивная среда, критическое мышление, участие сообщества, профессиональная рефлексия, исследования.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N43>

Kirish. Bugungi ta'lim sharoitida ma'naviyat va qadriyatlarni o'qitish va o'qitish jarayoniga integratsiyalashuvining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Pedagoglar endilikda o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga ko'maklashish nafaqat akademik va kognitiv o'sishni, balki ularning ma'naviy va axloqiy farovonligini ham o'z ichiga olishini anglab yetmoqda. Aksiologik yondashuvlar bo'lajak pedagoglarni o'quvchilarning shaxsiy va axloqiy o'sishiga yordam beruvchi ma'naviy-ma'rifiy faoliyat bilan samarali shug'ullanishga tayyorlash uchun qimmatli asos yaratadi[1].

Aksiologiya qadriyatlarni o'rganuvchi fan sifatida qadriyatlarning tabiati, manbalari va ahamiyatini hamda ularning inson hayotidagi rolini o'rganadi. O'qituvchilar ta'limi dasturlariga aksiologik yondashuvlarni kiritish orqali bo'lajak pedagoglar ta'lim amaliyotiga asos bo'lgan qadriyatlar va tamoyillarni chuqurroq tushunishlari mumkin. Bu tushuncha ularga ma'naviyat, axloq va ta'lim o'rtasidagi mazmunli aloqalarni rivojlantirishga, o'quvchilari uchun o'zgaruvchan ta'lim tajribasini yaratishga imkon beradi.

Ushbu maqola aksiologik yondashuvlar asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlash imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan. Unda bo'lajak pedagoglarni ma'naviyat va qadriyatlarni o'qitish amaliyotiga integratsiyalash uchun zarur bilim, ko'nikma va qobiliyatlar bilan qurollantirish uchun o'qituvchilar ta'limi dasturlarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan turli strategiya va mulohazalar muhokama qilinadi[8].

Maqolada o'z-o'zini aks ettirish va o'z-o'zini anglashning ahamiyati ko'rib chiqiladi, chunki bo'lajak pedagoglar o'zlarining kasbiy rollari bilan uyg'unlashtirish uchun o'zlarining qadriyatlari, e'tiqodlari va tarfkashliklarini tekshirishlari kerak. Shuningdek, u hamdardlik va rahm-shafqatni rivojlantirishga urg'u beradi, chunki o'quvchilarning turli kelib chiqishi va ehtiyojlarini tushunish inklyuziv va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitini yaratish uchun juda muhimdir.

Bundan tashqari, maqolada ma'naviyatning pedagogika bilan integratsiyalashuvi o'rganiladi, o'quvchilarning o'z qadriyatlari va maqsadlarini o'rganishlariga yordam berish uchun reflektiv mashqlar, zehnlilik faoliyati va axloqiy muhokamalarni o'z ichiga olishning ahamiyati yoritiladi. Bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlashning muhim tarkibiy qismlari sifatida fanlararo yondashuvlar, jamoa va oila ishtiroki, aksiologik nuqtai nazarga mos keladigan baholash amaliyotlari ham muhokama qilinadi[7].

Maqolada uzluksiz kasbiy rivojlanish va umrbod ta'lim olish muhimligi targ'ib qilinadi, chunki bo'lajak pedagoglar ma'naviyat tarbiyachisi sifatida o'z o'sishi va rivojlanishi bilan shug'ullanishi zarur. Bundan tashqari, aksiologik yondashuvlar bilan uyg'unlikni ta'minlash uchun bo'lajak pedagoglar o'z ta'lim amaliyotlarini doimiy ravishda aks ettirish va o'z-o'zini baholash bilan shug'ullanadigan refleksli amaliyotchi modeli zarurligini ta'kidlaydi. Aksiologik yondashuvlar asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlash

imkoniyatlarini takomillashtirish orqali o'qituvchilarning ta'lim dasturlari o'qituvchilarga o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy o'sishini sharaflaydigan o'quv muhitini yaratish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Ma'naviyat va qadriyatlarining ta'limga integratsiyalashuvi o'quvchilarda ma'no, maqsad va axloqiy rivojlanish hissini uyg'otadi, yaxlit va o'zgaruvchan ta'lim natijalariga olib keladi[9].

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Qadriyatlarga asoslangan o'qituvchilarni tayyorlash bo'yicha tadqiqotlar uzoq tarixga ega. Mustaqillik yillarida milliy qadriyatlarni qayta tiklash yo'lida olib borilgan amaliy harakatlar mazmuni hamda shaxsda milliy g'urur tuyg'ularining namoyon bo'lishi kabi masalalar o'z ifodasini topgan. A.Azizxo'jayev, A.Aliyev, B.Aminov, T.Rasulov, S.Atamuratov SH.Baxranov, Taylanova A.Jalolov, N.Jo'rayev, J.Tulenov, Z.G'ofurov, K.Yusupov, O'.Yusupovlarning ishlarida shaxs kamoloti, unda ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarbiyalashning ijtimoiy-falsafiy jihatlari, shaxsda milliy o'zlikni anglash, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularining shakllanishi, bu jarayonga aksiologik yondoshuv masalalari tahlil etilgan.

Yoshlarda milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishda milliy-ma'naviy meros, xususan, xalq og'zaki ijodi, milliy urf-odat, marosim va an'analar, shuningdek, milliy tarbiya o'ziga xos ta'sirchan kuchga ega. M.Abrorov, S.Bulatov, O.Bo'riyev, I.Jabborov, T.Javliyev, M.Inomova, N.Ortiqov, M.Quronov kabi bir qator pedagog olimlarning ishlarida xalq og'zaki ijodi namunalari, milliy urf-odat, marosim va an'analarning mohiyati, ularda ilgari surilgan g'oyalar, milliy madaniyat asoslari hamda ularning shaxs ma'naviyatini shakllantirishdagi o'rni va roli ochib berilgan. Ilk asarlar ta'limda ma'naviyat, axloqiy va axloqiy rivojlanishning rolini o'rganib chiqdi (Dyui, 1909; Piaget, 1932). Keyingi adabiyotlarda xarakter tarbiyasi kabi yondashuvlar orqali qadriyatlar ta'limining pedagogika o'quv dasturlariga integratsiyalashuvi uchun asoslar tahlil qilindi (Schaps, 2009; Turkay va boshq., 2013). Yaqinda o'tkazilgan sifatli tadqiqotlar o'qituvchilarning sinflarda ijtimoiy-emotsional va xarakter rivojlanishini idrok etishi va tayyorgarligini o'rganadi (Kidwell, 2005; Nucci & Narvaez, 2008). Bo'lajak pedagoglarni aksiologik yondashuvlar asosida ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlash ta'lim sohasida e'tibor qozongan mavzudir. Adabiyotlarni tahlil qilish ushbu sohaga oid mavjud tadqiqotlar va ilmiy ishlarni har tomonlama tushunish imkonini beradi[10].

Faqatgina XX asrning boshlaridan boshlab aksiologiya dastlab falsafaning alohida yo'nalishi sifatida o'rganila boshlandi. Bu harakatni 1902 yilda nemis olimi P.Lapi boshlab bergan. Shundan so'ng Yevropa faylasuflari mazkur masalaga jiddiy e'tibor qarata boshladilar. Biroq sobiq Sovet davlatida XX asrning 60-yillarigacha mazkur masalaga idealistik yo'nalish sifatida qaralgan. Ana shu davrdan boshlab rus olimlaridan B.G.Ananev, V.A.Vasilenko, O.G.Drobniskiy, B.G.Kuznesov, A.A.Ruchka, V.P.Tugarinov, V.A.Yadovlar qadriyat muammosini tadqiq eta boshlaganlar. O'zbek olimlaridan J.Tulenov birinchilardan bo'lib, qadriyatlar falsafasini tadqiq etgan. Keyinchalik faylasuf olimlardan E.Yusupov, S.Komilova, I.Karimov, Q.Nazarov, S.Valieva, M.Rustamova, K.Tulenovlar aksiologiyaning turli jihatlarini yoritishga harakat qilganlar.

XX asrning 80-yillaridan boshlab pedagogik aksiologiya ta'lim falsafasi sifatida tadqiqotlar sohasiga aylandi (B.S.Gershunskiy, V.M.Rozin, Yu.B.Tupalov, M.I.Fisher, P.G.Shedroveskiy). Ta'limning insonparvarlashuvi sharoitida o'quvchilarning bilish faoliyatiga motivatsion-qadriyatli munosabat tadqiq etildi (B.I.Dodonov, B.G.Kuznesov, Ye.A.Mamchur, V.B.Mironov, va boshqalar). Pedagogik faoliyatning aksiologik tavsifi B.Z.Vulfov, V.A.Slastenin, Ye.N.Shiyanovlarning ishlarida o'z aksini topgan.

O'zbekistonda J.G'.Yuldashev, R.Jo'raev, S.Nishonova, R.Ibragimov, S.Madiyorova, R.Qodirova, A.Kaldibekova, A.Sulaymonov, Sh.Mardonov, T.Toshlonov, I.Reves, N.Egamberdieva, A.Muxsiev, N.Djamilovalar o'z tadqiqotlarini pedagogik aksiologiya nuqtai nazaridan yoritishga harakat qilganlar.

Bugungi kunga kelib esa, pedagogik aksiologiyaning jadal rivojlanayotganligi namoyon bo'lmoqda. Buning asosiy sababi jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, shaxsning ma'naviy imkoniyatlariga bo'lgan talablarning oshib borayotganligidadir. Davriy nashrlarda ta'lim rivojlanishining aksiologiyaga asoslangan strategiyasi; qadriyatlarga tarbiya maqsadining asosiy sifatida qarash; o'quvchilarning qadriyatga yo'nalganligini shakllantirishning amaliy tajribasini tahlil etish, ta'limni qadriyatli tashxis etishning vazifalarini shakllantirish, uning insonparvarlik mohiyatini aks ettirish ko'zga tashlanadi (V.I.Ginesinskiy, I.F.Isaev, N.D.Nikandrov, Z.I.Ravkin, N.S.Rozov, V.A.Slastenin, Ye.N.Shiyanov, Sh.Mardonov, T.Toshlonov, Yu.Ismoilova, B.X.Xodjaev va boshqalar).

Umuman olganda, pedagogik aksiologiyaning shakllanish va rivojlanish jarayonida quyidagi muhim natijalar qo'lga kiritilgan:

- 1) ta'lim-tarbiyaga shaxsning ijtimoiy va kasbiy ijtimoiyillashuvini aniqlab beruvchi asosiy qadriyat sifatida qarash;
- 2) qadriyatli fikrlashdan kelib chiqadigan individuallik;
- 3) shaxsning individual rivojlanishi jarayonida uning umuminsoniy qadriyatlarga oshno etish orqali shaxsga yo'naltirilgan yondashuv;
- 4) inson tomonidan shaxsiy erkinlik, burch, majburiyat kabi qadriyatlarni anglab olinishi lozimligi;
- 5) shaxsiy erkinlik, burch, majburiyat kabi qadriyatlar har bir insonning o'zi va u yashayotgan jamiyatdagi odamlar tomonidan tan olinishi, ya'ni har bir inson uchun qadriyatga aylanishi;

Turli resurs manbalarida pedagogik aksiologiya XX asrning 80-yillaridan boshlab, bilimlarning mustaqil sohasiga aylangani, 90-yillardan boshlab, uning jadal shakllanishi va rivojlanishi sodir bo'lganligi ta'kidlanadi.

Ta'limga qadriyatli yondashuvning dolzarbligi qator omillar bilan aniqlanadi.

Ularga jahon ta'lim tizimini aksiologiyazatsiyalash; zamonaviy ta'limning qadriyatli yo'nalishlarini aniqlash; avtoritar ta'lim paradigmasidan insonparvar ta'limga o'tish kabilar kiradi.

Bugun jahon ta'lim tizimini qadriyatga yo'nalgan faoliyatning istalgan sohasini boshqaruvi, tez o'zgaruvchan vaziyatlarda insonda faol ishtirok etish ko'nikmasini rivojlantirish murakkab kechmoqda. Buning asosiy sababi – mintaqada yoki jahonda sodir bo'layotgan inson faoliyatining salbiy natijalari, urushlar, diniy ekstremizm va terrorizm, milliy biqirlilik, buyuk shovinizm qaysi davlatda sodir bo'lishidan qat'iy nazar, butun yer yuzidagi odamlarning salomatligiga, atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Insonni inson uchun qadriyatga aylanishi, uzluksiz ta'lim tizimini faol yo'lga qo'yilishi, individual rivojlanish jarayonida bolaning umuminsoniy qadriyatlarni o'zlashtirishi, ta'limning tuzilishi va mazmunini tubdan o'zgartirish ta'lim tizimini aksiologizatsiyalashning muhim jihatlarini o'zida aks ettiradi.

3. O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimini modernizatsiyalashning qadriyatli yo'nalishlari.

O'zbekistonda ham ta'lim islohotlari yo'nalishlar qaror topib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41-moddasida "Har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul umumiy ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir", - deb belgilab qo'yilgan. 42-moddasida esa, "har kimga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanishi; davlat jamiyatning madaniy, ilmiy, texnikaviy rivojlanishiga g'amho'rlik qilishi" ko'rsatilgan.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunining 4-moddasida bilim olish xuquqi qadriyat sifatida quyidagicha ko'rsatilgan: "jinsi, tili, yoshi, irqi, milliy mansubligi, e'tiqodi, dinga munosabati, ijtimoiy kelib chiqishi, xizmat turi, turar joyi, O'zbekiston Respublikasi xududida qancha yashaganidan qat'iy nazar, har kimga bilim olishda teng huquqlar kafolatlanadi".

Bilim olish huquqi:

- davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini rivojlantirish;
- ishlab chiqarishdan ajralgan va ajralmagan holda ta'lim olishni tashkil etish;
- ta'lim va kadrlar tayyorlash davlat dasturlari asosida bepul o'qitish, shuningdek, ta'lim muassasalarida shartnoma asosida to'lov evaziga kasb-hunar o'rgatish;
- barcha ta'lim muassasalari bitiruvchilari keyingi bosqichdagi o'quv yurtlariga kirishda teng huquqlarga ega bo'lishi;
- oilada yoki o'zi mustaqil ravishda bilim olgan fuqarolarga akreditatsiyadan o'tgan ta'lim muassasalarida eksternat tartibida attestatsiyadan o'tish huquqini berish orqali ta'minlanadi.

Boshqa davlatlarning fuqarolari O'zbekiston Respublikasida xalqaro shartnomalarga muvofiq bilim olish huquqiga ega.

Respublikada istiqomat qilayotgan fuqaroligi bo'lmagan shaxslar bilim olishda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng huquqlarga ega.

Bundan tashqari, mazkur hujjatning 3-moddasida ko'rsatib berilgan ta'lim sohasida davlat siyosatining asosiy tamoyillari ham o'zida muhim aksiologik yondashuvni aks ettiradi.

Birinchidan, ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;

Ikkinchidan, ta'limning uzluksizligi va izchilligi;

Uchinchidan, umumiy o'rta, shuningdek, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi;

To'rtinchidan, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo'nalishini: akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishni tallashining ixtiyoriyligi;

Beshinchidan, ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;

Oltinchidan, davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;

Yettinchidan, ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va taqalashgan yondashuv;

Sakkizinchidan, bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;

To'qqizinchidan, ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish.

Olim va tadqiqotchilar ma'naviyat, qadriyatlar va ta'limning turli jihatlarini o'rganib, ularni pedagogik amaliyotga singdirish muhimligini ta'kidladilar. Tadqiqotlar ma'naviyatning o'quvchilar farovonligiga, o'quv yutuqlariga va axloqiy rivojlanishiga ta'sirini o'rganib chiqdi. Shuningdek, ular talabalarda axloqiy qarorlar qabul qilish va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishda qadriyatlar ta'limining rolini o'rgandilar.

Bundan tashqari, adabiyotlarda aksiologik yondashuvlarni integratsiyalash uchun bo'lajak pedagoglarni zarur bilim, ko'nikma va qobiliyatlar bilan jihozlashda o'qituvchilar ta'limi dasturlarining ahamiyati ta'kidlangan. Tadqiqotlar ushbu dasturlarda qo'llanilishi mumkin bo'lgan bir nechta strategiyalarni aniqladi, masalan, o'z-o'zini aks ettirish, tajribali o'rganish va jamoatchilik bilan ishlash. Bu strategiyalar bo'lajak pedagoglarning ma'naviyat va qadriyatlarini o'qitish amaliyotiga samarali singdirish qobiliyatini oshirishda istiqbolli natijalarni ko'rsatdi[11].

Bundan tashqari, tadqiqotlar aksiologik yondashuvlarni birlashtirishda kelajakdagi pedagoglar duch kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar va to'siqlarni o'rganib chiqdi. Bu qiyinchiliklarga manfaatdor tomonlarning qarshiligi, qo'llab-quvvatlash va resurslarning etishmasligi, shaxsiy qarashlar va e'tiqodlar kiradi. Adabiyotlarda o'qituvchilar ta'limi dasturlari maqsadli treninglar, murabbiylik dasturlari va doimiy kasbiy rivojlanish orqali ushbu muammolarni qanday hal qilishi mumkinligi haqida tushunchalar berilgan.

Bo'lajak pedagoglarni aksiologik yondashuvlar asosida ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlash imkoniyatlarini tadqiq qilish va takomillashtirish uchun aralash usulli tadqiqot loyihasidan foydalanish mumkin. Ushbu yondashuv mavzuni har tomonlama tushunish uchun sifat va miqdoriy ma'lumotlarni birlashtirishga imkon beradi[12].

Suhbat va fokus-guruhlar kabi sifatli usullar hozirgi va istiqbolli pedagoglarning ta'limdagi ma'naviyat va qadriyatlarga oid tajribalari, istiqbollari va e'tiqodlarini o'rganish uchun o'tkazilishi mumkin. Bu usullar aksiologik yondashuvlarni tushunish, ularni amalga oshirishdagi qiyinchiliklar va muvaffaqiyatlar hamda o'qituvchilar ta'lim dasturlarini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar haqida boy tushunchalar berishi mumkin.

Bo'lajak pedagoglarning ma'naviyat va qadriyatlar bilan bog'liq munosabati, e'tiqodi va amaliyoti to'g'risida ma'lumotlar to'plashda so'rov va anketa kabi miqdoriy usullardan foydalanish mumkin. Ushbu usullar ularning javoblaridagi tendentsiyalarni, naqshlarni va korrelyatsiyalarni aniqlashga yordam beradi va topilmalarni qo'llab-quvvatlash uchun statistik dalillarni taqdim etadi.

Bundan tashqari, aksiologik yondashuvlarni muvaffaqiyatli birlashtirgan o'qituvchilar uchun maxsus ta'lim dasturlari yoki pedagogik amaliyotlarni o'rganish uchun amaliy tadqiqotlar va kuzatuv tadqiqotlari o'tkazilishi mumkin. Bu usullar kelajakdagi pedagoglarni samarali tayyorlashga hissa qo'shadigan strategiyalar, tuzilmalar va jarayonlar haqida chuqur ma'lumot berishi mumkin[13].

Bundan tashqari, oldingi tadqiqotlar natijalarini sintez qilish va mavjud bilimlardagi kamchiliklarni aniqlash uchun mavjud adabiyotlarni tizimli ko'rib chiqish mumkin. Ushbu sharh tadqiqot loyihasiga rahbarlik qilishi va tadqiqot uchun nazariy asos bo'lishi mumkin.

Umuman olganda, tizimli adabiyot tahlili bilan bir qatorda sifat va miqdoriy usullarning kombinatsiyasi mavzuni har tomonlama tushunish imkonini beradi va aksiologik yondashuvlar asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish bo'yicha samarali strategiyalarni ishlab chiqishda ma'lumot beradi[6].

Muhokama. Maqolaning aksiologik yondashuvlar asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlash imkoniyatlarini takomillashtirishga bag'ishlangan muhokama bo'limi adabiyot tahlili va tadqiqot usullaridan olingan xulosalarni sharhlash va tahlil qilish imkonini beradi. U o'qituvchilar ta'limi dasturlarida aksiologik yondashuvlarni integratsiyalash bilan bog'liq bo'lgan oqibatlar, ahamiyat va potentsial muammolarni

chuqurroq o'rganish imkonini beradi. Muhokamada muhokama qilinishi mumkin bo'lgan ba'zi asosiy fikrlar:

1. Aksiologik yondashuvlarning ahamiyati: Muhokamada bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda aksiologik yondashuvlarni birlashtirish muhimligini ta'kidlash lozim. Unda ma'naviyat, axloq va qadriyatlarni ta'limga singdirishning o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga ko'maklashish, axloqiy fikrlashni targ'ib qilish, ularning maqsad va farovonlik tuyg'usini kuchaytirish kabi salohiyatli afzalliklari ko'rsatilishi kerak[14].

2. O'qitish amaliyotiga ta'siri: Muhokama aksiologik yondashuvlarning integratsiyasi o'qitish amaliyotiga qanday ta'sir qilishi va o'zgartirishi mumkinligini o'rganishi kerak. U kelajakdagi pedagoglarning inklyuziv va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitini yaratishi, tanqidiy fikrlash va axloqiy qarorlar qabul qilishni targ'ib qilishi hamda o'quvchilarning ma'naviy o'sishini aks ettirish mashqlari, fanlararo yondashuvlar va jamoatchilik ishtiroki orqali qanday rivojlantirishi mumkinligini ta'kidlashi kerak[20].

3. Qiyinchiliklar va to'siqlar: munozarada aksiologik yondashuvlarni o'z ichiga olgan kelajakdagi pedagoglar duch kelishi mumkin bo'lgan muammolar va to'siqlarni ko'rib chiqish kerak. Bu qiyinchiliklar manfaatdor tomonlarning qarshiligi, cheklangan resurslar va qo'llab-quvvatlash, shaxsiy qarashlar va e'tiqodlarni o'z ichiga olishi mumkin. Doimiy kasbiy rivojlanishni ta'minlash, murabbiylik dasturlarini yaratish, jamoalar va oilalar bilan hamkorlikda hamkorlikni rivojlantirish kabi ushbu muammolarni hal qilish bo'yicha strategiya va tavsiyalarni muhokama qilish muhim [15].

4. Kasbiy fikrlash va o'sish: Muhokama kelajakdagi pedagoglar uchun uzluksiz kasbiy fikrlash va o'sish muhimligini ta'kidlashi kerak. Bu o'z-o'zini anglash, doimiy o'z-o'zini aks ettirish va professional ta'lim jamoalarida ishtirok etish zarurligini ta'kidlashi kerak. Bo'lajak pedagoglar aksiologik yondashuvlarga mos kelishini ta'minlash uchun o'z o'qitish amaliyotlarini doimiy ravishda baholash va takomillashtirishga undashlari kerak.

5. O'qituvchilar ta'limi dasturlari uchun ta'sirlar: Muhokama kelajakdagi pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga yaxshiroq tayyorlash uchun o'qituvchilar ta'limi dasturlarini qanday yaxshilash mumkinligi haqida tushuncha berishi kerak. Unda aksiologik yondashuvlarni o'quv rejasini tuzish, o'qitish usullari va baholash amaliyotiga integratsiyalashuvi muhokama qilinishi kerak. Bundan tashqari, munozarada kelajakdagi pedagoglarning ma'naviyat va qadriyatlar ta'limi sohasidagi kompetensiyalarini rivojlantirishda texnologiya, murabbiylik dasturlari va tajribaviy o'rganishning roli ko'rib chiqilishi mumkin[5].

6. Kelajakdagi yo'nalishlar: Muhokama keyingi tadqiqot va izlanishlar uchun potentsial sohalarni ajratib ko'rsatish bilan yakunlanishi kerak. U mavjud adabiyotlardagi bo'shliqlarni aniqlashi va o'qituvchilar ta'limidagi aksiologik yondashuvlarni tushunishni kengaytirish uchun kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo'llarni taklif qilishi mumkin. Bundan tashqari, u ta'limda ma'naviyat va qadriyatlar integratsiyasini rag'batlantirish uchun tadqiqotchilar, o'qituvchilar va siyosatchilar o'rtasidagi doimiy hamkorlikni rag'batlantirishi mumkin.

Maqolada har tomonlama muhokamaga kirishish orqali bo'lajak pedagoglarni aksiologik yondashuvlar asosida ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish bilan bog'liq imkoniyatlar, oqibatlar va muammolarni atroflicha o'rganish mumkin. Bu sohadagi bilimlarning rivojlanishiga hissa qo'shishi va yaxlit va qadriyatlarga asoslangan ta'limni targ'ib qiluvchi keyingi tadqiqotlar va amaliyotlarni ilhomlantirishi mumkin[16].

Natijalar. Maqolaning aksiologik yondashuvlar asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlash imkoniyatlarini takomillashtirishga bag'ishlangan natijalar bo'limida adabiyotlar tahlili va qo'llanilgan tadqiqot usullari orqali olingan xulosalar keltirilgan. U asosiy natijalar va to'plangan empirik dalillarning aniq va qisqacha xulosasini beradi. Buni kiritish mumkin bo'lgan ba'zi potentsial natijalar:

1. Adabiyot tahlili natijalari: adabiyot tahlilidan olingan asosiy mavzular va tushunchalarni umumlashtiring. Ma'naviyat, qadriyatlar va ta'lim bo'yicha mavjud tadqiqotlarni ajratib ko'rsatish, o'qituvchilar ta'limi dasturlarida aksiologik yondashuvlarni integratsiyalashuvini o'rganadigan tadqiqotlarga e'tibor qaratish. Ma'naviyat va qadriyatlarining o'quvchilarning farovonligiga, o'quv yutuqlariga va axloqiy rivojlanishiga ta'sirini adabiyotlarda ko'rib chiqish.

2. Sifatli tadqiqot natijalari: Suhbat yoki fokus-guruhlar kabi o'tkazilgan sifatli tadqiqotning asosiy natijalarini taqdim eting. Hozirgi va istiqbolli pedagoglarning ta'limdagi ma'naviyat va qadriyatlarga oid qarashlari, tajribalari va e'tiqodlarini muhokama qiling. Ular duch kelgan muammolarni, ular amalga oshirgan muvaffaqiyatli strategiyalarni va o'qituvchilar ta'lim dasturlarini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalarini ta'kidlang[4].

3. Miqdoriy tadqiqot natijalari: so'rovlar yoki anketalar kabi qo'llaniladigan miqdoriy tadqiqot usullaridan olingan natijalarni umumlashtiring. Bo'lajak pedagoglarning ma'naviyat va qadriyatlarga bo'lgan munosabati, e'tiqodi va amaliyoti haqidagi statistik ma'lumotlarni taqdim eting. Ma'lumotlarda aniqlangan har qanday muhim korrelyatsiya yoki tendentsiyalarni muhokama qiling, bu ularning o'qitishda aksiologik yondashuvlarni birlashtirishga tayyorligi va tayyorligini yoritadi.

4. Vaziyatni o'rganish va kuzatuv tadqiqotlari natijalari: O'tkazilgan amaliy tadqiqotlar yoki kuzatuv tadqiqotlaridan olingan natijalarning qisqacha mazmunini taqdim eting. Aksiologik yondashuvlarni muvaffaqiyatli birlashtirgan maxsus o'qituvchilar ta'limi dasturlari yoki pedagogik amaliyotlarni ajratib ko'rsating. Bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga samarali tayyorlashga yordam beradigan strategiyalar, tuzilmalar va kuzatilgan jarayonlarni muhokama qiling.

5. Tizimli adabiyotlarni o'rganish natijalari: Tizimli adabiyotlarni ko'rib chiqishdan sintez qilingan natijalarni taqdim eting. O'qituvchilar ta'limida aksiologik yondashuvlarni integratsiyalash bilan bog'liq bo'lgan mavjud adabiyotlarda bo'shliqlar, nomuvofiqliklar yoki yaqinlashuv sohasini aniqlang. Kelajakdagi tadqiqot va amaliyot uchun ma'lumot berishi mumkin bo'lgan sharhdan olingan nazariy asoslar va tavsiyalarni muhokama qiling[17].

6. Umumiy topilmalar va natijalar: Qo'llaniladigan barcha tadqiqot usullaridan olingan asosiy natijalarni umumlashtiring. Kelajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga aksiologik yondashuvlar asosida tayyorlashda ushbu xulosalarning ahamiyatini muhokama qiling. O'qituvchilar ta'limi dasturlarida aksiologik yondashuvlarni integratsiyalash bilan bog'liq ahamiyati, potentsial foydalari va muammolarni ta'kidlang.

Natijalar bo'limi mantiqiy va izchil tarzda tashkil etilishi, xulosalarni aniq va qisqacha taqdim etishi kerak. U o'quvchiga to'plangan empirik dalillarni har tomonlama tushunishni ta'minlashi hamda aksiologik yondashuvlar asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish bilan bog'liq oqibatlar va imkoniyatlarni keyingi muhokama qilish uchun zamin yaratishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, ushbu maqolada aksiologik yondashuvlar asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish imkoniyatlari o'rganildi. Taqdim etilgan xulosalar va muhokamalar o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash uchun qadriyatlar, axloq va ma'naviyatni pedagogik amaliyotga singdirish muhimligini ta'kidlaydi[3].

Aksiologik yondashuvlar ta'limda qadriyatlar, axloq va ma'naviyatning ahamiyatini tan oladigan nazariy asosni ta'minlaydi. Bo'lajak pedagoglar ushbu o'lchovlarni ta'lim faoliyatiga kiritish orqali o'quvchilarning shaxsiy va axloqiy o'sishini ta'minlovchi o'zgaruvchan ta'lim muhitini yaratishi mumkin. Adabiyotlar tahlili Maks Sheler, Robert S.Xartman va Pol Tillich kabi faylasuflarning ta'limdagi qadriyatlar, aksiologiya va ma'naviyat haqidagi tushunchalarimizni shakllantirishdagi hissalarini ochib berdi.

Aksiologik ta'limda inklyuziv va madaniyatli sinflarni yaratish juda muhimdir. Bo'lajak pedagoglar o'quvchilarning turli qadriyatlari va e'tiqodlarini hurmat qilishlari va qabul qilishlari, xavfsiz va inklyuziv ta'lim muhitini yaratishlari kerak. Ushbu yondashuv turli madaniyatlarga mansub talabalar o'rtasida tushunish, empatiya va hurmatni rivojlantirishga yordam beradi va ularni turli xil va o'zaro bog'liq dunyoda harakat qilishga tayyorlaydi.

Ijtimoiy adolat va tenglikni ta'minlash aksiologik ta'limning yana bir muhim jihati hisoblanadi. Bo'lajak pedagoglar o'z ta'lim amaliyotlarida tengsizlik, diskriminatsiya va ijtimoiy adolatsizlik muammolarini hal etishlari kerak. Talabalarga ijobiy o'zgarishlar agenti bo'lish imkoniyatini berish orqali o'qituvchilar ijtimoiy mas'uliyat hissini uyg'otishi va yanada adolatli va adolatli jamiyatni yaratishga yordam berishi mumkin[18].

Shaxsiy fikrlash va o'z-o'zini anglash kelajakdagi pedagoglar uchun juda muhimdir. O'qituvchilar o'zlarining qadriyatlari, noto'g'ri qarashlari va taxminlarini tanqidiy ko'rib chiqish orqali o'zlarining o'qitish amaliyotlarini shaxsiy qadriyatlariga moslashtirishlari va o'quvchilari uchun haqiqiy namunalarni taqdim etishlari mumkin. Fikrlash amaliyotlari bilan shug'ullanish, shuningdek, o'quvchilarni o'z qadriyatlari va e'tiqodlari haqida fikr yuritishga undaydi, ularning axloqiy va ma'naviy rivojlanishiga yordam beradi.

Ehtiyotkorlik va mulohaza yuritish amaliyotlarini birlashtirish o'quvchilarning farovonligini, o'z-o'zini aks ettirishini va ma'naviy izlanishlarini oshirishi mumkin. Bo'lajak pedagoglar o'quvchilarda emotsional tartibga solish ko'nikmalarini rivojlantirish, mavjudlik tuyg'usini tarbiyalash, o'zlari va atrofidagi dunyoni chuqur anglashlari uchun bu amaliyotlarni o'z ta'lim faoliyatiga kiritishlari mumkin.

O'qituvchilar va talabalar o'rtasida mazmunli munosabatlar o'rnatish aksiologik ta'limning asosidir. Ijobiy va qo'llab-quvvatlovchi munosabatlar ishonch, hamkorlik va ochiq muloqotni rivojlantiradi, qulay o'quv muhitini yaratadi. Bu munosabatlar mazmunli ta'lim tajribasi uchun asos bo'lib, o'quvchilarning umumiy farovonligi va rivojlanishiga hissa qo'shadi[2].

Texnologiyalar integratsiyasi va jamiyatning ishtiroki aksiologik ta'limda muhim rol o'ynaydi. Kelajakdagi pedagoglar talabalarni turli madaniyatlar, e'tiqodlar va global istiqbollar bilan bog'lash uchun texnologiya vositalaridan foydalanishlari mumkin. Jamiyat bilan muloqot o'quvchilarga real dunyo kontekstlari va o'z qadriyatlari, axloqi va ma'naviyatini amaliy sharoitlarda qo'llash imkoniyatlarini beradi[19].

Xulosa qilib aytish mumkinki, aksiologik yondashuvlar asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlash imkoniyatlarini takomillashtirish har tomonlama va

maqsadli yondashuvni taqozo etadi. Qadriyatlar, axloq va ma'naviyatni pedagogik amaliyotga integratsiyalash, inklyuziv va madaniy jihatdan mos sinflarni yaratish, ijtimoiy adolat va tenglikni targ'ib qilish, shaxsiy fikrlash va o'z-o'zini anglashni rivojlantirish, ongni rivojlantirish amaliyotlarini o'z ichiga olish, mazmunli munosabatlar o'rnatish, texnologiyadan foydalanish va jamiyat bilan hamkorlik qilish orqali, bo'lajak pedagoglar talabalar uchun o'zgaruvchan ta'lim tajribalarini yaratishi mumkin. Bu yondashuvlar nafaqat o'quvchilarning akademik o'sishini kuchaytiradi, balki ularning shaxsiy, axloqiy va ma'naviy rivojlanishiga hissa qo'shadi, ularni o'zaro bog'langan dunyoda maqsadli va axloqiy hayot kechirishga tayyorlaydi.

Адабиётлар/Литература/Reference:

1. Axatova D.A. Abdurauf Fitratning ma'rifiy-pedagogik qarashlari: ped.fanl.nomz. ... diss. - T.: 1999. 163 b.
2. Atadjanova SH.A. Oilada o'spirin yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari: Ped.fanl.nomz. ... diss. avtoref. - T.: 2001. - 19 b.
3. Азизходжаева Н.Н. Основные тенденции развития высшего педагогического образования в Узбекистане: Автореф дисс. ... докт. пед.наук. - М.: 1991. - 35 с.
4. Abduvahobov U. Shaxs (Komil inson haqida). T.: Vatan, 1996. 20 b. 2. bdullayev A. Ma'naviyat va iqtisodiy tafakkur. - T.: Ma'naviyat, 1999. - 104 b.
5. Abdullayev Y. Jahon oliy maktabi: qiyosiy tahlil /Mas'ul muhar. S.S.G'ulomov. - T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2001. - 288 b.
6. Avloniy, Abdulla. Turkiy guliston yohud axloq. - T.: O'qituvchi, 1992 160 b.
7. Azizxo'jayev A. Mustaqillik kurashlar, iztiroblar, quvonchlar. Sharq nashriyot-matbaa konserni, Akademiya, 2001. 112 b.
8. Лузина Л.М. Философски-антропологический подход в современной методологии воспитания: Дис. ... докт. пед. наук в виде научного доклада. - СПб., 1998. - 46 с.
9. Мажитова Ш.Н. Педагогические основы целостного развития личности будущего учителя в процессе профессиональной подготовки: Дис. ... канд. пед. наук. - Т., 2005. - 172 с.
10. Маматкулова Р. Воспитание морально-этических качеств студентов университетов на основе национально-духовного наследия народа: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Т., 1995. - 22 с.
11. Мардонов Ш.Қ. Янги таълимий қадриятлар асосида педагог кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш. -Т.: Фан, 2006. - 232 б.
12. Мардонов Ш. Педагогик таълим тизимида таълимий қадриятлардан фойдаланиш. // Халқ таълими. - Т., 2005. - №6. - Б.24-28.
13. Мардонов Ш., Эгамбердиева Н. Шарқ алломалари мероси – педагог мутахассислар тайёрлаш асоси. // Халқ таълими. - Т., 2004. - №2. - Б.25-27.
14. Scheler, M. (1954). Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values: A New Attempt toward the Foundation of an Ethical Personalism. Northwestern University Press.
15. Hartman, R. S. (1967). The Structure of Value: Foundations of Scientific Axiology. Southern Illinois University Press.

16. Tillich, P. (1951). *Systematic Theology*, Vol. 1: Reason and Revelation. University of Chicago Press.
17. Nucci, L. (Ed.). (2001). *Education in the Moral Domain*. Cambridge University Press.
18. England, P. (2015). *Axiology and Education: Axiological Perspectives for Educational Research*. Springer.
19. Darling-Hammond, L. (2006). *Powerful Learning: What We Know About Teaching for Understanding*. Jossey-Bass.
20. Ladson-Billings, G. (1995). But That's Just Good Teaching! The Case for Culturally Relevant Pedagogy. *Theory into Practice*, 34(3), 159-165.

Бекчанова Солиха Давлатназаровна,
БухДТИ ўқитувчиси

**ТИББИЁТ ОЛИЙ ТАЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИДА ДИВЕРГЕНТ
ТАФАККУРНИ РИВИЖОЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ИМКОНИАТЛАРИ**

Аннотация. Ушбу мақолада тиббиёт олий таълим муассасаларида талабаларни дивергент фикрлашга ўргатиш ва уларни кейинги фаолиятларини мустахмлаш учун касб-хунарга йўналтириш борасидаги ишларни амалга ошириш а қўлланилувчи методикалар ҳақида сўз юритилган. Янги Ўзбекистонда ёшларни билимли ва тафаккурини олий даражада ўстириш уларни психологиясини ривожлантириш хусусиятлари очиқ берилган.

Калит сўзлар: тафаккур, қобилият, фикрлаш, ақл, дивергент, таксономия, тест.

Bekchanova Solikha Davlatnazarovna,
Teacher at BSMI

**PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF DEVELOPING DIVERGENT THINKING IN STUDENTS OF
HIGHER MEDICAL INSTITUTIONS**

Abstract. This article talks about the methods used in medical higher education institutions to teach students divergent thinking and to direct them to the profession in order to strengthen their further activities. In the new Uzbekistan, the features of raising young people to be educated and thinking at a high level and improving their psychology have been revealed.

Key words: thinking, ability, thinking, mind, divergent, taxonomy, test.

Бекчанова Солиха Давлатназаровна,
преподаватель БухГМИ

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ДИВЕРГЕНТНОГО МЫШЛЕНИЯ У
СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ МЕДИЦИНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ**

Аннотация. В данной статье говорится о методах, используемых в медицинских вузах для обучения студентов дивергентному мышлению и ориентации их на профессию с целью усиления их дальнейшей деятельности. В новом Узбекистане выявлены особенности воспитания молодых людей, способных быть образованными и думающими на высоком уровне, совершенствования их психологии.

Ключевые слова: мышление, способность, мышление, разум, дивергент, таксономия, тест.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N44>

Кириш. Дивергент фикрлаш — бу кўплаб мумкин бўлган ечимларни ўрганиш орқали ижодий ғояларни яратиш учун ишлатиладиган фикрлаш жараёни ёки усули. Бу одатда ўз-ўзидан, эркин оқимли, чизиқли бўлмаган тарзда содир бўлади, шунинг учун кўплаб ғоялар пайдо бўладиган когнитив услубда ҳосил бўлади. Қисқа вақт ичида кўплаб мумкин бўлган ечимлар ўрганилади ва кутилмаган алоқалар чизилади. Дивергент фикрлашдан сўнг, ғоялар ва маълумотлар конвергент фикрлаш ёрдамида

ташқил этилади ва тузилади, бу битта ечимга эришиш учун маълум бир мантиқий қадамлар тўпламини кузатиб боради, баъзи ҳолларда бу тўғри ечим бўлади.

Психолог **Ж.П.Гулфорд** биринчи марта 1956-йилда конвергент фикрлаш ва дивергент фикрлаш атамаларини киритган

Дивергент фикрлашни рағбатлантирадиган тадбирларга саволлар рўйхатини яратиш, фикрлаш ва медитатсия учун вақт ажратиш, ақлий ҳужум, мавзуни хариталаш, пуфакчаларни хариталаш, журнал юритиш, стол устидаги ролли ўйинларни ўйнаш, санъат асарларини яратиш ва эркин ёзиш киради. Эркин ёзишда одам маълум бир мавзуга эътибор қаратади ва у ҳақида қисқа вақт ичида, онг оқимида тўхтовсиз ёзади.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Ер шарида турли хил одамлар яшайди. Табиийки ҳар бирининг фикрлаши ҳар хил, ўзига хос бўлади. Кимдир воқеа-ҳодисани батафсил тушунтирса, бошқаси дарров таҳлил қилади. Бирови муаммога турли ечимларни берса, бошқаси “конкрет” жумбоқни ечади. Хуллас, фикрлаш инсоннинг битмас-туганмас тафаккур дурларидир.

Қандай фикрлаш сизга маъқул ёки сиз қандай фикрлайсиз? Аслида қандай фикрлаш керак? “Дивергент” фикрлаш ҳақида ҳеч эшитганмисиз? Йўқми? Ундай бўлса қизиқарли маълумот сиз учун!

Жой Пол Гилфорд – америкалик психолог ва профессор, кўплаб Америка университетларида дарс беради. Ақл-идрок тузилиши моделини яратувчиси сифатида танилган. Гилфорд хотира, фикрлаш, эътибор, ижодкорлик ва темпэрамент нуқтаи назаридан ақл бўйича тадқиқотлар билан шуғулланган. Биринчи мартта “Дивергент фикрлаш” тушунчасини психологияга олим Ж. Гилфорд томонидан киритилган. Шунингдек, инсон мия фаолиятининг бу шакли муаммони ҳал қилишнинг асосий усулларини ўзгартиришга имкон беради дея уқтиради профессор.

Муҳокама. Дивергент фикрлаш (лот. *divergere* – ажралиш) ижодий фикрлаш усули бўлиб, одатда муаммо ва вазифаларни ҳал қилишда қўлланилади. Бу бир хил муаммонинг кўплаб ечимларини топишдан иборат.

Дивергент фикрлаш тўртта асосий хусусиятга эга: **Равонлик** – бир нечта ғоялар ва ечимларни тезда шакллантириш қобилияти; **Ностандарт** – бошқаларнинг хаёлига келмаган ғояларни шакллантириш қобилияти; **Мослашувчанлик** – бир вақтнинг ўзида муаммони ҳал қилишнинг турли усуллари ҳақида ўйлаш қобилияти; **Мутахассислик** – ғоянинг тафсилоти ҳақида фикр юритиш эмас, балки унинг тимсолини топиш қобилиятидир.

Дивергент фикрлаш жараёни тугагандан сўнг, ғоялар ва маълумотлар конвергент фикрлашдан фойдаланган ҳолда тартибга солинади ва тузилади ҳамда қарор қабул қилиш стратегиялари қўлланилади, бу битта энг яхши ёки кўпинча тўғри жавобга олиб келади.

Bugungi kunda ushbu mavzu adabiyotlarda etarlicha batafsil yoritilgan, ammo ta'lim muassasalari amaliyotida unga etarlicha e'tibor berilmayapti va ilmiy asoslash metodik bazani ishlab chiqish shaklida keyingi tadqiqotlarni talab qiladi.

Dekommunizatsiya Bularning barchasi bo'lajak o'qituvchilarda tabaqalashtirilgan fikrlashni rivojlantirish muammosiga alohida ahamiyat beradi. Bundan tashqari, aksariyat hollarda talabalar oktabr oyining oxirigacha divergent fikrlashni rivojlantirish metodikasini tushunmaydilar va bu muammo nazariy va amaliy kurslar va o'quv dasturlarida yetarlicha o'z

aksini topmaydi. Natijada, bu kasbiy va shaxsiy sifat o'z-o'zidan rivojlanadi va bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash va kasbiy faoliyati natijalariga salbiy ta'sir qiladi.

Talabalarda divergent dekomunizatsiyani rivojlantirishga bag'ishlangan ishlarning nazariy tahlili shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchining ijodiy qobiliyatlarini shakllantiradigan muammolar hal qilinmagan. Bu natijalar haqiqiy hayotda tasdiqlangan. Talabalarni kirish va bitiruv imtihonlariga tayyorlashning ustuvor vazifasini hisobga olgan holda o'qituvchilar maktab o'quvchilari va talabalarda deka tafakkurini rivojlantirish bo'yicha maqsad qo'ymaydilar (chunki ular qila olmaydilar yoki xohlamaydilar), bu yo'nalishda faqat vaqti-vaqti bilan ishlaydi. qoida tariqasida, o'quvchilarning turli xil fikrlari juda past darajada. Yuqoridagilardan tashqari, oktyabr oyida ta'lim muassasalari o'qituvchilarining quyidagi omillarga yo'naltirilganligini ta'kidlash mumkin:

1) Fikrlashning reproduktiv xususiyatlarini shakllantirish; o'quv mashg'ulotlarida muammoli vaziyatlar kamdan-kam ko'rib chiqiladi va interfaol usullardan (muammoga asoslangan, interaktiv, o'yinga asoslangan) amalda foydalanilmaydi,;

2) Keyinchalik material tanqidiy baholanmagan faktlar to'plami sifatida taqdim etiladi;

3) o'qituvchilarning katta qismi o'quvchilarning rang-barang fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga tayyor emas, o'quvchilarni rag'batlantirmaydi va ijodiy fikrlash qobiliyatiga bo'lgan ehtiyojni rag'batlantirmaydi;

Dekomunizatsiyalangan yondashuv ta'lim muassasalari bitiruvchilari o'rtasida divergent fikrlashni rivojlantirish, ijodiy fikrlaydigan shaxs fazilatlarini shakllantirish uchun motivatsiyani rag'batlantira olmaydi. Shunday qilib, quyidagilar o'rtasida dekomunizatsiya mavjudligi aniq:

- o'quvchilarda aniq fikrlashni rivojlantirish zarurati va ta'limda ushbu fanning nazariy va amaliy o'rganilmaganligi;

- o'quvchilarda rang-barang fikrlashni rivojlantirish va uni o'rnatilgan o'quv amaliyotida amalga oshirish uchun mavjud bo'lgan potentsial imkoniyatlar;

Натижалар. Бунинг оқибатида эса шахснинг меҳнат фаолиятида муваффақият қозонмаслиги туфайли у жамият ривожига ҳеч қандай улуш қўша олмаслиги ва ҳатто ривожланишни орқага тортишига ҳам олиб келиши мумкин. Пирамиданинг энг пастки қатламида кўрсатилган туғма лаёқатлар, қобилиятларни ташхис қилиш психология фани мутахассисларининг зиммасига юкланган. Ўзбекистон Республикасида шахснинг касбга бўлган қизиқиш, лаёқат ва қобилиятларини ўрганиш хусусиятлари Республикамизда шахснинг лаёқат ва қобилиятларини ўрганиш узлуксиз таълимнинг умумий ўрта таълим босқичида амалга оширилади. Бу фаолият асосан Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги «Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташхис маркази» фаолияти билан белгиланган жараёндинр [1; б. 31].

Amerikalik psixolog D.Gilford bu borada olib borilgan tadqiqotlarni sarhisob qilar ekan, tafakkurning ikki turini aniqladi: birinchisi, ma'lum bir muammoning yagona aniq yechimini topish uchun zarur bo'lgan konvergent, ikkinchisi, divergent. tufayli original yechimlar paydo bo'ladi [3; б. 34].

Konvergent (lotincha convergere - yaqinlashish) tafakkur - yagona yechim izlash. "Mohiyatan gapiradigan bo'lsak, konvergent fikrlash mantiqiy, chiziqli, diskursiv bo'lib,

muammoning yagona to'g'ri echimini taklif qiladi. Aytgancha, aynan shu fikrlash turi IQ va klassik o'qitish usuli bilan bog'liqdir" [4].

Divergent fikrlash (lotincha *divergere* - ajralish) - bu nafaqat mutlaqo yangi mahsulotni yaratish, balki ushbu mahsulotni yaratishning kognitiv faoliyatida yangi shakllanishlar bilan tavsiflanadigan fikrlash turi. Bunday yangi shakllanishlar baholar, maqsadlar, ma'nolar va motivatsiyalar bilan bog'liq. Ijodiy fikrlash reproduktiv fikrlash deb ataladigan tayyor bilim va ko'nikmalardan foydalanishni o'z ichiga olgan jarayonlardan farq qiladi.

Keling, ushbu kontseptsiyani misol bilan ko'rib chiqaylik. Ba'zi odamlar muammoni qo'yishda faqat bitta to'g'ri echim borligiga ishonishadi va ular mavjud bilimlar va ma'lum mantiqiy mulohazalar yordamida bu yechimni topishga harakat qilishadi. Bunday holda, insonning barcha sa'y-harakatlari yagona to'g'ri echimni topishga qaratilgan. Bunday fikrlash konvergent fikrlash deb ataladi. Boshqalar, aksincha, iloji boricha ko'proq variantlarni ko'rib chiqish uchun barcha mumkin bo'lgan yo'nalishlarda yechim izlashni boshlaydilar.

Ko'pincha nostandart va o'ziga xos echimlarga olib keladigan bunday izlanish turli xil fikrlaydigan odamlarga xosdir [5; 6. 100].

Afsuski, bizning deyarli barcha mashg'ulotlarimiz konvergent fikrlashni faol rivojlantirishga qaratilgan. Pedagogikadagi bunday tarfkashlik rivojlanmaydi, aksincha, bostiradi ijodiy shaxsni rivojlantirish. Ma'lumki, masalan, Cherrill va Eynshteyn maktabda o'qishda qiynalgan, lekin ular o'qituvchilari ishonganidek, intizomsiz va aqldan ozganliklari uchun emas. Bu haqiqatdan yiroq edi, o'qituvchilar qo'yilgan savolga to'g'ridan-to'g'ri javob bermagani uchun shunchaki g'azablanishdi, aksincha: "Agar uchburchak teskari bo'lsa nima bo'ladi?", "Suvni suv bilan almashtirsak nima bo'ladi?"

boshqa tomondan qarasa nima bo'ladi" va hokazo. [2; 6. 20].

Ijodkor odamlar odatda turlicha fikrlash bilan ajralib turadi. Ular odamlarning aksariyati ma'lum bir tarzda foydalanadigan elementlardan yangi kombinatsiyalarni hosil qiladi. Ular, birinchi qarashda, bir-biri bilan hech qanday umumiylik bo'lmagan elementlar o'rtasida qanday bog'lanishni bilishadi. Masalan, vazifa beriladi - aylana asosida har qanday rasmni o'ylab topish. Aqlga keladigan birinchi variantlar - apelsin, quyosh, oy, yuz. Bular standart javoblar va ko'pchilik respondentlarning javoblari. Ammo ba'zida mutlaqo nostandart javob variantlari mavjud, masalan, "Lambert pishloqining bir bo'lagi", "yumaloq poyabzaldagi hayvonning izi", "silliq" cho'ldagi voha". Bular ijodiy javoblardir.

Хулоса. Мақоламизнинг асосий мақсади ҳам тиббиёт талабаларида дивергентлик тафаккурини ривожлантиришга қаратилган эди. Буни тезроқ амалга ошириш учун эса албатта, шахс ўзини фиклаш қобилиятини ўстириши муқаррар. Зеро, ўзбек халқининг яширин қобилиятлари ўз тасдиғи, самарали қўлланилиши жойини аниқ ва ўз вақтида топа олса, юртимизнинг янада ривожланишига сабаб бўлиши ҳақиқатдан йироқ бўлмайди.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Бекчанова, С. . (2023). Шахснинг касбга бўлган қизиқиши, лаёқати ва қобилиятларини амалий ўрганишда жаҳон тажрибаси. Наука и технология в современном мире, 2(20), 30–31. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/zdift/article/view/20502>

2. Бекчанова Солиха Давлатназаровна. (2023). Становление человека личностью сквозь призму педагогической и культурной реальности. международная конференция академических наук, 2(9), 19–21. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8363486>
3. Бекчанова, С. (2023). Становление человека личностью сквозь призму педагогической и культурной реальности. Евразийский журнал академических исследований, 3(4 Part 4), 32–36. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/13213> DOI:<https://doi.org/10.5281/zenodo.7867146>
4. Бекчанова Солиха Давлатназаровна. Шахснинг касбга бўлган қизиқиши, лаёқати ва қобилиятларини амалий ўрганишда жаҳон тажрибаси. “Zamonaviy dunyoda ilmfan va texnologiya” nomli ilmiy-amaliy konferensiya. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8363408>
5. Бекчанова Солиха Давлатназаровна Становление человека личностью сквозь призму педагогической и культурной реальности. международная конференция академических наук. С. 100. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8363486>
6. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. Учебное пособие для вузов. – М.: ПЕР СЭ, 2001.
7. Дианина Е.В. Российская и зарубежные системы управления профессиональной ориентацией учащейся молодежи: сравнительный анализ. // Журнал «Социодинамика», 2017, № 3. - С. 10-17. URL: http://e-notabene.ru/pr/article_22349.html
8. Зикиряева Манзура Мавлоновна Тиббиёт олий таълим муассасалари талабаларини мантикий тафаккурини ривожлантиришнинг психологик механизмлари. journal of new century innovations <http://www.newjournal.org/> Volume-16_Issue-3_November_2022 33.
9. Зикиряева Манзура Мавлоновна Тиббиёт олий таълим муассасалари талабаларини мантикий тафаккурини ривожлантиришнинг психологик механизмлари journal of new century innovations <http://www.newjournal.org/> Volume-16_Issue-3_November_2022 33
10. Пряжников Н.С. Профорентация в школе: игры, упражнения, опросники (8-11 классы). - М.: ВАКО, 2005. -С. 288.
11. Расулов А.И. Психодиагностика. – Т.: «Mumtoz soʻz», 2010. -153-б.
12. Резапкина Г.В. Скорая помощь в выборе профессии. Практическое руководство для педагогов и школьных психологов. – М.: «Генезис», 2004. -С. 1
13. Стрельникова И.Ю. Психомоторные качества и успешность учебно-профессиональной деятельности. // Журнал «Известия Алтайского государственного университета», 2010, №3. –С. 64.
14. Шабалина Е.П. Формирование профоориентационно-значимой компетентности будущего специалиста в соответствии с требованиями ФГОС. // «Профессиональная ориентация», 2015, № 2. –С. 27-32.
15. Шевирдяева К.С. Особенности выявления готовности обучающихся к самоопределению в процессе учебной деятельности. // Журнал «Вестник Пензенского государственного университета», 2015, № 1(9). –С. 83-87.

16. Bekchanova Solikha Davlatnazarovna. (2023). The formation of a personality through the press of pedagogical and cultural reality. theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 2(17), 141–143. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8409002>
17. Kurbanova G.N. The role of ancestral heritage in the development of professional thinking of future professionals International Scientific Journal Theoretical & Applied Science p-ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085 (online) Year: 2020 Issue: 01 Volume: 81 Published: 30.01.2020 <http://T-Science.org>. SOI: 1.1/TAS DOI: 10.15863
18. Zikirayeva M.M. Madaniyatlararo tafovutlarning glaballashuv sharoitida ijtimoiy – psixologik xususiyatlar Analytical Journal of Education and Development page 240 Volume: 02 Issue: 03 | 2022 ISSN: 2181-2624 www.sciencebox.uz.

Xasanova Gulsanam Xusanovna
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti Xorijiy tillar
kafedrasini mudiri, p.f.f.d (PhD), dotsent

MAGISTRATURA TALABALARING TASHKILY-BOSHQARUV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODEL

Annotatsiya. Maqolada magistratura talabalarining tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish imkonini beruvchi model muhokama qilinadi. Ishlab chiqilgan modeldagi tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni tarkibiy va funksional turga kiradi va o'quv jarayonining yaxlitligi talablariga muvofiq motivatsion-maqсадli, nazariy-uslubiy, mazmun-texnologik, baholovchi-samarali o'zaro bog'liq bloklari tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: kompetensiya, tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalar, tizimli yondashuv, kompetensiyaga asoslangan yondashuv, kontekstli yondashuv, komponentlar.

Khasanova Gulsanam Khusanovna
Head of Foreign Languages Department of
Journalism and Mass Communications University
of Uzbekistan, PhD, Associate professor

PEDAGOGICAL MODEL OF THE DEVELOPMENT OF ORGANIZATIONAL-MANAGEMENT COMPETENCIES OF MASTER'S STUDENTS

Abstract. The article discusses a model that enables the development of organizational-management competencies of master's students. The process of formation of organizational-management competencies in the developed model is of a structural and functional type, and in accordance with the requirements of the integrity of the educational process, motivational-targeted, theoretical-methodological, content-technological, evaluation-resulting interdependent blocks are described.

Key words: competence, organizational-management competencies, systematic approach, competency-based approach, contextual approach, components.

Хасанова Гульсанам Хусановна
Заведующая кафедрой иностранных языков
Университета журналистики и массовых
коммуникаций Узбекистана, PhD, доцент

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ МАГИСТРАНТОВ

Аннотация. В статье рассматривается модель, позволяющая развивать организационно-управленческие компетенции магистрантов. Процесс формирования организационно-управленческих компетенций в разработанной модели носит структурно-функциональный тип и в соответствии с требованиями целостности образовательного процесса описаны мотивационно-целевой, теоретико-методологический, контентно-технологический, оценочно-результативный взаимозависимые блоки.

Ключевые слова: компетенция, организационно-управленческие компетенции, системный подход, компетентностный подход, контекстный подход, компоненты.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N45>

Kirish. Aholining o'zgaruvchan talablari, iqtisodiyotdagi o'zgarishlar mutaxassis kompetensiyasini shakllantirishga e'tiborning dolzarbligi natijasida magistratura talabalarini tayyorlashga qo'yiladigan talablarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Magistratura ta'lim dasturini amalga oshirishda magistratura bitiruvchilari tayyorlanayotgan kasbiy faoliyat turlaridan biri tashkiliy-boshqaruv faoliyatidir. Ushbu turdagi faoliyatni samarali bajarish uchun magistratura bitiruvchilari tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalariga ega bo'lishi kerak.

Pedagogika fanida tashkiliy-boshqaruv kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirish modellarini ishlab chiqadigan juda ko'p ishlar mavjud [1, 2]. Universitetda magistratura talabasining tashkiliy-boshqaruv kompetensiyasini shakllantirish maqsadli jarayon bo'lib, uning davomida u nafaqat ta'sir qilish ob'yekti, balki madaniy-ma'rifiy muassasalar bilan faol o'zaro aloqada faoliyat va muloqot sub'yekti sifatida ham ishlaydi, tarixiy-madaniy merosda aks etgan ijtimoiy rivojlangan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirishi orqali atrof-muhitga ta'sir qiladi.

Tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalari ta'lim tizimlarining ishlashi va rivojlanishi bo'yicha mutaxassisning texnik topshiriqlarini tashkil etuvchi kasbiy kompetensiyalarni anglatadi. Tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirishga hissa qo'shadigan yaxlit ta'lim tizimini yaratish uchun model ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Biz tomonidan ishlab chiqilgan modeldagi tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni tarkibiy va funksional turga kiradi va o'quv jarayonining yaxlitligi talablariga muvofiq: motivatsion-maqsadli, mazmunli-texnologik, baholovchi-natijali o'zaro bog'liq bloklarni ifodalaydi (*1-rasmga qarang*). Magistratura talabalarining tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish modeli har bir blokining mazmunini ochib beramiz:

Motivatsion-maqsadli blok vaqtinchalik natija doirasida erishish mumkin bo'lgan natijani va modelning maqsad va vazifasini o'z ichiga oladi. Magistratura talabalarining tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish uchun ta'lim, ularni amalga oshirish ilmiy yondashuvlar va tamoyillar majmuasi orqali amalga oshiriladi.

Nazariy-metodologik blokda magistratura talabalarining tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish modelini yaratishda quyidagi yondashuvlarni ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Ob'yektlarni tizim sifatida ko'rib chiqishga asoslangan ilmiy bilish metodologiyasining *tizimli yondashuvi* va yo'nalishi. Yondashuv asosiy umumta'lim dasturini amalga oshirish doirasida magistratura talabalarini tayyorlashda muammoning aniq bayoni bilan yanada aniqroq yondashuvlarni samarali amalga oshirish imkoniyatini beradi [6]. Tizimli yondashuv asosiy faoliyat tarkibiy qismlarini o'rganish, tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish jarayonining xususiyatlarini o'rganish va tavsiflash orqali ta'lim sohasida bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga faol munosabatda bo'lishga yordam beradi.

T			
		o'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni	
		↓	
o'nikmalar	o'rganish		
O'zgarishlarni	o'rganish o'naltirilgan ta'lim	o'z-o'zini baholash o'quv dasturi bilan integratsiya	
↓			
		o'naltirilganlik	Motivatsion Kognitiv Funktsional Perseptiv-refleksiv Kognitiv komponent Funktsional komponent Kasbiy va shaxsiy komponent Kommunikativ komponent Axborot-kommunikatsiya komponenti
1. Ta'lim va rivojlanish dasturlari 2. Etakchilikni rivojlantirish dasturlari 3. Muloqot va hamkorlik 4. Uzluksiz o'rganish va takomillashtirish		o'z-o'zini baholash kartalarini to'ldirish, , , , ,	
↓			
		o'nalishlari	
t		, ,	
Ko'rsatkichlar			
o'nalishi, mas'uliyat, maqsadga muvofiqlik,		o'rta, yuqori, mutaxassis darajasi	

		i
g	d	o

Natija: magistratura talabalarining tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarni rivojlantirish

1-rasm. Magistratura talabalarining tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarni rivojlantirish

2. *Kompetensiyaga asoslangan yondashuv* - shakllantirilgan tashkiliy-boshqaruv kompetensiyasining mazmunini aniqlash, tuzilmasini va kutilayotgan natijani tavsiflash imkonini beradi. Tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish, bizningcha, shaxsni takomillashtirishga qaratilgan ta'lim jarayoni bo'lib, faollik xususiyatiga ega, bu yondashuvdan foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

Kompetensiyaga asoslangan tajriba o'ziga xos xususiyatlarga ega: kompetensiyaga asoslangan tajribani o'zlashtirishda har doim talabani amaliy yoki kognitiv yoki boshqa har qanday faoliyatining erishilgan natijasini ya'ni u tomonidan prognoz qilingan yoki bashorat qilingan kerakli natija bilan taqqoslash mavjud.

Prognozlash - bu mumkin bo'lgan natija yoki faoliyatning mumkin bo'lgan yo'nalishini oldindan ko'rish va hatto uning tasvirini vizual tasvirlash. Qobiliyatni rivojlantirish ko'rsatkichi - bu faoliyatning rejalashtirilgan va haqiqiy natijalari o'rtasidagi nol farq. Bu yerda amalga oshirilgan aniq faoliyat turi muhim emas, faqat kerakli maqsad va haqiqatda erishilgan maqsad o'rtasidagi farq muhimdir.

Kompetensiyaga asoslangan tajriba doirasi va uning davomiyligi, agar talaba o'z bilimlari yoki faoliyat usullari (ko'nikma va qobiliyatlar) ortishi, progressiv o'zgarishi haqida bilmasa, boshqaruv malakasining zarur darajasini shakllantirishni tajribadan oldin o'zlashtirgani hali kafolatlamaydi. Ushbu o'zgarishlar qayta qurishni tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkin. Ular yo'q bo'lganda, malaka tajribasi olinmaydi. Agar talaba o'zining eksperimental faoliyatidan hech narsa yutmasa, hatto ko'p marta takrorlansa, u oldingi tajribasini boyitmaydi. Analitik va qiyosiy faoliyat o'quvchiga voqelikning o'zi malakali bo'lgan o'ziga xos sohalarini ajratish va o'rganishga yordam beradi. Talabani barkamol qiladigan narsa - bu biron bir faoliyatni takroran bajarish (masalan, bajarilgan mashqlarning ko'pligi, mavzu muammolari va boshqalar) emas, balki qiyosiy tahlil qilish, uni amalga oshirishning rejalashtirilgan kursi va real bilan taqqoslash va tegishli aks ettiruvchi xulosalarni olish.

Kompetensiya tajribasini egallashning tuzilishi va mexanizmi talabani bilim faoliyatidagi tajribaning tuzilishi va mexanizmidan farq qiladi.

U turli yo'nalishli asosga ega, unda bilim turli funksiyalarni bajaradi. Agar kognitiv jarayonda nazariy bilim assimilyasiya ob'yekti, keyin esa kognitiv faoliyat mahsuli sifatida harakat qilsa, u holda kompetensiya tajribasida ular faoliyatni loyihalash bilan bog'liq yangi funksiyalarni bajaradilar:

- yakuniy mahsulot tasvirini yaratish;
- konvertatsiya qilinadigan va tahlil qilinadigan ma'lumotlarni ajratib ko'rsatish.

Faoliyat parametri dizayn faoliyatida yangi funksiyalarni ham oladi:

- faoliyat vositalari loyihalashtirilgan;
- vaziyatli masalani yechish texnologiyasi aniqlanadi - operatsiya bosqichlari.

Mumkin bo'lgan harakat yo'nalishlarini loyihalash va aniqlash, qoida tariqasida, ehtimollik xususiyatiga ega, chunki ular aniq natijaga erishish uchun mutlaqo aniq emas, noaniq ko'rsatmalar (algoritmalar) bilan ajralib turadigan, sezilarli noaniqlik bilan tavsiflangan evristik uslublar va usullarga asoslangan. Evristik usullar va usullar o'z aqliy harakatlar tizimidan foydalangan holda faoliyat natijasini loyihalash imkonini beradi: ilgari qo'llanilgan qoidalar va usullarni baholash; boshqalar buni qanday qilishini kuzatish; vaziyatni hal qilishning yangi usullarini izlash. Eksperimental faoliyatning evristik xususiyati uning mazmuni bilan emas, balki ushbu faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs uchun ushbu mazmunning yangilik darajasi bilan belgilanadi [5].

Kompetensiyaga asoslangan tajriba talabning atrofdagi voqelikka ijtimoiy va shaxsiy moslashuviga yordam beradi. Shu sababli, ushbu tajribani tashkil etish talabning semantik sohasiga, uning ijodiy xususiyatlariga, ijodiy o'zini namoyon qilishiga va motivlariga ta'sir qilishning intensiv usullari bilan bog'liq. Kompetensiyali tajriba - bu talaba tomonidan olingan ta'lim sifatining yangi xususiyati. Bu xususiyat ko'p o'lchovli, yaxlit bo'lib, o'quvchilarning mavjud bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash qobiliyatiga to'liq mos kelmaydi, lekin bu qobiliyatni o'z ichiga oladi.

Bo'lajak mutaxassisning kasbiy kompetensiyasini ta'minlash maqsadida *kontekstli yondashuv* ta'lim mazmuni va shaklini kasbiy faoliyat mazmuni va shakliga imkon qadar yaqinlashtirish orqali talabalarni kasbiy yo'naltirib o'qitish jarayonini kuchaytirishga imkon beradi.

Sanab o'tilgan yondashuvlar quyidagi tamoyillarda amalga oshiriladi:

Ilmiylik tamoyili ta'lim mazmunining zamonaviy fan va ta'limni ilmiy tashkil etish metodlariga mos kelishini bildiradi.

Osondan qiyinga, ma'lumdan noma'lumga, oddiydan murakkabga, uzoqqa yaqindan o'rganish kabi Ya.A.Komenskiy tomonidan shakllantirilgan *mavjudlik tamoyili* o'qitishda to'plangan bilimlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bunda o'quvchilarning individualligini hisobga olish, o'quvchilarni maxsus va birlikdagi universallikning namoyon bo'lishiga material topshirishda e'tiborni jalb qilish maqsadga muvofiqdir.

Ta'limning *kasbga yo'naltirilganlik tamoyili* umumiy ilmiy fanlarni o'qitishga amaliy materialni taqdim etishning turli darajalarida maksimal kiritish va tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish elementlari bo'lgan maxsus kurslarni o'quv jarayoniga kiritishga qaratilgan.

Pedagogika fanlari doktori, professor I.P.Podlas tomonidan samarali ta'lim tamoyillaridan biri sifatida alohida umume'tirof etilgan tamoyillardan biri bo'lgan tinglovchilarning *ongli va faolligi tamoyili* ongli ta'lim olishga qaratilgan.

Mustaqillik va faollik tamoyili magistratura talabalarining bilish faolligini namoyon etishga qaratilgan. Modelning mazmun bloki magistratura ta'lim dasturini amalga oshirishda talabalarining tashkiliy-boshqaruv ko'nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirishdan iborat.

Tashkiliy-boshqaruv ko'nikmalarini shakllantirishning belgilangan mezonlari va darajalari nafaqat ko'rib chiqilayotgan ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan o'quv jarayonining samaradorligi to'g'risida ma'lumot olish, mutaxassislar tayyorlashning muayyan

bosqichida buning uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarning shakllanishini baholash, balki talabalarni tashkiliy-boshqaruv sub'yekti sifatida shakllantirish dinamikasini kuzatish imkonini beradi.

Baholovchi-natijali bosqichi tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish mezonlari va ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi. Mezon - tashkiliy va boshqaruv kompetensiyasi tarkibiy qismlar to'plami sifatida: motivatsion-qiymatli, kognitiv, kommunikativ, funksional. Biz mezonlarning har birining ko'rsatkichlarini belgiladik:

motivatsion-qiymat - olingan kasbga qadrli munosabat;

kognitiv - akademik ko'rsatkichlar;

faoliyat - magistrlar tayyorlashning amaliy tomoni;

kommunikativ - kommunikativ kompetensiyani shakllantirish.

Yuqoridagi ko'rsatkichlar va mezonlar tashkiliy-boshqaruv kompetensiyalarining shakllanish darajalarini aniqlashga imkon berdi: past (parchalangan bilimlarning mavjudligi yoki amaliy yo'qligi), o'rtacha (yetarlicha to'liq bilimlarning mavjudligi) va yuqori (chuqur bilim).

Xulosa. Ishlab chiqilgan modeldan kutilayotgan natija magistratura dasturining asosiy ta'lim dasturini amalga oshirishda talabalarning shakllangan tashkiliy-boshqaruv malakasi hisoblanadi.

Model, muammoning to'liq yechimi deb da'vo qilmasdan, kompetensiyalarni shakllantirish jarayonini tushunish, jarayonning kamchiliklari va afzalliklarini tahlil qilish va shuning uchun uni tuzatish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqotda ishlab chiqilgan tashkiliy-boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirish modeli eksperimental ishlarni olib borish jarayonida magistratura talabasini kasbiy tayyorlash bosqichida amalga oshirilishi mumkin.

Modelning samarali amalga oshirilishiga magistrantlarning tashkiliy- boshqaruv kompetensiyasini shakllantirish uchun shart-sharoitlar majmui yordam beradi..

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ажимов З.Р. Формирование управленческой компетенции у будущих художественных руководителей творческих коллективов: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / З.Р. Ажимов. – Казань, 2008. – 20 с.
2. Белова Е.Н. Управленческая компетентность руководителя: монография / Е.Н. Белова. – Красноярск, 2007. – 268 с.
3. Шерин В.С. Модель формирования компетентности управленческой деятельности специалиста по физической культуре и спорту / В.С. Шерин // Вестник Томского государственного университета. Психология и педагогика. – 2011. – № 347. – С. 147-151.
4. Фишман Л.И. Модели образовательного менеджмента: обзорный анализ // Школьные технологии. – 1999 № 1-2. – С. 112-121.
5. Хуторской А.В. Эвристическое обучение. Теория, методология, практика / А.В. Хуторской. – М.: Международная педагогическая академия, 1988. – 266 с.

6. Яковлев Е.В., Яковлева Н.О. Педагогическое исследование: содержание и представление результатов / Е.В. Яковлев, Н.О. Яковлева. – Челябинск.: Изд-во РБИУ, 2010. – 317 с.
7. Khasanova G. THE CONTENT OF THE COMPONENTS OF THE ORGANIZATIONAL AND MANAGERIAL COMPETENCE OF A MASTER'S STUDENT //Science and Innovation. – 2023. – Т. 2. – №. 6. – С. 155-160.

Allanazarov Qo'ldosh Olimovich
Termiz muhandislik-texnologiya instituti assistenti
E-mail: quldosh0616@gmail.com

**TALABALARNING TANLAGAN KASBIY FAOLIYATI VA IJODIY QOBILIYATLARINI
INTERFAOL METODLAR ORQALI RIVOJLANTIRISH**

Annotatsiya. Maqolada talabalariga interfaol metodlar orqali ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish faoliyati yoritib berilgan. Talabalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda interfaol metodlar va o'yinlardan foydalanish muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: ijodiy qobiliyat, interfaol, ta'lim, interfaol ta'lim shakllari, interfaol ta'limning turlari, interfaollik ijodiy faoliyat sifatлари, ta'lim samaradorligi, darsni loyihalash.

Allanazarov Koldosh Olimovich
Assistant of Termiz Institute
of Engineering and Technology

**DEVELOPMENT OF STUDENTS' SELECTED PROFESSIONAL ACTIVITIES AND CREATIVE
SKILLS THROUGH INTERACTIVE METHODS**

Abstract. The article describes the activity of developing students' creative abilities through interactive methods. The use of interactive methods and games in the development of students' creative activity was discussed.

Key words: creative abilities, interactive, educational, interactive forms of learning, types of interactive learning, interactive qualities of creative activity, educational efficiency, lesson design.

Алланазаров Колдош Олимович
Ассистент Термезского инженерно-
технологического института

**АЗВИТИЕ ИЗБРАННОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТВОРЧЕСКИХ
НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ИНТЕРАКТИВНЫМИ МЕТОДАМИ**

Аннотация. В статье описывается деятельность по развитию творческих способностей учащихся интерактивными методами. Обсуждалось использование интерактивных методов и игр в развитии творческой активности учащихся.

Ключевые слова: творческие способности, интерактивные, образовательные, интерактивные формы обучения, виды интерактивного обучения, интерактивность качества творческой деятельности, образовательная эффективность, конструирование урока.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N46>

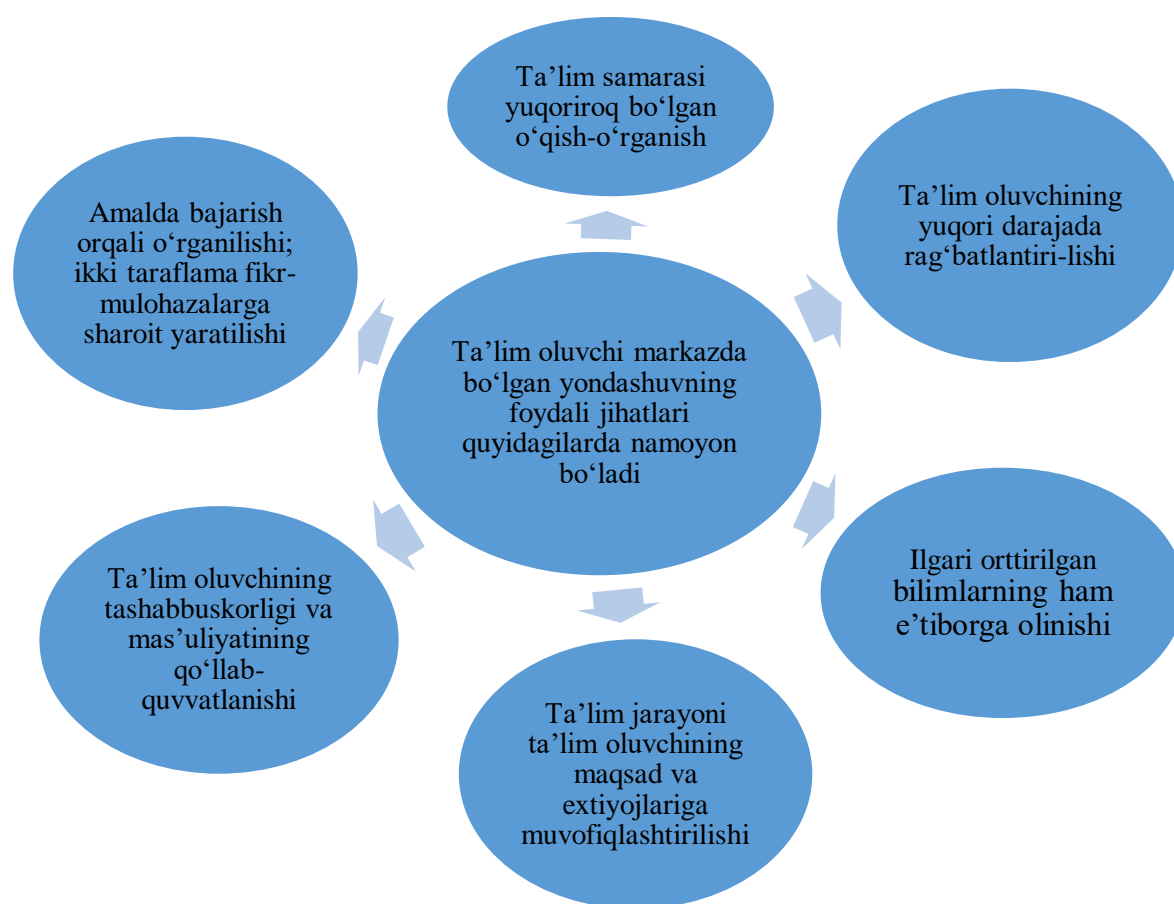
Kirish. Buyuk kelajak taraqqiyoti tomon rivojlanib borayotgan mamlakatimizda yosh avlod tarbiyasi birinchi o'rindagi muhim masalalar qatorida bo'lib qolmoqda. Zamonaviy ta'lim olishning o'zi har bir shaxs zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi. Zero ki, ta'lim-tarbiya jarayoni shaxsni har tomonlama kamol toptirish, yuksak g'oyali, milliy g'ururli, chuqur ma'lumotli,

ma'naviy va jismoniy yetuk qilib yetishtirish maqsadini ko'zda tutadi va o'z harakatlarini shu nuqtainazardan yo'lga qo'yadi.

Metodlar. Interfaol metod biror faoliyat yoki muammoni o'zaro muloqotda, o'zaro bahs- munozarada fikrlash asnosida, hamjixdtlik bilan hal etishdir. Bu usulning afzalligi shundaki, butun faoliyat talabani mustaqil fikrlashga o'rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi.

O'qitishning interfaol usullarini tanlashda ta'lim maqsadi, ta'lim oluvchilarning soni va imkoniyatlari, o'quv muassasasining o'quv-moddiy sharoiti, ta'limning davomiyligi, o'qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e'tiborga olinadi.

Interfaol metodlar deganda - ta'lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta'lim jarayonining markazida ta'lim oluvchi bo'lgan metodlar tushuniladi. Bu metodlar qo'llanilganda ta'lim beruvchi ta'lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Ta'lim oluvchi butun jarayon davomida ishtirok etadi.

Shunday qilib, fanlarni o'qitish jarayonida interfaol metodlardan foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega. Ta'lim amaliyotida foydalanilayotgan har bir interfaol metodni sinchiklab o'rganish va amalda qo'llash talabalarning fikrlashini kengaytiradi hamda muammoning to'g'ri yechimini topishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Talabalarning ijodkorligini va faolligini oshiradi. Yuqorida aytilganlardan interfaol ta'lim metodlarini tegishli tahlil qilish va shu asosda ularni tasniflash zarurati ma'lum bo'ladi. Quyida ushbu masala yuzasidan umumiy mulohazalarni keltiramiz. Bu metodlarni tasniflashda ularni interfaol metodlar, interfaol ta'lim strategiyalari, interfaol grafik organayzerlarga ajratish mumkin.

Tahlil va natijalar «Zigzag» metodi: Talabalarlar 4-7 guruhga bo'linadilar va guruhlar

nomlanadi. Guruhlarda yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn qismlarga ajratiladi va ajratilgan qismlar mazmuni bilan tanishib chiqish vazifasi guruhlariga topshiriladi. Talabalarlar matnlarni diqqat bilan o'rganadilar va gapirib beradilar. Vaqtni tejash maqsadida guruh a'zolari orasidan liderlar belgilanadi va qayd etilgan vazifa ular tomonidan bajariladi. Liderlarning fikrlari guruh a'zolari tomonidan to'ldirilishi mumkin. Barcha guruhlarining talabalarlari o'zlariga topshirilgan matn mazmuni xususida so'zlab berganlaridan so'ng, matnlar guruhlararo almashtirilib, avvalgi faoliyat takrorlanadi. Guruhlarga bir necha matnlar taqdim etiladi. SHu tarzda barcha matnlar mazmuni guruhlar tomonidan o'rganib chiqilgach o'quvchilar o'tilgan mavzubo'yicha asosiy tushunchalarni ajratadilar, ularning o'zaro mantiqiy bog'liqligini aniqlaydilar, yuzaga kelgan g'oyalar asosida mavzuga oid sxema ishlab chiqiladi. So'ngra o'zlashtirilgan bilimlar asosida o'quvchilarning o'zlariga shunday sxemalarni ishlab chiqish vazifasi topshiriladi.[3]

Muzyorar metodi: Muzyorar – muomaladagi to'siqlarni yengib o'tishga va o'zaro munosabatlardagi «muzni» yorishga qaratilgan mashqdir. Muzyorar, birinchidan, tanishuv jarayonini rivojlantiradi, ikkinchidan, ishtirokchilarni o'zini bemalol his qilishlariga yordam beradi.

Aqliy xujum metodi: «Aqliy hujum» biror muammoni yechishda gurux qatnashchilari tomonidan bildirilgan erkin fikr va mulohazalarni to'plab, ular orqali ma'lum bir yechimga kelinadigan eng samarali usuldir. Uto'g'ri va ijodiy qo'llanilganda shaxsni erkin, ijodiy va nostandart fikrlashga o'rgatadi.

FSMU texnologiyasi:

(F) – Fikringizni bayon eting.

(S) – Fikringiz bayoniga biron sabab ko'rsating.

(M) – Ko'rsatilgan sababni tushuntiruvchi misol keltiring

(U) – Fikringizni umumlashtiring

Ushbu texnologiya tinglovchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga, egallangan bilimlarni tahlil qilishga, qay darajada egallaganliklarini baholashga hamda tinglovchilarni bahslashish madaniyatiga o'rgatadi.

“Zinama-zina” texnologiyasi: o'qituvchi talabalarlarni mavzular soniga qarab 3-5 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi (guruhlar soni 4 yoki 5ta bo'lgani ma'qul); talabalarlar mashg'ulotning maqsadi va uning o'tkazilish tartibi bilan tanishtiriladi. Har bir guruhga qog'ozning chap qismida kichik mavzu yozuvi bo'lgan varaqlar tarqatiladi; o'qituvchi guruh a'zolarin tarqatma materialda yozilgan kichik mavzular bilan tanishishlarini va shu mavzu asosida bilganlarini flomaster yordamida qog'ozdagi bo'sh joyiga jamoa bilan birgalikda fikrlashib yozib chiqish vazifasini beradi va vaqt belgilaydi; guruh a'zolari birgalikda tarqatma materialda berilgan kichikmavzuni yozma(yoki rasm, yoki chizma) ko'rinishida ifoda etadilar. Bunda guruh a'zolari kichik mavzu bo'yicha imkon boricha to'laroq ma'lumot berishlari kerak bo'ladi. Tarqatma materiallar to'ldirilgach, guruh a'zolaridan bir kishi taqdimot qiladi. Taqdimot vaqtida guruhlar tomonidan tayyorlangan materiallar, albatta, o'quv xonasi doskasiga mantiqan tagma-tag(zina shaklida) ilinadi;

O'qituvchi guruhlar tomonidan tayyorlangan materiallarga izoh berib, ularni baholaydi va mashg'ulotni yakunlaydi.[5]

Ha-yo'q mashqi :O'qituvchi bir nima (raqam, predmet, adabiy yoki tarixiy qahramon va

sh. o‘.) ni o‘ylab qo‘yadi. O‘quvchilar esa unga savol berib, u nimani o‘ylab qo‘yganligini topishga harakat qiladilar. O‘qituvchi ularning savollariga faqat “Ha”, “Yo‘q”, “Ham ha, ham yo‘q” so‘zlari bilan javob beradi. Savol nojo‘ya berilganyoki o‘qituvchi didaktika maqsadlaridan kelib chiqib, savolga javob berishni xohlamaydigan vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. SHunda u oldindan belgilangan ishora bilan javob berishdan voz kechadi. Mashq yakunlanganidan so‘ng albatta qanday savollar kuchli, qandaylari kuchsiz va nima uchunligi yuzasidan qisqa muhokama o‘tkazish shart.

Mashqning maqsadi – bolalarni savollarni tartibsiz berishga urintirmasdan, ularni izlash strategiyasini ishlab chiqishga o‘rgatishdan iboratdir.

“Kungaboqar”: Talabalarlar 4-5 kishidan iborat guruhlariga bo‘linadi. O‘qituvchifanning mavzusidan kelib chiqib, o‘rtaga bitta muammoni tashlaydi. Har bir guruh kungaboqar yasab, uning markaziga doira joylashtirib, barglar yopishtiradi. Mavzuga qarab, doiraga har bir guruhga yoki umumiy bitta muammo yozilib, doskaga yopishtiriladi. Ajratilgan vaqt ichida guruhlar birgalikda fikrlarini bargga yozib, uni o‘sha guruh muammosi yozilgan gulga joylashtirib qo‘yadilar. Bu uslubdan o‘tilgan mavzuni tushuntirish, uni mustahkamlash va takrorlash hamda talabalar egallagan bilimlarni aniqlashda foydalanish mumkin.[7]

Xulosa sifatida aniqlandiki, bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta‘lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash borasidakatta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol ta‘lim metodlari hozirda eng ko‘p tarqalgan va barcha turdagi ta‘lim muassasalarida keng qo‘llanayotgan metodlardan hisoblanadi. Shu bilan birga, interfaol ta‘lim metodlarining turlari ko‘p bo‘lib, ta‘lim-tarbiya jarayonining deyarlik hamma vazifalarini amalga oshirish maqsadlari uchun moslari hozirda mavjud. Amaliyotda ulardan muayyan maqsadlar uchun moslarini ajratib tegishli qo‘llash mumkin. Bu holat hozirda interfaol ta‘lim metodlarini ma‘lum maqsadlarni amalga oshirish uchun to‘g‘ri tanlash muammosini keltirib chiqargan. Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, ta‘lim beruvchi tomonidan ta‘limoluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta‘lim jarayonida faolligi muttasil rag‘batlantirib turilishi, o‘quv materialini kichik-kichik bo‘laklarga bo‘lib, ularning mazmunini ochishda aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, yo‘naltiruvchi matn, loyiha, rolli o‘yinlar kabi metodlarni qo‘llashva ta‘lim oluvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash talab etiladi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. O.U.Avlayev, S.N. Jo‘rayeva, S.P.Mirzayeva “Ta‘lim metodlari” o‘quv-uslubiy qo‘llanma, “Navro‘z” nashriyoti, Toshkent – 2017
2. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari.T.: “O‘zbekiston”,2008
3. To‘xliyev B.Adabiyot o‘qitish metodikasi.T., 2006.
4. Yo‘doshev Q. Yoniq so‘z. T.: “Yangi asr avlodi”, 2006.
5. Teshaboyev, D., & Usmonova, M. (2023). BOSHLANG ‘ICH SINF ONA TILI DARSLARIDA “UYUSHIQ BO ‘LAKLAR” MAVZUSINI O ‘RGATISHDA INTERFAOL METODLAR VA MUSTAQIL ISHLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(5 Part 2), 252-257.

6. Olimovich, A. K. (2023). Renewable Energy Sources and Their Improvement in the Territory of Uzbekistan. AMALIY VA FUNDAMENTAL TADQIQOTLAR JURNALI| JOURNAL OF APPLIED AND FUNDAMENTAL RESEARCH, 2(11), 11-15.
7. Hayitov, A., & Abdurasulova, F. (2022). Interfaol metodlar asosida boshlang 'ich sinflar darslarini samarali tashkil etish usullari. Science and innovation, 1(B7), 598-604.
8. Olimovich, A. K., & Tursunpulatovich, S. A. (2021). Analysis of Innovative Approaches to the Drying of Raw Cotton in Solar Dryers. European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630), 12, 347-349.
9. Olimovich, A. Q., & Khudoymurodovich, O. K. (2021). The role and importance of plants in environmental protection. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(9), 937-941.
10. Алланазаров, Қ. О., & Эрданова, З. О. (2022, September). СУВ-КЎНГИЛОЧАР СОҒЛОМЛАШТИРИШ МУАССАСАЛАРИ АРХИТЕКТУРАСИНИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ОМИЛЛАРНИНГ ТАЪСИРИ. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE" THE TIME OF SCIENTIFIC PROGRESS" (Vol. 1, No. 2, pp. 186-192).

Umarov Nurbek Irkinovich
SamDUKF Pedagogika va tillarni o'qitish
fakulteti Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim,
sport kafedrası assistant o'qituvchisi

KVEST TEXNOLOGIYASINI TA'LIM JARAYONIDA QO'LLASH ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada kvest texnologiyasining yaratilish tarixi, ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni va bu sohada izlanishlar olib brogan olimlarning ishlari tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, sifat, samaradorlik, o'quvchi, o'yin elementlari, kvest texnologiyasi.

Umarov Nurbek Irkinovich SamDUKF
Faculty of Pedagogy and Language Techeng,
assistant teacher of Preschool and
primary education, sports department

FUNDAMENTALS OF USING QUEST TECHNOLOGY IN THE EDUCATION PROCESS

Abstract. The article examines the history of the creation of quest technology, its role in increasing the effectiveness of education, as well as an analysis of the work of scientists who conducted research in this area.

Keywords: Education, quality, efficiency, student, game elements, quest.

Умаров Нурбек Иркинович
СамДУКФ, факультет педагогики и преподавания
Языка ассистент преподавателя дошкольного и
начального образования, спортивное отделение

ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КВЕСТ-ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В статье рассмотрена история создания квест-технологии, ее роль в повышении эффективности образования, а также анализ работ ученых, проводивших исследования в этой области.

Ключевые слова: Образование, качество, эффективность, ученик, игровые элементы, квест.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N47>

Kirish. Ta'lim oldiga qo'yilgan vazifalardan biri yosh avlodni axborot hajmi tez o'zgarib borayotgan jamiyatda hayotga tayyorlash bo'lib, ta'lim sifatini doimiy ravishda oshirishni talab etadi. Bugungi bolalar axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamli qurilmalar bilan to'yingan muhitda tug'iladi, rivojlanadi va o'rganadi. Aynan shuning uchun ham ta'limning birinchi bosqichidayoq yangi imkoniyatlardan, internetning axborot salohiyatidan, masofaviy o'qitishning turli shakllaridan to'liq foydalanish zarur. Birinchi kunlardan boshlab bolalarni turli xil ma'lumot manbalari bilan ishlashga o'rgatish kerak, chunki bizning davrimizda matn, grafika, audio, multimedia ma'lumotlari bilan ishlash zarur meta-mavzu mahoratiga aylanib bormoqda.

Ta'lim jarayonini tashkil etishning zamonaviy sharoitlar, shakllar va usullarini integratsiyalashuvi, ma'lumotlarga tezkor kirish, internet resurslaridan foydalanish, ta'lim oluvchilar o'rtasidagi interaktiv aloqa orqali texnologiyalarni yangilashni talab qiladi. Kichik yoshdagi o'quvchilarning diqqatini 45 daqiqa va undan ortiq vaqt davomida mavzuga qaratish, ularni qiziqtirish va faol ishtirokchiga aylantirish maqsadida darslarni kvest texnologiyasi asosida tashkil etishni joriy qilish zarurati tug'ilmoqda.

Asosiy qism. O'qituvchilar va o'quvchilar uchun kvest texnologiyasi ta'lim faoliyatining yangi shakli bo'lib, uning yordamida zavq beradigan samarali faoliyatni tashkil etish mumkin. Kvestda o'quvchilar o'z bilim va qobiliyatlarini namoyish etadilar, o'yin jarayoni ular o'rtasidagi o'zaro aloqa ta'sirini rivojlantirishga yordam beradi, bu esa muloqotni rag'batlantiradi va ishtirokchilarni birlashtirishning yaxshi usuli bo'lib xizmat qiladi. Kvestlardan foydalanish ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning an'anaviy shakllaridan voz kechish va ta'lim maydonini sezilarli darajada kengaytirish imkonini beradi.

"Kvest" tushunchasi birinchi marta o'tgan asrda kompyuter o'yinlarida paydo bo'lgan. O'tgan asrning 90-yillari o'rtalarida B. Dodj va T. March (AQSh, San-Diego universiteti) ta'lim maqsadlarida veb-kvestlar kontseptsiyasini ishlab chiqdilar. "Veb-kvest" atamasini 1995-yilda B. Dodj (San-Diego universitetining ta'lim texnologiyalari professori) tomonidan kiritildi, [3:22-28] u web-kvestni o'quv jarayoniga internet manbalarini jalb qilish modeli (texnik resurs yoki internetdagi ilova) sifatida qaragan. B. Dodj o'quv jarayonida ma'lum bir qidiruv tizimidan foydalanishni taklif qildi, bunda ta'lim oluvchi oraliq bosqichlardan o'tayotganda berilgan muammoning echimini topishi kerak edi, ularning har birida qandaydir harakatni bajarish yoki keyingi darajaga erishish uchun kalitni topish kerak edi. Keyinchalik B. Joge o'zining "QuestGarden" shaxsiy veb-saytida veb-kvestlarning 30 000 Internet ishlanmalarini taqdim etdi. Bugungi kunda ushbu resurs o'nta tilga (ispan, portugal, katalan, frantsuz, nemis, italyan, golland, yunon, arab va indoneziya) tarjima qilingan. [7:87-88]

L. S. Vygotskiyning "Proksimal rivojlanish zonasi" haqidagi asarida kognitiv psixologiya aspektidagi veb-kvestni ko'rib chiqdi va veb-kvestni internetdagi muhim manbalarga havolalardan foydalanadigan ta'lim tuzilmasi va tartibda haqiqiy vazifa sifatida belgiladi. U o'quvchilarda ma'lumotlarni qidirish va o'zgartirish jarayonida ham yakka tartibda, ham guruhda ishlash qobiliyatini rivojlantirish uchun ularni har qanday muammoni noaniq yechimini izlashga undash lozim deb hisoblagan.

Zamonaviy o'quv jarayonida kvest texnologiyasidan foydalanishning nazariy va amaliy asoslari Ya. S. Byxovskiy, B. Dodge, G. Z. Efimova, G. S. Isakova, E. A. Igumnova, M. N. Kicherova, T. A. Kuznetsova, N. V. Nikolaeva, I. N. Sokollarning ilmiy ishlarida o'rganilgan.

O.V.Pankova, M.N.Kicherova, G.Z.Efimovalar bu tushuncha turli xil ma'nolarni bildiradi, deb yozadi. Ya'ni kvest nafaqat kompyuter o'yini balki sinf xonasi (ma'lum bir joy)da o'quvchilar ishtirokida o'tkazilishi mumkin bo'lgan o'yin elementlari ishtirok etgan ta'limiy jarayon sifatida qaraydilar. Bunda qahramon yoki qahramonlar bilan taqdim etilgan interaktiv hikoyada o'yinchi o'yinning istalgan vaqtida maqsadiga erishishi kerak bo'ladi. U keyingi bosqichga o'tish uchun nimanidir qidirishi, qandaydir jumboqni echishi yoki muayyan vaziyatda yagona to'g'ri echimni topishi kerak.

Kvest V.Yakovenko tomonidan Internetning axborot resurslari qo'llaniladigan rolli o'yin elementlari bilan to'ldirilgan muammoli vazifa sifatida ko'rib chiqilgan.

Yetakchi pedagoglar N.G.Budanova, V.V.Shmidt, N.A.Nikolaeva, E.A.Igumnova, I.V.Radetskaya, A.V.Yakovenkolarning tadqiqotlarida kvest texnologiyasi loyiha tipidagi texnologiya sifatida ta'riflangan, chunki talaba ma'lumotni qidirish va tahlil qilish, saqlash, uzatish va taqqoslash asosida yangi bilimlarni taqdim etish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Bunda talabalar ta'lim "mahsulotlari" ni yaratilgan multimedia taqdimotlari, videolar, veb-saytlar va bukletlar shaklida namoyish qiladilar.

Kvest aniq ifodalangan didaktik vazifaga, o'yin tushunchasiga, yetakchi (murabbiy), aniq qoidalariga ega bo'lishi, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini oshirish maqsadida amalga oshirilishiga e'tibor qaratish kerak.

O.V.Pankova kvest texnologiyasi birinchi navbatda, bolani ta'lim muhitiga cho'ndirishini, bolani qiziqtirishga imkon berishini, shunga o'xshash ma'lum bir jarayonni yaratishini ta'kidlaydi. Internetda yoki boshqa manbalarda, masalan, darsliklar, o'quv materiallari, plakatlari, taqdimotlar, ishlanmalar va boshqalarda faol qidiruvga ega o'yin sifatida qaraydi. [9: 170-173.]

Tadqiqot ishimiz davomida o'rganilgan manbalardan E.A.Igumnova va I.V.Radetskayalarning tadqiqotlariga alohida to'xtaldik. Tadqiqotchilar kvest texnologiyasini asosiy muammoni hal qilishda maqsadli qidiruvni va bir qator yordamchi dasturlarni birlashtirgan loyiha usuli, muammoli va o'yinga asoslangan ta'lim, jamoaviy o'zaro ta'sir va AKT g'oyalarini birlashtirgan, integratsiyalashgan, sarguzashtli vazifalar va ma'lum bir syujetga asoslangan didaktik o'yin sifatida qaraydilar.

1-jadval. O'quv kvestining texnologik xaritasi (E. A. Igumnova, I. V. Radetskaya tadqiqotlari asosida)

Tarkibiy tuzilishi	Kvestni ishlab chiqish uchun talablar
Sarlavha	Sarlavha qisqa, jozibali va original bo'lishi kerak.
Kvest yo'nalishi	O'quv fani yoki ta'lim faoliyati sohalaridan biri ko'rsatiladi - vatanparvarlik, ekologik, estetik va boshqalar (mono-kvest, fanlararo kvest, kompleks kvest).
Maqsad va vazifalari	Maqsad umumiy xarakterga ega va diagnostika qilish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Maqsad va vazifalarni belgilashda ta'lim standartlari yo'riqnoma hisoblanadi
Davomiyligi	Ta'limiy kvest bir darsga, bir-necha darslarga, hafta yoki ko'proq vaqt oraligiga muljallangan bo'lishi mumkin (qisqa va uzoq muddatli).
Ishtirokchilar yoshi	Ishtirokchilar yosh xususiyatlarini (maktabgacha yoshdagi bolalar, boshlang'ich, o'rta yoki o'rta maktab o'quvchilari, yoshlar, kattalar), ularning ta'lim ehtiyojlarini, shu jumladan sog'lig'ini hisobga olgan holda tanlanadi.
Afsona	Afsona - bu o'yin boshlanishidan oldingi voqealar yoki shaxslar haqidagi xayoliy hikoya. Uni ishlab chiqishda ijodkorlik rag'batlantiriladi: voqealarni bo'rttirib ko'rsatish, mashhur qahramonlarni o'zgartirish va hokazo. Shunday qilib, tasavvur tufayli siz o'zingizni istalgan joyda topishingiz yoki sayyora yaratishingiz mumkin.
Kvest qahramonlari	Kvest mualliflari qahramonlar ro'yxatini va ularning xususiyatlarini taklif qilishadi. Kvest qahramonlari butunlay xayoliy yoki haqiqiy bo'lishi

	mumkin. Kvest ishtirokchilari uchun rollarni tanlash qoidalar bilan belgilanadi: qur'a tashlash, ba'zi sabablarga ko'ra bo'linish kvestning maqsadi va mazmuniga qarab belgilanadi.
Asosiy topshiriq/ asosiy g'oya	Asosiy vazifa muammoli xarakterga ega bo'lishi kerak. Asosiy vazifani loyihalashda J. E. Farrenining vazifa turlarini hisobga olish mumkin. Ijodkorlik va ilhom muallifga vazifalar turlarini diversifikatsiya qilishga yordam beradi
Syujet	Syujet - bu o'yindagi bir qator voqealar (asosiy sxema), masalan, bosqichlar, stantsiyalar ketma-ketligi, ular orqali o'tish qoidalarida iborat bo'ladi. O'yi davomida bonuslar yoki jarimalar qo'llanilishi mumkin (boshlang'ich maktab o'quvchilari uchun bonuslar va jarimalar ko'rgazmali- hissiyotli bo'lishi kerak). Syujet tarixiy (o'yin har qanday tarixiy davrda bo'lishi mumkin) va jismoniy harakatlardan iborat bo'lishi mumkin.
Topshiriqlar / to'siqlar	Asosiy vazifa bilan bir qatorda, tashkilotchilar, qoida tariqasida, turli xarakterdagi qo'shimcha vazifalarni ishlab chiqadilar.
Yordamchi belgilar	Asosiy va qo'shimcha topshiriqlarni bajarishda ishtirokchilarga turli maslahatlar, belgilar, muljallar yoki yo'nalishlar beriladi.
Manbalar	Topshiriqni bajarish uchun tashkilotchilar ishtirokchilarga turli manbalar taklif qilishlari mumkin. Masalan, adabiyotlar ro'yxati, shu jumladan internet manbalari, o'quv saytlari, multimedia taqdimotlari, roliklar, videolar, shu jumladan ijtimoiy; elektron gadjetlarni va b.
Baholash mezonlari	Mezonlar o'qituvchi tomonidan taklif qilinadigan vazifalar turiga va bajarilayotgan ta'lim "mahsulotiga" qarab ishlab chiqiladi.
Natija va qayta aloqa (refleksiya)	Natija asosiy vazifaning bajarilishi bilan bog'liq bo'lishi kerak, masalan, muammo hal qilindi, topishmoq yechimi topildi, kashfiyot qilindi va hokazo. Ta'lim "mahsuloti" ijtimoiy video, buklet, tadqiqot natijalari va boshqalar bo'lishi mumkin. Refleksiya o'qituvchi tomonidan turli jihatlardan (kognitiv, hissiy-qiyamatli, irodaviy yoki ijtimoiy) va turli xil usullardan (refleksiv ekran, o'z-o'zini baholash, "smayliklar" va b. foydalangan holda tashkil etiladi.

E.A.Igumnova, I.V.Radetskaya o'quv qidiruvining texnologik xaritasini ishlab chiqdilar, uning mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi: kvest nomi, kvestning yo'nalishi, maqsad va vazifalari, davomiyligi, ishtirokchilar yoshi (maqsadli guruh), afsona, kvest qahramonlari, asosiy vazifa (g'oya), syujet va targ'ibot faoliyat, to'siqlar vazifalari, navigatorlar, resurslar, baholash mezonlari, kvest natijalari, ta'lim mahsuloti va ta'lim kvestini ishlab chiqish uchun talablar.

Shuni ta'kidlash mumkinki, kvest-texnologiyasi muammoga asoslangan ta'limga qurilgan bo'lishi (muammoni o'rganish va aniqlash; u haqida nimani bilishlarini aniqlash; uni hal qilish uchun yana nimalarni bilishi kerakligini, kerakli ma'lumotlarni yoki vositalarni qayerdan olishlari mumkinligini aniqlash; muammoni hal qilish yo'llarini ko'rib chiqish;

muammoni hal qilish; hisobot yozish) hamda ta'lim standartlari bajarilishini ta'minlashi kerak. [5: 9293-1735-4].

Адабиётлар/Литература/References:

1. Быховский Я.С. Образовательные веб-квесты. URL: <http://www.ito.edu.ru/1999/III/1/30015.html>
2. Василенко А. В. https://www.predmetnik.ru/conference_notes/
3. Дронова М.В. Квест – одна из современных технологий обучения дошкольников в условиях ФГОС ДО. URL: <https://nsportal.ru/detskii-sad/vospitatelnaya-rabota>
4. Егорченко В.В. Технология квест как способ формирования активности и самостоятельности школьников. // Сборник статей международной научно-практической конференции «Проблема процесса саморазвития и самоорганизации в психологии и педагогике» 17 февраля 2018 г.). – Стерлитамак: АМИ, 2018. – С.100-102. –ISBN 978-5-907088-89-4
5. Игумнова Е.А. Квест-технология в образовании: учеб. Пособие / Е. А. Игумнова, И. В. Радецкая.– Чита : ЗабГУ – 2016. – 164 с. – ISBN 978-5-9293-1735-4
6. Игумнова, Е.А. Квест-технология в контексте требований ФГОС общего образования. / Е. А. Игумнова, И. В. Радецкая // Современные проблемы науки и образования. 2016. –URL: <https://science-education.ru/pdf/2016/6/25517.pdf>
7. Каравка А.А. Урок-квест как педагогическая информационная технология и дидактическая игра, направленная на овладение определенными компетенциями. / А.А. Каравка // Интернет-журнал «Мир науки» – Выпуск 3 (июль- 51 сентябрь)– 2015. URL: <http://mir-nauki.com/PDF/45PDMN315.pdf>.
8. Купцова, О. В. Использование КВЕСТ – технологии в начальной школе. – <https://docviewer.yandex.ru/>
9. Козлова, Н.А. Продуктивная деятельность как средство формирования познавательной активности младших школьников / Н.А. Козлова, Э. Ф. Вертякова С. Н. Фортыгина // Ученые записки университета им. П. Ф. Лесгафта. 2019. № 10 (176). С. 170-173.
10. Панькова, О. В. Квест-технология в образовании и воспитании. Роль квест-технологий URL: <http://fb.ru/article/248308/kvesttehnologiya-v-obrazovanii-ivospitanii-rol-kvest-tehnologiy>
11. Петрищева, Л. П. Образовательные квесты как метод интерактивного обучения в современной школе. / Л.П. Петрищева Е.Е. Попова // Тамбов на карте генеральной: социально-экономический, социокультурный, образовательный, духовнонравственный аспекты развития региона. Сборник материалов Всероссийской научной конференции. Под общ. ред. В.Я.Никульшина .- Тамбов – 2016.- С. 295. 20. Работа в команде: особенности взаимодействия людей.– URL:<https://hrdirector.ru/article/67156-rabota-v-komande-osobennosti-18-m6>.
12. Сенченко, И. Н. Образовательные квесты : опыт проведения и научно-практический потенциал / И. Н. Сенченко // Гуманитарные и социальные науки. 2017.- № 6. -С. 293-299. 22.Сокол, И. Н. Классификация квестов. // Молодой ученый – № 6 (09) – 2014 г. –URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/6/89.pdf>.

Буранова Мадина Уктамовна
PhD, старший преподаватель кафедры
“Английского языка и литературы”
Самаркандского государственного
института иностранных языков
madinaburanova82@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАДИЦИОННОГО И НЕТРАДИЦИОННОГО ВИДОВ ЧТЕНИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. Образование играет ключевую роль в темпах социально-политического и экономического роста любого государства, поэтому эффективное обучение имеет важное значение. Эффективное обучение не сводится только к получению огромного количества знаний учеником, но и углубляется в технические аспекты, обеспечивая содействие прогрессу ученика с одного уровня на другой, позволяя ему в то же время развиваться самостоятельно и осознано.

Ключевые слова: чтение, инновационный метод, нетрадиционный метод, обучение, коммуникативные навыки, технология.

Buranova Madina Uktamovna
Fan nomzodi PhD, "Ingliz tili va adabiyoti"
kafedrasida katta o'qituvchisi, Samarqand davlat chet tillar instituti

O'QUV JARAYONIDA AN'ANAVIY VA NOAN'ANAVIY O'QISH TURLARIDAN FOYDALANISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ta'lim har qanday davlatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy o'sish sur'atlarida asosiy rol o'ynaydi, shuning uchun samarali o'rganish juda muhimdir. Samarali o'qitish o'quvchining o'zlashtirgan bilimlari miqdori bilangina bog'liq bo'lmay, balki texnik jihatlarga ham chuqur kirib boradi, o'quvchining bir bosqichdan ikkinchi darajaga o'tishini ochib beradi, natijada u bir vaqtning o'zida mustaqil va ongli o'sishga erishadi.

Kalit so'zlar: o'qish, innovatsion usul, noan'anaviy usul, trening, muloqot qobiliyatlari, texnologiya.

Buranova Madina Uktamovna
PhD, senior lecturer of the department
"English language and literature"
Samarkand state institute of foreign languages

PECULIARITIES OF USING TRADITIONAL AND NON-TRADITIONAL TYPES OF READING IN THE LEARNING PROCESS

Abstract. Education plays a key role in the rate of socio-political and economic growth of any state, so effective learning is essential. Effective teaching is not just about the amount of knowledge the student acquires, but also goes deep into the technical aspects, revealing some progress of the student from one level to another, which results in him achieving independent and conscious growth at the same time.

Key words: reading, innovative method, non-traditional method, teaching, communication skills, technology.

Введение. Чтение, как известно, занимает одно из самых значимых мест по частоте и важности его использования в различных художественных жанрах.

Чтение-это рецептивный вид речевой деятельности. Напомним, что речевая деятельность -это активная, целенаправленная и опосредованная языковая система, процесс передачи и приема сообщения, обусловленный коммуникативной ситуацией [Д. К. Раджабова, 2019, с.523].

Человека окружает большое разнообразие текстов. В рамках родной культуры внимание не акцентируется на специфике текстов, которые воспринимаются как естественное явление жизни своего народа. При взаимодействии с таким многообразием иноязычных текстов часто возникают трудности восприятия текстов из-за фонетического, лексического, грамматического уровня знаний учащихся. Восприятие текста, анализ и обсуждение персонажей, действий, развитие коммуникативных навыков- является приоритетным в современной методике обучения чтения.

“Чтение-это процесс восприятия и семантической обработки информации, графически закодированной в соответствии с системой конкретного языка” [С.Н.Политков,2004,с.9]. Чтение состоит из перцептивной и содержательной обработки информации. Таким образом, в чтении различают содержательный план (смысл текста) и процедурный план (как читать и озвучивать текст).

Материалы и методы. Термин "традиционное обучение" основывается главным образом на методе, использующем учебники, конспекты лекций, методы запоминания и декламации. Предоставление образования в традиционном формате не видит приоритета в удовлетворении потребностей учащихся или необходимости развивать критическое мышление, навыки решения проблем и принятия решений, а вместо этого направляет учащихся на принятие роли не думающих и получающих информацию. Это в значительной степени функциональная процедура, которая фокусируется на навыках и области знаний в изоляции. Оценка в традиционном методе обучения рассматривается как обособленная сущность и происходит только через экзамен, в то время как при современных методах обучения оценка рассматривается как деятельность, которая творчески встроена в преподавание и обучение.

Нетрадиционные методы обучения обычно известны как инновационные/современные методы обучения, которые включают использование технологий, анимации, специальных эффектов и, как правило, являются самостоятельными и интерактивными по своей природе. Некоторые авторы в этой области признают, что как традиционные, так и нетрадиционные методы обучения влияют на коммуникацию и развитие важных концепций. Однако необходимо учитывать то, что уместность метода должна соответствовать стилям обучения учащихся и учебному плану.

Согласно утверждениям многих ученых, традиционный метод обучения навыкам чтения акцентирует внимание на фонематическом знании, акустике и алфавитном знании. Этот подход обучения развитию чтения, учитывает эмерджентную грамотность ученика и уделяет внимание акустике.

В приведенном ниже описании представлены размышления о том, как начать обучение чтению с использованием традиционного подхода, сначала используя картинки, карточки со словами, наглядные пособия, затем чтение отдельных предложений, и заканчивая чтением всего текста.

Традиционный метод подчеркивает то, что учитель должен учить звуки и буквы изолированно, затем формировать слова и предложения и, наконец, читать книгу. Цель традиционного метода - это вовлечения учащихся в чтение, но в то же время эти цели не оказывают влияния на восприятие прочитанного и развития грамотности учащихся.

Например, можно начать урок чтения с рассказа, с картинками, и закрепления прочитанного при помощи наводящих вопросов, которые помогли бы закрепить прочитанное. Можно использовать карточки для закрепления гласных и согласных букв, новой лексики. Флешкарты могут быть использованы для образования слогов, формирования слов и предложений. И только после этого учащиеся могут ознакомиться с чтением текстов.

Традиционный подход должен быть комплексным - все аспекты чтения должны быть представлены в различных формах. Это можно назвать "холистическим" чтением. Например, вводя персонажей в виде картинок, и ярких слов до того, как чтение действительно начнется, может создать у учащихся чувство предвкушения и побудить их с нетерпением ожидания процесса чтения, встречи с персонажами рассказа.

Очевидно, в том, как используется традиционный подход к обучению чтению, есть своя логика. Что еще более важно, конечной целью обучения чтению является понимание прочитанного текста.

Результаты. Чтение - это не естественный процесс. В отличие от развития устной речи, чтение не возникает естественным образом из взаимодействия с родителями и другими взрослыми, для большинства учеников чтение требует систематического и четкого обучения [Bald, 2007,с.118].

Это многогранный процесс, включающий распознавание слов, понимание, беглость и мотивацию [Graves M.F, Juel, Dykstra & Graves B.B, 2007с.332]. Учитывая ключевую роль, которую чтение играет в школе и вне ее, а также совокупные издержки грамотности, выработка навыков чтения, имеет решающее значение, особенно на начальном этапе развития навыков чтения. Учащиеся, которые не учатся читать на иностранном языке в начальной школе, испытывают трудности не только в освоении школьной программы но и программы высших учебных заведения [Smichdt, Rozendal & Green,2002,с.131].

Буквенно-звуковое обучение воспринимается как полезный аспект, поскольку, по мнению учителей, оно обеспечивает основу для распознавания и декодирования букв и слов.

Традиционный метод подчеркивает, что учитель должен обучать звукам и буквам изолированно от текстов, затем из слов складывать предложения и, наконец, как конечный результат приниматься за прочтение текстов. Учащиеся узнают слово и затем произносят его, когда оно сопровождается или не сопровождается картинками.

Преимущество: сила традиционного метода заключается в том, что учащийся знает, как формируются слова. Предполагается, что после того, как учащийся научился формировать слова, он может прочитать их в любом предложении или тексте.

Недостаток: в традиционном методе учитель играет ключевую роль в развитии грамотности учащихся, выбирая, что учащиеся должны читать или писать, учащиеся кажутся просто реципиентами, и у них мало места для экспериментов и активного построения самостоятельного обучения при поддержке учителя.

Однако часто утверждается, что традиционный подход может не дать студентам ценных навыков, и действительно, некоторые даже заходят так далеко, что говорят, что традиционный метод приводит к тому, что студент не сохраняет знания после экзаменов.

Нетрадиционные методы обучения чтению является наиболее приоритетным в данный момент, так как они мотивируют учащихся на креативную и созидательную работу. Таким образом, студент является активным участником, что позволяет индивиду развивать, конструировать или заново открывать знания. Это главная цель обучения, которая может быть очень трудоемким процессом, если применять ее буквально для каждого студента.

С другой стороны, существует также философская позиция, известная как социальный конструктивизм, которая предполагает, что групповая работа, язык и дискурс жизненно важны для обучения чтению и поэтому использование групповой работы, обсуждения и группового решения проблем в совместной манере приводит к дискурсу, который считается наиболее важной частью процесса обучения. Утверждается, что нетрадиционное обучение осуществляется с использованием подхода решения проблем, где ученик является решателем проблем.

Обсуждение. Изучение специальной литературы по проблемам обучения чтения, наблюдение за процессом обучения, анализ опыта работы учителей свидетельствуют о том, что построение начального этапа овладения иностранным языком преимущественно на устной основе на практике себя не оправдывает, поскольку приобретенные навыки непрочны и быстро утрачиваются. Одной из основных причин низкой результативности обучения является недостаточное внимание к такому рецептивному виду коммуникативной деятельности, как чтение. Решение данной проблемы, как нам представляется, возможно при необходимом поиске новых подходов в обучении как иностранному языку в целом, так и иноязычному чтению. Однако в теории и практике преподавания навыков чтения на иностранном языке до настоящего времени отсутствует рациональный подход к обучению разным видам коммуникативной деятельности, что на современном этапе является приоритетным.

Согласно Нунану, чтение-это свободный процесс, когда читатель комбинирует информацию из текста и свои собственные фонетические знания для создания смысла текста. Умение читать очень важно для повседневной жизни и дает студентам информацию для понимания текста, потому что цель чтения -это понимание. Читая, студенты могут расширить свои знания, такие как социальные, культурные, политические и так далее [Nunan,2003,с.68].

Кроме того, чтение также может быть названо инструментом для получения информации студентами. Это также помогает студентам освежить свои идеи, понять многие типы слов и предложений, которые могут улучшить их способность к чтению. Кроме того, Сейлер определяет чтение как процесс получения или конструирования смысла из слова или группы слов. Это означает, что чтение-это процесс объединения

слов и предложений, чтобы читатель мог получить смысл из слов. Затем словесный кластер, как инструмент для студентов, облегчит им понимание идей из предложений. В словесных кластерах учащиеся могут предсказывать основные идеи предложений, не читая их [Saler,2004, с.185].

Вышеизложенное свидетельствует о том, что вопрос разработки рациональной методики обучения иностранному языку, обеспечивающей формирование прочных технических и коммуникативных навыков чтения в сочетании с развитием умений устной речи, письма, не нашел полного решения как в теории, так и в практике и может рассматриваться как актуальная задача современной методики обучения иностранным языкам, что и определило выбор темы настоящего исследования.

Выводы. Традиционные методы обучения определяются и описываются как методы, которые обычно опираются на лекции и конспектирование и которые часто очень ориентированы на преподавателя без использования каких-либо учебных пособий. Для целей настоящего систематического обзора традиционные методы обучения рассматриваются как те, которые используют дидактическую или лекционную технику стиля без использования интерактивных интерфейсов.

Нетрадиционные методы, широко известные как инновационные, современные, смешанные методы обучения, - это методы, которые предполагают использование инновационных педагогических технологий, анимации, нетрадиционных подходов или, как правило, носят интерактивный и смешанный характер (например, использование компьютеров и видео для более эффективного проведения занятий).

При применении нетрадиционных методик уроки английского языка становятся интересными и содержательными и помогают развивать устную речь обучаемых. Нетрадиционные формы урока используются, в первую очередь, для повышения эффективности образовательного процесса за счет активизации деятельности учеников на уроке.

Нетрадиционные формы урока дают возможность не только поднять интерес учащихся к изучаемому предмету, науке, а также развивать их творческую самостоятельность, обучать работе с различными, самыми необычными источниками знаний. Нетрадиционные формы урока позволяют шире вводить элементы занимательности, что повышает интерес к предмету. Сама организация нетрадиционной формы урока подводит учащихся к необходимости творческой оценки изучаемых явлений, особенно результатов деятельности человека, т. е. нетрадиционные формы урока способствуют выработке определенного позитивного отношения к учёбе. В процессе проведения нетрадиционных форм урока складываются благоприятные условия для развития умений и способностей быстрого мышления, к изложениям кратких, но точных выводов.

Очевидно, что использование стандартных и нестандартных методов чтения - это один из ключевых вопросов стоящих в методике обучения иностранного языка. Исследователь разделяет мнение многих лингвистов, что методы обучению навыкам чтения и стандартам чтения меняются с течением времени. Определения грамотности не являются ни согласованными, ни стабильными, а статистические методы не позволяют получить достоверные данные о стандартах чтения.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Раджабова Д. К (2019). Анализ этапов чтения как вида речевой деятельности / Д. К. Раджабова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 21 (259). — С. 523-525.
2. Политков С.Н. (2004). The bookishness as a cultural phenomenon (materials of the round table) // Philosophy.2004. №7–8.Рр.9–11.
3. Тагаева Т.Б. (2023) Индивидуальные черты художественного стиля У.С. Моэма. Международный журнал искусство слова – 2023. —№ 3.— С. 46-51
4. Graves, M.F., Juel, C., Dykstra, & Graves, B.B. (2007). Teaching reading in the 21st century. New York: Scholastic and Pearson Education.
5. Nunan, D. (2010). Practical English language teaching. New York: The McGraw-Hill Paris, Scott. (2010). Teaching reading and viewing: Comprehension strategies and activities for years 1-9. New York: Queensland Studies Authority.
6. Seyler, U. D. (2004). The reading context: developing college reading skill. New York: Person Education
7. Schmidt, J.R. Rozendal, M.S.Greenman,G.G.(2002) May-Juine Vol. 23.No.3(130-140) Reading instruction in the inclusion classroom.

Зияева Хушнудабону Илхомжон кизи
Докторант КГПИ

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье подчеркивается, что использование современных технологий может помочь студентам получить доступ к широкому спектру информации о русском языке и его преподавании, создавать интерактивные учебные материалы и задания, а также адаптировать учебный материал и задания в соответствии с индивидуальными потребностями студентов. Автор также обсуждает важность использования аутентичных материалов для формирования речевых навыков и методик индивидуализации обучения.

Ключевые слова: Речевые навыки, технологии обучения, формирование навыков, инновационные подходы, информационно-коммуникационные технологии, виртуальные среды и симуляции, мобильные приложения, образовательный процесс, интерактивность, практические рекомендации, индивидуальный подход, языковая компетенция, адаптация образовательных программ.

Ziyaeva Xushnudabonu Ilhomjon kizi
QDPI doktoranti

BO'LAJAK RUS TILI O'QITUVCHILARNING NUTQ MAHORATLARINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy texnologiyalardan foydalanish talabalarga rus tili va uni o'rgatish bo'yicha keng ko'lamli ma'lumotlarga ega bo'lish, interfaol o'quv materiallari va topshiriqlarini yaratish, o'quv materiallari va topshiriqlarini o'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirishga yordam berishi ta'kidlangan. Muallif, shuningdek, o'rganishni individuallashtirish uchun til ko'nikmalarini va usullarini rivojlantirishda haqiqiy materiallardan foydalanish muhimligini muhokama qilgan.

Kalit so'zlar: nutq mahorati, ta'lim texnologiyalari, malakalarni shakllantirish, innovatsion yondashuvlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, virtual muhitlar va simulyatsiyalar, mobil ilovalar, o'quv jarayoni, interaktivlik, amaliy tavsiyalar, individual yondashuv, til kompetensiyasi, ta'lim dasturlarini moslashtirish.

Ziyaeva Khushnudabonu Ilkomjon kizi
Doctoral Student at KSPI

WAYS TO IMPROVE TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF SPEECH SKILLS OF TEACHERS OF THE FUTURE RUSSIAN LANGUAGE

Abstract. The article emphasizes that the use of modern technologies can help students gain access to a wide range of information about the Russian language and its teaching, create interactive learning materials and assignments, as well as adapt learning materials and assignments in accordance with the individual needs of students. The authors also discuss the importance of using authentic materials for the formation of speech skills and methods of individualization of learning.

Key words: Speech skills, learning technologies, skills formation, innovative approaches, information and communication technologies, virtual environments and simulations, mobile applications, educational process, interactivity, practical recommendations, individual approach, language competence, adaptation of educational programs.

Введение. В современном обществе знание иностранных языков является необходимым условием для успешной карьеры и общения с миром. Русский язык в этом плане не исключение, и его изучение становится все более популярным. Однако, чтобы обучение было эффективным, необходимо совершенствовать технологии формирования речевых навыков будущих учителей русского языка. Современные технологии, такие как интерактивные онлайн-платформы и мобильные приложения, предоставляют новые возможности для практики разговорной речи и развития коммуникативных навыков. Введение новых технологий в образовательный процесс требует дальнейшего изучения и анализа, чтобы обеспечить эффективное формирование речевых навыков будущих учителей русского языка. В этом контексте, данное исследование направлено на выявление путей совершенствования технологий формирования речевых навыков будущих учителей русского языка.

Целью данного исследования является выявление путей совершенствования технологий формирования речевых навыков будущих учителей русского языка. Исследование направлено на изучение существующих технологий, таких как интерактивные онлайн-платформы, аудио- и видеоматериалы, мобильные приложения, а также виртуальные среды и симуляции, и определение их эффективности в развитии устной коммуникации и других речевых навыков будущих учителей. Цель состоит в том, чтобы предложить рекомендации и практические рекомендации по интеграции этих технологий в образовательный процесс, с целью повышения качества обучения и развития речевых навыков будущих учителей русского языка.

Актуальность данного исследования. Студенты будущих учителей русского языка нуждаются в эффективных методиках и инструментах для развития своих речевых навыков. Использование современных технологий может помочь им получить доступ к разнообразным учебным материалам, улучшить коммуникативные навыки и легче адаптироваться к быстро меняющемуся образовательному окружению.

В ходе исследования мы поставили перед собой следующие задачи:

- провести обзор литературы и исследований, связанных с темой формирования речевых навыков у будущих учителей русского языка;
- изучить существующие технологии, такие как интерактивные онлайн-платформы, аудио- и видеоматериалы, мобильные приложения, виртуальные среды и симуляции;
- провести анализ эффективности каждой технологии в развитии речевых навыков;
- выявить проблемы и ограничения, с которыми сталкиваются будущие учителя при использовании этих технологий;
- предложить рекомендации по улучшению и совершенствованию существующих технологий;
- разработать практические рекомендации для интеграции этих технологий в образовательный процесс будущих учителей русского языка.

Материалы и методы исследования: Речевые навыки играют важную роль в обучении и преподавании русского языка. Вот несколько аспектов, которые подчеркивают их значимость:

Коммуникация: Речевые навыки позволяют учащимся эффективно общаться на русском языке. Они помогают выразить свои мысли, идеи и чувства, а также понимать и интерпретировать сообщения других людей.

Понимание: Развитие речевых навыков способствует лучшему пониманию русского языка, включая словарный запас, грамматику и синтаксис. Это помогает студентам легче читать, слушать и понимать тексты на русском языке.

Активное участие: Речевые навыки позволяют учащимся активно участвовать в уроках и обсуждениях, задавать вопросы, высказывать свое мнение и принимать участие в различных коммуникативных ситуациях.

Социокультурная адаптация: Речевые навыки помогают студентам лучше интегрироваться в русскую культуру и общество. Они могут легче общаться с носителями языка, понимать культурные нюансы и адаптироваться к новой среде.

Преподавание: Речевые навыки также важны для преподавателей русского языка. Они помогают им эффективно коммуницировать с учащимися, объяснять сложные концепции и оценивать их языковой прогресс[1].

В целом, развитие речевых навыков играет ключевую роль в успешном обучении и преподавании русского языка, поскольку они способствуют лучшему взаимодействию и пониманию языка.

Потребности и ожидания будущих учителей в развитии речевых навыков могут включать следующие аспекты:

Уверенность в использовании языка: Будущие учителя русского языка стремятся развить свои речевые навыки, чтобы быть уверенными в использовании языка как в учебной, так и в повседневной ситуациях. Они хотят иметь достаточный словарный запас, грамматическую точность и понимание речевых оборотов.

Коммуникативные стратегии: Учителя стремятся развить коммуникативные стратегии, которые позволят им эффективно общаться с учащимися и помогать им развивать свои речевые навыки. Это может включать умение задавать вопросы, активно слушать и реагировать на высказывания студентов, адаптировать свою речь к различным уровням языковой подготовки.

Использование разнообразных материалов и ресурсов: Будущие учителя ожидают доступа к разнообразным материалам и ресурсам, которые помогут им развивать речевые навыки учащихся. Это могут быть аутентичные тексты, аудио- и видеоматериалы, интерактивные онлайн-платформы и другие современные технологии.

Обратная связь и поддержка: Учителя хотят получать обратную связь и поддержку от опытных преподавателей или специалистов в области развития речевых навыков. Они ценят конструктивные замечания и рекомендации по улучшению своих навыков.

Профессиональное развитие: Будущие учителя стремятся к постоянному профессиональному развитию в области развития речевых навыков. Они хотят изучать новые методики и подходы, участвовать в тренингах и семинарах, чтобы быть в курсе последних тенденций и лучших практик.

Понимание этих потребностей и ожиданий поможет разработать эффективные программы и подходы к развитию речевых навыков у будущих учителей русского языка.

Использование интерактивных онлайн-платформ для практики разговорной речи является одним из эффективных путей совершенствования речевых навыков у будущих учителей русского языка. Эти платформы предлагают учащимся возможность общаться на языке, применять приобретенные знания и навыки, а также получать обратную связь от опытных преподавателей или носителей языка. [2]

Вот несколько преимуществ такого подхода:

Доступность и гибкость: Интерактивные онлайн-платформы позволяют учителям и студентам осуществлять практику разговорной речи в любое удобное время и место. Это удобно для тех, кто имеет ограниченное расписание или не может физически присутствовать на занятиях.

Разнообразие материалов: Платформы могут предлагать широкий выбор разнообразных материалов для практики разговорной речи, включая аудио- и видеоматериалы, диалоги, ролевые игры и другие интерактивные упражнения. Это помогает студентам развивать навыки понимания и использования русского языка в различных контекстах.

Обратная связь и самоконтроль: Интерактивные платформы могут предоставлять обратную связь на основе ответов студентов, что помогает им оценить свой прогресс и исправить ошибки. Некоторые платформы также предлагают функции самоконтроля, которые помогают студентам отслеживать свои успехи и улучшать свои речевые навыки.

Возможность виртуального общения: Некоторые платформы предлагают возможность виртуального общения с другими студентами или носителями языка через чаты, форумы или видеоконференции. Это создает возможности для практики реальных коммуникативных ситуаций и развития уверенности в разговорной речи.

Адаптивность к индивидуальным потребностям: Интерактивные платформы могут быть адаптированы к индивидуальным потребностям студентов, предлагая материалы и упражнения на различных уровнях сложности. Это помогает каждому студенту развивать свои речевые навыки в соответствии с его уровнем языковой подготовки.

В целом, использование интерактивных онлайн-платформ для практики разговорной речи может значительно обогатить процесс обучения и помочь будущим учителям русского языка развить свои речевые навыки более эффективно. [4]

Применение аудио- и видеоматериалов в обучении русскому языку имеет множество преимуществ для развития слухового восприятия и произношения. Вот несколько способов, которыми они могут быть использованы: **Слушание аудиоматериалов:** Слушание аудио записей, таких как диалоги, рассказы или аудиокниги, позволяет студентам улучшить свое слуховое восприятие. Они могут развивать навык понимания речи на слух, обучаться правильному ударению и интонации, а также улучшать словарный запас и грамматическую точность.

Просмотр видеоматериалов: Просмотр видеофрагментов с носителями языка или учебных видеуроков помогает студентам улучшить произношение и наблюдать за правильной артикуляцией звуков. Они могут также изучать жесты, мимику и другие нюансы неречевой коммуникации, что способствует более естественному и свободному общению на русском языке.

Практика повторения: Студенты могут использовать аудио- и видеоматериалы для практики повторения за носителями языка. Это помогает улучшить произношение и ритм языка, а также развивает уверенность в общении на русском языке.

В целом, аудио- и видеоматериалы предоставляют студентам возможность погружения в аутентичную речь, развития слухового восприятия и совершенствования произношения русского языка. [3]

Использование мобильных приложений для тренировки диалогической речи и активного общения может быть эффективным для студентов, которые хотят улучшить свои речевые навыки на русском языке. Вот несколько преимуществ такого подхода:

Удобство: Мобильные приложения позволяют студентам тренировать свои речевые навыки в любое удобное время и место. Они могут использовать приложения в общественном транспорте, во время перерыва на работе или даже дома.

Разнообразие материалов: Многие мобильные приложения предлагают широкий выбор материалов для тренировки речевых навыков, включая диалоги, аудио- и видеоматериалы, игры и другие интерактивные упражнения. Это помогает студентам развивать навыки понимания и использования русского языка в различных контекстах.[6]

Обратная связь и самоконтроль: Многие мобильные приложения предоставляют обратную связь на основе ответов студентов, что помогает им оценить свой прогресс и исправить ошибки. Некоторые приложения также предлагают функции самоконтроля, которые помогают студентам отслеживать свои успехи и улучшать свои речевые навыки.

Возможность виртуального общения: Некоторые мобильные приложения позволяют студентам общаться с другими пользователями на русском языке. Это помогает им развивать навыки активного общения и практиковать диалогическую речь.

Мотивация: Использование мобильных приложений может быть мотивирующим для студентов, которые любят технологии и хотят улучшить свои речевые навыки в игровой форме.

Использование виртуальных сред и симуляций для практики коммуникативных ситуаций может быть полезным для студентов, которые хотят улучшить свои речевые навыки на русском языке. Вот несколько преимуществ такого подхода:

Реалистичность: Виртуальные среды и симуляции могут создавать реалистичные коммуникативные ситуации, которые студенты могут использовать для практики своих навыков. Это может включать симуляции различных профессиональных ситуаций, таких как врач-пациент, банковский менеджер-клиент, учитель-ученик и т.д.

Безопасность: Виртуальные среды и симуляции предоставляют безопасную среду для студентов, чтобы они могли практиковать свои речевые навыки без страха ошибиться или быть осужденными. Это помогает им повысить уверенность в своих способностях и развить навыки коммуникации.

Наличие обратной связи: Виртуальные среды и симуляции могут предоставлять обратную связь на основе ответов студентов, что помогает им оценить свой прогресс и исправить ошибки. Некоторые симуляции также предлагают функции самоконтроля,

которые помогают студентам отслеживать свои успехи и улучшать свои речевые навыки.[8]

Возможность повторения: Виртуальные среды и симуляции позволяют студентам повторять одни и те же коммуникативные ситуации несколько раз, что помогает им закрепить свои навыки и улучшить свою речь.

Эффективность: Исследования показывают, что использование виртуальных сред и симуляций может быть эффективным для улучшения речевых навыков и повышения уверенности в своих способностях.

Интеграция новых технологий в учебные программы и курсы для будущих учителей русского языка может иметь множество преимуществ. Вот несколько способов, которыми это может быть полезно:

Расширение доступа к информации: Использование новых технологий позволяет студентам получать доступ к широкому спектру информации о русском языке и его преподавании. Они могут исследовать онлайн-ресурсы, электронные книги, видеоуроки и другие материалы, чтобы расширить свои знания и подготовиться к будущей карьере в преподавании.

Интерактивное обучение: Новые технологии позволяют создавать интерактивные учебные материалы и задания, которые могут помочь студентам активно участвовать в учебном процессе. Это может включать использование мобильных приложений, онлайн-платформ для общения и совместной работы, а также виртуальные среды и симуляции для практики коммуникативных навыков.

Персонализация обучения: Новые технологии позволяют адаптировать учебный материал и задания в соответствии с индивидуальными потребностями студентов. Это может включать использование адаптивных программ и систем, которые могут определить уровень знаний студента и предложить ему соответствующие материалы и задания для изучения.

Развитие цифровых навыков: Использование новых технологий в учебных программах помогает будущим учителям развить свои цифровые навыки, которые являются важными в современном образовательном процессе. Они могут изучать эффективное использование онлайн-инструментов, создание мультимедийных презентаций и другие цифровые навыки, которые могут быть полезными в их будущей карьере.

Интеграция новых технологий в учебные программы и курсы для будущих учителей русского языка может помочь им получить более глубокие знания о предмете, развить свои навыки преподавания и быть лучше подготовленными к современным требованиям образования.[5]

Обучение преподавателей использованию современных технологий в образовательном процессе для будущих учителей русского языка может быть важным компонентом их подготовки. Вот несколько способов, которыми это может быть осуществлено:

Практические курсы и тренинги: Предоставление студентам возможности пройти практические курсы и тренинги по использованию современных технологий в образовании поможет им овладеть необходимыми навыками. Это может включать

обучение использованию интерактивных досок, мобильных приложений, онлайн-платформ и других инструментов.

Интеграция технологий в учебные программы: Включение модулей и предметов, посвященных использованию современных технологий в образовании, в учебные программы для будущих учителей русского языка поможет им получить необходимые знания и практические навыки. Это может включать изучение принципов эффективного использования технологий, создание интерактивных учебных материалов и оценку эффективности технологических инструментов.

Менторство и сопровождение: Предоставление студентам возможности работать под руководством опытных преподавателей, которые уже успешно используют современные технологии в образовательном процессе, поможет им получить практический опыт и руководство по использованию технологий. Менторы могут предоставлять обратную связь, советы и поддержку студентам в их усилиях по интеграции технологий в свою будущую практику преподавания. [1]

Исследовательские проекты и практикумы: Предоставление студентам возможности проводить исследовательские проекты и практикумы, связанные с использованием современных технологий в образовании, поможет им развить критическое мышление, экспериментировать с различными инструментами и делиться своими находками и опытом.

Обучение преподавателей использованию современных технологий в образовательном процессе является важной составляющей их подготовки и поможет им быть готовыми к интеграции технологий в свою будущую практику преподавания русского языка.

Результаты и их обсуждение: В области образования и развития речевых навыков существует несколько подходов и технологий, которые могут быть полезны для будущих учителей русского языка. Некоторые из них включают в себя:

Использование компьютерных программ и онлайн-ресурсов: С развитием технологий, существует множество компьютерных программ и онлайн-ресурсов, которые могут помочь учителям в формировании речевых навыков учащихся. Это могут быть интерактивные упражнения, онлайн-курсы, аудио- и видеоматериалы, которые помогают развивать навыки произношения, слушания, чтения и письма.

Использование мультимедийных материалов: Использование мультимедийных материалов, таких как аудио- и видеозаписи, может быть эффективным способом развития речевых навыков. Учащиеся могут слушать и повторять за носителями языка, а также анализировать и обсуждать содержание материалов.

Интерактивные методы обучения: Использование интерактивных методов обучения, таких как ролевые игры, дебаты, групповые дискуссии и проектные работы, может помочь учителям развивать речевые навыки учащихся. Эти методы позволяют учащимся активно участвовать в обучении, выражать свои мысли и улучшать коммуникативные навыки.

Индивидуальный подход: Важно учитывать индивидуальные потребности и особенности каждого учащегося при формировании речевых навыков. Учителя могут использовать дифференцированные задания и методы, чтобы помочь каждому учащемуся развивать свои речевые навыки на оптимальном уровне. [3]

Обратная связь и оценка: Регулярная обратная связь и оценка являются важными элементами в формировании речевых навыков. Учителя могут предоставлять конструктивную обратную связь учащимся, помогать им исправлять ошибки и развивать навыки постепенно.

В целом, совершенствование технологий формирования речевых навыков будущих учителей русского языка направлено на создание интерактивных и инновационных методов обучения, которые помогут учащимся развивать свои речевые навыки более эффективно.

Технологии играют важную роль в формировании речевых навыков будущих учителей русского языка. Использование компьютерных программ, онлайн-ресурсов и мультимедийных материалов может значительно обогатить образовательный процесс и помочь учителям эффективно развивать речевые навыки учащихся.

Выводы: Интерактивные методы обучения, такие как ролевые игры, дебаты и групповые дискуссии, могут способствовать активному участию учащихся и развитию их коммуникативных навыков. Эти методы могут быть особенно полезны для будущих учителей русского языка, помогая им улучшать свои речевые навыки и способности к общению. Индивидуальный подход к обучению является важным аспектом в формировании речевых навыков. Учителя должны учитывать индивидуальные потребности и особенности каждого учащегося, чтобы помочь им развивать свои речевые навыки на оптимальном уровне. Регулярная обратная связь и оценка играют важную роль в процессе формирования речевых навыков. Учителя должны предоставлять конструктивную обратную связь учащимся, помогать им исправлять ошибки и поощрять их прогресс.

В целом, совершенствование технологий формирования речевых навыков будущих учителей русского языка является важным аспектом образования. Использование современных технологий, интерактивных методов обучения и индивидуального подхода может помочь учителям эффективно развивать речевые навыки учащихся и подготовить их к успешной карьере в области преподавания русского языка.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Khushnudabonu, Z. (2022). Methods and techniques for enhancing the intercultural communication activities of students in the study of a foreign language. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(09), 29-31.
2. Зияева, Х. (2022). Методы и приемы активизации межкультурной коммуникативной деятельности учащихся при изучении иностранного языка. In *Современная наука, общество, образование: актуальные вопросы, достижения и инновации* (pp. 262-264).
3. Ziyayeva, X. I. Q. (2021). Hypertextuality Of Tolstoy's Prose. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(06), 64-68.
4. Зияева, Х. И. К. (2023). РЕЧЕВАЯ СИТУАЦИЯ И УЧЕБНАЯ РЕЧЕВАЯ СИТУАЦИЯ. *Academic research in educational sciences*, 4(KSPI Conference 1), 261-264.

5. Ziyaeva, K. (2023, June). COMMUNICATIVE METHODS OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE. In Academic International Conference on Multi-Disciplinary Studies and Education (Vol. 1, No. 11, pp. 8-11).
6. Ziyayeva, X. (2023). STUDYING THE VOCABULARY AND PHRASEOLOGY OF THE RUSSIAN LANGUAGE AT THE NATIONAL SCHOOL.
7. Ziyayeva, X. (2022). TRIZ IN READING A LITERARY TEXT (IN THE EXAMPLE OF THE WORK "KYS" BY T. TOLSTAYA).
8. Ziyayeva, X. (2023). Opisanie protsessa provedeniya zanyatij s primeneniem interaktivnix texnologiy v obuchenii russkomu yaziku na urokax russkogo yazika.

Toshpulatova Dilraxon Sobirjonovna
Qo'qon davlat pedagogika instituti
Biologiya kafedrasini o'qituvchisi

BIOLOGIYA FANINI O'QITISH JARAYONIDA O'QUVCHILARNING KREATIV QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Maqolada biologiya darslaridagi ijodiy topshiriqlarni o'quvchilarning kreativ qobiliyatlari, kognitiv qiziqishlari va mantiqiy fikrlashlarini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati to'g'risida fikr yuritiladi. Biologik ta'limda kreativ qobiliyatni rivojlantirish imkoniyatlari mavjud bo'lib, u o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni tarkibiy tizimini rivojlantirishga asos bo'ladi.

Kalit so'zlar: kreativlik, ijodiy topshiriq, intellektual daraja, kognitiv qiziqish, mantiqiy fikrlash, terminologik diktant, muammoli izlanish.

Toshpulatova Dilraxon Sobirjonovna
Kokand state pedagogical institute
Teacher of the Department of Biology

DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE ABILITIES IN THE PROCESS OF TEACHING BIOLOGY

Abstract. The article examines the role and significance of creative tasks in biology lessons in the development of students' creative abilities, cognitive interests and logical thinking. Biological education opens up opportunities for the development of creative abilities, which are the basis for the development of a structural system of knowledge, skills and abilities of students.

Key words: creativity, creative task, intellectual level, cognitive interest, logical thinking, terminological dictation, problem research.

Тошпулатова Дилрабхон Собиржонова
Кокандский государственный
педагогический институт, преподаватель кафедры Биологии

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОСТИ УЧЕНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ БИОЛОГИИ

Аннотация. В статье рассматривается роль и значение творческих задач на уроках биологии в развитии креативных способностей учащихся, познавательных интересов и логического мышления. В биологическом образовании открываются возможности развития креативных способностей, которые являются основой развития структурной системы знаний, умений и навыков учащихся.

Ключевые слова: креативность, творческая задача, интеллектуальный уровень, познавательный интерес, логическое мышление, терминологический диктант, проблемное исследование.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N50>

Kirish. Zamonaviy jamiyat odamlarga tobora yuqori talablarni qo'yadi. Ijtimoiy raqobat kuchayib borayotgan sharoitda yosh shaxs o'zi ega bo'lgan bilim va ko'nikmalarni ijodiy qo'llash qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Shu maqsadda zamonaviy ta'lim shaxsning o'ziga xosligi bilan ajralib turadigan ijodiy salohiyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi kreativlik, kreativ fikrlashni rivojlantirish muammosini ustuvor vazifa sifatida ilgari surmoqda.

G'ayrioddiy ijodiy qobiliyatlar siri, dahoning sirlari va u bilan bog'liq bo'lgan barcha narsalar insoniyatni doimo tashvishga solib kelgan. Ilmiy ijod tabiati haqida birinchi eslatmani qadimgi faylasuflar asarlarida uchratamiz. Aristotel o'z asarlarida mantiqiy xulosalar algoritmini qurish orqali yangi bilimlarning paydo bo'lishini aniqlashtirishga harakat qiladi.

Bu yo'nalishga ko'ra har qanday faoliyat, jumladan, ijodiy faoliyat ham urinishlar, sinovlar, muvaffaqiyatsizliklar va muvaffaqiyatlar zanjiri sifatida tavsiflanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. A. Maslou, R. Mey ijodkorlikni o'z-o'zini namoyon qilish usuli deb hisoblashadi. Kreativlik - bu o'z-o'zini ijobiy baholashga yordam beradigan va shaxsning rivojlanishida o'zini namoyon qilish va o'zini o'zi targ'ib qilishini ta'minlaydigan o'zgartiruvchi kuchdir.

XX-asrning 70-yillari oxirida jamiyatning inson ijodiga bo'lgan ehtiyoji ortdi. Jamiyatning ijodkor shaxsga bo'lgan ehtiyoji ortdi, ilmiy texnologiyalarning o'sishi ijodkorlik sohasidagi izlanishlarga turtki berdi (Dj.Gilford, Dj.Renzulli va boshqalar).

Rus psixologiyasida ijod fenomenologiyasini birinchi marta tilshunoslar D.B. Lezin, D.N. Ovsyaniko-Kulikovskiy o'rgandi [1].

XX asrning 20-yillarining ikkinchi yarmida ijodkorlikni o'rganishga analitik yondashuvning boshlanishi haqida gapirish mumkin. Bu yondashuv I.N.Dyakov, P.A.Rudik, A.V.Petrovskiyar tomonidan amalga oshirila boshlandi.

Ijodiy jarayonlarni har tomonlama tadqiq etgan olimlar Ya.A.Ponomarev (1960), A.V.Bryushlinskiy (1967), O.K.Tixomirov (1967) va boshqalarning ilk asarlari paydo bo'ldi [3].

Kreativlik:

- mustaqil ravishda muammolarni qo'yishga, ko'plab original g'oyalarni yaratishga va ularni noan'anaviy tarzda hal qilishga yordam beradigan shaxsning intellektual va shaxsiy xususiyatlari majmuasini anglatadi.

- inson ma'naviyatining ajralmas tomoni va shaxsning ijodiy o'zini - o'zi rivojlantirish sharti bo'lib, sezgirlik, muammolarga sezgirlik, yangi g'oyalarni berish bilan ifodalanadigan shaxsiy ijodiy toifa sifatida.

- yangi narsalarni yaratish uchun o'rnatilgan stereotiplarni o'zgartirish.

Shunday qilib, bilimni egallash qobiliyati, o'rganish qobiliyati, bilim va tajribani qo'llash qobiliyati, aql, tajribani o'zgartirish qobiliyati - kreativlik deb ataladi [5].

L.B.Ermolaeva-Tomina tadqiqotchilarning kreativlik tajribasini umumlashtirib, ijodkorlikni u yoki bu shaxsda u yoki bu darajada namoyon bo'ladigan turli qobiliyatlar yig'indisi sifatida belgilaydi.

Muhokama. Kreativlikning tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi: qiziqish, yangilik, ijodiy tasavvur, sezgi, o'xshashliklarni aniqlash qobiliyati, o'z-o'zini tanqid qilish, mantiqiy qat'iylik, dalillarning turli shakllaridan foydalanish qobiliyati - va boshqalar.

Kreativlik ko'p jihatdan namoyon bo'ladi: originallik, tez fikrlash, kutilmagan yechimlarni topish qobiliyati, boy tasavvur, yangi original mahsulotlarni yaratish.

Kreativlik uchun to'siqlar:

1. Ishonchlilikka intilish. Noaniqlik qanchalik ko'p bo'lsa, yangi va kutilmagan narsalarni topish imkoniyati shunchalik ko'p bo'ladi.

2. Boshqalar tomonidan baholanishidan qo'rqish

3. Stereotiplar (yoshi, jinsi, holati, tamoyillari, odatlari, buzilmas g'oyalari).

4. O'zini past baholash, o'ziga ishonchsizlik.

Bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri o'quvchilarning ijodiy faolligini rivojlantirish muammosidir. Ijtimoiy rivojlanishning tez o'zgaruvchan vaziyatida insondan maksimal darajada moslashuvchanlik, tanqidiylik, bag'rikenglik va paydo bo'ladigan muammolarga nostandart echimlarni topish qobiliyatini namoyish etish talab etiladi. Sanab o'tilgan fazilatlar ijodiy shaxslarga ko'proq xos bo'lib, ularga nafaqat tez moslashish, balki har qanday hayotiy vaziyatlarda samarali harakat qilish, turli ijtimoiy jamoalar va iqtisodiy tizimlarda muvaffaqiyat qozonish imkonini beradi. Ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishi bolalikdan boshlanadi va ularning shakllanish darajasi shaxsning o'z faoliyatidagi muvaffaqiyati va ijtimoiy harakatchanligining kafolati bo'lib xizmat qiladi. Ushbu sifat barcha ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan faoliyatda rivojlanishi mumkin [6]. Ijodiy vazifa - bu yechimning yangi algoritmini topish zarur bo'lgan vazifa.

Kreativlik - inson faoliyati va tashabbusining eng oliy shakli, ya'ni u - shaxsiy o'zini - o'zi anglash shaklidir. Bu dunyoga o'zgacha, o'ziga xos munosabatni bildirish imkoniyatidir. Falsafiy nuqtai nazardan, kreativlik o'z ichiga ijodiy tasavvur qilish, kuzatish va odatdan tashqarida fikrlash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ijodiy qobiliyatlar bilim, ko'nikma va malakalarni tez egallash, mustahkamlash va amaliyotda qo'llashni ta'minlaydi. Psixologik va pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish natijasida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning quyidagi ko'rsatkichlari aniqlandi:

- ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish asosidagi aqliy mexanizmlarning rivojlanish darajasi: diqqat, xotira, tasavvur;
- bilim va malakalar zaxirasi, ularning sifati;
- o'quvchi tafakkurining rivojlanish darajasi, aqliy harakatlarning murakkabligi (tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish);
- qidiruv texnikasi va ijodiy faoliyatni egallash.

Nazariy va empirik umumlashmalarga asoslanib, past, o'rta va yuqori darajadagi ijodiy faoliyat ko'rsatkichlari va mezonlarining sifat xususiyatlarini aniqlash mumkin. Ijodiy faoliyat rivojlanishining past darajasi kognitiv qiziqishning yetishmasligi bilan tavsiflanadi [9].

Biologiya darslarida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirar ekanmiz, biz tushunishimiz kerakki, bu fazilatlar nazariy fikrlashning rivojlanish darajasi bilan belgilanadi va shuning uchun sinfdagi faktik bilimlar nazariy ma'lumotlarni tahlil qilish, baholash va o'zgartirish vositasi bo'lishi kerak.

Ana shu maqsadlardan kelib chiqib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan faol o'quv faoliyatini shakllantirish sharti sifatida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni sinab ko'rish mumkin:

1. Differentsiallashtirilgan ta'lim

Qiziqish va qobiliyatlarni rivojlantirish uchun maqbul sharoitlarni yaratish uchun individual o'qitish usulidan foydalanish. Masalan, ish daftarlari, bosma mashqlar daftarlari, tabaqalashtirilgan topshiriq va testlar va boshqalar.

2. Muammoli ta'lim

Muammoli, qisman izlanish va amaliy usullardan foydalanish, u darsning barcha bosqichlarida, biologik muammolarni hal qilishda zarur hisoblanadi. O'quvchilar turli mavzularda ilmiy maqolalar yozadilar.

3. O'yinga asoslangan ta'lim

Bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni o'zlashtirishning shaxsiy va faolligini ta'minlash uchun o'yin usullaridan foydalanish va bolalarni ijodiy faoliyatga jalb qilish. Bunday darslar fanga qiziqishni uyg'otadi.

4. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilgan ta'lim.

Bolalarning intellektual darajasini, qiziqish va kreativligini, mustaqilligini rivojlantirishga yordam beradi. Bu insonning bilim olishi uchun printsiplial jihatdan yangi imkoniyatlar yaratadi va darslarni qiziqarli va ko'rgazmali qiladi. O'quvchilar turli mavzularda o'zlarining taqdimotlarini yaratadilar.

6. Modulli ta'lim

Bu birinchi navbatda bolalarning faol o'quv faoliyatiga, o'quv materialini tez va sifatli o'zlashtirishga va o'quvchilarda barcha "o'zini" rivojlantirishga yordam beradigan usullarni o'zlashtirishga qaratilgan: o'zini - o'zi rejalashtirish, o'zini o'zi tahlil qilish, o'zini o'zi boshqarish. Modulli darslarda o'quvchilar individual, juftlik, doimiy va o'zgaruvchan tarkibli guruhlarda ishlaydi [4].

Zamonaviy maktabdagi dars hali ham ta'lim jarayonining eng muhim tarkibiy qismi bo'lib qolmoqda. O'quvchi uchun barcha eng muhim va eng muhim narsalar sinfda sodir bo'ladi. O'quvchi uchun har bir yangi dars yangi bilim va rivojlanish bosqichiga aylanishini qanday ta'minlay olamizmi? Shu munosabat bilan o'quvchilarning o'z faolligini namoyon etishi, bilim va ko'nikmalarini to'liq ro'yobga chiqarishi, ularni qunt bilan o'qishga undaydigan ish shakllaridan kengroq foydalanish zarur.

Natijalar. Biologiya darslaridagi ijodiy topshiriqlar o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini, kognitiv qiziqishlarini, mavhum va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga imkon beradi; Uning yordamida jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlanadi, fanlararo aloqalar o'rnatiladi.

Biologiya darslarida ijodiy topshiriqlardan foydalanish o'rganish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

O'quvchilarini ijodiy faoliyatini rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor berish kerak:

- o'quvchilarni o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini anglash jarayonlariga jalb qilish, o'quvchilarga o'z imkoniyatlari, qiziqishlari, cheklovlari haqidagi g'oyalarni atrofdagi odamlar, jamiyat, davlat ehtiyojlari va talablari bilan bog'lashda yordam berish, individual ta'lim jarayoni va kelajakdagi kasbiy faoliyatning tasviri, o'quvchining o'z-o'zini rivojlantirishdagi faoliyatini qo'llab-quvvatlash.

Shundan kelib chiqib, o'quvchini o'quv jarayonining markaziga qo'yish, o'quvchilar dunyoni faol o'rganadigan, bilimlarini amalda qo'llaydigan, o'z faoliyati natijasini chinakam his qiladigan ta'lim uchun shunday sharoit yaratish zarur.

Maktab ta'lim tizimida biologiya kurslari muhim rivojlantiruvchi va tarbiyaviy rol o'ynaydi.

Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalarni bajarish maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Maktab o'quvchilarining kognitiv qiziqishi va aqliy faolligini rivojlantirish uchun sharoit yaratish.

2. O'quv va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash ko'nikma va malakalarini shakllantirish, materialni tahlil qilish va xabar, ma'ruza, referat tayyorlashga o'rgatish.

3. O'quvchilarda muammolarni aniqlash, ularni hal qilish yo'llarini topish va xulosalarini asoslash qobiliyatini rivojlantirish.

4. Maktab o'quvchilarining biologiyani o'rganish jarayoniga hissiy va qadriyatlarga asoslangan munosabatini, o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirish zarurligini asoslash, o'z-o'zini ijodiy faoliyatini rivojlantirishni amalga oshirish [7].

Asosiy usullar:

Tanqidiy fikrlash texnikasi, muammoli biologik masalalarni yechish, jadvallar, diagrammalar, tayanch eslatmalar, kalit so'zlar, biologik tushunchalarni shakllantirish. Ushbu usullardan foydalanish o'quvchini passiv o'rganish ob'ektidan faol shaxsga o'tkazish imkonini beradi.

Biologik atamalarni bilish materialni ilmiy tilda taqdim etish qobiliyatini belgilaydi, buning uchun quyidagilardan foydalanish mumkin:

A). yopiq topshiriqlar, bunda o'quvchi taklif qilingan 4-5 variantdan 1 yoki undan ortiq to'g'ri javobni tanlaydi. Bundan tashqari, har bir muqobil javob o'quvchilarning odatiy xatolaridan kelib chiqqan holda ishonchli bo'lishi kerak.

B). yozma vazifalari (tushuncha-termin va uning mazmuni o'rtasidagi muvofiqlikni o'rnatish).

C). to'g'ri ketma-ketlikni o'rnatish bo'yicha vazifalar (rivojlanish bosqichlari, jarayonlar)

D). javobni o'quvchining o'zi tuzadigan topshiriqlar (yetishmayotgan shartlarni kiritish)

E). keraksiz tushunchani chiqarib tashlaydigan vazifalar (4-5 ta tushunchadan ushbu ro'yxatga aloqador bo'lmagan keraksizni chiqarib tashlash va tanlovingizni tushuntirish)

Qizil qon tanachalari, oq qon hujayralari, to'qima suyuqligi, trombotsitlar, qon, plazma (8-sinf); yadro, mitoxondriya, Golji kompleksi, plastidalar (Sitologiya 8-10 sinflar)

F). umumiy qonuniyatlarni aniqlash bo'yicha vazifalar, masalan, akson - dendritlar (neyron jarayonlari), mitoxondriyalar - ribosomalar (hujayra organellalari), barg - xlorofill (fotosintez jarayoni).

G). terminologik diktant, bunda o'quvchilarga bitta mavzu bilan birlashtirilgan bir nechta tushunchalar taklif etiladi, har bir tushuncha uchun - ta'rifni shakllantirish va uni yozib olish yoki og'zaki so'rov o'tkazilsa, savol berish.

H). biologik xatolarni topish va tuzatish vazifalari. Bu usul o'quvchilarga biologik xatolarni o'z ichiga olgan matnni taqdim etish va ularni tuzatishni so'rashdan iborat.

1. Masalan (9-10-sinflar): DNK molekulasiidagi xatolarni toping:

A-G-T-T-A-G-C-T-T-G-

T-T-G-A-T-C-G-A-T-C-

Bu topshiriqlarni bajarish orqali o'quvchilar darsda olgan bilimlarini yangi sharoitda qo'llash bilan birga, hayotiy tajribasidan ham foydalanadilar.

I) to'g'ri va noto'g'ri javoblarni aniqlash vazifalari (blef klub yoki viktorina) [2]

Darsda o'quvchilar bilan ishlashda o'qitishning muammoli izlanish usulidan foydalanish maqsadga muvofiq. Usulning asosi hissiy, qidiruv va irodali tomonlarni o'z ichiga olgan muammoli vaziyatlarni yaratishdir. Fikrlash muammodan (savol, qarama-qarshilik) boshlanadi, uni hal qilish fikrlash jarayoniga olib keladi.

Masalan, "Qon va qon aylanishi" (8-sinf) mavzusini o'rganayotganda o'quvchilardan bir nechta faktlarni tushunishlarini va ularni tushuntirish bo'yicha fikr bildirishlarini so'rash mumkin:

1. Nima uchun hayvon qoldig'i bir sutka ichida parchalana boshlaydi, lekin bu jarayon tirik organizmda sodir bo'lmaydi, tushuntiring;

2. Asalari chaqishi asalarichi uchun xavfsizdir. Buni tushuntiring.

8-sinf: Mavzu: "Odamning tayanch-harakat tizimi"

1. Nima uchun to'pni uloqtirganda qo'l yelka bo'g'imidan tushmaydi?

2. Tushuntiring: nega suyak yengilligiga qaramay, shunchalik kuchli, qattiq va elastik?

Mavzu: "Ovqat hazm qilish tizimi"

1. Ko'p miqdorda go'shtni iste'mol qilishdan oldin, bir kishi bir stakan suv, ikkinchisi bir stakan qaymoq, uchinchi bir stakan bulion ichdi. Bu go'shtning hazm bo'lishiga qanday ta'sir qiladi?

O'quvchilar o'z bilimlariga tayangan holda bahslashish, jamoaviy mulohaza yuritish jarayonida o'z tengdoshlarining fikrini erkin ifoda etadilar va diqqat bilan tinglaydilar, muammolarni hal qiladilar, yangi bilimlarga ega bo'ladilar.

O'quvchilarning qiziqishi haqiqatni aniqlash, faktlarni solishtirish va tahlil qilish uchun materialni izlashga bo'lgan ehtiyoj bilan belgilanadi.

Bolaning maktabda ta'lim olishini uni jamiyat hayotiga tayyorlash, deb hisoblab, unga mustaqil ravishda o'qishni va ko'zlangan ta'lim zanjiri sari ongli ravishda harakat qilish imkonini beradigan faoliyatni tashkil etish usullarini ishlab chiqish zarur. Ushbu maqsadga erishishda o'qituvchining darslik matni, qo'shimcha adabiyotlar va ma'lumotlar bilan mustaqil ishlashni tashkil etish qobiliyati katta rol o'ynaydi.

Yangi materialni o'rganish va o'quvchilarning bilimlarini tekshirishda bolalarni qo'llab-quvvatlovchi sxematik eslatmalarni, jadvallarni va kalit so'zlarni tuzish va ulardan foydalanishga jalb qilish mumkin. Matnni o'zgartirish bilan ishlash tahlil va sintez, taqqoslash, asosiy, muhim fikrlarni ajratib ko'rsatish, tushunchalar o'rtasidagi ichki aloqalarni o'rnatishning aqliy operatsiyalari bilan bog'liq bo'lib, barcha o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni faollashtiradi, fikrlarni to'g'ri va majoziy ifodalashga o'rgatadi [8].

Shu maqsadda o'quvchilarga turli xil ijodiy vazifalarni taklif qilish mumkin:

- O'simlik va hayvon hujayralarida sodir bo'ladigan katabolizm va anabolizm jarayonlarining qiyosiy tahlilini o'tkazish. Farqi nimada? Tushuntiring.

- Prokariotlarning tuzilish xususiyatlari va hayot faoliyatidan kelib chiqib, bakteriyalar tushunchasiga ta'rif tuzing. Birinchisi tirik organizmlarning umumiy guruhiga a'zolikni bildiradi, ikkinchisi bu guruhni boshqalardan ajratib turadigan muhim xususiyatlar ro'yxatini o'z ichiga oladi.

- Yozda suv havzalarida ko'pincha bir hujayrali suvo'tlarning haddan tashqari ko'payishi kuzatiladi. Qaysi sharoitlar bu jarayonni qo'zg'atishi mumkin? Uning suv ombori uchun oqibatlari qanday bo'lishi mumkin?

- Bir yosh bog'bon ildizpoyalari yordamida qulupnayni ko'paytirishga qaror qildi. Sizningcha, u muvaffaqiyatga erishadimi va nima uchun? Javobingizni asoslang.

Xulosa. Shunday qilib, o'quvchilarning dunyoqarashi kengayadi, har bir biologik hodisa boshqalar bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi, sabab-oqibat munosabatlari o'rnatiladi, o'rganilayotgan narsaning amaliy yo'nalishi ko'rsatiladi.

Pedagogik jarayonda ijodiy fikrlashni rivojlantirish, agar har bir mavzu bo'yicha o'quvchilar ijodiy topshiriqlar tizimini - mantiqiy operatsiyalarning sanab o'tilgan har bir guruhi uchun maxsus usullardan foydalangan holda ijodiy topshiriqlar to'plamini bajarsalar ta'minlanadi. O'quvchilarni bu usullardan bevosita va birgalikda qo'llashga o'rgatish ijodiy tafakkurni rivojlantirishning mazmun-mohiyatini tashkil etadi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для вузов. – М.: Аспект - Пресс, 2000. – 376 с.
2. Балабанова В. В., Максименцева Т. А. Предметные недели в школе: биология, экология, здоровый образ жизни. – Волгоград: Учитель, 2003. – 154 с.
3. Барышева Т.А., Жигалов Ю.А. Психолого-педагогические основы развития креативности. – СПб.: СПГУТД, 2006. – 175 с.
4. Ibragimova G.N. Interfaol o'qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish. - Toshkent-2017, avtoreferat, 38-b.
5. Линдсней Г. Творческое и критическое мышление: Хрестоматия по общей психологии. – М., 1981. – 354 с.
6. Рындак, В.Г. Творчество. Краткий педагогический словарь / В.Г. Рындак. – Оренбург: ОГАУ, 2001. – 183 с.
7. Серовайская, Д.Е. К вопросу о развитии креативности обучающихся во внеурочной работе по биологии // Сборник статей Международной научно-практической конференции (19 – 21 ноября 2019г., г.Санкт-Петербург). Вып. 17. –СПб.: Своё издательство. – 2019. – 89 с.
8. Toshpulatova D.S. Biologik ta'limda o'quvchilarni kreativ faoliyatini rivojlantirish imkoniyatlari // O'zMU xabarlar. –2022, №1/5. – 24-125 b.
9. Яковлева Е.Л. Методические рекомендации учителям по развитию творческого потенциала учащихся. – М.: Академия, 1998. – 490 с.

Madaminova Nargiza Zuxridinovna
pedagogika fanlari bo'yicha PhD falsafa doktori, v.b.dotsent
Fan va texnologiya universiteti

YOSHLAR MA'NAVIY MADANIYATINI YUKSALTIRISHDA IJTIMOY FANLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ta'lim-tarbiya tizimi bu yoshlarda ma'naviyatni shakllantiradigan muhim omildir. Ilmu-ma'rifatga, ta'lim-tarbiyaga inson kamoloti, millat ravnaqining asosiy sharti deb qarash lozim. Shu sababli maktab, yoshlarning ta'lim-tarbiya masalasi davlat nazoratida ekanligi Konstitutsiyamizda belgilab qo'yilgan. Ushbu maqolada yoshlar ma'naviy madaniyatini yuksaltirishda ijtimoiy fanlarning ahamiyati haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: potensial imkoniyatlar, ma'naviy va axloqiy qadriyatlar, Ma'naviyat va ma'rifat omili, Sog'lom fikrli, zamonaviy bilim, barkamol avlod, ma'rifat sohasi.

Madaminova Nargiza Zukhrudinovna
PhD in pedagogy, doctor of philosophy, associate professor
University of Science and Technology

THE IMPORTANCE OF SOCIAL SCIENCES IN IMPROVING THE SPIRITUAL CULTURE OF YOUTH

Abstract. The educational system is an important factor that forms the spirituality of young people. It is necessary to look at knowledge and education as the main condition of human perfection and development of the nation. For this reason, it is established in our Constitution that the issue of school and youth education is under the control of the state. This article talks about the importance of social sciences in improving the spiritual culture of young people.

Key words: potential opportunities, spiritual and moral values, spirituality and enlightenment factor, common sense, modern knowledge, mature generation, the field of enlightenment.

Мадаминова Наргиза Зухридиновна
Кандидат педагогических наук, доктор
философских наук, доцент
Университет науки и технологий

ЗНАЧЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК В ПОВЫШЕНИИ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. Система образования является важным фактором, формирующим духовность молодежи. Необходимо смотреть на знания и образование как на главное условие человеческого совершенствования и развития нации. По этой причине в нашей Конституции установлено, что вопрос школьного и молодежного образования находится под контролем государства. В данной статье говорится о значении общественных наук в повышении духовной культуры молодежи.

Ключевые слова: потенциальные возможности, духовно-нравственные ценности, духовно-просветительский фактор, здравый смысл, современные знания, зрелое поколение, сфера просвещения.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N51>

Kirish. Ma'lumki, barcha jamiyat o'z istiqbolini, potensial imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib tasavvur eta olmaydi. Buni haqiqat ekanligini yashab turgan bugungi zamonimizning rivojlanish xususiyatlari ham ko'rsatib turibdi.

Ma'naviyat va ma'rifat omili necha ming yillar osha xalqimizning o'zligini yo'qotmay, ba'zi millatlar kabi yo'q bo'lib ketmasdan saqlanib qolishini ta'minlagan o'ta muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Bugun esa o'z oldiga ulkan rejalar qo'yib, odimlab borayotgan mamlakatimizning ezgu maqsadlariga erishishi uchun zarur bo'lgan quvvat manbaiga aylangani bejiz emas. Shu bois, yurtimizda ma'naviyat va ma'rifat masalalariga alohida e'tibor berib kelinmoqda.[2]

Bugungi kunning birlamchi masalasi sog'lom fikrli, zamonaviy bilim va kasblarni puxta egallagan, yuksak mas'uliyatli va barkamol avlodni tarbiyalashdir.

Bugungi davrda globallashuv jarayoni hayotimizga tez va chuqur kirib kelmoqda. Globallashuv-bu avvalo xayot sur'atlarining beqiyos darajada tezlashuvi jarayonida, davlatlar o'rtasida turli xil integratsiya va hamkorlikning kuchayishi, zamonaviy axborot texnologiyalari hamda ilm-fan yutuqlarining tezda tarqalishi, xalqlar o'rtasidagi muloqotning yangicha sifat kasb etishi, o'zaro yohamkorlik imkoniyatlarining yuzaga kelishi- bu globallashuvning ijobiy ahamiyati, ammo globallashuv jarayonining bugungi yana bir jihati shuki, u yoshlarga mafkuraviy ta'sir o'tkazishning quroliga, har xil siyosiy, g'oyaviy kuchlarning kurash sahnasiga ham aylanib bormoqda.

Shu sabab yoshlar tarbiyasi davlatimizning doimo diqqat markazida bo'lib, bu jarayon Mustaqillik yillarida uzluksiz davom etmoqda. Umuman Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslari bilan mamlakatimizda qabul qilingan yoshlarga oid qonunlarning barchasida yoshlarimizning puxta bilim olishi bilan bir qatorda xalqaro maydondagi faolligi va ishtirokini ta'minlash, voyaga yetmagan, boquvchisini yo'qotgan, ko'p bolali oilalarni ijtimoiy-iqtisodiy tomondan himoyalash, iqtidorli yoshlarni aniqlash va qo'llab-quvvatlash kabi masalalar doimiy nazorat ostida bo'lmoqda.

Asosiy qism. Bugungi globallashuv sharoitida mafkuraviy kurashlar, ommaviy madaniyat yosh avlodning ongi va qalbiga turli vosita va usullar orqali ta'sir ko'rsatishi yot va begona g'oyalarning ta'sirini kuchaytirmoqda. Buning natijasida yoshlarning o'zligini anglashi, milliyligini his qilishi, tilini e'zozlashi, ma'naviyatini qadrlashi, jismoniy va ma'naviy komillikka erishishiga to'sqinlik qilmoqda hamda erkin va mustaqil fikr-mulohazalar yuritish ko'nikmalariga raxna solmoqda.

Yoshlarni jismoniy, intellektual va ma'naviy barkamol etib tarbiyalash, huquqiy-siyosiy ongi va madaniyatini oshirish, ularda fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish orqali ijtimoiy faolligini kuchaytirish ma'naviy tahdidlar kuchayotgan davrda dolzarb masalaga aylanib qolmoqda.

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyati asoslarini mustahkamlash, jamiyat hayotining barcha sohalarida sezilarli o'zgarishlar ketayotgan bugungi davrda yoshlarning milliy o'zlikni qadrlash, jismoniy, intellektual va ma'naviy komillikka erishish, erkin va mustaqil fikr-mulohazalarni yuritish ko'nikmalarini takomillashtirish hamda yoshlarni huquqiy, siyosiy ongi va madaniyatini yuksaltirish orqali ularda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga daxldorlik hissini kuchaytirish kabi masalalarning dolzarbliigi ortib bormoqda.

Istiqlol yillarida O'zbekistonda suveren taraqqiyotning yagona to'g'ri yo'li sifatida huquqiy demokratik davlat va adolatli jamiyatni barpo qilish, uning siyosiy, institutsional, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy asoslarini mustahkamlash va xalqimiz uchun eng munosib bo'lgan erkin va farovon hayot tarzini shakllantirish borasida samarali islohotlar amalga oshirilmoqda. Natijada mamlakatimizda demokratik taraqqiyotning navbatdagi keng imkoniyatlarini ochilishi uchun zarur bo'lgan asoslar yaratildi. Shu bois ham endilikda erishilgan salmoqli natijalarga tayangan holda, mamlakatimizda demokratik qadriyatlarni jamiyatimiz hayotiga har tomonlama chuqur singdirish, fuqarolik jamiyati ko'nikmalari mustahkam qaror topgan yangi sifat bosqichiga o'tkazish vazifalarini amalga oshirish jarayonlari izchillik bilan ro'y bermoqda.

Yurtboshimiz Sh. Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida: "Xalqaro terrorizm va ekstremizmning ildizini boshqa omillar bilan birga, jaholat va murosasizlik tashkil etadi, deb hisoblayman. Shu munosabat bilan odamlar, birinchi navbatda, yoshlarning ongu tafakkurini ma'rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim vazifadir" - deb ta'kidlagan edilar.[1]

Darhaqiqat, hozirda terrorizm va ekstremizmning sotsial bazasini kam ta'minlangan, ijtimoiy adolatsizlikka uchragan, zamonaviy bilimlarga ega bo'lmagan kishilar tashkil etmoqda. Afsuski yoshlar terrorizm va ekstremizm ta'siriga tushib qolayotganlarning aksariyatidir. Terrorizm va ekstremizmning oldini olish choralarini ko'rish, uning oqibatlari bilan kurashishdan ko'proq samara berishi tabiiydir. Bu esa ijtimoiy sohaga ustuvor darajada e'tibor qaratishni, yoshlar bilan ko'proq ishlashni taqozo qiladi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, bugungi kunda ma'naviyat va ma'rifat ishlari yurtimizda davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-iyuldagi "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi farmonlarida hamda 2017-yil 28-iyuldagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi qarorida belgilab berilgan ustuvor vazifalar yoshlarning huquqiy madaniyatini yanada oshirish, innovasion tafakkur va milliy g'oyaga sodiqlik ruhini kuchaytirishda ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb masala sifatida kun tartibiga ko'tarilmoqda.[1]

Keyingi paytlarda mamlakatimizga g'arazli maqsaddagi yovuz kuchlarning, ekstremizm va aqidaparastlarning tahdidlari, ayniqsa, ular tomonidan amalga oshirilayotgan mafkuraviy tahdidlar jamiyatimizda ma'naviyat va ma'rifat borasida olib borilayotgan ishlar yetarli darajada emasligi, ularning samaradorligini oshirish yuzasidan jiddiy chora-tadbirlar ko'rishni taqozo etmoqda. Buning zaminida jamiyatimizda milliy istiqlol g'oyasini, kuchli mafkuraviy immunitetni shakllantirish, huquqiy madaniyatni oshirish maqsadi yotadi. [2]

Bugungi kunda jamiyatimizda ma'naviyat va ma'rifat ishlarini yuksaltirish borasidagi uslubiy yondashuvlarda jiddiy sifat o'zgarishlarini amalga oshirish zarur. Ushbu o'rinda ma'naviyat va ma'rifat ishlari olib borilayotgan konkret ijtimoiy obyektga nisbatan differensial yondashuv ustuvor bo'lmog'i kerakligiga alohida e'tibor qaratish lozim. Ana shundagina amalga oshirilayotgan ishlarda yuqori samaraga erishish mumkin.

Masalan, ijtimoiy holati va mavqei, yoshi, millati, kasbi, yashash joyi (shahar, qishloq, ko'p qavatli uylar), ma'lumoti, oilaviy ahvoli va ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra; ijtimoiy fikri va dunyoqarashi, tafakkur tarzi, bilim darajasi, shakllangan ijtimoiy munosabatlar holati.

Ushbu o'rinda o'rganishning sotsiologik va empirik uslublaridan foydalanilsa, yanada maqsadga muvofiq bo'lar edi. Ijtimoiy obyektни o'rganishdan asosiy maqsad uning ma'naviy va ma'rifiy salohiyat darajasini aniqlash va baholashdan iborat bo'lmog'i lozim.

Bunda har bir ijtimoiy obyektga nisbatan alohida olingan chora-tadbirlar ko'lami va hajmini aniqlash, ma'naviy-ma'rifiy ishlarning usul va uslublarini belgilash birinchi darajali ahamiyatga ega.

Hozirda quyidagi jihatlarga alohida e'tibor qaratish bilan Chora-tadbirlar va vazifalar ko'lamini hal qilish zarur:

➤ zamon nuqtayi nazaridan, ya'ni yoshlarning ongiga milliy istiqlol g'oyasini singdirib borish, ularni huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo qilishdek maqsadlar sari safarbar qilish, jamiyatda mafkuraviy immunitetni shakllantirish, o'tish davriga xos bo'lgan obyektiv voqelikni hisobga olgan holda demokratik qadriyatlarni aholi tafakkurida kamol toptirish, ularning siyosiy, huquqiy madaniyatini yuksaltirish va siyosiy faolligini kuchaytirish, o'tish davri ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini xal qilishning ilmiy, nazariy va amaliy choralarini izlab topish masalasiga jiddiy e'tibor berish;

➤ makon nuqtayi nazaridan: yashash joyining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jihatlarga, shu jumladan, aholi turmush tarziga e'tibor qaratish.[3]

Demak, mazkur masalalarga e'tibor bergan holda, ma'naviyat va ma'rifat ishlarini amalga oshirish jamiyatimiz taraqqiyoti oldidagi eng dolzarb vazifalarni hal etishda yoshlarni safar qilishga yordam beradi.

Ta'kidlash joizki, bugungi kunda yosh oilalarni qo'llab-quvvatlash, yosh avlod orasida kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish, yoshlar o'rtasida huquqbuzarlik va jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, xususan, huquqiy targ'ibot tadbirlarini jonlantirish zarur. Zero, yoshlarning huquqiy madaniyatini takomillashtirish demokratik davlat va fuqarolik jamiyati barpo etishning asosiy shartidir.

Sirasini aytganda, O'zbekistonda bilimga intilayotgan va o'z ustida ishlayotgan yoshlar o'z maqsadlari erishishi uchun barcha sharoit mavjud. Yosh avlodni hayotga qat'iy e'tiqod va qarashlar ruhida, mentalitetimizga yot bo'lgan zararli ta'sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy yo'nalishlardan biri sifatida alohida dolzarblik kasb etadi. Shu bois, yoshlar tafakkurini bunyodkor g'oyalar bilan boyitishda munatazam ma'naviyat va ma'rifat targ'ibotlarning muhim ahamiyatiga ega.[4]

Mamlakatimizda ota-ona mehridan, ularning tarbiyasidan mahrum bo'lgan va imkoniyati cheklangan bolalarga alohida e'tibor, mehr, g'amxo'rlik ko'rsatib kelinayotganligi e'tiborga molik. Mehribonlik uylari, maktab internatlarining va maktabgacha tarbiya muassasalarining moddiy-texnik bazasini bosqichma-bosqich mustahkamlash, o'quv-tarbiyaviy jarayonini tubdan takomillashish masalalari belgilangan. Yangi jamiyat bunyodkorlari yoshlar tarbiyasida mahallaning va keng jamoatchilikning o'rni buyukdir.

Yosh yigit va qizlarimiz mustaqil hayotga kirib borishi, yosh oilalarning o'z o'rinlarini topa olishida, kishilar o'rtasida mehr-oqibatning, birodarlikning tarkib topishida mahalla oqsoqollari va nuroniy otaxonlar, onaxonlarning tutgan o'rinlari muhimligini ta'kidlash lozim.

Yoshlar ma'naviy tarbiyasida ota-ona mas'uliyati alohida o'rin tutadi. Insonning eng sof va pokiza tuyg'ulari, ilk bor hayot to'g'risidagi tushunchalar, dunyoqarashlar, yaxshilik va ezgulik, olijanoblik va mehr-oqibat, or-nomus, andisha kabi inson uchun zarur bo'lgan muqaddas tushunchalar dastlab oilada qaror topa boshlaydi va so'ngra jamoaga ko'chadi.[5]

Yoshlarning ma'naviy ehtiyojlarini to'laroq qondirish uchun ta'lim-tarbiyaga xizmat qiladigan muhim vositalarni yangi sifat bosqichiga ko'tarish zarur bo'ladi. Shu bilan birga bu sohalaridagi mavjud katta-kichik kamchiliklar va nuqsonlarga tezlikda barham berish va bunday salbiy holatlardan qutilish lozim bo'ladi.

Mamlakatimizda yoshlar ma'naviy tarbiyasida falsafiy, ijtimoiy, siyosiy va gumanitar fanlar ahamiyati beqiyos, shu sabab bu fanlar vakillari o'zlarining o'ta mas'uliyatli vazifalarini bugungi kun talabi darajasida bajarishlari lozim bo'ladi. Bu sohadagi darsliklar, o'quv qo'llanmalari, adabiyotlarning hamda mutaxassislarning ham saviyasi yuqori bo'lishi talab etiladi.[7]

Xulosa qilib aytganda, xalqimizni, eng avvalo yoshlarimizni ma'naviy olamini kuchaytirish va daxlsizligini asrash uchun doimo sergak, ogoh va hushyor bo'lishimiz, tahdidlarga qarshi chuqur o'ylangan, ilmiy uslubga asoslangan va uzluksiz davom etadigan ma'naviy tarbiyani olib borish lozim bo'ladi.

Hozirgi vaqtda jamiyatimizda yuksak ma'naviyat va ma'rifatni qaror toptirishning nihoyatda puxta o'ylangan, ilmiy asoslangan shunday mexanizmini yaratish zarurki, u hozirgi davrimizning barcha talablariga mukammal javob bera olsun.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Sh.Qurbonov Mustaqillik poydevori. «Xalq ta'limi» jumali. 2003, №5. 4-13-betlar.
2. M.Quronov O'zbekiston umumiy o'rta ta'lim maktablarida milliy tarbiyaning ilmiy-pedagogik asoslari: Ped. fan. dok. dis. - T.: 1998. 316-b.
3. M.G.Davletshin va boshqalar. Qobiliyat va uning diagnostikasi. - T.: « O'qituvchi», 1997. 134-b.
4. O.Hasanboyeva Tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish metodikasi. - T.: 1996. 91-b.
5. Milliy istiqlol g'oyasi: Asosiy tushuncha va tamoyillar. - T.: O'zbekiston, 2019.
6. Milliy istiqlol g'oyasini shakllantirishda tashkiliy-uslubiy yondoshuvlar. - T.: Akademiya, 2020
7. <https://ziyouz.com/books>.

Shomurzayeva Nasiba Xoshimovna
Jizzax Davlat pedagogika universiteti,
Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrası v.b.dotsenti
Email: nasiba198901@gmail.com

PIYODA YURISH SAYOHATLARNI TALABALAR O'RTASIDA OMMALASHTIRISH

Annotatsiya. Maqolada sport turizmi va uning o'qitilishi, hozirgi kunda sohaning Respublikamizda uni rivojlantirish va uni talabalar o'rtasida ommalashtirish haqida so'z boradi. Maqola mavzusini ochib berish maqsadida qonunchilik hujjatlaridan va ilmiy tadqiqot ishlanmalaridan foydalanildi. Maqoladan olingan xulosalarni sport turizmini talaba yoshlar o'rtasida ommalashtirish targ'ibotlarida foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: innovatsion yondoshuv, sport turizmi, ichki turizm, tog' turizmi, suv turizmi, turizm mashg'ulotlari, sayohat.

Shomurzayeva Nasiba Xoshimovna
Jizzakh State Pedagogical University,
Associate Professor of the Department of
Preschool Education Methodology

PROMOTING WALKING JOURNEYS AMONG STUDENTS

Abstract. The article will talk about sports tourism and its training, its development in the Republic of the industry and its popularization among students. In order to reveal the topic of the article, legislative acts and scientific research developments were used. The conclusions drawn from the article can be used in propaganda of the popularization of sports tourism among student youth.

Key words: innovative approach, Sports Tourism, Domestic Tourism, mountain tourism, water tourism, tourism training, travel.

Шомурзаева Насиба Хошимовна
Джизакский государственный
педагогический университет,
Доцент кафедры методики
дошкольного образования

ПРОДВИЖЕНИЕ ПРОГУЛОК СРЕДИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье речь пойдет о спортивном туризме и его преподавании, о развитии отрасли в настоящее время в нашей республике и популяризации ее среди студентов. В целях раскрытия темы статьи были использованы законодательные акты и научно-исследовательские разработки. Выводы из статьи могут быть использованы в пропаганде популяризации спортивного туризма среди студенческой молодежи.

Ключевые слова: инновационный подход, спортивный туризм, внутренний туризм, горный туризм, водный туризм, туристическая деятельность, путешествия.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N52>

Kirish. Turizm sohasi so'nggi yillarda eng rivojlanayotgan sohalardan biriga aylanmoqda. Sport turizmi yildan yilga rivojlanib bormoqda. Ushbu sohaning rivojlanishi ortidan albatta o'z-o'zidan sifatli kadrlarga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Shu tufayli ham sport turizmi va uni o'qitishning ta'lim tizimida ahamiyati hozirgi kunda ortmoqda. Avvalo sport turizmi o'zi nima?

Sport turizmi bu sportga yo'naltirilgan turizm turi. Siz chempionat yoki o'yinni ko'rish uchun sayohat qilasiz. Shuningdek, sport bilan shug'ullanish uchun sayohat qilish odatiy holdir, masalan, ma'lum bir piyoda sayr qilish marshrutini tanlash yoki plyajda u uchun juda yaxshi bo'lgan kit yoki sörf. Bugungi kunda sport sayyohligi rivojlanib bormoqda, chunki kichik sayohatlarga borish avvalgi yillarga qaraganda ancha arzon. Shuning uchun o'yinni tomosha qilish yoki oddiy ko'ngil ochish uchun sport bilan shug'ullanish uchun bir necha kun sayohat qilganlar ko'p. Bizga yoqadigan sport turi va sevimli mashg'ulotlariga yo'naltirilgan sayohatga qarashning yana bir usuli. [1,5]

Toza havoda va yirik shaharlardan uzoqda sport bilan shug'ullanishni yaxshi ko'radiganlar uchun O'zbekiston ayni joy hisoblanadi. Yumshoq iqlim deyarli butun yil davomida sportning ko'p turlari bilan shug'ullanishga imkon beradi. Klassik qishki sport turlari uchun to'rtta tog' kurorti mavjud: Chimyon, Bildirsoy, Amirsoy va Yangiobod. Tez orada ularning soni yanayam ko'payadi. Mamlakat o'zining keng va xilma-xil landshaftlari tufayli ekstremal sport turlari uchun juda ko'p imkoniyatlarni taqdim etadi, vaholanki bu sport turlari mamlakatda hali yangilik hisoblanadi. Bularga quyidagilar kiradi:

- ekstremal chang'i, snoubord;
- moto poygalar (Motorsysle rasing), ralli (Rallying), motokross;
- skeytboarding, tog' velosipedi, toqqa chiqish, kanyonning va paraplanerlik.

Mamlakatning ulkan tog'li hududlari alohida jozibadordir.

O'zbekistonda tog' turizmi katta bo'lmagan, ammo faol rivojlanayotgan sohadir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Go'zal manzaralari ichida yayov yurish, alpinizm, tog' g'orlariga tashriflar, to'rtta zamonaviy kurort komplekslaridan birida qishki chang'i sporti, Axamoniylar (miloddan avvalgi 6-4 asrlar) va Iskandar Zulqarnayn (miloddan avvalgi 4-asr) davridan qolgan qadimgi tog' qal'alari, ming yoshdan oshgan qadimgi g'or rasmlari, 3000 dan 4000 metrgacha bo'lgan balandlikdagi tog' cho'qqilarining hayratlanarli manzarasi, aholisi iliq va mehmondo'st bo'lgan an'anaviy uzoq tog' qishloqlari, noyob nabotot, endemik va nodir yo'qolib ketish xavfi ostida turgan hayvonlar, go'zal sharsharalar, tog' ko'llari va toshqin tog' daryolarini alohida ta'kidlab o'tish joiz.

Suv turizmi. O'zbekiston dengizga yoki okeanga chiqa olmaydigan sanoqli davlatlardan biridir, ammo shunga qaramasdan suv turizmi uchun juda ko'p joylar mavjud – bular G'arbiy Tyan-Shan etaklarida joylashgan Chorvoq chuqur suv havzasi, son-sanoqsiz toshqin daryolari va dengizga o'xshash ulkan Aydarko'l, Sudoche va Toshkent dengizi kabi ko'llar. Bu yerda dam olayotganda shamol tezligida skuterda uchish yoki katamaranda atrofni ko'rib chiqish mumkin. Ekstremal dam olishni yaxshi ko'radiganlar uchun ko'plab turoperatorlar Chotqol, Pskem, Ugam, Sirdaryo kabi daryolar va boshqa ko'plab joylarda rafting qilishni taklif etishadi. [2,10]

Havo turizmi. O'zbekistonda paraplanda deyarli yilning istalgan vaqtida uchishingiz mumkin, yagona cheklov yomg'irdir, chunki paraplaning qanoti matodan qilingan. Yilning eng mashhur vaqti – bu yoz, va eng yaxshi uchish joyi mamlakat tog'lari. Paraplanda uchish uchun eng mashhur joy – Toshkentdan 60 km masofada joylashgan Chorvoq suv ombori atroflari

hisoblanadi. Parvozni professional ustoz bilan yoki maxsus tayyorgarlikni o'tgandan so'ng mustaqil ravishda bajarish mumkin.

Tog' turizmi. O'zbekiston tog'lari alpinizm, tog' turizmi va qoyaga chiqish kabi faol dam olish turlarini sevuvchilar uchun juda jozibali. Mamlakat hududining katta qismini asosan tekisliklar egallaydi, ammo o'lkaning ko'pgina mintaqalarida Tyan-Shan va Pomir tog' tizmalarining g'arbdan sharqqa tomon cho'zilgan zanjirlari ham joylashgan. O'zbekistonning mashhur tog'li hududidan biri – Chimyon tog'lari, eng yuqori cho'qqisi 3309 metrli Katta Chimyon cho'qqisi. Mazkur hudud ko'plab toqqa chiqish yo'llari, piyoda yurish, qoyaga chiqish yo'llari, ot minish marshrutlari, tog' chang'isi yo'laklari va boshqalar uchun xizmat qiladi. Bu yerda uchta tog'-chang'i kurortlari – Chimyon, Bildirsoy va Amirsoy joylashgan bo'lib, ular turli xil qishki sport turlarini sevuvchilarni o'ziga jalb qilib kelmoqda. Chang'i mavsumi dekabr oyining oxiridan boshlab mart oyining o'rtalariga to'g'ri keladi. Tog' chang'isi uchun eng yaxshi vaqt fevral hisoblanadi. Boysuntog' tizmasidagi Boysun buloq (amplitudasi 1415 m), festivalnaya-Ledopadnaya (-580 m) va Ural (-565 m) kabi chuqur g'orlar, Qulasoy, Langar va Gulkam daralarining g'aroyib manzaralari, Zomindagi Turkiston tog' tizmasi shimoli-g'arbiy qoyalarning shifobaxsh havosi – sayyohlar va hayajon. [3,8]

Ot turizmi. Mashhur naslli, asl zotli o'zbek otlarini ko'rish, milliy ot sporti musobaqalarini tomosha qilish va naslli ot minishdan beqiyos quvonchni his etish uchun O'zbekistonga tashrif buyuradigan sayyohlar soni ortib bormoqda. Miloddan avvalgi II asrdanoq Farg'ona vodiysidan jang otlari Xitoy imperatori armiyasi uchun Ipak yo'li bo'ylab olib chiqilgan. Toshkent shahridan unchalik uzoq bo'lmagan go'zal vodiya, Katta va Kichik Chimyon etagida 1600 metr balandlikda, ot sportini sevuvchilar uchun mo'ljallangan "Chimyon Oromgohi" kurort majmuasi joylashgan.

Bu yerda siz dam olish maskanining go'zal atrof-tevarakni aylanib chiqishingiz mumkin. Tajribali ustozlar endi boshlovchilarga otlarni qanday boshqarishni o'rgatadilar, mohir chavandozlar esa mahoratini oshirishlari mumkin.

Natijalar. Dam olish maskanidan Chotqol va Ko'ksu daryolari bo'ylab Bildirsoy tizmasi atrofida ot minishingiz mumkin. Tajribali chavandozlar uchun eng mashhur yo'nalishlardan biri bu Ugam tizmasining shimoliy yon bag'rida, Pskem tog'li daryosi bo'yidagi yo'nalish hisoblanadi. Ot safarining davomliligi 7-10 kun. Ot minish turli xil va o'zgaruvchan nabotot va hayvonot ega bo'lgan qo'riqlanadigan hududlarda o'tkaziladi.

Shuningdek, Ugam-Chotqol milliy bog'ining Po'latxon platosi yaqinida, G'arbiy Tyan-Shan tog'larida, Nurota tizmasi va Aydarko' ko'llarida ham bir necha kunlik o'tliq sayohatlari bo'lib o'tadi. Hisor tizmasi tog'larida ot minish yo'nalishlari alohida qiziqish uyg'otadi. Ular Qashqadaryo viloyatining kichik tog' qishloqlaridan boshlanadi va Surxondaryo daryosi vodiya tugaydi. Yo'nalishlarning eng yuqori nuqtalari 4000 metrga yetishi mumkin. Yo'l davomida sayyohlar balandlik zonalari, archa o'rmonlari, alp yaylovlari, tog' tundralari va ba'zi yo'nalishlarda – ko'p yillik qor va muzliklarni kesib o'tadilar.

Toza va shaffof havosi son-sanoqsiz o'tlar va gullarning xushbo'y hidi bilan to'lgan tog' bo'ylab sayohat va minglab yulduzlar bilan to'la, tubsiz tog' osmoni ostida olov atrofidagi romantik kechki ovqat taassurotlari xotirada uzoq vaqt saqlanib qoladi. Mamlakatda mavjud bo'lgan ot klublari soni sayyohlarni hayratda qoldiradi – ular o'n beshdan ortiq. Ular Toshkent shahrida va uning atrofida, Farg'ona, Qashqadaryo hamda boshqa viloyatlarda joylashgan.

Veloturizm. O'zbekistonda Veloturizm ekzotika, afsonaviy va sharqona mehmondo'stlikka boy. Mavsum aprel oyining o'rtalarida boshlanadi va noyabr oyigacha davom etadi. Velosiped turlarini Buyuk Ipak yo'li bo'ylab sayohat, qadimiy Samarqand, Buxoro, Xiva va Termiz shaharlari bo'ylab sayohat, shuningdek hayajonli tog' manzaralari va gulli vodiylar bo'ylab sayohat bilan birlashtirish mumkin. Velosipedchilar qishloqlar va tog' ovullari bo'ylab sayohat qilganda, u yerdagi mahalliy aholining turmush tarzi bilan tanishib olishlari mumkin. Ekstremal sport turlarini yaxshi ko'radiganlar uchun esa, Samarqand yaqinida Oqtog' tizmasi bo'ylab yo'nalish mavjud. Bundan tashqari, tog'li hududlarda va yirik shaharlarda deyarli har oy issiq mavsumda ochiq tanlovlar va velosiped musobaqalari o'tkazilib, unda hamma qatnashishi mumkin!

Muhokama. Ta'lim muassasalarida o'tkaziladigan turizm mashg'ulotlari bolalar bilan tabiat qo'ynigasafarlar hamda shahar yoki qishloq madaniyat markazlari, muzey va tarixiy yodgorliklar, istirohat bog'lari, cho'milish havzalariga sayrlar shakllarida bo'ladi. Safar mashg'ulotlari avvalida safar yo'nalishi belgilanadi. Safarga chiqish muddati, yo'nalishi, davomiyligi, safar ishtirokchilari haqida mahalliy yashash joylarining rahbariyatlari, ichki ishlar va qutqaruv bo'linma boshqarmalariga yozma bildirgi beriladi. Safarga chiqadigan guruhlarining ishtirokchilari saralanadi. Guruhlar 3-15 kishilik bo'lishi mumkin. Sayohatchilar 2-5 guruhdan iborat bo'ladi. Ularga o'qituvchi va murabbiylardan rahbarlar tayinlanadi. Sayohatchilarning safardagi mas'uliyati belgilanadi. Safarlarga oshpaz, shifokor, qutqaruv ishlari bo'yicha mutaxassislar jalb etiladi. Xo'jalik qurollari, chodirlar, tunash jihozlari, ovqat tayyorlash jihozlari, qutqaruv anjomlari tayyorlanadi. Turizm mashg'ulotlari o'tkazish va sayohatlarga chiqishda safar guruhlari tashkil etish va vazifalarini belgilashda quyidagi qoidalarga rioya qilinadi.

- Sayohatlar maqsadi va vazifasi, safarlar yo'nalishi belgilanadi. Bunda bolalarning yoshi, jismoniy tayyorgarliklari hisobga olinadi.

- Safar yo'nalishlari qir adirlarga, soy, daryo, ko'l va dengizlar sohillariga, o'rmonzorlarga belgilanadi. Topografik kartasi tayyorlanadi.

- Tog' sayohatlari-alpinizm va suv havzalari, dengizlarga safarlarga chiqish hamda texnik vositalarda safar qilish maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan sayohatchilarga ruxsat beriladi.

- Ommaviy sayohatlar muddati bahor, yoz va erta kuz oylariga belgilanadi.

- Qishda va tabiat hodisalar ko'p sodir bo'ladigan mavsumda sayohatlarga chiqish maxsus tayyorgarlik ko'rilgan guruhlariga ruxsat beriladi.

- Sayohat davomida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan tabiiy ofatlar, jarohatlanishlar kabi salbiy hodisalarda qutqaruv choralari ko'rish, birinchi tibbiy yordam vositalarini tayyorlash.

- Safar guruhlarida sayohatchilarning mas'uliyatini taqsimlash, yo'lboshlovchi, qator oxiridagi harakatlanuvchi, oshpaz va shifokor yordamchilari, xo'jalik jihozlari uchun mas'ul, ommaviy tadbirlar tashkil etuvchilar belgilanadi.

- Safar uchun zaruriy jihozlarni tayyorlash: safar kiyimlari, bosh kiyim va poyabzal mavsum hamda safar yo'nalishi xususiyatiga muvofiq tanlanadi.

- Qo'shimcha kiyimlar, gigiyenik vositalar, yuvinish jihozlari, sochiqlar, ovqatlanish jihozlari, birinchi tibbiy yordam vositalari, igna, ip, yozuv qurollari, fotoapparat, adabiyotlar, durbin, fonar va boshqalarni tayyorlash.

- Safar chodirlari, uxlash qoplarini tayyorlash, xo'jalik qurollari, oziq ovqat mahsulotlarini, ommaviy tadbirlar uchun jihozlar olish.

- Aloqa vositalari tayyorlash va ulardan foydalanish uslublarini egallash.

Sport turizmini talaba yoshlar o'rtasida sayohatlar yordamida ommalashtirishning pedagogik afzalliklari quyidagilar:

- Sayohatlar talabalarni birga harakat qilishga do'stona munosabat o'rnatishga o'rgatadi;
- Sayohatlar orqali talabalarni favqulodda xolatlarda tayyor bo'lishga o'rgatiladi;
- Sayohatlar talaba yoshlarning bo'sh vaqtini band qilish uchun qulay usullardan biri;

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, talaba yoshlar o'rtasida sayohatlar nafaqat sport turizmi balki, ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish uchun va ichki turizmni rivojlantirish uchun ham sport turizmini targ'ib qilish nazariy va amaliy ahamiyatga ega jarayondir.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Nasiba Shomirzayeva, "Talabalarni sport turizmga qiziqishini rivojlantirish". Ta'lim fan va innovatsiya: 2022 yil. 5-son. 33-35 bet.
2. Nasiba Shomirzayeva, "Jismoniy tarbiya, sport va turizm –sog'lom turmush tarzi kafolati". Bola va zamon: 2023 yil. 2-son.18-19 bet.
3. Nasiba Shomirzayeva, "Turizm va uni o'qitish metodikasi" o'quv qo'llanma.2023 yil "Factor-press" nashriyoti.

Xoliyorov Murod Shavkatovich
Termiz Davlat Universiteti “Pedagogika
va ijtimoiy ish” kafedrasida o‘qituvchisi

O‘QUVCHI YOSHLARDA IJTIMOIIY MOTIVLARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHARTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktabi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijtimoiy motivlari shakllanishi bilan bog‘liqlik omillari yoritilgan bo‘lib, mazkur maqola keng auditoriya uchun mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: kasbiy faoliyat, kasbiy shakllanish, muloqotga intilish motivi, hukmronlik motivi, qobiliyat, ehtiyoj, refleksiya, motiv, motivatsiya.

Xoliyorov Murod Shavkatovich
Termiz State University, Teacher
of the department of
“Pedagogy and social work”

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF THE FORMATION OF SOCIAL MOTIVES IN STUDENTS

Abstract. In this article, the factors related to the formation of social motives of elementary school students of general secondary education are highlighted, and this article is intended for a wide audience.

Key words: professional activity, professional formation, communication motivation, dominance motive, ability, need, reflection, motive, motivation.

Холиёров Мурод Шавкатович
Термизский государственный
университет, преподаватель
кафедры «Педагогика и социальная работа»

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ МОТИВОВ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье выделены факторы, связанные с формированием социальных мотивов учащихся начальных классов общего среднего образования, и данная статья предназначена для широкой аудитории.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, профессиональное становление, мотивация общения, мотив доминирования, способность, потребность, рефлексия, мотив, мотивация.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N53>

Kirish. Barchamizga ma’lumki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF 5847-son Farmonida belgilangan vazifalar ijrosini

ta'minlash o'quvchilarning ijtimoiy motivlarini oshirish texnologiyasi yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish kabi dolzarb masalalar qo'yilgan. Bu borada hurmatli yurtboshimiz Sh.Mirziyoyevning "Hayotimizning eng muhim jabhalari uchun yuksak texnologiyalar, ilmiy ishlanmalar yaratish, malakali mutaxassislar tayyorlash, jahon axborot texnologiyalari bozorida munosib o'rin egallash masalasiga ustuvor ahamiyatga ega vazifa sifatida qarashimiz zarur", -degan fikrlarini aytib o'tish ham joizdir[1].

Shunga binoan mamlakatimiz ta'limi sohasida amalga oshirilayotgan islohatlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri ham kadrlar tayyorlash sifatini jahon talablari darajasiga yetkazishdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bugungi kunda ta'lim sohasiga qobiliyatli, voqeiylikni oldindan ko'ra oladigan, to'g'ri qaror qabul qilish mahoratiga ega, o'z-o'zini rivojlantirish va o'z ustida tinimsiz ishlaydigan, oqil va barkamol insonni tarbiyalash muammosi qo'yilmoqda. Buning uchun esa, albatta, o'quvchi yoshlarga motivlarni to'g'ri berishimiz kerak.

Pedagog olimlar tomonidan olib borilgan qator didaktik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayoni samaradorligini oshiradigan o'qitish omillari ichida o'quv-biluv faoliyatiga motivlashtirish omili birinchi o'rinda turar ekan, ya'ni ta'lim samaradorligi 92% o'quv-biluv faoliyatini motivlashtirishga bog'liq ekan. Inson tabiatini ozgina bo'lsada tushunadigan kishi buning bejiz emasligini e'tirof etadi. Motivlar didaktik jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir.

Faoliyat motivlari deganda o'quv faolligi namoyon bo'lishiga sabab bo'luvchi barcha omillar: ehtiyojlar, maqsadlar, ustanovkalar, burch hissi, qiziqishlar va boshqalar tushuniladi.

Motiv va motivatsiya bilan bog'liq muammolar xorij pedagog va psixologlari tomonidan ko'plab tajribalar o'tkazilgan holda o'rganilgan. Amaliy natijalarga ham erishilgan. Masalan, E.Torndayk, Z.Freyd, S.Tompson, G.Rozenfeld, G.Xannikatt, R. Vudvords, J.Bruner, E.Keyron tadqiqotlarida yuqoridagi fikrlarimiz o'z ifodasini topdi.

G.Rozenfeld o'qish motivatsiyasi xarakterining shakllanishida quyidagi omillarni ko'rsatib o'tgan.

1. Ta'lim olish uchun o'qish.
2. Ma'lum qiziqishlarsiz shunchaki o'qish.
3. Ijtimoiy identifikatsiya uchun o'qish.
4. Muvaffaqiyatga erishish yoki muvaffaqiyatsizlikdan qochish uchun o'qish.
5. Majburlab yoki qo'rqqanidan o'qish.
6. Umum qabul qilingan me'yorlarga yoki axloqiy majburiyatlarga asoslangan o'qish.
7. Hayotda maqsadga erishish uchun ta'lim olish.
8. Ijtimoiy maqsadlarga, talablarga va qadriyatlarga asoslangan ta'lim.

J.Bruner ham o'qish motivlari masalasiga boshqacharoq yondashadi. U o'zining "O'quv jarayoni" nomli kitobida o'quvchining real, yetarli darajada uzoq davom etadigan o'qish jarayonida vujudga keladigan muammolarini amaliy va nazariy tomonlarini e'tirof etgan[2].

J.Bruner faqat o'qishni motivatsiyalash, ya'ni har doim ham o'qish jarayoniga undovchi, anglangan omillar haqidagina emas, shu bilan birga, o'quvchining motivlari haqida ham fikr yuritadi. Garchi uning fikrlari umumiy xarakterda bo'lsa ham, ulardagi ayrim yo'nalishlar diqqatga sazovordir. Bu birinchi navbatda, o'qish jarayonida bilish xarakteridagi motivlarning

ahamiyati va yangi narsani bilishdan paydo bo'ladigan ichki qanoat hissi, himoya masalalarining qo'yilishidir. Shuni e'tirof etish kerakki, ushbu ichki qanoat hissi keyinchalik bilim olishga yo'naltirilgan ijobiy motivatsiya bilan uyg'unlashib ketadi.

Murakkab o'quv materialini o'zlashtirishda ichki motivning moyillik uyg'otuvchi kuch sifatidagi ahamiyati katta, deydi J.Bruner. Masalan, mavzu o'rganilishi jihatidan qanchalik keng bo'lsa, o'quvchi shunchalik ko'p aqliy "rag'batlantirish" (materialni tushunish va o'z imkoniyatlari doirasini kengaytirish ma'nosida) olishi kerak, ana shunda u keyingi mavzuni yetarlicha qiziqish bilan o'rganishga kirishadi. U rag'batlantirish yoki jazolash borasida o'quv jarayonining shakllarini va ularning o'ziga xos xarakterli tomonlarini o'rganadi. Olimning xulosasidan shu fikr kelib chiqadiki, o'quvchilarni o'qishga majbur qiluvchi o'qish motivlari o'qish faoliyatidan tashqarida bo'lgan motivlar bilan belgilanadi. Bu paytda ta'lim jarayonidan o'qish faoliyatiga nisbatan moyillik motivlari rolini doimo oshirib borish talab etiladi.

T.O.Solomanidinaning ta'kidicha, kasbiy faoliyatda motivlari kuchini oshirish psixologik shart-sharoitlari nafaqat o'quv jarayoni bilan balki, shaxsni ijtimoiy, siyosiy, huquqiy, g'oyaviy, milliy ruhda tarbiyalash orqali ham amalga oshiriladi[3].

Boshlang'ich sinf o'quvchilari motivlari sohasini o'rganishga oid anchagina ilmiy tadqiqot ishlari pedagog olimlar tomonidan olib borilishiga qaramay, motivlar sohasining muammolari hali ham yetarli darajada o'rganilmaganligi sezilmoqda.

Keyingi yillarda o'zbek pedagog olimlari tomonidan ham o'quvchilar o'quv-biluv faoliyatini tadqiq etishga oid qator keng qamrovli didaktik tadqiqotlar olib borildi. Shunday ishlar qatoriga O.Roziqov, K.Zaripov, N.Ortiqov, B.Adizov, R.Safarova, R.Asadova, U.Musayev, H.Nazarova, G.Najmiddinova, A.Hamroyev kabi olimlarning izlanishlarini kiritish mumkin. Garchand, bu ishlarda motivlarning turli qirralari yoritilgan bo'lsada, ularda o'quv-biluv faoliyatini motivlashtirishning ayrim masalalari bayon qilingan, xolos.

Xususan, R.Safarova o'quvchilarning amaliy faoliyati til materiallarini o'zlashtirish ehtiyojiga ko'ra boshqarilishi zarurligi xususida fikr yuritgan. U o'quvchilarning qiziqishi, faolligi oshirilgan sari amaliy faoliyati ham rivojlana borishini ta'kidlagan[4].

K.Zaripov esa o'qituvchilar malakasini oshirish tizimida o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqarish komponentlarini ajratib ko'rsatadi[5].

N.Ortiqov o'quvchilar faoliyatida qiziqish, intilish, maqsad, ishonch kabi qator xarakterli xususiyatlarni ajratadi. Bular faoliyatning mahsuldorligi va yo'nalishini belgilaydi[6].

O.Roziqov o'quv topshiriqlarida mazmun, maqsad, vazifa, usulni ularning invariantlari sifatida ajratgan. U o'quv topshiriqlari invariantlarini o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini tashkil etish, boshqarish vositasi sifatida asoslagan edi[7].

B.Adizov boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etish orqali, A.Hamroev esa boshlang'ich sinf ona tili ta'limi sharoitida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini kuzatib, uni an'anaviy ta'lim metodikasidan farqli o'laroq, ijodiy tashkil etish natijasida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatiga rag'bati, layoqati va qiziqishi oshirilishi mumkinligini asoslab beradilar.

G.Najmiddinova tadqiqotlarida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini shakllantirish masalalariga alohida yondashilib, o'quv materiali va uning ustida ishlash orqali o'quvchilarda o'quv-biluv faoliyatini motivlashtirish mumkinligi asoslab beriladi[8].

O'quv-biluv faoliyatiga oid psixologik tadqiqotlar ilmiy izlanishlarning katta qismini tashkil etadi. L.S.Vigotskiy inson faoliyati va psixikasi – ruhiyatining uzviy bog'liqligi tamoyilini

asoslagan edi: psixika faoliyatsiz, faoliyat psixikasiz amal qilmaydi. L.S.Vigotskiyning qarashlarini S.L.Rubinshteyn o'z tadqiqotlarida yanada rivojlantirdi. S.L.Rubinshteynning ta'kidlashicha, hissiyotlar faoliyat dinamikasi, sur'ati va tonusini belgilaydi. Shuning uchun ham har bir yosh davri uchun xos bo'lgan motivlar sohasining belgilangan rivojlanish qonuniyatlari ta'limning yangi dasturlarini ishlab chiqish hamda unda maxsus vazifalarni belgilash orqali o'quv-biluv motivlarini faollashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi[9].

A.N.Leontev esa motivlar insonga faoliyati uchun, shuningdek, o'quv faoliyati uchun ham turtki bo'ladi va uni yo'naltiradi deb hisoblaydi. Uning ta'kidlashicha, faoliyat – bu subektning borliqqa faol munosabatidir. Motiv va maqsadning bir-biriga mos kelishi faoliyatning eng muhim xususiyatidir[10].

Tahlil va natijalar: Mavzuimiz doirasida pedagog va psixolog olimlar tomonidan turli nazariyalar ilgari surilgan. Quyida ushbu qarashlar haqida to'htalib o'tamiz. Avvalo, *motivlarning darajasi va turlarini sanab o'tsak:*

1. Keng kognitiv motivlar: yangi bilimlarni egallashga yo'naltirish: faktlar, hodisalar, naqshlar. Ular muammolarni hal qilishda, qo'shimcha ma'lumot olish uchun o'qituvchiga murojaat qilishda namoyon bo'ladi.

2. O'quv va kognitiv motivlar: bilim olish usullarini, mustaqil bilim olish usullarini o'zlashtirishga yo'naltirish. Ular yechimni topish uchun mustaqil harakatlarda, o'qituvchining turli xil ish usullari to'g'risida bergan savollarida namoyon bo'ladi.

3. O'z-o'zini tarbiyalashning motivlari: qo'shimcha bilimlarni olishga va keyin o'z-o'zini takomillashtirish uchun maxsus dasturni qurishga e'tibor berish. O'z-o'zini o'qitish motivlari o'qituvchiga o'quv jarayonini oqilona tashkil etish, o'z-o'zini o'qitishning haqiqiy harakatlarida takliflar bilan murojaat qilishda uchraydi.

Quyidagi motivlarning ahamiyati haqida ham to'htalib o'tsak:

1. Keng ijtimoiy motivlar: burch va javobgarlik, ta'limotning ijtimoiy ahamiyatini tushunish. Ular o'quvchining o'z burchi va mas'uliyatini anglashini ko'rsatadigan harakatlarda namoyon bo'ladi.

2. Tor ijtimoiy yoki pozitsion motivlar: boshqalar bilan munosabatlarda muayyan pozitsiyani egallash, ularning roziligini olish istagi

3. Ijtimoiy hamkorlikning motivlari: boshqa odam bilan o'zaro munosabatlarning turli usullariga yo'naltirish. Ular jamoaviy ishlarga intilish va uni amalga oshirishning oqilona usullarini tushunishda namoyon bo'ladi.

Shaxsiy motivlarga o'z-o'zini hurmat qilish va hirs hissi, tengdoshlar orasida obro' - e'tiborga ega bo'lish istagi, referent sheriklarga taqlid qilish, shaxsiylashtirish istagi kiradi.

Mavzuni davom ettirgan holda shuni aytib o'tish lozimki, ta'lim motivatsiyasining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Ta'lim motivlarining kuchi va barqarorligi. Agar biz o'quv motivining kuchini ko'rib chiqsak, u o'quvchining to'xtovsiz intilishining ko'rsatkichidir va ehtiyoj va motivning o'zi, uning intensivligi to'g'risida xabardorlik darajasi va chuqurligi bilan baholanadi.

O'quv motivining barqarorligi. U o'quvchining o'quv va kognitiv faoliyatining barcha asosiy turlarida mavjudligi bilan baholanadi.

Ta'lim motivlarining quyidagi funksiyalarini ajratish mumkin:

a) rag'batlantiruvchi funksiya-sabab o'quvchining faoliyatini, uning xatti-harakatlarini va faoliyatini keltirib chiqaradi va belgilaydi;

b) motivning energiyasining ma'lum bir ob'ektga yo'nalishini aks ettiradigan qo'llanma funksiyasi;

s) tartibga solish funksiyasi, uning mohiyati motivning xulq-atvor va faoliyatning tabiatini oldindan belgilab qo'yishidir.

Quyida esa maktab o'quvchilari uchun motivatsiyani shakllantirish yo'llarini sanab o'tamiz:

1. Umuman motivatsiyani shakllantirishga yordam beradigan yo'llar:

- o'quvchilarni jamoaviy faoliyat shakllariga kiritish;
- o'quvchilarni baholash faoliyatiga jalb qilish va o'z-o'zini hurmat qilishni shakllantirish;

- o'quvchi-o'qituvchi hamkorligi, qo'shma o'quv faoliyati;

- o'quvchilarning bilim faolligini rag'batlantirish, ijodiy muhit yaratish;

- o'quv materiallarini taqdim etishning qiziqarli shakli (materialni taqdim etishning g'ayrioddiy shakli, o'qituvchining nutqining hissiyligi, kognitiv o'yinlar, ko'ngilochar misollar va tajribalar);

- rag'batlantirish va jazodan mohirona foydalanish.

2. Motivatsiyaning individual tomonlarini mustahkamlash uchun maxsus topshiriqlar.

- o'quvchilarning o'qishini mustahkamlash va rivojlantirish (hamkorlikka tayyorlikni rag'batlantirish, pedagogik ta'sirlarga ochiqlik, o'z pozitsiyasini mustahkamlash va o'z tanlovini amalga oshirish istagini kuchaytirish);

- motivlarni, o'z sub'ektiv pozitsiyasini mustahkamlash va anglash uchun tanlov holatlarini yaratish;

- ta'limotda maqsadlarni belgilashni o'rgatish (o'z-o'zini hurmat qilish va da'volarning etarli darajasini mustahkamlash, maqsadlarni amalga baholash, ularning imkoniyatlarini faollashtirish qobiliyati);

- maqsadlarning barqarorligi va ularni amalga oshirishda qat'iyatlilik.

3. Darsning alohida bosqichlarida motivatsiyani shakllantirish.

- boshlang'ich motivatsiyani chaqirish bosqichi;

- motivatsiyani kuchaytirish va mustahkamlash bosqichi;

- darsni yakunlash bosqichi.

Xulosa. Motivlar bilan organik aloqada faoliyat manbai va harakatlantiruvchi kuch bo'lgan ehtiyojlar mavjud. Ehtiyoj mavzusi aniqlanganda, u sabab maqomini oladi. Shu munosabat bilan, o'rganish motivini aniqlanadigan ehtiyoj sifatida aniqlash mumkin. Xulosamiz shuki, ta'lim jarayonida o'quvchilarning faoliyatini motivlashtirishda o'qituvchi juda muhim o'rin egallaydi. Chunki u ta'lim jarayonini tashkil etuvchi va boshqaruvchi sub'ekt sifatida o'quvchilarning faoliyatini ham bevosita boshqarib boradi.

Ehtiyojlar, motivlar, stimullar – fikrimizning amaldagi ifodasidir. Ta'lim jarayonida o'quvchilarni stimullashtirish ularda o'quv-biluv motivlarining boshqa motivlardan ko'ra kuchliroq bo'lishiga xizmat qiladi.

Xulosa sifatida nazariy va eksperimental natijalar umumlashtirilib, asosiy xulosalar keltiriladi.

1. Yuqorida qayd etilganlardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, bu maqsad va vazifalarning hal etilishi o'qituvchilarni zamon bilan hamnafas bo'lishga, o'zining v

qobiliyatlarini shakllantiribgina qolmasdan, yoshlarni tarbiyalash dardi bilan yashash va kelajakni aniq ko'ra olishi zarur.

2. Har-bir o'qituvchi shaxsida mamlakatimizning dolzarb muammolarini, maqsad va vazifalarini vijdonan tasavvur qilib, aniq bajarib borishi uchun shijoat bilan o'z imkoniyati, bilimi, tajribalarini ishga solishga o'rgatadi hamda pedagogik faoliyatga ijodiy yondashish malakalariga ega bo'lishni tarbiyalaydi.

3. O'qituvchi kasbiy jihatdan o'zligini anglagan holda o'quvchi shaxsini ko'ra olishi va uning fikr o'ylari, tashvish-quvonchlariga ega bo'la olish, auditoriyaning qiziqishlari va manfaatlarini ilmiy-ijodiy yondoshuvi talab qiladi. Chunki ta'lim-tarbiya jarayoni boshlang'ich sinf o'qituvchilardan qobiliyatlarini shakllantirishga yo'naltirilishi va o'quv jarayonining natijasi ideal bilan qiyoslanishi lozim.

Адабиётлар/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlar milliy bazasi, 24.10.2020 y.
2. Muslimov N.A. Kasb ta'lim o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: ped.f.dok...diss.-T.:2007,-315.b.
3. Chjay Xunyun. Metodicheskie podxody k sovershenstvovaniyu podgotovki budущix uchiteley nachalnyx klassov k primeneniyu informatsionnyx i kommunikatsionnyx texnologiy v professionalnoy deyatelnosti dis. ...kand. Ped. nauk: 13.00.08, 2018. - 175 s.
4. Galiullina Ye. N. Metodicheskaya podgotovka budущix uchiteley nachalnyx klassov k obucheniyu mladshix shkolnikov resheniyu "otkrytyx" zadach : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.02, 2006 198 s.
5. Sharipov Sh., Muslimov N., Ismoilova M., "Kasbiy ta'lim pedagogikasi". - T.2005 y.
6. G'afarov E. Innovatsiya, ijtimoiy innovatsiya va innovatsion faoliyat: ilmiy-nazariy yondashuvlar. NamDU ilmiy axborotnomasi. 2019 yil, 10-son. 153-157 betlar.
7. Azizova G.G. Oliy ta'lim muassasalari professor- o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik faoliyatini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissert. avtoreferati. Samarqand – 2019.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan so'zlagan Murojaat nutqi.// "Xalq so'zi" gazetasi 2020 yil 1 oktabr soni.
9. Bordovskaya N., Rean A. Pedagogika. Uchebnik dlya VUZov. – SPb.: "Piter" 2001.
10. GESsen S.I. Osnovy pedagogiki. –M.,1995.
11. Adams, J. Steysi. "Tenglikni tushunishga" Anormal va jurnali, 1963 yil noyabr, 422-436.
12. Alderfer, Kleyton P. mavjudlik, qarindoshlik va o'sish: tashkiliy sharoitlarda inson ehtiyojlari. Nyu-York: Bepul Matbuot, 1972.
13. Foss, Nikolay. "Agentlik nazariyasi va ichki motivatsiya". "Tashkilotlar va bozorlar" 20 noyabr 2007:
14. Gordon, Judit R. Tashkiliy Xulq-Atvor: Diagnostik Yondashuv. Prentice Hall, 2001.
15. Gertsberg, Frederik, B. Mausner va B. Snayder. Ishlash uchun motivatsiya. Nyu York: Makgrou-Tepalik, 1959.

Хамроқулова Дилнавоз
Fan va texnologiya universiteti
"Ижтимоий фанлар" кафедраси катта ўқитувчиси

БОЛАЛАРДА ТАБИАТГА ДОИР ТАСАВВУР ВА ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНИШИ

Аннотация. Табиат билан инсон ўртасидаги уйғунликни таъминлашда экологик таълим-тарбиянинг роли ниҳоятда катта. Ушбу мақолада болаларда табиатга доир тасаввур ва тушунчаларни шаклланиши хақида суз юритилган.

Калит сузлар: Таълим тизими, табиат, экологик таълим-тарбиянинг роли, баркамол инсон, тарихий обидалар, халқимизнинг анъаналари, ўсимликлар дунёси, ҳайвонот олами.

Khamrokulova Dilnavoz
University of Science and Technology
senior teacher of the department of "Social sciences"

FORMATION OF IMAGINATION AND CONCEPTS ABOUT NATURE IN CHILDREN

Abstract. The role of environmental education in ensuring harmony between nature and society is extremely large. In this article, it is discussed about the formation of imagination and imagination in children about nature.

Key words: Education system, nature, the role of ecological education, perfect culture, historical monuments, traditions of our people, the world of indigenous peoples, animal world.

Хамроқулова Дилнавоз
Университет науки и технологии
Старший преподаватель кафедры «Общественные науки»

ФОРМИРОВАНИЕ ВООБРАЖЕНИЯ И ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ПРИРОДЕ У ДЕТЕЙ

Аннотация. Роль экологического образования в обеспечении гармонии между природой и обществом чрезвычайно велика. В данной статье речь идет о формировании воображения и воображения у детей о природе.

Ключевые слова: Система образования, природа, роль экологического образования, совершенная культура, исторические памятники, традиции нашего народа, мир коренных народов, животный мир.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N54>

Кириш. Инсоннинг табиатига, қолаверса, ўзига нисбатан янги муносабатларнинг шаклланишини таълим тизимининг барча босқичларида амалга ошириладиган узлуксиз экологик таълим ва тарбия тақозо этади. Ўз навбатида бу баркамол инсоннинг шаклланишида пойдевор бўлиб хизмат қилади. Табиатга нисбатан муҳаббат уйғотиш она Ватанга, унинг табиат ёдгорликлари, тарихий обидалари, халқимизнинг анъаналарига ҳурмат руҳида тарбиялашга, юксак маънавиятли шахснинг шаклланишига олиб келади.

Табиат бу шубхасиз битмас-туганмас хазинадир. Ёш қалбнинг тўғри ўсиб шаклланишида ўсимликлар дунёси, ҳайвонот олами, табиатда юз берадиган воқеа-ҳодисаларнинг сир-асрорини ўрганиб вояга етишида катта манба бўлиб хизмат қилади.

Жонли табиатдаги барча мавжудотлардан энг қудратлиси инсондир. Инсон фикрлайди, меҳнат қилади, турли кашфиётлар ихтиро қилади. Табиат инсонни маънавий бойитишнинг битмастуганмас манбаидир. Табиат билан инсон ўртасидаги уйғунликни таъминлашда экологик таълим-тарбиянинг роли ниҳоятда катта.

Асосий қисм. Таълим тизимининг барча босқичларида амалга ошириладиган узлуксиз экологик таълим ва тарбия инсоннинг табиатига, қолаверса, ўзига нисбатан янги муносабатларнинг шаклланишини тақозо этади. Бу ўз навбатида баркамол инсоннинг шаклланишида пойдевор бўлиб хизмат қилиши мумкин. Табиатга нисбатан муҳаббат уйғотиш она Ватанга, унинг табиат ёдгорликлари, тарихий обидалари, халқимизнинг анъаналарига ҳурмат руҳида тарбиялашга, юксак маънавиятли шахснинг шаклланишига олиб келади[1].

Боланинг онги ўсишида жонли ва жонсиз табиатга бўлган қизиқишнинг ортишида теваккатрофдаги табиатнинг роли беқиёс каттадир. Шунинг учун ҳам боғча ёшидан бошлаб табиат ҳақида дастлабки тушунчаларни бериб бориш табиатни ўрганишнинг асосий мақсади бўлиб қолади. Бола яшаб турган жой табиатини ёки жонажон ўлкасини табиатни ўрганиш орқали табиатни ўрганишни бошлайди. Бунда болалар, аввало, ўзи тарбияланадиган боғча ва мактаб майдончасидаги, унинг теваккатрофидаги ўсимлик ва ҳайвонлар билан, у ернинг суви, тупроғи, иқлими билан танишадилар.[2] Бунинг фойдали томони шундаки, ёш болалар ўзи яшайдиган, ўзи тарбияланадиган ердаги ўсимлик ва ҳайвонларни ҳар куни кўради, уларни номини бир кунда бир неча марта эшитади. Бу-болалар ёдида тез қолиб, узоқ сақланади. Болаларни табиат билан таништирар эканмиз, табиатга доир билимларнинг содда, ҳаётий, тушунарли эканлигини ҳам алоҳида эсда сақлашимиз лозим. Бола атрофидаги воқеа-ҳодисаларни зўр иштиёқ билан кузатади ва ундан кучли таъсирланади, у ҳақда ҳаяжон билан сўзлаб беради. Болалар ўзларини қизиқтирган нарсаларни узоқдан кўриш билангина қониқмайдилар, уйга келтирилган нарсаларни албатта улар кўришни, иложи бўлса уни ҳаракатта келтириб кўришни истайдилар[3].

Шунинг учун ҳам ота-оналар уйга олиб келинган буюмларни, предметларни, сабзавот, мева ва ҳайвонларнинг номи ҳамда нима учун ишлатилиши, фойдали ёки зарарли томонларини, нима учун кераклигини тушунтириб беришлари лозим. Ана шулар натижасида болаларда кузатувчилик, билимга қизиқиш, тафаккур ва нутқ ҳам таркиб топади, янги тушунчалар ҳосил бўлади, уларнинг сўз бойлиги ортади. Бола табиат билан яқиндан муносабатта бўлиб, ўз ўлкасини, туғилиб ўсган ерини, Ватанини янада кучлироқ севиб қолади. Гулларнинг ва меваларнинг ҳиди, шакллари ранглари, қушларнинг сайраши, ариқларда сувнинг шарқираб оқиши, ўт ва қуруқ баргларнинг шитирлаши болаларга табиатдаги нарса ва ходисаларни ҳис қилишга имкон беради, уларда эстетик ҳиссиётни тарбиялаш ва ўстириш учун бой материал бўлиб хизмат қилади.

Болалар табиатни ўрганар эканлар, табиатдаги нарса-ҳодисаларнинг доимо бир хилда турмаслиги, чунончи, йил фаслига қараб, ўрмон, боғ, дала ҳамда дарёлар ташқи

кўринишининг ўзгариши, дарахтларнинг гуллаши, мева бериши каби қонуний боғланишларни билиб оладилар[4].

Табиатдаги нарса ва ҳодисалар табиий сабаблар билан қонуний равишда ўзгаришини, моҳиятини англаб олиш айниқса муҳим. Табиатни ўрганиш давомида ҳар хил воқеа-ҳодисалар, предметлар, жонли-жонсиз табиат жисмлари, ҳаво хоссалари, вақт ҳақида дастлабки тасаввур ва тушунчаларга эга бўладилар.

Кузатишлар вақтида болалар кундалик ҳаётнинг нарсаларини қабул қилиб, улардаги ўхшашлик ва тафовут, белгиларини топадилар, уларда оддий тушунчалар шаклланади. Фикрлаш жараёнида болаларда аниқ тушунчалар вужудга келади. Масалан, “бу-қизил гул”, “бу дарахт”. Тушунча, тасаввурнинг ҳосил бўлишида, фикрлаш жараёнида жисм ва ҳодисаларни таҳлил қилиш, синтезлаш, таққослаш ва умумлаштириш катта ўрин олади. Фикр бевосита қабул қилиш ва тасаввурлар асосида шаклланади. Масалан, “дарахт илдиз, тана, поя, барг, гуллар ва мевалардан иборат” деган фикр дарахтларни кузатиш, уларнинг хусусиятларини аниқлаш ва таҳлил қилиш, ўсимликнинг аталган қисмларни таққослаш, тегишли хулоса чиқаришга асосланган. Фикрлаш фаолияти жараёнида болаларда атроф-олам тўғрисида тушунчалар шаклланади. Тушунча очиб бериладиган фикрлар йиғиндисини, унинг мазмунини ташкил қилади. Табиат жисмлари ёки объектларнинг бирортаси тўғрисида болалар қанча кўпроқ фикр айтсалар, тушунчалар мазмун жиҳатдан шунчалик бойроқ бўлади, бу фикрларда ифодаланган белгилар қанчалик муҳимроқ бўлса, тушунча мазмун жиҳатдан шунчалик чуқурроқ бўлади.

Чехиялик машҳур педагог Я.А.Коменский башарият тарихидан демократик педагогиканинг асосчиси сифатида ўрин олган. У ўзининг онгли ҳаётини ва амалий педагогик фаолиятини, яратган илмий асарларини болаларни ўқитиш ва тарбиялашдек олижаноб ишга бағишлаган.

Унинг фикрича, инсон табиатнинг энг гўзал мавжудотидир. Инсон табиатга эргашиб, ҳамма нарсани билиб олиши мумкин. Ўзининг «Буюк дидактика», «Тиллар ҳамма фанларнинг очиқ эшиги», «Физика», «Фалакиёт», «Оналар мактаби», «Тинчлик фариштаси» каби асарларида ўзининг муҳим педагогик ғояларини ифодалаган[4].

Объектив борлиқнинг таркибий қисми бўлган табиатни, ундаги ҳар хил ходисалар ва жараёнларни кўриш, кузатиш натижасида болаларда юзлаб саволлар туғилади. Дарахтларнинг ўсиб ривожланаётганлиги, ям-яшил япроқларга бурканиб турганлиги, дала-ю қирларга ўт-ўланларнинг гуркираб турганлиги, осмонда қушларнинг парвоз этиб учаётганлигини, шарқираб оқаяётган сой ва анҳор сувларида хилма-хил балиқлар ва бошқа жониворлар яшаётганлигини ўз кўзи билан кўрган кузатган бола тарбиячиларга қарата “Нима учун дарахтлар гуллайди?”, “Балиқлар нима билан овқатланади?”, “Балиқлар ҳам ухлайдими?”, “Қушлар кечаси қаерда яшайди?” деган сон- саноқсиз саволларни бера бошлайди. Болалар томонидан бер илаётган саволларга ажабланмасдан, аксинча саволларни болаларнинг табиат ҳодисаларига қизиқиши кучайиб бораётганлиги белгиси сифатида қараш керак[5].

Шунинг учун ҳам ота-оналар, тарбиячи ва ўқитувчилар болалар тамонидан бериладиган барча саволларга уларнинг ёш хусусиятлари, савияларининг ривожланиш даражасини инобатга олиб, қисқа, содда, аниқ ва тушунарли қилиб жавоб беришлари мақсадга мувофиқ. Берилган жавобни болалар тўла ўзлаштира олмасликлари ҳам

мумкин. Шундай пайтда тарбиячи ва ўқитувчилар болаларнинг табиатга оид қизиқишлари ривожланишини тўхтатмаслик, уларни ҳижолат қилмаслик учун “ҳадемай сен улғайиб катта бўлсанг, кўплаб китобларни ўқийсан, бугун билмаган ва тушунмаганларингни кейинчалик мукамал билиб оласан”деб уларни ишонтириш лозим[6].

Шундай экан, мактабга тайёрлов гуруҳи ва биринчи синф болаларининг табиатга доир тасаввур ва тушунчаларининг шаклланишида узвийликни таъминлаш зарур, бунда тарбиячи ва ўқитувчиларнинг хизмати каттадир. Чунки, бу ишлар мактабгача таълим муассасаларидан бошланиб, бошланғич синфларда болаларга табиатга доир тасаввур ва тушунчаларни шакллантириш изчиллик асосида давом эттирилгандагина, улардаги билим, кўникма ва малакалар ривожланиб боради.

Хулоса. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг ўз миллий қадриятларини тиклаш йўлида жамият ҳаётининг ҳар бир жабҳасида собитқадамлик билан иш олиб бормокда. Хусусан, табиат билан инсон муносабатларига оид муаммоларни ҳал қилиш энг муҳим масала булиб келмокда. Дастлаб бу педагогик жараёни оила ва МТМлардан бошламоқ зарур. Шунга кўра болалар боғчаларида таълим-тарбия бераётган тарбиячиларнинг олдида энг муҳим вазифаларидан бири ҳам болаларнинг табиат гўзалликларини кўра билиши, уни севиши, табиатда юз берадиган воқеа-ҳодисалар ҳақида тўғри тушунчага эга бўлиши, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш руҳида тарбиялаш муҳим педагогик муаммо ҳисобланади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. О.Ҳасанбоева, Х.Джабборова ва бошқалар. «Болаларни табиат билан таништириш методикаси» «Чўлпон», 2009 й.
2. П.Юсупова «Мактабгача ёшдаги болаларга экологик тарбия бериш» -Т.: «Ўқитувчи», 1995 й.
3. О.Ҳасанбоева «Педагогика тарихидан хрестомая» -Т.: «Ўқитувчи», 1993 й.
4. Haydarov Q., Nishonova S.Tabiatshunoslik asoslari va bolalarni atrof-tabit bilan tanishtirish.- Toshkent,"O'zbekiston",1992.
5. Yusupova P. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ekologik tarbiya berish.-Toshkent, "O'qituvchi", 1995.
6. Маджидова Д.А., Исламова Н. Шахснинг китобхонлик маданиятини ривожлантириш - мустақил ижодий тафаккур асоси / “Узлуксиз таълим жараёни субъектларининг китобхонлик маданиятини ривожлантириш: муаммолар ва ечимлар”. Т.Н.Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти, 2020 йил 20-21 октябрь. – 60-64 б. 6.
7. Дилдора Маджидова. Стратегия повышения профессионализма педагогов в дошкольных образовательных организациях / “Янги Ўзбекистонда педагогик таълим инновацион кластерини ривожлантириш истиқболлари” мавзусидаги халқаро илмийамалий анжуман, 2022 й. 20-21 май, 230-233.

Tursunova Shaxzoda Baxromovna

PhD, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
Email: tshahzoda582@gmail.com

TEKNOLOGIYA TA'LIMI O'QITUVCHILARINING IJODKORLIK QOBILIYATI VA BOSHQARUV MAHORATINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak texnologiya ta'lim o'qituvchilarining ijodkorligini rivojlantirish orqali texnologik faoliyatga tayyorlash, o'quv-tarbiya jarayonida ijodkor, yuqori malakali bo'lishiga, ular tayyor bilimlarni qabul qilib oluvchi emas, balki bilim olishi, faollashishiga, mas'uliyat hissining oshishiga, o'quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylanishiga alohida e'tibor berish, bo'lajak ijodkor pedagogning rivojlanishiga zamin yaratish masalasi yoritib berilgan.

Tayanch iboralar: talaba, ta'lim, kasbiy kompetentlik, ijodkorlik, ijodiy jarayon, qobiliyat, rivojlantirish, zaruriyat, ehtiyoj, motivatsiya, e'tibor, optimallashtirish.

Tursunova Shakhzoda Bakhromovna

PhD, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences,
Teacher of Namangan State University

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF DEVELOPING CREATIVE ABILITY AND MANAGEMENT SKILLS OF TECHNOLOGY EDUCATION TEACHERS

Abstract. In this article, special attention is paid to the preparation of future teachers of technological education for technological activities by developing their creative abilities, mastering their knowledge, activating, increasing their sense of responsibility as highly qualified specialists, where they become active participants in the educational process, and do not acquire ready-made knowledge, also highlights the issue of creating conditions for the development of the creative potential of the future teacher.

Key words: student, education, professional competence, creativity, creative process, abilities, development, necessity, need, motivation, attention, optimization.

Турсунова Шахзода Бахромовна

PhD, Доктор философии педагогических наук.
Преподаватель Наманганского
государственного университета

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ И УПРАВЛЕНЧЕСКИХ НАВЫКОВ ПЕДАГОГОВ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье особое внимание уделяется подготовке будущих педагогов технологического образования к технологической деятельности путем развития их творческих способностей, овладению ими знаниями, активизации, повышению чувства ответственности как высококвалифицированных специалистов, где они становятся активными участниками образовательного процесса, а не усваивают готовые знания, также освещается вопрос создания условий для развития творческого потенциала будущего педагога.

Ключевые слова: студент, образование, профессиональная компетентность, творчество, творческий процесс, способности, развитие, необходимость, потребность, мотивация, внимание, оптимизация.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N55>

Kirish. Bugungi kunda dunyo hamjamiyati hayot faoliyatining barcha soxalarida ko'p qirrali o'zgarishlar bo'lib o'tmoqda, bu esa o'z navbatida bo'lajak o'qituvchilarni shakllantirishga yangicha yondashuvni talab etadi. Butun dunyoda bo'lgani singari yurtimizda ham ta'lim maqsadlari sohasida kechayotgan o'zgarishlar, insonning ijtimoiy olamga kirishini ta'minlashga qaratilgan global masalalarga mos keladi. Xususan, ta'lim tizimini takomillashtirish hujjatlarida ijodkorlik sifatleri ta'lim mazmunini yangilashning muhim bir kontseptual holati deya e'tirof etilmoqda. Ta'lim tizimida ijodkorlik sifatlarini rivojlantirish uchun real hayotda va kasbiy amaliyotda asosiy kompetentligini ko'llash qobiliyatiga ega bo'ladigan texnologiya ta'limi yo'nalishlari kadrlarini tayyorlash zarur vazifalardan biridir. Mavzuning dolzarbligi. Mamlakatimizda samarali texnologiya ta'lim tizimini joriy etishga qaratilgan tub islohotlar natijasida bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilari ijodkorligini rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik shartsharoitlari imkoniyatlari kengaytirilmoqda. Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilarining ijodkorligini rivojlantirishning amaldagi metodikasi va o'quv-uslubiy ta'minotini ilg'or yondashuvlar asosida takomillashtirish hamda o'zlashtirish natijalari mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb hisoblanadi. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida yoshlarning ijodiy iste'dodlarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratish lozim. O'qituvchilarning asosiy vazifalaridan biri yoshlarning tashabbuslari, innovatsion g'oya va fikrlarini, iste'dod va iqtidorini o'z vaqtida ko'ra olish va uni ro'yobga chiqarish uchun ko'maklashishdan iboratdir. Yoshlardan ijodkorlik qobiliyati va boshqaruv mahoratini rivojlantirish orqali yuksak ma'naviyatli yetakchi yoshlarni tarbiyalash, ularni mamlakat taraqqiyoti va uning istiqboli uchun yo'naltirish talab etiladi. Bugungi kunda bo'lajak pedagogdan yangicha fikrlash, yangicha munosabatlar talab etilayotgan ekan, uning bilimdonligi qay darajada ekanligini tahlil qilish o'ta muhim sanaladi. Bunda albatta bo'lajak pedagogning kasbiy bilimdonligi va kompetentligi aloxida ahamiyat kasb etadi. [1; B.80-83.]

Mavzuga oid ilmiy manbalarning qisqacha tahlili. Avvalo, ijodkorlik deganda qo'lga kiritilgan yutuqlar tushuniladi. Ijodkorlik insonning shunday faoliyatiki, unda o'ziga xos yangi qadriyatlar yaratiladi, qilingan ijodiy jarayonning natijasi, mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. Ya'ni bunda biror yangilik yaratiladi, yaratilgan yangilik orqali esa o'quvchi qobiliyati o'sadi, o'z shaxsiy fikrini bayon etib, u faollashadi. O'quvchi faollashdimi, demak u mustaqil fikr yuritadi, mantiqiy fikrlash orqali mustaqil tasavvurga ega bo'ladi. Olimlar M.Ochilov, N.Muslimov, B.Ziyomammedovlarning ijodkorlik masalasida turli qarashlari mavjud. Masalan, M. Ochilov "Muallim qalb me'mori" kitobida shunday berilgan:

- pedagogik faoliyatga qobiliyatli, ijodkor, ishbilarmon;
- umuminsoniy va milliy madaniyatni, dunyoviy bilimlarni mukammal egallagan, ma'naviy barkamol;
- O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida taraqqiy etishiga ishonadigan, vatanparvarlik burchini anglagan, e'tiqodli fuqaro;
- ixtisosga doir bilimlarni, shuningdek psixologik-pedagogik bilim- va mahoratni mukammal egallagan;
- o'qituvchilik kasbini va bolalarni yaxshi ko'radigan, insonparvar, talabchan, adolatli, pedagogik odobli;

– erkin va ijodiy fikrlay oladigan, o'quvchilarni ulg'ayib yaxshi odam bo'lishiga ishonadigan, ularning shaxs sifatida rivojlanishiga ko'maklashadigan kishi bo'lmog'i kerak – deb ta'kidlaydi.

Taniqli olim N.A.Muslimovning e'tirof etishicha pedagogik ijodkorlikni quyidagicha darajalarga bo'lish mumkin :

- ijodkorlikning birinchi darajasi – auditoriyadagi talabalar bilan o'zaro elementar aloqalar va muloqotni o'rnata olish. Bunda pedagog talabalar bilan qayta aloqa o'rnatadi, o'zining ta'sirini o'tkazish asosida pirovard natijani ta'minlaydi, "o'rgangan metodikasi, o'rgangan va orttirgan" tajribasi asosida ish yuritadi.

- Ijodkorlikning ikkinchi darajasi – mashg'ulotlarda o'z faoliyatini optimallashtirish, rivojlantirishdan boshlanadi. bunda u o'ziga ma'lum bo'lgan mazmun, metod, shakllarni ustalik bilan tanlaydi va yangi maqsad sari intiladi.

- Ijodkorlikning uchinchi darajasi – evristik yondashuv o'qituvchi ijodiy, jonli muloqot asosida talabalar bilan samimiy muloqot qilish uchun muhit yaratadi.

- Ijodkorlikning to'rtinchi darajasi – bu pedagogning yuqori darajada to'liq mustaqil ijodiy muhitda ish yuritishi bilan xarakterlanadi. Ijodkorlikning bir qator sifatleri, atama va tushunchalari mavjud: [2; B.33.]

O'qituvchining so'nggi paytlarda oliygohlarda keng joriy qilinayotgan innovatsion texnologiyalarni qo'llash va uni hal etish istiqbollari dolzarb muammoga aylanmoqda. Buning sababi shuki, pedagogik faoliyatga xos bo'lgan kasbiy bilimga ega bo'lishi, mustaqil pedagogik faoliyatga va ijtimoiy munosabatlarga, shu jumladan pedagogik jamoa tarkibida ham tayyorlash va moslashtirish kerak. Kasbga yo'naltirib o'qitishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash, yaratish va ularni boshqarish, orqali ta'lim va tarbiyaning bugungi dolzarb vazifalarni hal qilib beradi. Shu boisdan ham pedagogik innovatsiyalarni izlab topish o'rganish, tahlil qilish orqali eng ko'p samara beradiganini tanlab olish va ularni amaliyotga qo'llash tartibini belgilash maqsadga muvofiqdir. SHuning uchun o'qituvchi talabani faollashtiradigan, o'zi va o'rganuvchi uchun qulay bo'lgan yo'llarni, usul va uslublar, o'qitish shakllari va vositalarni izlaydi, ularni takomillashtiradi.

Jamiyat hozirgi kunda o'qituvchining shaxsiga qo'yadigan talablardan biri bu uning ijodiy faolligi, kasbiy mahoratini ro'yobga chiqarishga ijodiy yondashish, ijodiy o'zini o'zi rivojlantirish ko'nikmalarining mavjudligidir. Zamonaviy sharoitda har bir o'qituvchi o'zida quyidagi pedagogik qobiliyatlarni tarbiyalay olishi kerak

- 1) diqqatni faol torta olish qobiliyati;

- 2) hissiy sezgirlik (texnologik ziyraklik, boshqalarga hamdard bo'la olish, ichki sezgiga ega bo'lish);

- 3) harakatchanlik, ta'lim jarayoni ishtirokchilariga irodaviy ta'sir ko'rsatish va ishontirish qobiliyatiga egalik;

- 4) hissiy barqarorlik (o'z-o'zini tuta bilish, o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini nazorat qilish);

- 5) kelajakni maqbul holda bashoratlay bilish;

- 6) texnologik mustaqillik, ijodiy qobiliyatga egalik. Iste'dod faqat shaxsning individual rivojlanishiga yordam beradigan sharoitda rivojlanadi va shakllanadi. Ushbu shartlar hamma narsa o'quv jarayonini tashkil etishga, uning yaxlitligiga yo'naltirilishi kerakligini anglatadi, bunda barcha fanlar insonning ijodiy salohiyatini faollashtiradi, uning ma'naviy kuchini, ijodiy

ishtiyoqini uyg'otadi, bunda har qanday mavzuni o'qitish usuli tayyor bilimlarni passiv idrok etishni istisno qiladi. O'qituvchilarining ijodiy shaxsiyati va uning talabalarining ijodini rivojlantirishga qaratilganligi talabalarining g'ayrioddiy vaziyatlarda samarali fikrlashga va o'ziga xoslikni namoyish etishiga kafolat beradi.

Asosiy qism. Hozirgi kunda o'qituvchi talabaning ijodiy rivojlangan shaxsini shakllantirish va rivojlantirishga bog'liq bo'lgan asosiy faol vositaga aylanmoqda. SHuning uchun bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchisi birinchi navbatda o'zi ijodkor, keng miqyosli fikrlaydigan, ijodiy, bilimdon bo'lishi kerak. SHu munosabat bilan bo'lajak o'qituvchining shaxsiga yuqori talablar qo'yilishi kerak. Bu o'qituvchining o'z faoliyatiga bo'lgan munosabati bizning kelajagimiz qanday bo'lishini belgilaydi. Zamonaviy sharoitda oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilarini texnologikiy va pedagogik tayyorlashning asosiy maqsadi mustaqil ijodiy tafakkurga ega bo'lgan kadrlar tayyorlashdir. Faqatgina maxsus bilimlarga ega bo'lish yaxshi bitiruvchini tayyorlash uchun yetarli emas, shaxsning intellektual kompetentlikka ega bo'lishi, ijodiy salohiyatiga egalik darajasini hisobga olish kerak. Bizning fikrimizcha, bularning barchasi bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda aks ettirilgan bo'lishi kerak, ularning faoliyati ijodkorlik, o'ziga xoslik va ijodiy salohiyatsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Oliy ta'lim - bu tsivilizatsiyalashgan rivojlanishning yuqori bosqichida yangi bilimlar timsoli bo'lib, unda berilgan bilimlarning to'liqligi bilan tavsiflanadi. Oliy ta'lim tadqiqot va o'qitishning birligi bilan ajralib turadi. Bu yerda o'qituvchi faol tadqiqotchi, talaba esa ushbu ishda faol ishtirok etadi. Oliy ta'lim muassasalari talabalari o'zlari tahsil olayotgan ta'lim yo'nalishlari bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishlari kerak, ushbu bilimlarni motivatsiya, o'ziga xoslik va fikrlash ravonligi bilan bir qatorda muayyan pedagogik shartlarga rioya qilgan holda og'zaki bo'lmagan ijodkorlikni rivojlanishiga olib keladigan ijodiy o'zini namoyon qilish uchun asos sifatida ishlatish lozim. Faqatgina fikrlashda o'ziga xoslik va ravonlikni namoyish etish uchun maxsus bilimlar yetarli emas, talabalarni nafaqat ijodiy faoliyatga, balki umuman o'qitish, kelajak texnologikiga ijobiy munosabatda bo'lish uchun yuqori darajadagi motivatsiyaga ega bo'lishi kerak. Shu sababli, bitiruvchilarning amaliy faoliyati uchun ma'lum fanlarning ahamiyati to'g'risida asosli tushuntirish zarurligini tushunamiz. Ushbu individual jihatlar, shuningdek texnologikga bo'lgan munosabat o'qituvchi ta'limi bakalavrlarining ijodiy rivojlanishiga ta'sir qiladi. Mamlakatdagi mavjud vaziyat pedagogik faoliyatga qobiliyatli talablarni jalb qilish taqozo etmoqda, ularning mazmuni va asosiy maqsadi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim bo'lishi maqsadga muvofiqdir.. Va bu jamiyat yosh avlodni hayotga tayyorlashga ishonadigan mutaxassislar xarakteridagi jiddiy o'zgarishlarga olib keladi. Ijodkorlik yangi vaziyatni tanish vaziyatda ko'rish va uni hal qilish yo'llarini, texnologikiy pedagogik faoliyatning allaqachon ma'lum bo'lgan usullarini mustaqil ravishda birlashtirish va o'zgartirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari o'quv jarayonida o'z o'rnini qoldiradi. O'qituvchining texnologikiy salohiyatidan tashqari, uning nostandart, ijodiy vazifalarni hal qilish qobiliyati alohida ahamiyatga ega. Bu og'zaki yoki og'zaki ijodni rivojlantirishda namoyon bo'lgan bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda o'quv jarayonining ijodiy tarkibiy qismini kuchaytirishni talab qiladi. Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilari qanday bo'lishi, mashg'ulotning turidan qat'iy nazar, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan qarorlarni qabul qilishi kerak, Ushbu omillar reproduktiv yo'naltirilgan texnologik ta'limni shaxsiy va ijodiy yo'naltirilgan ta'limga almashtirish zaruriyatini keltirib chiqardi. Bunday talabalar nafaqat

texnologik ta'limdagi doimiy o'zgarishlarga tezda javob beradilar, balki ularni yangi intellektual muammolarni hal qilishdan hayotiy ma'naviy qoniqish uchun imkoniyat deb bilishadi. SHu munosabat bilan, bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilari ko'p jihatdan og'zaki ijodga ega bo'lishi kerak. Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilari ijodkor bo'lishi kerak, chunki u yangi narsalarni yaratadi, har kungi narsalarni odatiy bo'lmagan, avvalgi tasavvurda bo'lmaydigan qilib o'zgartiradi. Zamonaviy sharoitda, ayniqsa bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilari nafaqat ijtimoiy madaniy tajribaning bilimdoni bo'lishlari, balki faoliyatning yangi yo'nalishini kashf etishga tayyor bo'lishlari kerak. O'qituvchilik kasbi vakillari ijodkor bo'lishlari kerak, chunki ular o'zlarining ta'lim va kasbiy faoliyati jarayonida o'zlarining ijodiy salohiyatlarini yuzaga chiqarish uchun doimo imkoniyatga ega bo'ladilar. Agar ijodkor shaxsning xususiyatlariga murojaat qilsak, ular bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilari shaxsiyatida albatta bo'lishi kerakligini ta'kidlash mumkin. Ijodkorlik tashqi muhitdagi nozik o'zgarishlarga, ya'ni voqelik va "hissiy madaniyat" idrokining nozikligiga, estetik yo'naltirilganlik va do'stlikka nisbatan alohida sezgirlikni anglatadi. Ushbu fazilatlar bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilarining kasbiy faoliyatida zarurdir. Ko'p jihatdan, ijodkorlik jarayoniga asoslangan - bu allaqachon ma'lum bo'lgan bilim va tasvir elementlarining yangi g'ayrioddiy xarakterlarida ifodalanishi, mohiyatiga ko'ra, ushbu yo'nalish talabalari ish jarayonida nima qilishlarini anglatadi. [3; B.347.] Ular badiiy fanlarni o'rganishda yangi loyihalarni yaratish jarayonida o'zlarining ijodiy qobiliyatlariga murojaat etadilar, nafaqat natijadan, balki o'zlarining ish jarayonida ham o'zlarining texnologik sohalarida yangi usullardan foydalanib zavq olishadi. Ushbu yo'nalish bo'yicha talabalarni o'qitishning asosiy ahamiyati ularning ehtiyojlari va o'rganilganidan tashqariga chiqish imkoniyatlarini shakllantirish, o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyati, hayot davomida doimiy va moslashuvchan mustaqil ta'lim olishdir. Bo'lg'usi o'qituvchini tayyorlash va tarbiyalashda uning o'zini mustaqil fikrlovchi, mustaqil ta'lim oluvchi, o'z faoliyatini mustaqil tashkil eta oladigan, o'z-o'zini nazorat qila oluvchi, o'z-o'zini rivojlantiruvchi, o'z shaxsiy pozitsiyasiga ega bo'lgan shaxs sifatida shakllantirmoq kerak. Pedagogik ijodkorlik va pedagogik mahorat tushunchalari bir-biriga yaqin bo'lsada, ular bir ma'noga ega emas. Pedagogik mahorat egasi o'z kasbini yuqori darajada egallab olgan kasb ustasi va katta tajriba orttirgan shaxsdir. Ijodkorlikda esa yosh, o'z ishini endigina boshlagan o'qituvchi ham bo'lishi mumkin, ammo u hali mahorat egasi emas¹. Ijodkor shaxs ijodkor o'qituvchi bo'la oladi. Ijodkor shaxs oliy o'quv yurtida va pedagogik jamoa muhitida shakllanishi mumkin. Ijodkor shaxs bo'lish mustaqil ta'lim olish, ijodiy tinimsiz mehnat qilish bilan bog'liq. [4; B.45.] U uzluksiz ta'lim olish asnosida yuqori darajadagi professionalizmli shaxsga aylanadi. Ijodkor pedagoglar avlodining shakllanishi ta'limni kreativ innovatsion rivojlanishiga olib keladi. Yangi avlod o'qituvchisi pedagog-izlanuvchi, pedagog-ijodkor bo'lib, o'z pedagogik faoliyatida ijodkor shaxsni tayyorlashi talab etiladi. Umuman olganda, ijodkor o'qituvchi yangicha yondashuv va yangi g'oyalar asosida yangicha bilim, yangicha tajribalarni ta'limga tatbiq etadi. Ilmiy yangiligi. Ijodkorlik yangi, ilgari mavjud bo'lmagan narsalarni yaratishga yo'naltirilishi bilan belgilanadi. SHu o'rinda: Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilarida ijodkorlikni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyati sifatida, talabalarining fikrlashi, ongi va shaxsiyatida sifat jihatidan o'zgarish zarur. Ijodiy faoliyat jarayonida nafaqat ijodkorlik, balki bo'lajak o'qituvchilar uchun xayol, fantaziya, hissiy sezgirlik va hamdardlik kabi zarur fazilatlar rivojlanadi. Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilari ta'lim jarayonida aniq talablar bilan cheklanib qolmasligi kerak, u ko'p qirrali, har xil fikrlashni rivojlantirish uchun

yetarli, zamonaviy badiiy ufqlari, zamonaviy o'qituvchiga o'z mavzusini ijodiy egallashi uchun zarurdir. [5; B.20.] Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilarini o'qitishning asosiy g'oyasi yangi, o'zgaruvchan voqelikda ijodiy o'zini o'zi belgilash va o'zini o'zi amalga oshirishga qodir bo'lgan, ta'lim va ijod mazmunining o'ziga xos tajribasini yaratishga qodir ijodkor, o'qituvchi-tadqiqotchi shaxsini rivojlantirishdir. Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilari faoliyatida kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy fazilatlar va qobiliyatlarning, kasbiy bilim va ko'nikmalarning o'sishi, shakllanishi, birlashishi va amalga oshirilishi ahamiyatlidir. Ijodkor o'qituvchini tayyorlash va uning yordami bilan jarayonning samaradorligini oshirish bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilari ijodkorligini rivojlantirish bevosita o'quv jarayonida zarurdir. Faqatgina ijodkor o'qituvchi talabalarning ijodini shakllantirishi va rivojlantirishi mumkin. O'qituvchi talabalarning kasbiy faoliyatda ijodkorlikni rivojlantirish faoliyat motivlarini rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratishi kerak. Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilaridan nafaqat yuqori darajadagi maxsus bilim va ko'nikmalarni talab qilinadi, balki ijodkorlik qobiliyati ham talab qilinadi, chunki kasbiy va pedagogik faoliyat faqat ijodiy jarayonda rivojlanadi. [6; B.18.] Axir, ijodkorning mehnati natijasida yaratilgan ob'ektlar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, alohida e'tibor va idrokni talab qiladi. Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilari o'quv materialni loyihalash va ijodiy ishlov berish kabi asosiy ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak

Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilari ijodkorligini shakllantirish orqali oliy ta'lim ularga kasbiy faoliyatida muhim vazifani - o'z loyihalarida ishlab chiqarishning ham texnologik imkoniyatlarini, ham jamiyatning ehtiyojlarini oldindan ko'ra bilish qobiliyatini hal qilishga yordam beradi.

Xulosa. Bo'lg'usi pedagoglarning ijodkor, yuqori malakali texnologik egasi bo'lishida, talabaga o'quv-tarbiya jarayonida unga nafaqat ob'ekt sifatidagina qaralishidir. Ya'ni talaba tayyor bilimlarni qabul qilib oluvchi emas, balki bilim olish, o'zlashtirishda sub'ekt sifatida qaralishi zarur. Ta'lim jarayonida talabaning faollashiga, mas'uliyat hissining oshishiga, o'quv jarayonining ishtirokchisiga, mustaqil ta'lim ola bilish ko'nikmasini shakllantirishga alohida e'tibor berish, bo'lg'usi ijodkor pedagogning shakllanishiga zamin yaratiladi. Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilari o'z bilimko'nikma malakalarini oshirishni muntazam ravishda ijodkorlik izlanishlari shaklida tashkil etishi va ma'lum maqsadga yo'naltirishi zarur. Bunda:

- ijodkorlik sifatlarini o'zlarida shakllantirishlari;
- ijodiy izlanishlar jarayonini boshqarishga moyil bo'lishi;
- ijodkorlik bo'lajak o'qituvchining pedagogik, psixologik va nazariy tayyorgarligiga

bog'liq bo'lishini esda tutishi lozim. Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilari bir vaqtning o'zida ham individ, ham ijodkor, ham shaxs shu bilan birga sub'ekt xisoblanadi. Albatta bu to'rt ko'rsatgich birdek uzluksiz taraqqiy etishi, shakllanishi va uzluksizlikda takomillashib borishini ta'minlash lozim. Bunday holat tizimli yondashuv asosida bo'lg'usi o'qituvchini professional pedagog sifatida maxsus g'oyaviy hamda ijtimoiy tayyorgarlikka ega bo'lgan individual yetuk shaxs bo'lib shakllanishiga xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, yuqori salohiyatli, raqobatbardosh o'qituvchilarning yangi avlodini tayyorlashga katta imkoniyatlarni beradi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish / Monografiya. – T.: “Fan”, 2004.
2. Muslimov N.A. va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi / Monografiya. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2013.
3. Muslimov N.A. Oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarning malakasini oshirish texnologiyalari. Monografiya, “Fan” nashriyoti, 2011.
4. Ochilov M. Muallim - Qalb me'mori. – Toshkent: “O'qituvchi”, 2001.
5. Sh.B.Tursunova “O'qituvchi kasbiy kompetentligini shakllantirish omillari” T.N.Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti “UZLUKSIZ TA'LIM” ilmiy uslubiy jurnal
6. Sh.B.Tursunova “Texnologik ta'lim sifatini oshirishda bo'lajak o'qituvchi kasbiy kompetensiyasining o'rni” “Ijodkor o'qituvchi” Ilmiy uslubiy jurnal

Usmonov Abdurashid Norbo'tayevich
Samarqand viloyati pedagoglarni yangi
metodikalarga o'rgatish milliy markazi,
Pedagogika, psixologiya va ta'lim
texnologiyalari kafedrasini o'qituvchisi
abdurashidusmonov881@gmail.com

O'QUVCHILARDA DEVIANT XULQ SHAKLLARINING NAMOYON BO'LISHI VA TAHLILI

Annotatsiya. Pedagogik tadqiqotlarning psixologiya bilan ug'unlashuvi orqali o'quvchilarda deviant xulq atvor alomatlari kuzatilgan, o'quvchilarda deviant xulq atvorning shakllanish sabablari, klassifikatsiyasi, deviant xulq atvorli o'quvchilarning hatti harakati, moyilligi, ularni nazorat qilish, o'rganish, kommunikativ muloqat o'rnatish, ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillar haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib ularda xarakter aksentuatsiyasining mavjudligi, psixik rivojlanishidagi og'ishish, o'z-o'zini hurmat qilishning pastligi, o'z-o'zini noadekvat baholash holatlari haqida keltirilgan.

Kalit so'zlar: Deviant xulq atvor, deviant xulq atvorning shakllanish sabablari, klassifikatsiyasi, xarakter aksentuatsiyasining mavjudligi, psixik rivojlanish, o'z-o'zini noadekvat baholash.

Abdurashid Norbutaevich Usmonov
Teacher of the Department of Pedagogy,
Psychology and Educational Technologies,
Samarkand region National Center for
Traning Pedagogues in New Methodologies

THE APPEARANCE AND ANALYSIS OF STUDENTS' DEVIANT BEHAVIOR

Abstract. Through the integration of pedagogical experience with psychology, the symptoms of deviant behavior were observed in students, the causes of deviant behavior in students, classification, behavior, behavior of students with deviant behavior, their control, learning, communicative communication, rates, data on the means influencing them, according to the data, deviations in the physical and mental development of character accentuation, low self-esteem, inadequate self-assessment.

Key words: Deviant behavior, reasons for the existence of deviant behavior, classification, own mental action of character accentuation, inadequate self-assessment.

Усмонов Абдурашид Норбутаевич
Национальный центр обучения
новым методикам педагогов
Самаркандской области,
преподаватель кафедры Педагогика,
психологии и технологии образования

ПРОЯВЛЕНИЕ И АНАЛИЗ ФОРМ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У УЧЕНИКОВ

Аннотация. Через интеграцию педагогических исследований с психологией прослеживаются признаки девиантного поведения у учащихся, приводятся данные о причинах формирования, классификации, поведении, склонностях учащихся с девиантным поведением, их контроле, обучении, установлении коммуникативной коммуникации, влияющих на них факторах наличия у них акцентуации характера, отклонений в психическом развитии, самовосприятии, приводятся случаи низкого

самоуважениа, неадекватной самооценки.

Ключевые слова: Девиантное поведение, причины формирования девиантного поведения, классификация, наличие акцентуации характера, психическое развитие, неадекватная самооценка.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N56>

Kirish. Deviant xulq-atvor doimo inson xatti-harakatlarining jamiyat yoki guruhlarda keng tarqalgan faoliyat turlari, me'yorlari, xulq-atvor qoidalari, g'oyalari, munosabatlari, qadriyatlarini o'rtasidagi qandaydir nomutanosoblik bilan bog'liqdir. Me'yorlar ijtimoiy tizimni muqarrar o'zgarishlar sharoitida muvozanat holatida ushlab turuvchi mexanizmdir. Tabiiy va ijtimoiy fanlarda "me'yor" so'zi tizimni saqlash va o'zgartirish uchun ma'lum darajadagi yakun, o'lchov ma'nosida tushuniladi.

Adabiyotlar tahlili. Shunday qilib, og'ishgan xatti-harakatlar jamiyatda qabul qilingan huquqiy va axloqiy me'yorlarga zid bo'lgan o'zgarishlardir. Chunonchi, deviant harakatlar jamiyat tomonidan o'rnatilgan me'yorlardan, shuningdek, ruhiy salomatlik, qonun, madaniyat va axloq me'yorlaridan og'ishish (Y.M.Asadov, M.Isabayeva, I.S.Kon, D.I.Feldshteyn) [6; 7; 8; 9], muayyan vaqt oralig'ida ma'lum bir jamiyatning ijtimoiy istiqbollarini qondirmaydigan xatti-harakatlar deviant harakat hisoblanadi (T. Shibutani, Neil J. Smelser) [10; 11].

Tabiiy savol tug'iladi: Ijtimoiy me'yorlardan og'ishish ehtimoli yuqori darajasining asosiy sabablari nima? Bunday sabablar quyidagilarda ifodalanadi:

– ijtimoiy tengsizlik. Bu aholining ko'p qismini tashkil etadigan yoshlardagi qashshoq hayot darajasi hamda boy va kambag'allarga, ishsizlikka, inqirozga, korrupsiyaga va boshqalarga jamiyatning tabaqalanishida aks ettirilishini ifoda etadi.

– deviant harakatlarning ma'naviy va axloqiy omili jamiyatning nisbiy axloqiy hamda ma'naviy darajasida, ruhsizlik, materializm psixologiyasi, shaxsning yakkalanishi bilan ifodalanadi. Bozor iqtisodiyoti bilan jamiyat hayoti bozorga o'xshaydi, unda hamma narsa sotib olinadi va sotiladi, mehnat hamda arzon ishchi kuchi va odam savdosi oddiy voqeaga aylanib qoldi. Degradatsiya va axloqning pasayishi ommaviy ichkilikbozlik, daydilik, giyohvandlik bilan shug'ullanishi, zo'ravonlik va qonunbuzarliklar bilan ifodalanadi;

– atrof-muhit deviant xatti-harakatlarga xayrixohlik bilan munosabatda bo'ladi. Ko'pgina yosh deviantlar notinch oilalar hisobiga to'g'ri keladi. Oiladagi nosog'lom turmush sharoiti va tarbiyasi, o'qishdagi muvaffaqiyatsizliklar bilan bog'liq bo'lgan bilimni egallashdagi muammolar, o'quvchining atrofdegilar bilan muloqot o'rnata olmasligi asosida yuzaga keladigan nizolar, sog'ligidagi turli psixofiziologik og'ishishlar, binobarin, ruhiy inqiroz, yashash mazmunini yo'qotishga olib keladi.

Tadqiq va tahlil. Bugungi kunda deviant xatti-harakatlarning ma'lum bir shakllari belgilangan:

Jinoyatchilik. Psixologiyada deviant harakatlarning kelib chiqishi, ya'ni o'quvchi-yoshlarning qonunbuzarliklarini tarbiyasi qiyin va pedagogik yoki ijtimoiy-madaniy qarovsizlikdan ekanligini izlash kerakligi bilan izohlanadi [2]. Agar kriminologiya bola jinoyat sodir etishining sabablari to'g'risida savolga javob beradigan fan bo'lsa, pedagogika qayta tarbiyalash va pedagogik profilaktika choralari haqida, sotsiologiya ijtimoiy qonunlarning harakatlarini tadqiq qilsa, psixologiyaning vazifasi jinoyat sodir etishning psixologik mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotchilar yoshlarning jinoyatlarni sodir etishiga olib kelishi mumkin bo'lgan quyidagi ichki ruhiy omillarni aniqlaydilar:

- tavakkalchilikka ehtiyoj;
- obro‘-e‘tibor, o‘z-o‘zini hurmat qilishga ehtiyoj;
- hissiy noturg‘unlik;
- tajovuzkorlik;
- xarakter aksentuatsiyasining mavjudligi;
- psixik rivojlanishidagi og‘ishish;
- o‘z-o‘zini hurmat qilishning pastligi;
- o‘z-o‘zini noadekvat baholash.

O‘quvchilik davrida noqonuniy xatti-harakatlar yanada ongli va o‘zboshimchalik bilan amalga oshiriladi.

Giyohvandlik – giyohvand moddalarni iste‘mol qilish bilan bog‘liq sabablar va tekshiruvlar majmuasi uchun umumiy atamadir [10]. Asab tizimining holatiga keskin salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi narkotik moddalarning eng ko‘p tarqalganlari – bu afyun, morfin, gashish, og‘riq qoldiradigan dorilar. Yoshlar o‘rtasida giyohvandlikning keng tarqalgan sabablari quyidagilardir:

- ortiqcha, samarali mehnatga ajratilmagan vaqt;
- Oilada bola nima bilan shug‘ullanishini nazorat qilmaslik;
- oiladagi ziddiyatli muhit va shu asosda bolada paydo bo‘ladigan hadik va taranglik;
- ota-onalar, oilaning boshqa a‘zolari tomonidan narkotik moddalarning iste‘mol qilinishi;
- narkotik moddalarni uyda saqlash;
- narkotik avlodlilik;
- ba‘zi bolalarning biror narsaga erishish umidi ortidan amalga oshmagan tushkunlik holati.

Tabiiyki, narkotikni qo‘llashga turtki, vaziyatning noyob darajada tasodifiyligidir, umumiy harakat, tashqi va ichki sabablarning uzviyligi bilan bog‘liq. Tasodifiylikni ham chetda qoldirish kerak emas. Shu bois, maktab ta‘lim-tarbiya tizimining asosiy yo‘nalishi – barcha yoshdagi ‘quvchilar bilan profilaktika ishlarini olib borishdan iborat. Asosiy e‘tibor bolalarni giyohvand moddalarni eng xatarli, deb bilishi, ularning kelajagiga mas‘uliyat bilan munosabatda bo‘lishni ta‘minlash, ehtiyojlarini qondirishning g‘ayritabiiy shakllarini shaxsiy qabul qilmasliklariga ishontirishga qaratilgan.

Ichkilikbozlik. Butun dunyo bo‘ylab, voyaga yetmaganlar o‘rtasida spirtli ichimliklar iste‘moli rivojlanmoqda. Bolalar va o‘quvchilarning spirtli ichimliklar iste‘moli eng og‘ir ijtimoiy va pedagogik muammolardan biridir. Spirtli ichimliklar giyohvand moddalarga qaraganda asab tizimiga juda zararli bo‘ladi. Spirtli ichimliklar hamda alkogolizmga qarshi kurashning eng keng tarqalgan shakllari – ma‘rifiy-pedagogik taqiqlovchi choralar sanaladi.

Pedagogik-profilaktik harakatlar:

- maktab bayram tadbirlarida zaif tonik ichimliklardan foydalanishni taqiqlash;
- spirtli ichimliklarga qarshi kurashish guruhi terapiyasini o‘tkazish;
- bo‘sh vaqtni mazmunli o‘tkazishning ko‘plab boshqa usullari borligini doimo tushuntirish va ko‘rsatish.

Fohishabozlik. O‘quvchilik davri jinsiy yetishuvning tezkor davri hisoblanadi, shuningdek, o‘quvchilik davri va yosh giperekseksualizm davri boshlanishi bilan keyingi davrga nisbatan jinsiy aloqaga qiziqish ortadi. Jamiyat fohishalik bilan qarshi kurashish uchun doimo

yo'l va vositalarni izlagan. Tarixda fohishalik siyosatiga nisbatan asosiy shakllar mavjud bo'lgan: taqiqlash, tartibga solish (ro'yxatga olish va tibbiy ko'rik), bekor qilish (taqiqlash va ro'yxatga olish bo'lmagan hollarda profilaktika, tushuntirish va tarbiya ishlarini olib borish). Tarixiy tajriba shuni anglatdiki, ushbu eng qadimgi kasb egalariga qarshi qaratilgan huquqiy va tibbiy tartib-qoidalar bu muammoni to'liq hal qilmaydi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, jamiyatdagi ijtimoiy va ma'naviy o'zgarishlar vaziyatni tubdan o'zgartiradi.

Suitsid (lotinchadan – o'zini o'ldirish) – bu odamning o'z hayotidan o'zini ongli ravishda mahrum qilishdir. O'z-o'zini vayron qiluvchi xatti-harakatlarning bir qator ketma-ketlikdagi keskin nuqtasi. O'z-o'ziga suiqasd qilish xulq-atvori – hayotdan mahrum etish to'g'risidagi fikrlarining asosiy maqsadidir. O'z joniga qasd qilish xulq-atvori tarkibida – o'z joniga qasd qilish harakati, holatlari, ko'rinishlari (fikrlar, niyatlar, his-tuyg'ular, bayonotlar) mavjud. Yosh davri o'z joniga qasd qilish xulq-atvorining xususiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'quvchilik yoshidagi inqiroz davrlari. O'quvchilar orasida o'z joniga qasd qilish urinishlari boshqa yosh davrlarga qaraganda, ancha keng tarqalgan va ularning bir nechtasi o'z maqsadlariga erishadi.

Odatda, tengdoshlar va ota-onalar bilan o'quvchilik o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga nisbatan o'z joniga qasd qilgan xatti-harakatlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Afsuski, nisbatan kam o'rganilgan yana bir muhim omil – bu o'quvchi submadaniyatining ta'siri. Masalan, o'quvchilarning xatti-harakati ularning kimgadir taqlid qilishlariga misol bo'la oladi. O'z joniga qasd qilish xatti-harakatlarini oldini olish bir qator vazifalarni hal qilishi mumkin: turli autoagressiv vositalariga kirishni cheklash va nazorat qilish, omillarni, xavfli guruhlarini nazorat qilish. O'z joniga qasd qilishning psixologik profilaktikasi, asosan, o'z joniga qasd qilishni vaqtida aniqlay olish va yaqin odamlariga o'z vaqtida yordam ko'rsatish bo'yicha trening shaklida amalga oshiriladi.

Uydan qochishlar, daydilik. Autsayderlikning eng ko'zga ko'ringan shakli daydilik hisoblanadi. Daydilikni xulq-atvordagi og'ishishlik, deb tafsivlash mumkin, bu holat deviant xatti-harakatlarning boshqa turlari bilan ham bog'liqdir: alkogolizm, giyohvandlik, jinoyatchilik. Daydilik insonga ma'naviy va psixologik zarar yetkazadi. O'quvchilarning uydan qochish sabablari, odatda, oila va oilaviy munosabatlardan mahrum, shuningdek, maktab bilan aloqalarning uzilishidan iborat bo'ladi. O'quvchi o'g'il bolalar o'rtasida uydan qochishlarning yashirin-hissiy shakli, o'quvchi qizlarda esa namoyishkorona shakli tus oladi. Uydan qochishlar hech qanday tayyorgarliksiz yakka holda amalga oshiriladi. Yoshlarning tungi poyezd vokzallarida tunashlari, yarim och holda tartibsiz oziqlanishlariga to'g'ri keladi, begonalar bilan o'g'irlik qilish, ko'pincha anglab yetmagan holda ijtimoiy xavfli jinoiy guruhga kiradilar, spirtli ichimliklar yoki giyohvand moddalarni iste'mol qiladilar.

Qo'rquv. Bolalar va o'quvchilarda turli qo'rquvlar (fobiya) paydo bo'lishi ularning yosh davrlariga xosligi bilan xarakterlanadi. Ko'pincha bu qorong'ulik, yolg'izlik, ota-onalardan va yaqinlaridan ajralib qolingan nevrologik qo'rquv hisoblanadi, bu esa o'z navbatida inson salomatligiga ta'sirini kuchaytiradi. Bunday holatlar ular bilan tinchlantiruvchi suhbatlar orqali bir zumda o'tib ketishi mumkin. Boshqa holatlarda ular qisqa muddatli, lekin davomiyligi bilan ko'p vaqtni tashkil etadigan shakllari ham mavjud. Bunday harakatlarning sababi uzoq davom etadigan, bolaning ruhiga shikast yetkazadigan vaziyatlar(jiddiy kasallik, maktabda yoki oiladagi keskin to'qnashuvlar)ni ko'rsatish mumkin. Qo'rquvlar miyada o'rnashib qolgan fikr shaklida, miyada o'rnashib qolgan fikr esa harakatlar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Miyada

o'rnashib qolgan fikr yuqumliligi o'tkir narsalardan qo'rqish, yopiq xona va duduqlanuvchi odamlarning gapirish qo'rquvi kabilarda ustunlik qiladi. Bolalar va o'quvchilarning qo'rquvini yo'qotish uchun psixokorreksiyali o'yin texnologiyalari va usullarini qo'llash mumkin.

Vandalizm va graffiti. Vandalizm – buzg'unchi xatti-harakatlarning bir turi [11]. Ko'pgina tadqiqotlar va statistik ma'lumotlarga ko'ra, ko'p holatlarda vandalizm harakati 25 yoshgacha bo'lgan yoshlar tomonidan sodir etilgan. O'quvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovlarga ko'ra, vandalizmni sodir etishning keskin nuqtasi 11–13 yoshga to'g'ri keladi. Vandal yoshlar o'z tengdoshlari kabi bir xil intellektual rivojlanish darajasiga ega, ammo maktabdagi o'zlashtirish ishlari ancha past bo'ladi. O'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra, vandallarning aksariyati inqiroz holatida bo'lganligi qayd etilgan. Jamoatchilikning fikriga ko'ra, vandalizm, odatda, maqsadsiz, befoyda, noaniq xatti-harakatlarga o'xshaydi. Vandalizm motivlarini aniqlash ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Olimlar taqdim etgan vandalizm motivlarining tasnifini ko'rib chiqamiz:

Zerikish. Sabab – qiziqarli bo'lish istagi. Buning sababi – yangi taassurotlarni qidirish; taqiq va xavf bilan bog'liq qiziqishlarni izlash.

Tadqiqot. Buzg'unchilikka qiziqishning maqsadi – tizimning qanday ishlashini tushunish istagi.

Estetik hissiyot. Buzg'unchilik ishlarining jismoniy jarayonini kuzatish yangi vizual tuzilmalarni yaratadi, ular yoqimli tuyuladi.

Ekzistensial tadqiqot. Vandalizm o'zini o'zi tasdiqlash vositasi sifatida harakat qilishi mumkinligini tushuntiradi va kishilar diqqatini o'ziga jalb qiladigan jamiyatga ta'sir ko'rsatish imkoniyatini o'rganadi (Gerostratning ajoyib misoli, ma'bud qasrini faqat shon-shuhrat uchun yoqib yuborgandi).

Graffiti – bu o'quvchilar va yoshlar orasida deviant harakatlarning o'ziga xos ko'rinishi [12]. Psixologiya nuqtayi nazaridan, graffiti insonning o'zini namoyon qilish usuli hisoblanadi. Graffiti atamasi (italyancha grafiti – chizilgan) – qadimgi yozuvlar, asosan ichki belgilar, binoning devorlari, idishlar va boshqa buyumlardagi chizmalarni ifodalaydi. Pedagogik jihatdan o'quvchi ijodkorligini to'g'ri yo'naltirish Graffitidagi buzg'unchilik zarari vandalizmning boshqa turlari va zo'ravon jinoyatlar bilan taqqoslaganda, kichik, ahamiyatsiz, deviant xatti-harakatlarning nisbatan xavfsiz ko'rinishlaridir:

- shaxsiy va guruh identifikatori, rus tilidagi yozuvning ingliz tilida ijro etilishidagi yoshlarning submadaniyat tili;

- ijtimoiy va madaniy me'yorlarga qarshi norozilik;
- kurashish motivlari mazmunidagi yovuz reaksiyalar, raqobat va ramziy zo'ravonlik;
- ijodkorlik motivlari;
- jinsiy motivlar;
- ko'ngilochar motivlar

Shunday qilib, umuman vandalizm va vandalizm turlaridan biri sifatidagi graffiti o'quvchilar deviantligining bir turi hisoblanadi [3].

Internet va kompyuter o'yinlariga qaramlik – psixologik jihatdan ziddiyatli xatti-harakatlar, surunkali dipressiya, real ijtimoiy munosabatlardan virtual olamni afzal ko'rish, jamiyatga moslasha olmaslik, ijtimoiy noqulaylik, internetdan foydalanish madaniyatining yo'qolib borishi [1]; pedagogik voqelikda esa deviant xulqning shakllanishiga sabab bo'luvchi

Internet tarmog'iga tobelik, tarmoqdan tayyor ishlanmalar, yechimlar toppish hisobiga topshiriqlarni mustaqil bajarmaslik natijasida o'qish va bilim olishga befarq munosabatda bo'lish, uzoq vaqtdagi harakatsizlik natijasida o'quvchining jismoniy rivojlanishida salbiy ta'sir xavfi kuchayadi.

Xulosa. Shuni alohida ta'kidlash joizki, ota-ona, o'qituvchi va maktab amaliyotchi psixologlari ham o'quvchilar bilan ishlashda deviant xulq-atvorni e'tiborga olish kerak, degan xulosaga kelish mumkin. O'quvchilarning deviant harakatlariga olib keladigan omillarning paydo bo'lishi bilan kattalarning to'g'ri xatti-harakati orqali ushbu muammolarni erta shakllanish bosqichida hal qilishga yordam beradi.

O'quvchilar huquqbuzarligi va jinoyatchiligi o'tmishda va hozirda ham dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan. Kelajakda ham shunday bo'lib qoladi, chunki o'quvchilar millatning, xalqning, davlatning kelajagini belgilab beruvchi kuchdir. O'quvchilar huquqbuzarligi va jinoyatchiligining yana bir ahamiyatli jihati shundaki, u barvaqt profilaktikaning asosiy obyektlaridan biri hisoblanadi.

Shu bilan birgalikda respublikamiz ayrim hududlarida tarbiyasi og'ir, deviant xulqli, jinoyat sodir etishga moyil o'quvchilar, ularning ota-onalari to'g'risidagi ma'lumotlarni to'liq jamlab, tahlillari olib borilmayotganligi, o'quvchilarning tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan shaxslar va shart-sharoitlarni muntazam o'rganilmayotganligi, bunday o'quvchilar to'g'risida ichki ishlar organlariga rasmiy xabar berib borish amaliyoti talab darajasida yo'lga qo'yilmaganligi bu boradagi ishlarga salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Bu holat tadqiqot avvalida o'rganilgan ma'lumotlardagi raqamlarning ifodalanishida o'z aksini topgan.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ma'ruf Qosim o'g'li Kubayev. Shaxsdagi internet va kompyuter o'yinlariga tobelikning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari // Scientific Progress. Volume 2: Issue 6, 2021. – B. 609-614. ISSN: 2181-1601.
2. Olimov L.Y. Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi [Matn]: o'quv qo'llanma / L.Y. Olimov, A.M. Nazarov. – Toshkent: "Tafakkur avlodi", 2020. – 496 b.
3. Abdullayeva Sh.A. Globallashuv sharoitida o'quvchilar jinoyatchiligining profilaktikasi. "Ijtimoiy tahdidlarga moyil oilalarda ma'naviy-axloqiy muhitni barqarorlashtirishning gerontopedagogik asoslari" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari.– T.: TDPU, 2020 yil 25 mart. 32-38-betlar.
4. Taylaqov N.I., Abdullayeva Sh.A. va boshq. Voyaga yetmaganlar orasida jinoyatchilik va huquqbuzarlikka moyil o'quvchilarni tarbiyalashning ijtimoiy-pedagogik vositalari va texnologiyalari. III tom. Monografiya / N.I. Taylakov va boshqalar. – Toshkent: "Ta'lim" nashriyoti, 2019 yil. 320 b.
5. Taylakov N.I. va boshqalar. Voyaga yetmaganlar orasida deviant xulqqa moyil o'quvchilarni aniqlash va ularni tarbiyalash. «Kamalak» nashriyoti. –Toshkent, 2017. – 320 b.
6. Асадов Ю.М. Социально-психологические особенности профилактики девиантного поведения трудных подростков // «Мактаб ва ҳаёт» журнали. –Т., 2019.

7. Исабаева М. Теоретические основы формирования навыков здорового образа жизни у учащихся. / Современные инновации международная научно-практическая конференция «Современные инновации в эпоху глобализации: теория, методология, практика». – Москва. – 2016.
8. Кон И.С. Отцовство как социокультурный институт // Педагогика. – 2005. – № 9. – С. 3-16.
9. Фельдштейн Д.И. Трудный подросток. –М.: Воронеж, МПСИ: Модек, 2008. – 206 с. – ИСБН 978-5-9770-0286-8.
10. Шибутани Т. Социальная психология. Пер. с англ. В.Б.Ольшанского. Ростов н / Д.: изд-во «Феникс», 1999. – 544 с.
11. Neil J. Smelser. Getting Sociology Right: A Half-Century of Reflections. University of California Press, Ltd. London, England, 2014. – 325 p.
12. Elektron resurs: <https://en.wikipedia.org/wiki/Graffiti>.

Ўтанов Ўткир

Самарқанд вилояти педагогларни янги методикаларга ўргатиш миллий маркази
“Педагогика, психология ва таълим технологиялари” кафедраси доценти, п.ф.ф.д.(PhD)

ЎЗБЕКИСТОНДА ЎҚИТУВЧИ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

Аннотация. Мақолада Ўзбекистонда ўқитувчи маънавий қиёфасини ривожлантиришнинг концептуал асослари ёритилган бўлиб, унда ўқитувчи маънавий қиёфасини ривожлантиришда Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституциясида ўқитувчининг ижтимоий мақомининг белгиланиши, “Таълим тўғрисида”ги Қонуни (2020 йил) да мамлакатимизда ўқитувчининг нуфузини мустаҳкамлашнинг тарихий имкониятлари ўрганилган. Бундан ташқари мақолада Президент Шавкат Мирзиёев асарлари, нутқлари, қарорлари ва фармонларида ўқитувчи маънавий қиёфасини ривожлантиришга оид муҳим ғоялар таҳлили баён этилган.

Таянч сўзлар: конституция, қонун, шахс, қиёфа, маънавий қиёфа, маънавий ҳаёт, маънавий эҳтиёж, маънавий етуклик, жамият, концептуал асослари, асарлар, нутқлар, қарорлар, фармонлар, омил, восита, компонент.

Utanov Utkir

Associate Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Educational Technologies of the National Center for Training Teachers in Innovative Methods of the Samarkand Region, Ph.D.

CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE MORAL CHARACTER OF A TEACHER IN UZBEKISTAN

Abstract. The article highlights the conceptual foundations for the development of the moral image of a teacher in Uzbekistan, studies the historical possibilities of strengthening the authority of the teacher in the Law “On Education” (2020), as well as the development of the moral image of the teacher, determining the social status of the teacher in the new edition of the Constitution of the Republic of Uzbekistan. In addition, the article analyzes important ideas related to the development of the spiritual image of a teacher in the Works, Speeches, Decisions and Decrees of President Shavkat Mirziyoyev.

Key words: constitution, law, personality, image, spiritual image, spiritual life, spiritual need, spiritual maturity, society, conceptual foundations, works, speeches, decisions, decrees, factor, means, component.

Утанов Уткир

Доцент кафедры «Педагогика, психологии и образовательных технологий» Национального центра подготовки педагогов инновационным методам Самаркандской области, п.ф.ф.д.(PhD)

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ НРАВСТВЕННОГО ОБЛИКА УЧИТЕЛЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В статье освещены концептуальные основы развития нравственного образа учителя в

Узбекистане, изучены исторические возможности укрепления авторитета учителя в Законе «Об образовании» (2020 г.), а также развитие нравственного образа учителя, определение социального статуса учителя в новой редакции Конституции Республики Узбекистан. Кроме того, в статье анализируются важные идеи, связанные с развитием духовного образа учителя, в произведениях, выступлениях, решениях и указах Президента Шавката Мирзиёева.

Ключевые слова: конституция, закон, личность, образ, духовный образ, духовная жизнь, духовная потребность, духовная зрелость, общество, концептуальные основы, произведения, речи, решения, указы, фактор, средство, компонент.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N57>

Кириш. Мамлакатимизда таълим-тарбия соҳасида олиб борилаётган кенг ислохотлар муаллимга, таълимга бўлган муносабатни тубдан ўзгартиришни талаб этмоқда. Азалдан юртимизда илму урфонга, аҳли илмга, устоз ва мураббийларга бўлган ҳурматни, ушбу йўналишдаги эзгу анъаналарни тиклаш баробарида мактаб таълими соҳасидаги энг замонавий тажрибаларни, хориж амалиётини жорий этиш, таълимнинг илғор методикаларини татбиқ этиш каби ўта долзарб муаммоларни ҳал қилишдек устувор вазифалар мавжуд. Энг аввало муаллимлик касбига эътибор, унинг нуфузини ошириш, ўқитувчининг мавқеини кўтариш, педагоглик касбининг мақомини ошириш бугунги куннинг муҳим асосидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2017-2018 йилларда қабул қилинган Фармон ва Қарорларда ўқитувчининг кадр-қиммати ва жамиятдаги обрўини ошириш, унинг моддий-маънавий ва ижтимоий ҳимоясини кучайтириш масалаларига эътибор қаратилди. Масалан, Ўзбекистон Президентининг 2018 йил 5 сентябрдаги “Халқ таълими тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3931-сонли Қарорида Халқ таълими вазирлигининг марказий аппарати таркибида вазирнинг Назорат-ҳуқуқий хизмати ташкил этилиб, “давлат органлари ва бошқа ташкилотларнинг халқ таълими муассасалари фаолиятига асоссиз аралашувига, педагог кадрларнинг шаъни ва кадр-қиммати камситилишига, уларнинг меҳнатга мажбурланишига, таълим-тарбия жараёнига тўсқинлик қилишнинг ҳар қандай шаклларига, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳуқуқлари бузилишига йўл қўймаслик бўйича қонун ҳужжатларида назарда тутилган чораларни кўриш” [5] унинг асосий вазифаси этиб белгиланди.

Мактаб таълими соҳасида ислохотларни жадаллаштиришга кўмаклашиш ва юридик шахс мақомига эга бўлган таълимни ривожлантириш жамғармаларининг ташкил этилганлиги, молиявий манбаларининг белгилаб берилганлиги мактаб таълими тизимида туб янгиланишларни амалга оширишда қулай имкониятлар яратди. Шунинг баробарида ўқитувчилик касбининг обрўси ва ижтимоий мақомини ошириш, умумтаълим мактаблари, шунингдек, тизим ходимларини моддий ва ижтимоий қўллаб-қувватлашни таъминлаш, уларнинг самарали ишлаши учун қулай ва муносиб шарт-шароитлар яратди[5].

Асосий қисм. Хусусан, 2030 йилга қадар соҳани тизимли, минтақавий ва мақсадли ривожлантиришнинг устувор йўналишлари, шунингдек, уни амалга ошириш бўйича “Йўл харитаси”ни ўз ичига олган мактаб таълими тизимини ривожлантиришнинг узоқ муддатли концепцияси ишлаб чиқилди ва айни пайтда амалиётга жорий этилмоқда[6].

Давлатимиз раҳбарининг юқоридаги Фармон ва Қарорларида ўқитувчининг билим даражаси ва педагогик маҳоратини ошириш орқали унинг маънавий қиёфасини шакллантириш устувор вазифа сифатида белгиланди.

Айниқса, ушбу йўналишда Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституциясида ўқитувчининг ижтимоий мақомининг белгилаб қўйилиши муҳим ўрин тутди: “Ўзбекистон Республикасида ўқитувчининг меҳнати жамият ва давлатни ривожлантириш, соғлом, баркамол авлодни шакллантириш ҳамда тарбиялаш, халқнинг маънавий ва маданий салоҳиятини сақлаш ҳамда бойитишнинг асоси сифатида эътироф этилади.

Давлат ўқитувчиларнинг шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий ва моддий фаровонлиги, касбий жиҳатдан ўсиши тўғрисида ғамхўрлик қилади”[1] – Бош Қомусимиздаги ушбу қоида мамлакатимизда ўқитувчи имижини шакллантиришда энг асосий, методологик аҳамият касб этди .

Яна бир методологик манба - янги таҳрирда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ҳам мамлакатимизда ўқитувчининг нуфузини мустаҳкамлаш ҳамда узлуксиз таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишда тарихий имкониятлар очди: “таълим, дейилади ушбу ҳужжатда, - таълим олувчиларга чуқур назарий билим, малакалар ва амалий кўникмалар беришга, шунингдек уларнинг умумтаълим ва касбий билим, малака ҳамда кўникмаларини шакллантиришга, қобилиятини ривожлантиришга қаратилган тизимли жараён” [2].

Мамлакатимизда учинчи Ренессанс даврининг маънавий пойдеворини яратишда муҳим ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қиладиган яна бир муҳим ҳужжат – 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси бўлиб, унинг тўртинчи устувор йўналиши (43-мақсад)да “мактабларда таълим сифатини ошириш, педагог кадрларнинг билими ва малакасини халқаро даражага олиб чиқиш”[4]. дек пировард мақсад белгиланган бўлиб, унга амалда эришиш йўлида амалий ишлар кенг кўламда олиб борилмоқда .

Мамлакатимизда айни пайтда фаолият олиб бораётган 10 мингдан зиёд умумтаълим мактаблари, уларда меҳнат қилиб келаётган 500 мингдан зиёд ўқитувчилар ва педагог ходимларга нисбатан чинакам ҳурмат муҳитини яратиш борасида хайрли ишлар бошланган.

Инсоният тарихи шундай гувоҳлик берадики, қайси жамиятда зиёлининг, муаллимнинг ҳурмат-эътибори жойига қўйилса, ўша жамият ўз ҳаётининг барча соҳасида тараққиётга, ижтимоий барқарорликка. Ана шу тарихий ҳақиқатни қарор топтириш масаласида бизнинг мамлакатимизда амалий ишлар давлат сиёсати доирасида амалга оширила бошлаганига 5-6 йил бўлди, холос. Давлат раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг шахсан ўзи бу эзгу ибтидонинг ташаббускори бўлди. Президент ҳузурида 2019 йил 23 августда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва жамиятда ўқитувчининг мавқеини ошириш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилишида “Бу касбнинг обрўсини фақат ўқитувчининг ўзи фидокорона меҳнати, ўз устида тинимсиз ишлаши, бошқаларга ўрнак бўлиши билан ошира олади. Биз энди жамиятимизда ўқитувчиларни “сиз”лаб, уларнинг шаъни ва ҳурматини бошимизга кўтарадиган, уларни том маънода келажак бунёдкорлари, деб улуғлайдиган муҳитни яратишимиз зарур”[10], деб таъкидлангани фикримизнинг исботидир.

Халқимизда қадимул аввалдан муаллимлик касби улуғланган, у халқимизнинг ардоғида бўлиб келган. Муборак ҳадисларда “Муаллимнинг икки дунёси обод” деб бежиз айтилмаган. Қайси бир донишманд “давлатнинг кучли ёхуд заифлигини билмоқчи бўлсанг, унинг муаллимга бўлган муносабатини ўрган”, деган экан. Биз кучли давлат қурмоқчи эканмиз, аввало чинакам зиёлилар, фидойи муаллимлар авлодини тарбиялашимиз керак.

Муаллимнинг асл қиёфасини тиклаш – бугунги кунда мамлакатимизда фақат имижмейкерлик фаолиятининг мақсади бўлибгина қолмай, балки янгидан барпо этилаётган Ўзбекистоннинг маънавий қиёфасини яратишдек умуммиллий ҳаракатнинг узвий таркибий қисмидир. Ўқитувчининг маънавий қиёфасини шаклантириш ва ривожлантириш – янги маънавий маконга янгича мазмун, ёрқин истиқбол бахш этувчи жараёндир. Муҳтарам Президентимизнинг ибораси билан айтганда, янги маънавий макон - “биз орзу қилаётган янги Ўзбекистоннинг маънавий қиёфаси яққол акс этадиган, халқимиз интилаётган ва эл-юртимиз бахтиёр яшайдиган маърифатли жамиятдир” [3].

Янги жамиятнинг маънавий асосларини барпо этиш, унинг янги маънавий қиёфасини яратишнинг ўзи бўлмайди. Бу тарихий миссияни амалга ошириш кўп машаққатни талаб қилади. Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев “Юртимизда Учинчи Ренессанс даври пойдеворини барпо этиш учун бизга замонавий илм ва яна бир бор илм, тарбия ва яна бир бор тарбия керак. Бугунги ва эртанги кунимизни, ёшларимиз тақдирини ҳал қиладиган юксак малакали муаллим ва мураббийлар, профессор-ўқитувчилар, ҳақиқий зиёлилар керак” [4], деб таъкидлагани ушбу хулосамизнинг исботидир.

Мамлакатимизда 2017 йилдан буён узлуксиз таълим тизимининг ҳуқуқий асосларини яратиш асносида ўқитувчининг маънавий қиёфасини ривожлантириш жараёни бошланганлиги ва бугунги кунда унинг жадаллик билан давом эттирилаётганлиги мактаб таълимида ўзига хос инқилоб, бир сифат ҳолатидан иккинчи сифатга ўтишдек ялпи универсал қонуннинг амалдаги ифодаси, десак тўғри бўлади.

Ушбу жараён иккита асосий йўналишда олиб борилмоқда: 1) таълимнинг мазмуни ва сифатини тубдан яхшилаш мақсадида мактаб таълими соҳасига янги, замонавий методикаларини жорий қилиш; 2) ўқитувчининг маънавий салоҳияти ва педагогик маҳоратини ошириш. Айни пайтда мамлакатимизда ҳар иккала йўналишда ҳам ҳуқуқий-меъёрий асослар яратилган бўлиб, уларни амалиётга татбиқ этиш жадаллик билан олиб борилаётир.

Албатта, иккинчи йўналиш - ўқитувчининг маънавий салоҳияти ва педагогик маҳоратини ошириш вазифасини ижобий ҳал этиш, аввало, ўқитувчининг маънавий-ахлоқий маданиятини замон талаблари даражасида ташкил этишга боғлиқ. “Педагогнинг ахлоқий маданияти – педагогнинг ахлоқий сифатлари (важлари, шахсий қадриятлари, эътиқоди, билими, ҳис-туйғу ва қобилиятлари) ривожланганлик даражасини ифодаладиган шахсий ва профессионал сифатларининг мураккаб уйғунлашган тизими бўлиб, у ахлоқий танлов ва ахлоқий фаолиятни замонавий ижтимоий-маданий муҳит ва профессионал фаолиятда идеал ёки меъёрий деб ҳисобланадиган инсоний қадриятлар, тамойиллар, қоидалар билан қиёслаганда намоён бўлади” [11].

Мамлакатимизда кейинги 5-6 йилда таълимга, ўқитувчининг меҳнатини қадрлаш, унинг маҳоратини ошириш масалаларига эътибор кучайтирилгани боис таълимда самарадорлик ҳам ортиб бормоқда. “Таълим сифатини оширишдек эзгу мақсадга фақатгина ўқитувчининг педагогик маҳоратини оширмасдан эришиб бўлмаслиги бугун барчага аён. Агар ўқитувчида педагогик маҳорат етишмаса, таълимда самара ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Педагогик маҳорат энг аввало ўқитувчининг қиёфаси (имижи), унинг илмий ва маърифий салоҳияти, ғоявий етуклиги, шахсий сифатлари, ўқувчи ёшлар олдидаги обрў-эътибори, ҳаётий тажрибаси ва кўникмаларига боғлиқ, албатта” [12].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 11-майдаги “2022-2026 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш бўйича миллий дастурни тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-134-сон Фармонида “жамиятда ўқитувчи касби нуфузини ошириш, педагоглар учун қулай ижтимоий шароитлар яратиш ва меҳнатини муносиб рағбатлантириш; ўқитувчиларнинг ёшларга таълим ва тарбия беришдаги масъулиятини, доимий касбий ривожланишдаги талабчанлигини ошириш”[8] энг муҳим ва долзарб вазифа қилиб белгиланди, энг асосийси – “намунали ўқитувчи мезонларини ишлаб чиқиш” [8] вазифаси мамлакатимиз мактаб таълими тарихида илк марта кун тартибига қўйилди.

Намунали ўқитувчи қандай бўлиши керак, унинг маънавий қиёфасини белгиловчи мезонлар нималарни ўз ичига олади, деган масала фақат таълимни бошқарув органларининг эмас, балки, биринчи галда ватанимиз педагогика фани, илмий тадқиқотчилар олдида турган муҳим ва принципиал масаладир. Кейинги 5-6 йилда мактаб таълими ислохотлари натижаларидан келиб чиқиб, жамиятимизда амалга оширилаётган янгиланиш жараёнларига ҳамоҳанг тарзда ўқитувчининг маънавий қиёфасини белгилайдиган қуйидаги фазилатларни ривожлантириш педагогик тараққиётимизнинг энг муҳим омилларидандир. Чинакам педагог:

ўз касбини жондан севадиган, унинг ижтимоий қадр-қиммати ва давлат сиёсатига моликлигини тўғри англайдиган, юксак масъулият ҳиссини вужудига сингдирган;

юксак ақл-заковатли, илму урфон ютуқларидан бохабар ва улардан ўз педагогик фаолиятида фойдалана оладиган;

ўз фаолиятида адолат тамойилларига риоя қиладиган, ўқувчилар билимини холис баҳолайдиган, ҳар бир ўқувчининг индивидуал ўзига хослиги ва қобилиятини ривожлантира оладиган;

“ҳаёт давомида ўқиш” қоидасига қатъий амал қиладиган, ўз устида мунтазам ишлайдиган, профессионал маҳорати, билими ва малакасини доимо ошириб борадиган;

илғор педагогик тажрибаларни ўрганиб, ўз педагогик тажрибаси ва маҳоратини ошириб ҳамда ҳамкасблар ўртасини уни оммалаштириб борадиган;

ўз-ўзига танқидий ёндаша оладиган, ҳамкасбларга самимий муносабатда бўладиган, уларнинг камчиликларини бартараф этишга дўстона интиладиган;

ўқитувчи одоби (такт)га қатъий риоя қиладиган, ишда ва оилада чинакам ибрат намунаси бўладиган;

жамоа, халқ манфаатини устун қўядиган, фидойи, ташаббускорлик фазилатлари билан ўзининг авторитетини доимо ошириб борадиган;

ташқи кўринишида жозибador;

ҳар қандай мураккат вазиятда босиқ, ҳис-туйғуларга эрк бермайдиган;
ўқувчиларга самимий, шунинг баробарида талабчанлик билан муносабатда бўладиган;

ҳар бир ўқувчининг ёш ҳамда индивидуал хусусиятларини яхши билган ҳолда уларга ёндашадиган;

ўқувчилар, уларнинг ота-оналари, ён-атрофдагилар, жамоатчиликка эътиборлилик, юксак мулоқот маданиятига эгалик;

ўқувчиларга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, камситмаслик, ўзининг “устунлигини” исботлашга уринмаслик;

ўқувчиларнинг ботиний олами, ишонч ва эътиқодига таъсир ўтказа олиш каби хусусиятларга эга бўлиши талаб этилади. Ана шу эзгу мақсадга эришилса, янги Ўзбекистонга мос ўқитувчининг маънавий қиёфаси шаклланган ва замонавий имижга эга бўлган ҳолатга эришиш мумкин.

Албатта, бунга осонликча эришиб бўлмайди. Бунинг учун таълимнинг бошқарув органи фаолиятида туб сифатий ўзгаришларни ҳам амалга ошириш зарур. Ўзбекистон Республика Президентининг 2023 йил 26-майдаги “Мақтабгача ва мақтаб таълими вазирлиги ҳамда унинг тизимидаги ташкилотлар фаолиятини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-79-сон Фармони белгиланган вазифаларнинг мақтаб таълими тизимига жорий этилиши ана шундай сифат ўзгаришларини амалга оширишга қаратилган[9].

“Маърифатли жамият” деб таърифланаётган янги Ўзбекистонда энг обрўли инсон – педагог, ўқитувчи бўлиши керак. Янги Ўзбекистоннинг ўқитувчиси ўзининг меҳнати, турмуши, одамлар ўртасидаги ҳурмати, одоб-ахлоқи, масъулияти – барча инсоний фазилатлари билан барчадан ажралиб туриши лозим.

Бугунги ўқитувчи кечаги муаллим эмас, у ўзининг барча жиҳатлари билан аввалги муаллимдан тубдан фарқ қилиши зарур. Янги жамиятда ўқитувчилик масъулияти, унинг маънавий қиёфаси ҳар доимгидан юксак ва шарафлидир. Чунки, бугунги ўқитувчи XXI аср кишини камол топтиришга масъул бўлган инсондир.

Хулоса. Юқорида баён этилганлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Ўзбекистон Президентининг 2018-2023 йиллардаги таълим ислоҳотларига доир Фармон ва Қарорларида ўқитувчининг билим савияси ва педагогик маҳоратини ошириш орқали унинг маънавий қиёфасини ривожлантириш устувор вазифа сифатида белгиланди.

2. Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимининг ҳуқуқий-меъёрий асосларини яратиш билан биргаликда ўқитувчининг маънавий қиёфасини ривожлантириш жараёни жадаллик билан давом эттириляётганлиги мақтаб таълимида ўзига хос инқилоб, сифатий ўзгариш тарзида намоён бўлмоқда. Ушбу жараён биринчидан, таълимнинг мазмунига янги, замонавий методикаларини жорий қилиш; иккинчидан, ўқитувчининг маънавий салоҳияти ва педагогик маҳоратини ошириш йўналишларида амалга оширилмоқда.

Янги давр ўқитувчисининг маънавий қиёфасини белгиловчи мезонлар нималарни ўз ичига олиши керак, деган масала фақат таълимни бошқарув органининг эмас, балки, ватанимиз педагогика фани, илмий тадқиқотчилар олдида турган ғоят долзарб ва принципиал масаладир.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон.
2. «Таълим тўғрисида». Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. - Т.: Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. - 2020 йил 24 сентябрь. 03/20/637/1313-сон.
3. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: "O'zbekiston", 2021. – Б.276.
4. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асосида демократик ислохотлар йўлини қатъий давом эттирамиз. Янги сайланган Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг лавозимга киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталари қўшма мажлисидаги нутқи//“Халқ сўзи”, 2021 йил 7 ноябрь, №238 (8018).
5. “Халқ таълими тизимига бошқаришнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. - Т.: Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. - 2018 йил 6 сентябрь. 07/18/3931/1841-сон.
6. “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. - Т.: Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. - 2019 йил 29 апрел. 06/19/5712/3034-сон.
7. “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. - Т.: Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. - 2022 йил 29 январь. 06/22/60/0082-сон.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 11-майдаги “2022-2026 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш бўйича миллий дастурни тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-134-сон Фармони. - Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 11.05.2022 й., 06/22/134/0407-сон.
9. Ўзбекистон Республика Президентининг 2023 йил 26-майдаги “Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги ҳамда унинг тизимидаги ташкилотлар фаолиятини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-79-сон Фармони. - Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 31.05.2023 й., 06/23/79/0302-сон.
10. “Халқ сўзи” газетаси, 2019 йил 24 август. - №174 (7404)-сон.
11. О.Кочина. Нравственная культура педагога. // solincesvet.ru – 2016.
12. Haydarov K. Ta'limda kognitiv jarayonlarni faollashtirishning ilmiy-metodik talqini // Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiyasi materiallari/ - 2023 yil 27 iyun. – Samarqand, 2022. – В.606.

ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Kuchkarov Bahodir Tashmurodovich
Nizomiy nomidagi TDPU
mustaqil izlanuvchisi

BO'LAJAK HARBIY OFITSERLARDA UMUMMADANIY KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak harbiy ofitserlarda umummadaniy kompetentlikni shakllantirishda ijtimoiy-madaniy makon, mentalitet (til, madaniyat, individuallik, faoliyat) kabi pedagogik-psixologik omillar ta'siri tahlil qilingan. Mentalitet, ijtimoiy- madaniy makon tushunchalari mohiyatiga yondashuvlar va ushbu fenomenlarning umummadaniy kompetentlik rivojidadagi ahamiyati bayon qilingan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, madaniyat, struktura, texnologiya, ijtimoiy tajriba translyatsiyasi.

Kuchkarov Bakhodir Tashmurodovich
TDPU named after Nizami
independent researcher

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FORMATION OF GENERAL CULTURAL COMPETENCE AMONG MILITARY OFFICERS

Abstract. This article analyzes the influence of pedagogical-psychological factors such as socio-cultural space, mentality (language, culture, individuality, activity) in the formation of universal competence in future military officers. Approaches to the essence of the concepts of mentality, socio - cultural space and the importance of these phenomena in the development of universal competence are described.

Key words: competence, culture, structure, technology, transmission of social experience.

Кучкаров Баҳодир Ташмуродович
ТГПУ имени Низами
независимый исследователь

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ВОЕННЫХ ОФИЦЕРОВ

Аннотация. В данной статье анализируется влияние таких педагогико-психологических факторов, как социокультурное пространство, менталитет (язык, культура, индивидуальность, деятельность) на формирование общекультурной компетентности у будущих военнослужащих. Изложены подходы к сущности понятий менталитет, социокультурное пространство и значение этих явлений в развитии общекультурной компетентности.

Ключевые слова: компетенция, культура, структура, технологии, передача социального опыта.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI9Y2023N58>

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy

dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasida quyidagi fikrlar ta'kidlanadi: "Oldimizda yoshlarga tarbiya berish, psixologiya va boshqa turli sohalarda kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha murakkab vazifalar turibdi. Yana bir muammoni hal etish muhim hisoblanadi: bu-pedagoglar va professor-o'qituvchilar tarkibining professional darajasi, ularning maxsus bilimlaridir. Bu borada ta'lim olish, ma'naviy-ma'rifiy kamolot masalalari va haqiqiy qadriyatlarni shakllantirish jarayonlariga faol ko'mak beradigan muhitni yaratish zarur".

Mamlakat rivoji va xavfsizligida uning himoyasida asosiy kuch bo'lgan harbiy ofitserlarning bilimi, madaniyati, professionalligi muhim ahamiyatga ega. Bugungi global, axborot uzatilishi, almashinishi tezlashishi oqibatida turli xil mafkuralar, madaniyatlar, g'oyalarning targ'ibi, tarqalishi uchun keng imkonlar yaralgan bir zamonda bo'lajak harbiy ofitserlarning ushbu murakkab madaniy makonda yo'l topa bilishi: milliy madaniyatimiz va jahon madaniyati namunalaridan xabardorlik, ularga qadriyatlarimiz, milliy o'ziga xosliklarimizdan kelib chiqqan holda ongli yondasha bilishi ular kasbiy kompetentligining muhim sifatlaridan biri hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim o'quvchilarni o'zlashtirilgan axborotlarni o'quv va hayotiy faoliyat turlarining standart va nostandart vaziyatlarida qo'llay olishga tayyorlashi bilan harakterlanadi.

Kompetentlik quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi:

- har qanday muayyan vaziyatda, uning turli xil jihatlarini hisobga olgan holda bilimlarni o'z o'rnida va tezkorlik bilan to'g'ri qo'llay bilish;

- qarorlarni qabul qila bilishga qodirlik va tayyorlik, shu bilan birga, mazkur vaziyat uchun eng maqbul qaror variantini tanlay olish;

- ijtimoiy harakatlarni tashkil etish va buning uchun barcha imkoniyatlarni ishga sola bilish;

- faoliyat doirasida boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatlarni aniq maqsadlarni ko'zlagan holda va maqsadga muvofiq, maqbul tarzda o'rnata olish imkonini beradigan kommunikativ ko'nikmalar;

- muayyan ma'naviy qadriyatlarga, dunyoqarashga, umummadaniy va axloqiy sifatlarga egalik, faoliyatga intilish hissining mavjudligi;

- o'zining ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishga, faoliyatning yangi usullarini egallashga intilish.

Umummadaniy kompetensiyalar ta'lim oluvchining shakllantirishga ko'p qirrali yondashuvlarni talab qiluvchi integral kasbiy va shaxsiy xarakteristikasi sifati namoyon bo'ladi. Ushbu kompetensiyalar tizim sifatida axloqiy va gumanistik yo'nalganlik, motivlar, maqsadlar, qadriyatlar yo'nalishlarini o'z ichiga oladi, doimiy o'zgaruvchan muhitda ulardan foydalanish bo'yicha bilimlar, ko'nikmalar, shakllar va usullarning jamlanmasini talab qiladi.

Ijtimoiy-madaniy makonni o'rganish bo'yicha tadqiqotlar (V. V. Andreeva, I. D. Demakova[1; 23-28s], D. I. Feldshteyn) ushbu fenomenning eng muhim xususiyatlarini qayd etishga imkon beradi [2; 58 s]:

- Makon - vazifalarni hal qilishga moslashtirilgan o'zlashma muhit (tabiiy, madaniy, ijtimoiy, axborot, tarbiyaviy);

-“muhit” va “makon” tushunchalari bir xil emas: agar muhit insonning konstruktiv faoliyati natijasi bo‘ysunmaydigan borliq bo‘lsa, unda “makon” bu borliqni o‘zlashtirish natijasidir;

- ijtimoiy-madaniy makon o‘z-o‘zidan yoki yuqoridan buyurtma bo‘yicha shakllanmaydi. U maxsus tashkil etilgan faoliyat tufayli ijtimoiy-madaniy muhitda shakllanadi;

- haqiqatan ham zamonaviy jamiyat, amalda bo‘lishi va rivojlanishi uchun yangi xarakter va sharoitlar bilan belgilanuvchi inson rivojlanishining tarixiy jihatdan yangi holati yuzaga keldi.

Har bir avlod o‘z hayot dunyosini – etakchi tushunchalar, ramzlar tizimi, qadriyatlar va me‘yorlar tizimining ma‘lum ma‘nolaridan iborat ijtimoiy-madaniy makonni quradi. Aynan shu makonda shaxsning shaxs, ijtimoiy sub‘ekt va professional sifatida identifikatsiyasi sodir bo‘ladi. Kasbiy munosabat, me‘yorlar, qadriyatlar, ramzlar tizimi kasbiy madaniyatning tarkibiy qismidir va sub'ektning qobiliyatini oldindan belgilab beradi.

Madaniy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, jamiyatni modernizatsiya qilishga urinishlar muqarrar ravishda mentalitetni ijtimoiy o‘zgarishlarning muhim omili sifatida hisobga olishga olib keladi. Ma‘lumki, mentalitet o‘z yadrosini tashkil etuvchi muayyan an‘anadan tarkib topadi va vaqt o‘tishi bilan unga yangi narsa ildiz otadi, bu esa o‘z vaqtida va o‘z navbatida an'anaga aylanadi. Ushbu yadroning mazmunini aniqlash ko‘plab ijtimoiy jarayonlarni tushunishning kaliti, prognozlar va kutishlar uchun asos, umumiy madaniy kompetentsiyani rivojlantirishda muvaffaqiyat kalitidir.

Mentalitet inson shaxsiyati va uning faoliyati tajribasi tufayli til va madaniyat asosida rivojlanadi. To‘rt manbaning (til, madaniyat, individuallik, faoliyat) mahsuli bo‘lgan mentalitetning o‘zi inson faoliyatiga ta'sir qiladi. Shu ma‘noda, u dunyoqarash bilan bog‘liq, ammo unga teng kelmaydi. Dunyoqarash-bu inson hayoti falsafasini belgilaydigan falsafiy hodisa. Mentalitet inson hayotining har qanday jihatini: kasbiy, milliy va boshqalarni belgilaydi. E.I.Passovning fikricha, mentalitet dunyoqarashning milliy jihati bo‘lib, u milliy madaniyatning individual qabul qilingan va singan qadriyatlarini o‘zlashtirish natijasida paydo bo‘ladi, shuning uchun u ongli ravishda yoki ongsiz ravishda inson faoliyatini rag‘batlantiradi.

N. S. Rozovning ishlarida umummadaniy kompetentsiyalarga yondashuv uch jihatni o‘zida ifodalaydi [3; 122-124 s]:

- vaziyatni yanada umumiyroq, madaniy kontekstda, ya'ni, tushunish, munosabat, baholashning mavjud madaniy namunalari kontekstida to‘g‘ri tushunishni o‘z ichiga oluvchi ma‘noga oid jihat;

- vaziyatni anglash, tushunish adekvatligi, ushbu vaziyatda maqsadlar, vazifalar, me'yorlarni to‘g‘ri holda belgilash va samarali bajarilishini ta'minlovchi muammoli-amaliy jihat;

- madaniy kontekst vaziyatlarida va bunday vaziyatlar sababli muvofiq madaniy muloqot va o‘zaro ta’sir namunalarni hisobga olgan holda to‘g‘ri muloqotga e’tibor qaratuvchi kommunikativ jihat.

Umummadaniy kompetentlik – vatanga sadoqatli, insonlarga mehroqibatli hamda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga e’tiqodli bo‘lish, insoniyat tomonidan e’tirof etilgan madaniy ko‘nikmalarga ega bo‘lish, umumbashariy ahamiyatga ega bo‘lgan qadriyatlarni

bilish, unga hurmat bilan munosabatda bo'lish, xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab asrashni o'z ichiga oladigan kompetentlik hisoblanadi[4; 16-18 s]

E.A.Demina kursantlarning umumiy madaniy kompetensiyalar sifatida insonning bilim va haqiqiy vaziyat o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish, noaniqlik sharoitida to'g'ri ta'lim yo'nalishini amalga oshirish va uni ijro etish uchun harakatlar algoritmini ishlab chiqish qobiliyatini tushunadi.(40). Ushbu kompetensiyalar boshqa aniqroq va ob'ektiv yo'naltirilgan tarkibiy qismlar uchun asosdir.

E.A.Demina ta'kidlashicha, davlat ta'lim standartlari umumiy madaniy kompetensiyalarni shakllantirishda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchi xususiyat shundaki, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish davlat ta'lim standarti tomonidan o'quv fanlari, kasbiy modullar orqali standartlashtirilgan, umumiy madaniy kompetensiyalarni shakllantirish borasida yondashuvlar esa aniq ko'rsatmalarga ega emas. Ikkinchi xususiyat o'zini shunda namoyon qiladiki, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish to'g'risida professional modul dasturini ishlab chiqqandan so'ng aniq qaror qabul qilinadi va umumiy madaniy kompetensiyalarni shakllantirish faqat butun asosiy kasbiy ta'lim dasturini ishlab chiqqandan keyin baholanishi mumkin. Uchinchi xususiyat shundaki, umummadaniy kompetentlikni rivojlantirish bosqichlarida aspektlarning shakllanishi umumiy madaniy kompetensiyalar har bir kompetensiyani shakllantirish jarayonida kursantlar faoliyati darajasiga qo'yiladigan talablarga muvofiq baholanishi kerak.

Bugungi kunda muhim muammo shundaki, umumiy madaniy kompetensiyalarni shakllantirish va baholashning aniq mexanizmlari mavjud emas. Fan bo'yicha o'qituvchining kerakli kompetensiyalarni shakllantirish uchun maqsadli faoliyati o'z bilimlari va tajribalariga, shuningdek kasbiy vazifalarni bajarish uchun shaxsiy munosabatga tayanib tasavvurlar tizimini yaratishga imkon beradigan texnika va usullar ko'rinishida bo'lishi kerak va amaliyotga yo'naltirilgan, o'yin, dialogli o'qitish usullarini qo'llashni o'z ichiga olishi lozim. Sinfda rolli o'yinlardan foydalanish kelajakdagi professional faoliyat kontekstini imitatsiya qiladi; bunda asosiy e'tibor kichik guruhlarda ishlashga, fanlararo aloqalarni tashkil etishga, talabalarning qaror qabul qilish uchun mustaqilligi va shaxsiy javobgarligini shakllantirishga qaratiladi. Talabalar ijtimoiy o'zaro ta'sir ko'nikmalarini o'rganadilar, ularda izlanish ta'limi va ijodiy raqobat elementlari shakllanadi.

Harbiy xizmatchilar ta'limining o'ziga xosligi (spesifikasi) quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Harbiy xizmatchilarda shakllantirish kerak bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalarning o'ziga xosligi tashqi tajovuzni qaytarish, zarur bo'lganda tajovuzkorlarni siqib chiqarish, yakson qilish.

2. Harbiy ishni o'rganish (harbiy mutaxassilikni o'rganish) harbiy xizmatchilar uchun – xizmat majburiyati.

3. Harbiy xizmatchilar ta'limi doimiy jangovar shaylik sharoitida xizmat vazifalarini bajarish bilan birgalikda olib boriladi.

4. Bir vaqtning o'zida yakka tartibdagi (bitta harbiy xizmatchi tayyorgarligi) va jamoaviy (bo'linma tayyorgarligi) ta'lim shaklidan foydalaniladi.

5. Harbiy xizmatchilar tayyorgarligi aniq ifodalangan amaliy yo'nalishga ega, u nafaqat auditoriya, sinf va laboratoriyalarda olib borish bilan birgalikda dala sharoitida, marsh va o't ochish pozitsiyalarida, aerodrom, tankodromlarda olib boriladi.

6. Harbiy (jangovar) mahoratni egallash real va murakkab jangovar texnika va qurol-aslahalar bilan, maksimal darajada jangovar vaziyatlarga chqinlashtirilgan holda, katta psixologik va jismoniy qiynchiliklar bilan bog'liq holda olib boriladi. Ta'lim jrayoni harbiy xizmatchilardan ma'naviy, intellektual va jismoniy kuchlar, mustaqillik va faollik, dadillik va jasoratni talab qiladi.

7. Ta'lim jarayoni nizom doirasida amalga oshiriladi, komandir-yakkabosh tomonidan yo'naltiriladi, harbiy ta'lim va tarbiya mazmuni, tashkillashtirilishi metodikasiga prinsipial yondashishni belgilab beruvchi rahbariy hujjatlar (harbiy qasamyod, umumharbiy nizomlar, O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vaziri buyruq va direktivalari talablari asosida qat'iy belgilab beriladi.

Umummadaniy kompetensiya o'quv jarayonida quyidagi tarkibiy qismlarning mavjudligini, rivojlanishini nazarda tutadi:

- falsafa, ijtimoiy va gumanitar fanlar bo'yicha majburiy kurslar ;
- klassik va zamonaviy konsepsiyalar hamda modellar asosida madaniyat, ijtimoiy hayot, ichki va tashqi siyosatning dolzarb hodisalarini tahlil qilish;
- oliy ta'lim muassasasi tomonidan ta'lim oluvchilarning volontyorlik faoliyati, fuqarolik jamiyati institutlari, jamoatchilik harakatlari bilan shug'ullanishi rag'batlantirilishi);
- muntazam ommaviy ma'ruzalar, mutaxassislar, faollar, siyosatchilar, madaniyat arboblari taklif qilingan munozaralar.

Xulosa. Umummadaniy kompetensiya uchta qism birlashmasi sifatida talqin qilinishi mumkin: ma'noga oid (vaziyatni madaniy kontekstda, ya'ni mavjud tushunish, munosabat, baholashning madaniy namunalari kontekstida adekvat anglash); muammoli-amaliy (vaziyatni anglash adekvatligi, ushbu vaziyatda maqsadlar, vazifalar, normalarning to'g'ri qo'yilishi va samarali bajarilishini ta'minlovchi); kommunikativ (madaniy kontekstdagi vaziyatlarda va ayni vaziyatlari sababi tufayli o'zalo munosabat va muloqotning mavjud madaniy namunalari hisobga olgan to'g'ri muloqotda bo'lishga ur'gu qaratiladi) qismlar. Umummadaniy kompetentlik rivojiga jamiyatda mavjud ijtimoiy-tarixiy, madaniy sharoit, shaxs dunyoqarashi, bilimida muhim ahamiyat kasb etuvchi jamiyat institutlari (ta'lim, oila, san'at, axloq) muhim rol o'ynaydi.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Демакова И. Д. Воспитательная деятельность педагога в современных условиях: подходы, смыслы, результаты //Методист. – 2014. – №. 1. – С. 2-6.
2. Фельдштейн Д.И. Приоритетные направления психолого-педагогических исследований в условиях значимых изменений ребенка и ситуации его развития //Педагогика. – 2010. – №. 7. – С. 3-11.
3. Розов Н.С. Культура, ценности и развитие образования. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. — 1992.
4. M.J.Boltayeva. "Bo'lg'usi o'qituvchilarda umummadaniy kompetentlikni rivojlantirish(tarixiy ideallar asosida)"/ pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Chirchiq 2023 y.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

№ 5/9 (3) – 2023

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали 2020 йил 6 август куни 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамияти

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй. Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram).